


A PESTI NAPLÓ KÖNYVEKET SZERKESZTI
DR. LACZKÓ GÉZA FELELŐS SZERKESZTŐ.
A KIADÁSÉRT FELEL: SALUSINSZKY IMRE.
MEGJELENIK HAVONTA. ELŐFIZETÉSI AR
12 KÖTETRE 48 PENGÓ. AZAZ EGY KÖTET
ARA 4 PENGÓ. A PESTI NAPLÓ, AZ EST
ÉS A MAGYARORSZÁG ELŐFIZETŐI ÉS
OLVASÓI — AZ UTÓBBIK AZ EST-
LAPOKBÓL KIVÁGANDÓ NÉGY UJSÁG-
SZELVÉNY BESZOLGÁLTATÁSA MELLETT —
EGY KÖTETET EGY PENGŐÉRT KAPNAK.

TÁPAY-SZABÓ LÁSZLÓ

AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETE

 A **PESTI NAPLÓ** RT
LAPKIADÓ RT. ÉS A **MAGYARORSZÁG**
NAPILAP RT. KIADÁSA

1. AZ EMBERISÉG EREDETE

A *BIBLIA ES A FEJLŐDÉSI ELMÉLET*. Az emberiség történetének elbeszélését az emberi nem keletkezésének megmagyarázásával kellene kezdeni. Mózes első könyve alapján az iskolában tanultuk: »Megalkotta Isten az embert a föld agyagából, arcára lehelte az élet leheletét és élőlényvé lett az ember.« Ez volt Ádám, az első férfi. Az első nőt külön teremtette az Isten: »Mély álmot bocsáta Ádámra s mikor az elaludt, kivevé egyik bordáját s hússal tölte ki helyét; azután asszonnyá építé az Úr Isten a bordát, melyet Ádamból kivett.« Azt is írja Mózes, hogy Isten az embert az ő »képére és hasonlatosságára« teremtette. Ebben meg is nyugodott nemcsak a zsidóság, hanem az egész keresztény világ is, míg Darwin el nem készült a fajok keletkezésére vonatkozó elméletével, amely szerint egy fajból a körülmények hatása alatt idővel egy új faj keletkezhetik. Ezt az ú. n. fejlődési elméletet a katolikus egyház kárhooztatja, de vannak országok, ahol szembeszállnak vele egyes protestáns felekezetek is. Róma a maga álláspontját 1909 Június 30-án szabatosan kifejezésre juttatta, amikor kimondotta, hogy Mózes elbeszélését nem kell ugyan szó szerint értelmezni, de »hinni kell, hogy az emberiség egy emberpártól származik, az ember egymástól különböző két alkatrészből, testből és lélekből áll, az ember az Isten képmása, a teremtés koronája, a nő ugyanolyan ember mint a férfi, de a házassági kötelékben a nő a férfitől függ«. Az az idő, mikor az első ember meg-

jelent a földön, régen volt; valószínű, hogy sokkal régebben, mint Mózes gondolta. Az első férfi neve Ádám ami annyit tesz, mint »földből való«; az első nő neve Éva (zsidóul Havva), ami annyit jelent, mint »anya«, vagy »életet adó«. Azonban a zsidó kultúrát másfél évezreddel megelőzte a szumir kultúra; a szumir nyelvben »adame« annyi, mint »atyánk«, »ama« pedig annyi, mint »anya«. Nem lehetetlen, hogy Ádám és Éva eredeti jelentése: »apa« és »anya«. — Számptalan régi népnek volt teremtés-története s ezek között Mózesé nem a legrégibb, de a legfejlettebb és a legtudományosabb, mert a teremtés eseményeinek sorrendjét a modern tudomány minden módosítás nélkül igazolja, — a fejlődési elmélettel tökéletesen egyezik, hogy előbb elvált egymástól a víz és a száraz, azután keletkezett a fű, a fű után a fa, ezt követték a »csúszómászók«, ezeket a szárnyasok, s csak azután jöttek a barmok és vadak, s legvégül az ember.

AZ EMBERISÉG KORA. Hogy mióta vannak emberek, senki sem tudja. Még nincs bizonyíték arra, hogy a geológiában harmadkornak nevezett időkben már megvolt az ember; igen valószínű, hogy csak a geológiai negyedkor egyik jellegzetes élőlényé az ősember. Ötvenezer vagy kétszázézer évvel ezelőtt élt emberekről beszélni teljesen önkényes dolog, — miként az emberiség történetének korszakokra való felosztása is egészen önkényes. Ugyanis az emberiség életében nagy szerepe van a térnek, de kicsiny az időnek. Például kőkorszakról beszélni lehet ugyan, de vannak népek, melyek háromezer évvel ezelőtt már meghaladták a kőkorszakot és vannak népek, melyek ma is a kőkorszakban élnek. Ha vannak népek, melyek fölött évezredek suhantak el anélkül, hogy kultúrájuk változott volna, akkor az idő az emberiség életében nem lehet fontos tényező. Ellenben, ha a lényeges helyváltoztatás minden népet vagy megváltoztat, vagy kipusztít, akkor a hely, a tér az emberiség életében lényegesen jelentős tényező.

PRAEHISTORIA. Az úgynevezett »ős-történet«, vagy »praehistoria«, általában minden, ami »történelem előtti«, természetesen kívül esik a történelem körén;

az őstörténet természettudományi és régészeti érdekessége bármily nagy is, a történelem eszközeivel és módszereivel nem vizsgálható és nem tárgyalható, — jelenleg. Lehetségesek azonban olyan tudományos felfedezések, melyek a mai praehistoriát holnap vagy holnapután a történelem színvonalára fogják emelni. A történelem területe a történelmi felfedezések révén éppenúgy tágul, mint a földrajz területe az utazások lévén; óriási a különbség a Ptolemaeus korában ismert világ és Földünk mai ismerete között, s óriási a különbség Herodotos történetei és a mai történelem között; *péx* száz évvel ezelőtt Európa legjobb történetírói alig tudtak valamit a keleti népek, vagy a Kolumbus előtti Amerika legrégibb történelméről, s a khamita népek történetében évszázadokra terjedő nagy ürességek tátonganak még ma is. A történelem terén semmiről sem szabad azt mondani, hogy »sohasem fogjuk megtudni«. Az, ami nem vészett el, csak még lappang valahol, tömérdek. De amit már tudhatunk, az is tömérdek. A történelmi kutatás lényegileg még ma is adatgyűjtés; a világ legnagyobb történettudósai az általuk választott kisebb-nagyobb területen dolgoznak s az egész emberiség múltjára kiterjeszkedő munkák jobbjára csak iskolai célokra készülnek. A már többé-kevésbé hiteles történelmi tények összessége egy sűrű erdőhöz hasonlít, melynek területe akkora, mint az egész Európa. Akik arra vállalkoznak, hogy ezen az erdőn átmennek, rendkívül fáradtságos munkát végeznek, de az, amit megláttak, mindig elenyésző ahhoz képest, amit nem láttak, és valahányan új ösvényeken járnak, mindnyájan mást meg mást tapasztalnak. Megállapítható azonban, hogy az emberiség a történelmi idők előtt már évezredek óta élt. A legrégibb történelmi elbeszélések már a népek vándorlásairól szólnak, s a helyéből kiszorított nép nem a pusztaságba, hanem egy másik nép területére ment. Ha abból indulunk ki, hogy az emberiség egy emberpártól származott, s ha már Krisztus előtt két-háromezer évvel a vándorló népek harcok árán vették el új hazájuk földjét az általuk természetesen mindig barbároknak tartott őslakóktól, akkor a föld ily általános benépesítéséhez bizonyára megelőző évezredek voltak

szükségesek. A gyengébb nép mindig kipusztult; az erősebb győztes vagy kiirtotta, vagy magába olvasztotta. A fejlettebb kultúra azonban mindig megmaradt, s a gyengébb nép nagyobb kultúráját átvette a győztes. Számtalan példa igazolja, hogy a győztes magáévá tette a legyőzött nép nyelvét, szokásait, alkotmány-szerkezetét, jogrendszerét, sőt néha még vallását is. A »népvándorlás« kora már Ádám fiainak idejében kezdődött és talán csak az utolsó ítélet napján fog véget érni. A XX. század első évtizedében több ember vándorolt Európából Amerikába, mint amennyi a VI. században az egész népvándorlásban részt vett. Az utolsó nagy tömegvándorlás a világháború után volt, mikor egy millió görögöt telepítettek át Kis-Ázsiából Görögországba, s az utolsó előtti a XVIII. század végén, mikor hatszázezer kalmuk orosz területről kínai területre költözött.

ATLANTIS. Atlantis, »az elsüllyedt világrész«, nagyon megkönnyítette az emberiség széteszlását a földön. Plato egyiptomi forrásból ismerte a tengerbe-süllyedt világrész legendáját; állítólag 9000 évvel Kr. e. történt ez a természeti katasztrófa, a legnagyobb, mely Földünket valaha érte; a Kanári, Azori és Zöldfoki szigetek állítólag ennek az eltűnt világrésznek a maradványai. Ha az Atlantis valaha csakugyan létezett (és sok érvet hoznak fel mellette,) és ha összekötő híd volt Európa és Amerika között, akkor e két világrész őskultúrájának egyezései megmagyarázhatók. Különben is csak egy pillantást kell vetni az Atlanti óceán térképére, — ha az óceánt a térképből kivágjuk s a kontinenseket egymáshoz közelebb húzzuk, kitűnik hogy teljesen egymásba illenek; ez a két kontinens valaha egy volt, de kettérepedt s néhány ezer kilométerre eltávolodott egymástól. Ha akkor már volt ember a földön, a népek elkülönülése természeti úton következett be. Az ó- és új-világ között különben Amerika fölfedezése előtt sem volt lehetetlen az érintkezés. Ázsia és Amerika, fenn, északon csaknem összeér; az Aleut szigetcsoporton át könnyű volt a közlekedés; a legnagyobb távolság, melyet tengeren kellett megtenni, csak kétnapi járót. Amerikában sohasem élt

elefánt; Közép-Amerika nagyszámú elefánt-ábrázolásai a Kolumbus előtti időkből, olyan kőfaragóktól származhattak, akik Ázsiából jöttek Közép-Amerikába. Az srnber, e nyughatatlan szellemű lény, kielégületlenségének örök érzetében mindenestre nagyon sietett birtokbavenni az egész Földet.

2. A ZSIDÓK ÉS ELŐDEIK

GENEALÓGIA. A legrégebb rendszeres történetem a Biblia, mely, »hiánytalanul« elmondja legalább a isidók történetét, Ádám apántól kezdve Jézus idejéig, azaz a keresztény időszámítás kezdetéig. Bár lehetlenség a Biblia történeti elbeszéléseit ellenőrizni, körülbelül Ábrahám idejétől kezdve ezek az elbeszélések tényleg történelemnek nevelhetők. A Biblia az első emberpárnak három fiát említi: Káint, Ábelt és Szetet. Ábelnek, kit Kain megölt, nem maradtak gyermekei. Kain utódai bizonytalanok; hét nemzedéken át felsorolja őket a Biblia, de a nevek jobbra azonosak Szt utódainak neveivel. Káinnak is, Szetnek is van Lamek nevű utóda; ennek fiai Kain vonalán: Jábel, Jubal és Tubalkain, Szt vonalán Noé. Noé idejében volt a vízözön. Noé fiai: Sem, Khám es Jáfet. Semtől származnak a sémita népek, Khámtól a khámiták (f eketebőrűek), Jáfettől az indo-európai és ural-altáji népek. Az emberi nemnek ilyen leszarmaztatása egyszerű, könnyen áttekinthető, bár sok tekintetben hiányos. Mózes I. könyvének**10. fejezetében elsorolja Noé leszarmazottjait, a Vízözöntől a bábeli nyelvzavarig. De Bábel nélkül is elég nagy lehetett már a nyelvzavar, a Noé-ivadékok oly sok új nemzetséget alapítottak.

JAFETIDÁK. Jáfetnek hét fiát említi Mózes, — köztük Magógot is, de közülök csak kettőnek, Gornerek és Jávánnak a fiai sorolja fel. Az ezektől eredő népeket a Biblia-tudósok Kis-Ázsiában, a Fekete tenger és a Kaspi tó vidéken s a Földközi tenger körül helyezik el, — egészen Spanyolországig.

KHÁMITÁK. Khám fiai: Khús, Meszraim, Fat és Khánaan. Ezek Palesztinától délre és délnyugatra

laktak. Meszráim: Egyiptom. Kús fia Nemród; ennek birodalma Babilon, Arak, Akkád és Kalanne, továbbá Assur, — azaz: a Tigris és Eufrat köze. Khám legkisebb fiának, Khánaannak fiai egyebek közt Szidon (Fönícia!), Jebuzeus (Ó-Jeruzsálem!), Szamareus (Szamaria!)

SÉMITÁK. Sem utódai a sémita népek. Sem fiai: Elám, Assur, Arfaxad, Lud és Aram. Tehát Asszíriát Mózes előbb khámitának, később sémitának mondja. Ez nem is ellenmondás, mert Asszíriában előbb khámita, később sémita nép lakott. Arfaxad fia Sálé, ezé Héber. Héber leszármazottjai a héberek, — de a többi sémiták, azaz Sem más ágbeli ivadékai nem héberek. Arfaxad utóda a tizedik nemzedékben, s Héber utóda a nyolcadik nemzedékben Ábrám, kinek neve később Ábrahám. Ez a kaldeusok földén élt, azaz Babylonban s onnan költözött Haranba, majd Kánaánba, hol Hebron környékén telepedett meg. Ábrahámnak Agar nevű szolgától született egy fia, Izmael; ez zsidó név, magyarul: »Isten meghallgat«. Izmael apja sémita, anyja khámita; miután Izmael is khámita nőt vett feleségül, utódai már erősen khámita jellegűek. Ábrahám többi ivadékai még pásztorok és földművelők, Izmael ivadékai már kereskedők: az Eufrát és Egyiptom közt ők bonyolítják le az áruforgalmat. Telephelyük a Sínai félsziget és Észak-Arábia. Állítólag Izmael alapította Mekkát. Utódait ma mint beduinokat ismerjük. Az izmaeliták már az első időkben sokat viszálykodtak a jektanidákkal. Hébernek volt egy Jektan nevű fia, ennek utódai a jektanida népek, melyek eszerint rokonságban voltak az izmaelitákkal. A jektanidák azonban nem tartották az atyafiságot, mert ők fajtiszták voltak, az izmaeliták pedig »keverék« származásúak. A jektanidák fölött végül is győzedelmeskedtek az izmaeliták, akik átvették a legyőzött nép nyelvét, az ehkili nyelvet. Ehkili népet azonban hiába keresnénk a történelemben; ez a szó annyit jelent, mint »nemes«, az arab nyelv egyik változatát jelezték vele; ugyané nyelv egy másik változata a koreisita, — ezen a nyelven írta Mohamed a Koránt. Ábrahámnak Jákob volt az egyik unokája; ennek mellékneve »Istennel küszködő«, azaz Izrael. Izraelitáknak tehát azokat nevezhetjük, akik Ábrahám

unokájától, Jákobtól származnak. Jákobnak tizenkét fia volt; ezektől származik Izrael tizenkét törzse. A fiúk egyike József, Rákhel fia volt; mostohatestvérei eladták az egyiptomiaknak. József Egyiptomban pénzügyminiszter lett, s atyja egész családját áttelepítette Gósenba, a Nilus deltájába. Mózes idejében «haza» indultak az izraeliták, »az Ígéret földjére«, melyen Izrael tizenkét törzse megosztozott. Kr. e. 970-ben Júda és Benjámin törzse különvált a többi tíz törzstől és Roboám személyében külön királyt választott. A nép ítehát kettészakadt: a tulajdonképeni Izrael országára és Júda országára. Júda fölött egymásután 13, Izrael fölött pedig egymásután 19 király uralkodott. Tulajdonképen Júda királyságának népe a zsidó nép. Kr. e. 722-ben Izrael népe már elhagyta ősi vallását s a mezisztiria különböző népeivel már annyira elkeveredett, fiogy mint önálló királyság már nem bírt fenmaradni. Nemcsak a zsidóságot, hanem az egész Izraelt Kr. e. 587-től már csak Júda királysága képviseli. A Bibliában gyakran szerepelnek az edomita népek. Ábrahám idősebb fiát, Ézsaut, Jákob (Izrael) testvérét más néven Edomnak hívták. (Edom annyi, mint »vörös«.) Ézsau utódai az edomiták, kik a Holttengertől délre eső hegyekfele laktak és mindenkor elszánt ellenségei voltak az izraelitáknak. Tisztázván ekként az alapfogalmakat, elmondhatjuk, hogy a zsidóságnak legősibb ismeretes lakóhelye az Eufrates déli folyásának mentén volt, valahol Ur környékén, ahol a Kr. e. II. évezred első felében már jelen voltak. Hogy honnan kerültek ide, ha nem itt voltak őslakók, azt nem tudjuk; a történetírók azt szokták mondani, hogy valószínűleg »valahonnan az arab sivatagból«. Ez persze nem valószínű, mert a sivatagban nincs miből élni. (Arra, amit nem tudunk, nem szükséges mingyárt elméletet csinálni.) Ur környékéről a mezopotámiai Haranba s onnan rövid idő múlva Kánaánba kerültek. Ábrahám, Izsák és Jákob »patriárkák« idejében itt éltek, de államot még természetesen nem alkottak. Az ebben a korban még kizárólag állattenyésztő nép Kr. e. 1870 körül a Nilus deltájához vonult s négyszázhusz évig az egyiptomi királyságba be volt kebelezve. Mózes, a zsidó nép első törvényhozója,

Kr. e. 1440 körül kivezette népét Egyiptomból, azzal a szándékkal, hogy visszaviszi az ötödfél évszázaddal azelőtt elhagyott Kánaánba. Negyven évig vándoroltak a zsidók a »pusztaság«-ban, azaz: az edomiták és velük együtt a többi népek nem engedték őket földjeiken átvonulni. Józsué vezetése alatt végül mégis elfoglalták a zsidók Kánaán egy részét s a későbbi »bírák« vezetése alatt folytatták a foglalást. Az állammá alakulás Kr. e. 1040 körül történhetett meg, mikor Saul király lett. A következő két király, Dávid és Salamon nagyon tehetőséges volt. Dávid tette az ország fővárosává Jeruzsálemet; megszervezte a hadsereget, rendezte a bíraskodást és győzelmes háborúkat viselt. Negyvenévi uralma alatt (1013—973) Izrael vagyonban és műveltségben nagyot haladt. Dávid költő és zenész is volt; Zsoltárai ma is világszerte ismertek. Fia, Salamon (»Békés«) nagy politikus volt; az egyiptomi fáraó leányát vette nőül és házasságával is országa politikai céljait szolgálta. Nagyon fejlesztette Izrael külkereskedelmét és sokat építkezett; ő építette fel a jeruzsálemi templomot is. Igen nagy pompát fejtett ki, de ugyanakkor népe nagyon elszegényedett s a bálványimádás Izraelben terjedni kezdett. Salamon halála után fia, Roboám a tizenkét törzs közül már csak Juda és Benjámintörzsének földjét bírta megtartani, míg a tíz északi törzs Jeroboámhoz pártolt, ki már Salamon idejében is fölkelést szervezett a túlságos adóterhek miatt. A két déli törzs földje ettől kezdve Júda királysága, a tíz északi törzs földje pedig Izrael királysága, előbb Szichem, végül Szamaria székhellyel. Mikor II. Szargon asszír király 721-ben elfoglalta Szamariát, Izrael királysága véget ért. Júdea másfélévszázaddal tovább megőrizte önállóságát, egészen addig, míg II. Nebukadnezar babyloni (kaid) király 587-ben Jeruzsálemet el nem pusztította. Izrael népének egy része Asszíriába, Júdea népének egy része Babylonba került, hol anyagi tekintetben elég jó dolga volt. A nomád és földművelő zsidóság a »fogságban« szokott rá a kereskedelemre. A VI—V. században Kr. e. mintegy negyvenötvenezer zsidó vándorolt haza a fogságból. Földjük ekkor perzsa tartomány volt, de teljes vallásszabadságot élveztek és széleskörű autonómiájuk volt. Nagy Sándor

is meghódította Izrael és Júda országát, de ő is jól bánt a zsidókkal, utódai azonban igen sanyargatták őket. Kr. e. 165-ben Júdás Makkabeus hosszas gerillaharcokkal kivívta népe vallásszabadságát; Júdás testvérei már mint főpapok és népvezérek szerepeltek. Kr. e. 135—105 közt már oly erős volt a zsidóság, hogy az országban lakó edomitákat és samariaiakat a zsidó vallás felvételére kényszerítette. Végül a zsidó nép fölé kerekedett az edomita Antipater, kinek fia, Heródes Kr. e. 63-ban az országot a rómaiak kezére juttatta; ezek hálából királyi címet adtak Heródesnek. Kr. u. 44-ben már közönséges gyarmatként kezelték a rómaiak Palesztinát, egy procurator vezetése alatt. Kr. u. 66-ban a zsidók lázongani kezdtek, aminek az lett a vége, hogy Vespasianus elfoglalta és leigázta Galileát, fia, Titus pedig 70-ben kiéheztette és azután felgyújtotta és lerombolta Jeruzsálemet. Bar Kochba vezetése alatt 131-ben fellázdak a zsidók a római uralom ellen, de négyévi kegyetlen, véres háború után végképpen levertek és szétszórták őket. De már ezt megelőzően is nagyon el volt terjedve a zsidóság az egész világon. A görög Strabo (sz. 64 Kr. e., megh. 19 Kr. u.) így ír a zsidókról: »A földkerekség minden városában el vannak már széledve és nem könnyen lehetne a világon olyan helyet találni, ahol ez a nép otthon ne lenne és hatalmat ne gyakorolna.« Rómában Kr. e. 63-ban telepedtek le a zsidók. Jézus Krisztus idejében Palesztinán kívül a legnagyobb zsidó telepek: Alexandria és Antiochia. Ugyanakkor Egyiptom lakosságának nyolcadrésze zsidó.

AZ EGY ISTEN. Az emberiség történetében Izrael népének az a legnagyobb jelentősége, hogy az »egy Isten« eszméjével ők ismertették meg a világot. Ez volt az egyetlen nép, mely az Istenben hitt és ennek alapján olyan erkölcsi törvényeket állapított meg, melyek a mai civilizációnak is alapjai. Elszántan küzdöttek a »sokistenes« vallások és a bálványimádás ellen és az egy Isten-eszme védelmében véres harcokat is vívtak. Ők ismerték fel legelőször az »istenfiúságot«: hogy minden ember, bármely néphez tartozik is, ugyanazon istennek fia. Istent szövetségesüknek tekintették és ebből merítették erőt hitük megtartásához, önmagukat.

Isten »választott népének« tekintették, de ugyanakkor a felebaráti szeretetet minden nép irányában kötelezővé tették. Az emberiség ily egyetemes felfogása más népeknél ismeretlen volt. A házasság Izrael népénél már Mózes idejében szigorúan egynejű és egyférjű (monogámia) s a szegényvédelem is intézményesen meg volt szervezve náluk, a jubileumi (49-ik) évben bekövetkező teljes tehertöreléssel s birtok visszaadással, az adós javára.

3. A TIGRIS ÉS EUFRAT KÖZÖTT

ÉDEN. A Biblia az első emberpár (s így az emberiség) első lakóhelyéül az »Édent« jelöli meg. A latin fordításban ez a »Gyönyörűség helye« — itt van a »Paradicsom«. Az »Éden« a szumir »edina« — »síkság«; a Paradicsom pedig a perzsa »pardeiszav« — »park«. Ez utóbbi szót Xenophon vitte bele a görög nyelvbe. A Paradicsom folyója Mózes szerint a kertből kijövet, a következő négy ágra szakadt: Pison, Gehon, Hiddekel, Phrat. A Phrat az Eufrat; a Hiddekel a mai Diglat, melyet a perzsák Tigrisz-nek neveztek el. (Ez annyit tesz, mint »Nyíl«; igen sebes folyású víz.) Az emberiség első lakóhelye tehát a Biblia szerint az Eufrat és Tigris közt keresendő. És tényleg, ez az a hely, ahol az emberiség története legmesszebbre nyúlik vissza a múltba. Ez a hely alkalmas volt arra, hogy az emberiség itt kezdje meg életét. Az Eufrat és Tigris által határolt terület homokóra alakú; egy nagyobb és egy kisebb szigetet formál; a nagyobbik Mezopotámia néven ismeretes; a kisebbik régi héber neve Szenaár; ezt később Kaldeának, a görögök pedig Babylonnak hívták. Könnyebbség okáért maradjunk a Babylon név mellett. Ez az ország síkság; talaja homokos agyag, mely alatt gipszréteg van. Magában véve gyenge minőségű föld, de itt a klíma igen kedvező s öntözés segítségével csodás termést lehet létrehozni. Itt soha sincs éjjeli fagy, nincs jégeső, nincs rozsda és nincsenek kártékony rovarok. A nagy folyók közelsége lehetővé teszi a csatornázást. Már Herodotos így írt erről a vidékről: »Esni itt keveset esik; a folyam által öntözve nő a vetés és terem a gabona, de nem úgy, mint

Egyiptomban, hol a folyó kimegy a szántóföldre, hanem itt az öntözést a kezek munkájával és merítőkerekkel végzik; ugyanis az egész ország csatornákkal van behálózva ... A gabona mindig kétszázszoros termést hoz, de igen Jó esztendőben háromszázszorosat is.« Lehet, hogy Herodotos túlozott; de ma is, amikor a régi csatornák egy részét felújították, a termés körülbelül tízszerese az európainak. Ez valóban Paradicsom-kert lehetett a dolgozó ember számára, és valóban a »Gyönyörűség helye« lehetett az a föld, mely ilyen dúsan termett.

SZUMIROK. De hogy kik voltak ennek a földnek legősibb lakói, — nem tudjuk. Nem valószínűtlen, hogy valami negroid fajt találtak itt a szumirok, kik északról jöttek a Kr. e. V. évezredben. Ma már semmi kétség sincs aziránt, hogy ez a nép az ural-altáji népcsaládhoz tartozott; irodalmi emlékei, melyeket 1802 óta tudnak olvasni a hozzájuk értő tudósok, bizonyítják, hogy az ő nyelvük is ragozó volt, mint a magyar, finn, török, mongol és japáni. A legrégebb emberi kultúra megalkotói; ők építették a csatornahálózatot. Nemcsak nagyszerű földművesek, hanem kitűnő iparosok is voltak; a szövő és ötvösiparban minden nép messze járt mögöttük. Városokat alapítottak (Ur, Kis, Erech) s nagy jólétben éltek. A III. ezredév közepén sémiták vándoroltak be közéjük s Agadé városának csakhamar urai lettek; nyelvüket e városról akkád-nak is nevezték. Az Agadéból tovább terjeszkedő sémieket már kaid néven is ismeretesek. Ezek itt, az idegenben annyira elvegyültek a szumirokkal, hogy vallásuk tisztasága veszélyben forgott; ezért egyikük, Ábrahám, Ur városából kiköltözött Kr. e. 2100 körül Haranba, majd onnan Kánaán földjére. Mikor Ábrahám, »a népek atyja« élt, Babylon már a kultúra igen magas fokán állott. Ismerték a hatvanas számrendszert, a kör kerületét háromszázhatvan fokra osztották, csillagászati ismereteik is voltak. Az órának hatvan percre való felosztása is a szumiroktól származik. Körülbelül Ábráhámmal egyidőben élt Babylonban Hammurabi, aki az apró város-királyságokat egységes állammá szervezte. Ez a Hammurabi az emberiség első írott törvényeinek szerzője. Mózes kéttáblás törvénykönyvét több mint

hatszáz évvel megelőzte Hammurabi 282 cikkelyből álló törvénykönyve, mely 1901-ben került napvilágra Dél-Perzsiában s most a párizsi Louvre-ban látható. Ezt a kőoszlopra írott törvénykönyvet magyar nyelven Kmoskó Mihály közölte az Akadémia egyik kiadványában. A bevezetés szerint Hammurabi azért csinálta ezt a törvénykönyvet, hogy a gonoszokat megsemmisítse és a gyengéket megvédelmezze; az első cikkely a hamis vád büntetéséről, az utolsó pedig az engedetlen rabszolgáról szól. Büntetőjog, magánjog, perjog, kereskedelmi jog, hadijog — úgyszólván a jog egész területe szabályozva van ebben az igen magas kultúrára valló törvénykönyvben. Hammurabi törvénykönyve már nem szumir, hanem akkád nyelven van írva; ebben a korban (2000 körül) a sémiei már megjavították a szumirok régi írását, melyben még minden fogalomnak külön jegye volt; akkád találmány az írásnak olyan szerkezete, melyben az írásjegyek nemcsak egy fogalomnak, hanem egy hangnak kifejezésére is alkalmas.

EL AM. Babylontól keletre, a szintén rendkívül termékeny fensíkon a sémiei valószínűleg még hamarabb megtelepedtek, mint Babylonban; az ország régi neve, Elam, s a felirati emlékek sémi múltat vallanak, de úgy látszik, hogy ezeket a telepeket már a III. évezredben kiszorította Elamból egy, a szumirral rokon nép, mely időnként Babylont is megtámadta és leigázta; de az is megtörtént, hogy a babyloniak kérték az elamiták katonai segítségét az asszírok ellen.

ASSZÍRIA ES BABYLON. Az Eufrat és Tigris közéneki felső, nagyobbik szigetén az asszír birodalom szintén nagyon kedvező terület volt az emberiség számára. A Tigris mellett épült Asszur városáról kapta nevét az ország, melynek királya, I. Szargon (1800 táján) már »a világ királyának« nevezte magát. Országát egy kis időre leigázták a babyloniak, Hammurabi idejében. Samsi Adad (1800—1750) felszabadította Asszíriát és hozzácsatolta Elamot és a Libanont. Azután egy fél évezredre a kisázsiai hettitek (ismeretlen fajú pásztornépek) királyai uralkodtak Asszíriában. Tiglatpileszer (1117—1080) negyvenkét «államot» meghódít

tott; az ő idejében Asszíria a Libanontól a Kaspi tóig és a Van tóig terjedt. Arábia felől csakhamar előretörték az áramok — sémiták, kiknek nyelvét átvették a zsidók is, elhanyagolva saját nyelvüket, a hébert. Az aram szövetségnek, melyhez időnként Izrael is csatlakozott, Damaszkusz volt a székhelye. II. Szargon asszír király 721-ben elfoglalta Izrael fővárosát és 27.200 zsidót Asszíriába hajtott. (Ez volt az »első fogság.«) Ugyanez a király Egyiptomba is betört s elfoglalta Memfiszt és Thébát. 614-ben Asszurt, két évvel később pedig Ninivét feldúlták az iráni származású médekkel szövetkezett babyloniaiak. II. Nebukadnezar (604—562) az Új-Babylon királya elfoglalta Júdeát, ahonnan sok zsidót telepített át a »babyloni vizek« mellé. A babyloni fogságban persze szabadon mozoghattak a zsidók és csak egy töredékük tért haza, mikor Cyrus 538-ban elfoglalta Babyloniát és perzsa tartományt csinált belőle. Nagy Sándor macedón király a IV. században Kr. e. mindent meghódított egész Indiáig; világbirodalma fővárosává Bábelt szemelte ki. Halála után, mely Babylomban következett be, birodalma szétbomlott és se Babylonnak, se Asszíriának nem volt többé jelentősége. Babylon déli részét, a Perzsa öbölíig, Kaldea néven is ismerték; a népnek és nyelvének kaid elnevezése a Kr. e. VII. századtól kezdve közönséges. Politikailag Asszíria, az emberi művelődés szempontjából azonban Babylon volt jelentősebb. Az alap, melyen Babylon műveltsége felépült, a szumír kultúra volt. A szumírok csillagászatát a babyloniak tovább fejlesztették. Tudták, hogy 223 holdhónap nagyjában 19 napávnak felel meg, pontosan ismerték e kettőnek időkülönbségét és így előre ki tudták számítani a holdfogyatkozásokat. Tudták, hogy a hold napi átlagos mozgása $13^{\circ} 10' 15''$, s pontosan feljegyezték a napfoltokat. Meteorológiai naptárunk is volt, melynek a 12 évi ciklus volt az alapja; lehet, hogy az ő korokban így időközönben ismétlődött az időjárás. Ismerték az állatkört, az első öt bolygót; törtékkel jól számoltak s jártasok voltak a hatványozásban és gyökvonásban. A babyloniak vagy »kaldok« a birodalom szétrombolása után az egész világon elszé-

ledték s mint tudósok, varázslók, bűbájosok világszerte közismeretesek voltak. Építészetük és szobrászatuk a Kr. e. II. évezredben legelsőrangú volt; iparuknak még azután is vezető szerepe volt; mindent, ami fényűzésnek volt nevezhető, Babylonia szállított a világnak. Assurbanipal nagy könyvtára (cseréptáblákba vésvé) nagyrésztben fenmaradt. Leghíresebb irodalmi művük a Gilgames eposz, melyben benne van a vízözön története is. Ezt több évszázaddal Mózes előtt írták. Úgy a zsidó, mint a keresztény hittudósok nagy erővel védekeznek az ellen, mintha Mózes a Gilgames eposzból merített volna; de ennek nincs igen nagy jelentősége, mert számos más nép mitológiája is tud a vízözönről, függetlenül Mózestól és Gilgamestől, és Mózes elbeszélését az a körülmény, hogy más népek is tudtak a vízözönről, nem gyengíti, hanem inkább megerősíti.

4. EGYIPTOM

A NÍLUS VÖLGYE. A Nílus völgyét, Afrikában, Egyiptom név alatt ismeri a művelt világ ősidők óta; ezt a görög nevet minden nép el is fogadta, kivéve magukat az egyiptomiakat és sémi fajrokonait. Egyiptom népe a maga országát *Khémi-nek* nevezi, ami »feketé« jelent; a zsidók Micraim-nak hívják ezt az országot, (kettős számban, mert Egyiptom két királyság volt) de ismeri a biblia az egyesszámú *Macor* nevet is, mely egyezik az ország arab *Maszr* nevével. A Nílus völgye ősrégi kultúrterület. A folyó egyik ága az abesszíniai Cana-tóból, másik ága a középafrikai tavakból hozza a vizet, tömérdek iszappal együtt, melynek színe sötétbarna, az ország homoksvatagjainak színétől elütő. 1050 km hosszú a Nílus, mely torkolata fölött több ágra szakad és deltát alkot. A folyó árterülete két hegylánc közt egy keskeny völgy, mely egészen fent csak 2 km széles és sehol sem terjed 19 km-nél többre, míg a folyó ki nem ér a síkságra, kb. 150 km-re a tengertől. A folyó árterülete 11.300 deltájának területe pedig 17.000 négyzetkilométer.

A Nílus minden év július havától október végéig kiárad és sötét iszapjával ellepi az egész árterületet. Novemberben, mikor a víz lepad, elvetik a magot s a következő áprilisban vagy májusban dús termést kapnak. A föld művelése rendkívül könnyű, — sok vidéken nem is szántanak, csak szétszórják a magot és juhnyájjal vagy sertésekkel beletapostatják az iszapba, mely hihetetlenül termékeny. A Nílus nélkül az ország egészen terméketlen lenne, mert Egyiptomban a csapadék rendkívül ritka. A Nílus vizét a nép ősidők óta igyekezett felhasználni oázisok létesítésére; csatornákon messze elvezették a folyó felesleges vizét és mesterséges tavakat is létesítettek, hogy a vizet tartalékolhassák. Európa és Ázsia szűkölködő népeinek évezredekkel ezelőtt Egyiptom volt a magtára, oly nagy volt a termés fölöslege, így az országnak gazdagnak kellett lennie, megvolt tehát minden anyagi eszköz a kultúra fejlesztésére. Az ország őslakóinak eredete még ma sincs tisztázva. Legrégibb szavaik sémi eredetre vallanak, de az őslakók valószínűleg már öt-hatezer évvel ezelőtt erősen keveredtek Nubia és Libia népeivel. Tagadhatatlan, hogy kultúrájuk sokkal régibb, mint a zsidóké, akik egyszerű pásztorok maradtak volna, ha az egyiptomi és babyloni »fogságban« nem civilizálódtak volna.

A RÉGI BIRODALOM. Egyiptom történetét megbízhatóan ismerjük kb. a Kr. e. 3200. évtől kezdve. A történetírók beszélnek a »régbi birodalomról«, melyben az első hat dinasztia uralkodott, (3200—2276, Kr. e.) a XI—XIV. dinasztia idejéről (2100—1700), mint »középső birodalomról« s az »új birodalomról«, melyben a XVII—XXIV. dinasztia uralkodott, Kr. e. 1600—712 közt. Egyiptom fénykora a Kr. e. 1580-tól 1350-ig terjedő 230 évre esik; a nagy hanyatlás a XIX. dinasztia idején indult meg. összesen harminc dinasztia uralkodott egymásután Egyiptomban. A legrégibb király Menesz; ő alapította a régi fővárost, Memfiszt. A IV. dinasztia idejében épült a gizehi három nagy piramis. (Királysírok.) A VI. dinasztia dél felé terjeszkedett és néger népeket igazott le. A XII. dinasztia (2200 körül) Thebába tette át székhelyét. 2100

körül betörték Egyiptomba és ötszáz évre leigázták a Nílus deltáját s a folyó völgyének alsó részét a hikszo-
szók; ezek állítólag sémi eredetű pásztornépek voltak. Hikszosz királyok idejére esik József története is, melyet a Bibliából jól ismerünk. Atyjának, Jákobnak népét József a fáraó pénzügyminisztere, a Nílus del-
tájában telepítette le Kr. e. 1870 táján; ezt a tarto-
mányt Gósennek hívták. A zsidók nagyon sokat szen-
vedtek, mert a fáraók (egyiptomi királyok) nagyon
dolgoztatták őket; csatornát kellett ásniok a Nílustól
a Vörös tengerig s a nagy építkezésekben is részt kellett
venniök; 340 évi sanyargatás után, Kr. e. 1440 körül
Menefta király végül elengedte őket s át is költöztek
a Sinai félszigetre, majd onnan, negyven év múlva,
Kánaánba.

IDEGEN URALOM. Kr. e. 720-tól 625-ig asszír
uralom alatt volt Egyiptom. Pszammetich király sza-
badította fel, de csak rövid időre, mert 525-ben már
Egyiptomot is elfoglalták a perzsák; ezektől 332-ben
Nagy Sándor kezére került az ország, kinek halála után
a Lagi Ptolemaeusoknak jutott osztályrészül Egyiptom.
A Lagida királyok már görög fegyverekre támasz-
kodtak s az ő uralmuk alatt a görög műveltség el-
nyomta az ősi egyiptomi kultúrát. Kr. e. 31-ben, az
actiumi csata után, római tartomány lett Egyiptom.
Utolsó királynéja, Cleopatra, nehogy az a szégyen érje,
hogy a győztes Octavianus diadalmenetében mint le-
győzöttek részt kelljen vennie, öngyilkos lett (Mérge-
s kígyóval megmaratta magát.) Az egyiptomi kultúra
vallási tekintetben — a halottak kultuszán kívül —
semmi új dolgot nem adott az emberiségnek; a ter-
mészet nagy jelenségeinek megszemélyesítésével egy-
szerű természetimádók voltak. A tudományok terén
mennységtani és csillagászati ismereteik megközeli-
tették a babyloni tudományt, az orvosi tudományok
terén pedig kétségtelenül az egyiptomiaké az elsőbbség.
Építészetük szerkezetileg jelentéktelen, szobrászatuk
ellenben igen fejlett s a görögök csak a Kr. e. VI. század-
ban haladták meg az egyiptomi művészet színvonalát.

5. FÖNÍCIA, ÉS KARTHAGO

KHÁMITÁK? A Biblia szerint Khám fiától, Khánaantól tizenegy néptörzs származott; Izrael népe Józua és utódainak vezetése alatt ezektől vette el az »ígéret földjét«, a tejjel-mézszel folyó Kánaánt. Khanaan fiai: 1. Szidon, 2. Heteus, 3. Jebuzeus, 4. Amorreus, 5. Gergezeus, 6. Heveus, 7. Arákeus, 8. Szineus, 9. Arad'ius, 10. Szamareus, 11. Amateus. E tizenegy törzs közül Szidon, Arakeus, Szineus, Aradius és Szamareus törzse kétségtelenül része volt a föníciai népnek. Szent Xgostontól tudjuk, hogy mikor ő azt kérdezte a karthagóiaktól, hogy milyen eredetűek, azok azt felelték, hogy ők kanaanok, azaz kanaanaiak. A föníciaiak a Jordán folyó és a tengerpart között telepedtek le. Érkezésük alkalmával ez már lakott föld volt. A Szentírás itt régebbi lakosoknak említ számos népet: Rafaim, Comcomim, Cucim, Enakim, stb. Ezek mind sémiták lehetnek. Ha a hódító föníciaiak bevándorlásuk előtt khámi nyelven beszéltek is, az őslakóktól eltanulhatták a sémi nyelvet, mert csekélyszámú nyelvemlékeik határozottan sémi jellegűek. Az első időkben kiválóan harcos nép volt ez, mellyel Izrael fiai nem örömet harcoltak. Kultúrájuk sokkal magasabb volt, mint az izraelitáké; földművelők is voltak, szőlőt termeltek; számos várost építettek, kőfallal és kapukkal; olajligeteket ültettek s mindenütt bőségesen voltak kútjaik. Kereskedelmük nagyon fejlett volt s gazdagodásukkal együtt emelkedett kultúrájuk is. Egyik városukat Kariathszennának, »a tanítás városának« nevezték. Hogy Európa legrégebbi népet tőlük tanultak írni, az köztudomású. Izraelnek nagyon sok baja volt Fönícia népével, mert ez bálványimádó és nagyon erkölcstelen volt. A próféták féltek, hogy ennek a fényűző népnek hallatlan bujasága és kegyetlensége átragad a zsidókra is. A bálványok imádatától elszörnyedtek, akár csak a föníciaiaknál szokásos emberáldozatoktól. A próféták aggodalmai nem is voltak *kptalanok, mert a sokkal gazdagabb és sokkal mű-

és tudatlanabb népre A Bibliában a zsidók számos eltévelyedéséről olvasunk; alkalmasint sokszor és sokan beleestek nemcsak a bálványimádás bűnébe, hanem a föníciai erkölcstelenségbe is. Bár a föníciaiak Szidon környékén még Krisztus idejében is ott voltak, vándorlásuk Afrika partjai felé talán már hát-nyolcszáz évvel előbb megkezdődött. De ha a Trójából menekülő Aeneas már Karthágóban találta Didó föníciai királynőt, úgy ez is csak rövid idő óta lehetett az új hazában.

KARTHAGO. A monda szerint Didó Agenor tyrusi király leánya volt s a Kr. e. IX. században alapította Karthágót. A történeti igazság valószínűleg az, hogy vagy az asszírok, vagy az izraeliták nyomása következtében nagyobb számú föníciai vándorolt ki a tengerparti városokból s Afrikának azon a helyén, ahol az afrikai part legjobban megközelíti Szicíliát, gyarmatot alapított. A hely rendkívül kedvező fekvése miatt az új gyarmatnak (eredeti neve Kardath-Hadtha, görögül Karchédon, latinul Karthago) könnyű volt felvirágoznia. Miután a hely- és személynevek mind sémita szavak, a nép eredete nem kétséges. Vallásuk is azonos a föníciaival. A gyarmat élén álló két főbíró elnevezése a rómaiaknál »suffietes«, amiben nem nehéz fölismerni a sémita »szoffetim«-et. A tyrusi alapítású Karthago az »ó-hazából« való bevándorlás révén gazdagodásának arányában növekedett s a környékbeli afrikai városokat uralma alá kényszerítette. Eleinte csak kereskedelmi ügynökségeket, majd gyarmatokat alapítottak Szicíliában, Malta szigetén, Sardiniában és Corsicában, azután a Balear szigeteken, majd a spanyol partokon. A Földközi tenger nyugati medencéjében Karthago sokkal előbb volt nagyhatalom, mint Róma. Egyik merész hajósuk, Hanno a gibraltári szoroson kimerészkedett az óceánra és eljutott Sierra Leoneig; innen a karthágói kereskedők bejártak Afrikába, egész a Csád tóig. Himilko ugyancsak az óceánon eljutott Nagy-Britanniáig. A karthágói hajósok és kereskedők voltak az első nagy felfedező-utazók. Politikai szervezetük azonban gyenge volt, mert nélkülözte az elemi szabadságokat. A vagyoni arisztokrácia uralkodott rajtuk; a proletárok, földművelők és iparosok ki voltak

zárva a politikai életből; volt ugyan egy 30 tagból álló kis- és 300 tagból álló nagytanácsuk, de a kevészámú választót könnyű volt terrorizálni vagy megvesztegetni. Katonai szervezetük a zsoldos rendszerre volt alapítva; egyes nagytehetségű vezérek ezzel a szedett-vett néppel is értek el történeti nevezetességű sikereket, de nem tarthatta fenn a birodalmat egy oly hadsereg, mely minden lelkesedés és a védelmezendők-
Icel való minden közösség nélkül kizárólag díjazásért harcolt. Történetük megmutatta, hogy sem a pénz, sem a legjobb hadifelszerelés nem a legfőbb tényezője az állam fenntartásának.

6. A FEKETÉK

KHÁM IVADÉKA. A fehér ember a feketét csúnyának tartja, a fekete pedig a fehéret tartja csúnyának. A fehérek már a legősibb időkben gondolkoztak azon, hogy a feketék miért olyan sötét bőrűek. A legtermészetesebb gondolat, hogy ez a sötét szín »Isten büntetése« valamely vétékért. Mi lehetett ez a véték? Mózes szerint, mikor Noé a vízözön után lerészegedett és »kitakarózva feküvék sátrában«, meglátta őt Khám, Khánaan atyja, (valószínűleg Khánaan is) és Khám ezt a dolgot »hírül adá testvéreinek.« Mikor Noé kijózanodott, megátkozta Khánaant, hogy »utolsó szolgája legyen testvéreinek«, Semet pedig megáldotta s Jáfetnek »terjeszkedést« ígért. Khám fiai a Bibliában: Khús, Meszraim, Fat és Khánaan. Hogy Meszraim alatt Egyiptom, Fat alatt pedig Felső-Egyiptom értendő, nem vitás. Khús név alatt az összes déli népeket foglalták össze, Ethiopiától kezdve Arabian át Indiáig. Khús fiai olyan nagy területen szerepelnek, hogy bibliai ismertetésükben bizonyára sok a zavaros dolog. Mózes az Eufrat forrásvidékét nevezi Khúsnak. A bibliai ethiopok azonosak Khússal. A mai Ethiopia helyén volt az ősidőkben Meroe országa, melynek népe kétségtelenül khámita volt. Ugyanennek a területnek mai lakói az abesszinok nem Khám, hanem Sem ivadécai: az arab félszigetről a Bab-el-Mandeb szoroson

átvándorolt Afrikába a sémita Geez törzs és az őslakosságot magába olvasztva, a sémi kultúrát és nyelvet ráerőszakolta az egész országra. A sémi Geez nép miatt emlegeti Judit és Eszter könyve Jesszét és Geszent, miker Egyiptomról beszél. A görög és római írók Ethiopia alatt az egész Közép-Afrikát értették és ethiop vagy néger náluk gyakran egyértelmű elnevezés volt. Khús fiai, akik alatt az összes feketebőrű népeket érthetjük, az óvilágban az emberiség művelődéséhez még nem szolgáltattak semmit. Khám legkisebb fiának, Khánaan-nak utódai semmi esetre sem sorolhatók a feketebőrűek közé, — éppoly kevésbé, mint az egyiptomiak, sőt még kevésbé, mert Egyiptomban történt némi elkeveredés a feketékkel, a khánaanitáknál azonban ennek nincs nyoma. De jobban rájuk ismerünk, ha a görögök példájára egyszerűen föníciaiknak nevezzük őket.

7. A SÁRGA EMBER

FAJI PROBLÉMA. A sárga faj nem illeszthető bele a Biblia leszármazási elméletébe; a kínaiak nem sémiták, nem jafetidák, sem khámiták, s nem intézhetők el azzal, hogy egyszerűen besorozzuk őket a »barbár« népek közé. Komoly tudományos kutatásokat nem is végeztek a sárga faj eredetéről, egész a legújabb időkig. A kínaiak nem szűkölködnek ósrégi történeti könyvekben, de ezek az ősidőket illetően oly kevésbé megbízhatók, mint például a görögök hitregéi. Az már régóta köztudomású dolog, hogy az óriási mennyei birodalom népei még fajilag is különböznek egymástól. A faj szerinti tagozódást az európai tudósok az 1901. évi u. n. boxer-lázadás után kezdték komolyabban tanulmányozni, amikor fölmerült az a terv, hogy Kínát a nagyhatalmak közt fel kellene osztani. Ehhez az lett volna az első lépés, hogy Kína népei között a főbb fajokat felismerjék és egymással szembeállítsák. Embertani tekintetben a kínaiak s a velük rokon népek nem alkotnak külön fajt. Hajzatuk és csontszerkezetük nem különbözik lényegesen sem a mongoloktól, sem a tunguzoktól, kik turáni (ural-altáji)

eredetűek; bőrük sárga színének vannak analógiái India árja népeinél is. Ellenben külön fajhoz tartozóak a szellemiekben, s a szellemi élet legfőbb megnyilvánulásában, a beszédben. Gyökérszavaik egytagúak, s elszigetelt, változatlanul hagyott szavaiknak egymás niellé illesztésével s éneklő hangsúlyával fejezik ki gondolataikat. Az emberi beszédnek mindenesetre ez a legkezdetlegesebb formája és talán a legrégebb is, bár e tárgyban bizonyosat senki sem tud, mert ami a legkezdetlegesebb, az nem mindig a legrégebb. Az azonban bizonyos, hogy a kínaiak a maguk elszigeteltségében és a maguk kezdetleges nyelvén a legrégebb kultúrák és a legrégebb irodalmak egyikét teremtették meg, s társadalmi és államszervezetük kiállta legalább harmadfélezer év minden viharát.

KÍNIAIAK. A kínai nép nem őslakó Kínában. Igen valószínű, hogy a kínaiak turáni eredetűek s nem egyszerre, hanem szakaszokban vándoroltak be mai lakóhelyikre. Úgy látszik, hogy az első raj Kr. e. 2000 körül hagyta el azt a vidéket, mely ma Turkesztán keleti része, és a Hoang-ho (Sárga folyó) felső folyásának mentén telepedett le. Kína már akkor sem volt néptelen, de a kínaiakat megelőző ősnépeiről még keveset tudunk, bár az orosz tudósok az utolsó években főként nyelvtudományi szempontból igen jelentős kutatásokat végeztek. Azon a vidéken, ahol most Szi-Nan-Fu városa van, a kínaiak jövetele előtt a Hoei királyság virágzott. A Santung síkságon a hakka népek elődei laktak; ezek országának neve Lai volt. Kína középső részének fensíkján már a kínaiak előtt ott voltak a tibetiek s a miao-ce nevű őslakók. A kínaiak észak felől törtek be mai országukba. Utánuk következett a mongolok, majd a tunguzok és végül a mandzsuk inváziója. Minden hódító nép főként a Sárga folyó, a Jang-Ce és a Szi-Kiang termékeny völgyére vetette rá magát s a folyó mentén nyomult előre. Észak-Kína túlnyomóan mongol maradt. A Jang-Ce alsó völgyében élő népet fajilag a legtisztább kínainak tekintik. A kínai nyelv és kultúra tisztán megmaradt a Jang-Ce folyó völgyében s a Szi-Kiang és a Mé-Kong folyók iwső folyásának mentén is, de nem a faj tisztasága miatt

hanem azért, mert ezek a területek ősidők óta katonai gyarmatok voltak, melyeken a fegyelem tartotta fenn a nyelvet és a kultúrát; itt a tibetiek és a lolok semmi esetre sem kínaiak. Malakka félsziget lakói erről a területről erednek és noha fajilag azonosak az általuk elgyott terület népével, tiltakoznak, ha kínaiaknak nevezik őket.

MANDZSU. Észak-Kína lakossága mandzsu; ez a nép a tunguz család egyik ága. Nagyrészüik sem mandzsunak, sem kínainak nem nevezi magát; a csaka, túmet, ordo és szunit népek mind bevándoroltak és valamennyien mongol faji jellegűek és magas termetűek. A »tengerparti Kína« a birodalom középső és keleti »részét foglalja el. Itt a nép meglehetősen homogén, bár nyelvének sokfélesége nem egységes eredetre vall; ma mégis ezeket tekintik a legtisztább kínaiaknak.

DÉL-KINA. Dél-Kína őslakossága a miao-ce, a jao és a lai nép volt; ezeket a Santungból bevándorolt hakkák elnyomták. A Fo-Kien hegységben az őslakók közül él még a hoklo nép. A kantoni pen-ti népet is őslakóknak tartják a kínaiak, de ez a tudósok szerint újabb eredetű keveréknép. Az öt világrészben vándorló kínaiak nagyrésze Dél-Kínából került ki.

KÖZÉP-KIN A. Kínának Indiával és Tibettel határos keleti részét Közép-Kínának hívják. Itt nagyon sokféle nép lakik, talán csak valódi kínai nem. Ez a franciák tudományos kutatásainak területe; szerintük itt a három legjelentékenyebb nép a man-kia, a tai és a lolo. Mindezek a pekingi vagy nankingi kínai nyelvtől nem értik meg, de mégis tolmács nélkül érintkezhetnek egymással — az írások segítségével. A kínai írásban minden írásjegy egy fogalmat jelent; az írásjegyből tehát felismerik a fogalmat, bár a fogalom megjelölésére a különböző népek különböző szavakat használnak. Ugyanazt az írást a kínai, a koreai, a japáni, stb. saját nyelvén folyékonyan olvassa. A kínai írás tehát rendkívüli nehézsége ellenére is zseniális találmány.

OSZTÁLYOZÁS. Ha a sárga fajból kikapcsoljuk a japánit, mely nyelvének tanúsága szerint bizonyára turáni, a keletázsiai népeket a következő három rokon csoportba oszthatjuk be:

- I. tibetiek és birmaiak;
 II. tai népek, — a sziámiak és rokonaik;
 III. kínaiak.

A kínaiak a császárságot megelőző időkből három független királyságot ismernek:

1. Han; a Jang-Ce folyó felső völgyében; fővárosa Csen-tu.
2. Vei; fővárosa Lo-J ang.
3. Vu, a Jang-Ce alsó völgyében; fővárosa Nan-Kin.

A TÖRTÉNELEM KEZDETE. Kína történeti könyve, a Su-King a világ teremtése óta történt összes dolgokról beszél, de míg a zsidók Bibliája csak hét-nyolcszáz éves emberekről tud, a kínaiaknak van olyan királyuk is, aki tizennyolcezer évig uralkodott. De már majdnem történelmi a Hia-dinasztia (2205—1765 Kr. e.), a Sang-királyok háza (1766—1122) és a Csu-dinasztia kora (1122—249 Kr. e.). Valószínű, hogy egészen a Csung-dinasztia idejéig a kommunizmushoz hasonló földbirtokrendszer uralkodott Kínában. Ez a rendszer a birodalom későbbi fejlődésének is alapja s ezért ismertetnünk kell. Az alapelv az volt, hogy a szántóföldet kilenc egyenlő részre kellett felosztani, úgy, mint a mellékelt ábra mutatja. A középső négyzetbe eső földet a nép közerővel munkálta s ennek a földnek a jövedelmét közcélokra fordították; a többi nyolc négyzetbe eső földek termését elosztották azok között, akik e föld megművelésében résztvettek. A nép mindennap imádkozott, hogy az eső legelőször a középső négyzetet, a közterületet érje. Az egész birodalom szervezetében érezhető volt a közhatalomnak a középpontba helyezése; az egész birodalom uralkodója a »középső királyságban« lakott s e körül voltak a hűbéresek tartományai.

LAO-CE. A Csu dinasztia idejében virágzott a kínai bölcsészet. Lao-ce (»Régi mester«), »Az Út és az Egyenes Vonal« (Tao-te-King) című, 81 versből álló könyvében rendszerezés nélkül, mint a zsidó próféták, de tetszetős irodalmi formában adja elő politikai, társadalmi és erkölcsi eszméit. »Tao«, az »út«, az ő rendszerében egyszersmind módszert, sőt »világrendet« jelent

— az útra, az egyenes vonalba akarja vezetni a népet. Politikai felfogása demokratikus, erkölcstana sok tekintetben magasztos. Követői a »Tao« vallás hívei, mely ma is a harmadik felekezet Kínában.

KONG-FU. A Régi Mester Kr. e. 604-ben született. Még ismerhette a másik nagy bölcset, Kong-fu Mestert, kit latinosan Konfuciusnak nevez a világ s aki Kr. e. 552-ben született. Kong-fu-ce munkaügyi majd igazságügyi miniszter lett s szigorú igazságosságával és bölcs intézkedéseivel olyan rendet teremtett a gondjaira bízott tartományban, hogy a legenda szerint az ő idejében nem volt szükség büntetésekre. Kiváló gyakorlati érzéke volt — az első államférfiú, aki megvalósította a tervgazdálkodást. Mindenben a »rend« híve, de elsősorban a gazdasági rendet tartja szem előtt a családi, községi és állami életben. Tanításainak három sarkpontja: 1. rend; 2. jólét; 3. udvariasság. Az apa a családban, a mandarin a járásban, az uralkodó az országban korlátlan kormányzó és törvényhozó. Legfőbb erények: a gyermek kegyelete szülői iránt s az alattvalók engedelmessége a feljebbvalók iránt. Ezeknek az erényeknek elősegítője az ősök tisztelete. Konfucius tanaiban vallási tartalom nincsen, ő maga mégis vallásos tisztelet tárgya lett, de csak egy fél-ezredévvél halála után, mikor az irataiban megörökített eszméknek államkormányzat szempontjából tagadhatatlan előnyeit felismerték. Konfucius idejében a kínai birodalom egyes részei már nagyon laza összefüggésben voltak egymással, az utána következő századokban pedig az egyes fejedelmek függetlensége még csak növekedett. A császárság valódi megteremtője Si-Huan-Ti (Első Mennyei Uralkodó), kinek családja a Csin nevet viselte; ebből ered a birodalom neve is (China), melyet azonban a kínaiak nem használtak. Si-Huan-Ti (Kr. e. 221—206 uralkodott) a sok kiskirály uralmát megsemmisítette, a birodalmat 36 tartományra osztotta fel és minden tartomány élére három főhivatalnokot állított. Kormányrendszere kétezer évnél tovább maradt érvényben. Az ő idejében Kína Csilitől Csekiangig és a Sárga tengertől Szecsuanig terjedt. Egyik híres cselekedete Si-Huan-Ti császárnak: a

klasszikus írók műveinek elégetése. Ezt úgy magyarázzák, hogy a császár nagyon hiú volt: azt akarta, hogy az ő uralkodásával kezdődjék a történelem. Valójában azért égette el a klasszikusok történeti könyveit, mert ezeknek a révén merült el a nép abba a hallatlan konzervativizmusba, mely minden újítást és haladást rendkívül megnehezített. A könyvégetésnek természetesen ellene szegültek a népre igen nagy befolyást gyakorló »tudósok«, akik közül a császár négyszázhatvanat kivégeztetett. Emiatt Si-Huan-Ti a kínaiak szemében ma is vérszomjas zsarnok. Azt a célját azonban, hogy a kisebb-nagyobb fejedelmek széthúzásának még az emléke is kivesszen s a császár feltétlen ura legyen a birodalomnak, tényleg elérte.

A *NAGY FAL*. Si-Huan-Ti építette Kr. e. 214-ben a tatárok elleni védekezésül a 2500 km hosszú »nagy falat«. Eddig az ideig, a Kr. e. III. századig a kínaiak óriási területeket hódítottak meg; ezeket egy egységes birodalommá szervezni, központi kormányzással, rendkívüli feladat volt, s azzal, hogy ezt a feladatot évezredekre sikeresen megoldották, Kína történetének első korszaka lezárul. Nem nagy merészség azt állítani, hogy Kr. e. 214-ben, a nagy fal megépítésével, Kínára nézve az »ókor« véget ért,

8. INDIA

AZ ŐSLAKOSSÁG. India legrégebb kultúr-népének általában azt az árja-fajhoz tartozó népet tekintik, mely a Vedák szent könyveit reánk hagyta. Nem bizonyítható, hogy ez a nép már Kr. e. 2000 előtt megjelent az Indus völgyében, az ellenben bizonyítható a Vedák szövegéből, hogy ez az árja nép a kultúrájának még elég alacsony fokán állott. Az árja őslakók még nem ismerték a fémeket; állattenyésztő nomádok voltak s a Kr. e. második évezred közepén még legfőllebb apró falvaik voltak. Lovuk már volt, de még nem használták se Vontatásra, se teherhordásra, se lovaglásra. A szamár, öszvér, macska és sertés ismeretlen volt előttük. Az egymás nyomán járó írók szerint az Indus völgyét

nehéz harcokkal foglalták el a régibb, sötét színű, barbár őslakoságtól. Tény, hogy az árnál előtt is volt már őslakossága az Indus vidékének, de ma már nem szabad ezt az őslakosságot barbárnak nevezni. 1922—25-ben az Indus középső folyásának mentén Sir John Marshall föltárta Mohenzso-Daro és Harappa városok romjait s napvilágra hozta egy az árnál sokkal régibb kultúra tömör emlékeit. A két város kultúrája ugyanaz volt és mivel ez a két város körülbelül ezer kilométerre van egymástól, egy nagy területen uralkodó nép hagyta reánk itt emlékeit, melyek sokkal régibbek, mint akár a szumír, akár az egyiptomi kultúra emlékei. Mohenzso-Daro a mai világvárosokhoz hasonlítható nagy város volt, óriási csatorna- és vízvezetékhalózzal, kitűnő mérnökökre valló városrendéssel, emeletes házakkal, melyek elsősorban voltak építve a legkitűnőbb téglából, míg az árnál a Kr. e. II. évezredben kizárólag fából és bambusznádból építkeztek. Semmi kétség nem lehet az iránt, hogy az Indiában az árnál előtt élt ismeretlen népnek sokkal fejlettebb kultúrája volt, mint az árnálnak. Nagyon sok írott emlékük is fennmaradt, melyeket ma még nem tudunk elolvasni, de amelyekről a magyar Hevesy Vilmos már bizonyította, hogy összes írásjegyeik az Indiától 20.000 km-re fekvő Húsvét-szigeteken talált írott emlékekkel, Nem lehetetlen, hogy ez az az ősrás, melyből minden más írásrendszer fejlődött. Az antropológiai leletek azt bizonyítják, hogy az árnál-előtti Ős-Indiában négy különböző fajú nép lakott egyidejűleg. Árnál természetesen nem voltak köztük, mert az árja sohasem túrt a maga körében más fajokat. Elő-Indiának tulajdonképpen csak az északi fele volt árja, míg a félsziget déli részében, a mai Dekhan-ban nem-árja népek laktak, melyeknek azonban semmi közük sem volt a legújabbban feltárt, árja-előtti kultúrához.

AZ ÁRNÁL. Árnál-Indiának eredeti, szembeötlő társadalmi berendezkedése volt, mely még ma is megvan. Ez a kaszt-rendszer. A lakosság eredetileg négy kasztba tartozott: a papok, katonák, földművesek és a megvetettek (páriák) kasztjába. A hindu társadalom ma már száznál több kasztra van elkülönülve.

Kétszázmillió ember társadalma azt a rendszert követi, hogy egyik kaszt a másiktól nem házasodhatik, s a legutolsó kasztal nem is érintkezhetik . . . Bizonyára nagy okai voltak ennek a társadalmi elkülönülésnek; valószínű, hogy a faj tisztaságát s a hódításban résztvettek utódainak kiváltságait akarták biztosítani ezzel rendszerrel. Vallásuk, a brahmanizmus (e szóban a *h* hangot ki kell ejteni!) a Vedákból jól megismerhető. Főistenük »Világszellem« (Brahma), tehát a pantheizmusból fejlődött ki istenrendszerük. A Világszellem mellett, melyből minden származott, főisten volt a Teremtés (Siva) és a Rombolás (Visnu). Ezeket egyesülve Háromság (Trimurti) néven is tisztelték. Hittek a lélek halhatatlanságában; ki életében több jót tett mint rosszat, az üdvözült; akik több rosszat tettek mint jót, azok újra születtek, ember vagy állat alakjában. A lélevándorlásban való hit miatt kímélték és tisztelték az állatokat, mert feltették, hogy esetleg emberi lélek van az állatban. Ez a vallási rendszer élénk képzeletre és nagy bölcselkedő hajlamra vall. A cselekmények erkölcsi értékelésének szigorúsága az önsanyargatásra is hamar rávezette őket.

BUDDHA. A brahmanizmust egy ezredévre hátrébe szorította Buddha (sz. Kr. e. 59 körül), a róla elnevezett vallás megteremtője, kinek rendszere ezen a négy tételen alapszik: 1. a földön minden szenvedés; 2. minden szenvedés oka az élnivágyás; 3. aki nem vágyik élni, nem szenved; 4. a boldogság a »nirvána« mindannak megszűnése, ami a létet jelenti — beleértve a gondolkodást is. A buddhizmus hívei aszkéta papok (szanga), kik koldulásból élnek és világiak (upaszaka, »jámborok«). Ez utóbbiak kötelességei: a papok eltartása s az »öt parancs« megtartása; ezek: 1. élőlényt ne ölj; 2. ne lopj; 3. ne paráználkodjál; 4. ne hazudj; 5. részegítő italt ne igyál. Miután a buddhizmus erkölcsileg magasan felette áll a brahmanizmusnak, gyorsan elterjedt Indiában s azután az egész Kelet-Ázsiában. Kr. u. 700 körül a megreformált brahmanizmus újra tért hódított Indiában s a buddhizmus attól kezdve északra és keletre húzódott. India árja népe seminő ellenséggel szemben sem birt ellenállást

tanúsítani. Cyrus perzsa király betört Indiába; Nagy Sándor, a macedóniai, városokat alapított az Indus mentén; Baktria görög királyai Indiába jártak zsákmányolni; a Kr. u. I. században a parthus királyok s azután a szkíták hódították meg Árja-Indiát, ahol csaknem ezer évig uralkodtak.

9. IRÁN

AZ IRÁNI FENSÍK. A jelenkor kultúrájának vezető népei mind az úgynevezett indogermán népcsaládhoz tartoznak, melynek legrégebb ismert hazája az iráni fensík volt. Miután ezeknek a népeknek régi nyelveit is ismerjük és tudjuk, hogy nincsen bennük közös szó például a »tenger« vagy a »só« fogalmára, a nyelvtudósok szerint őshazájukat a tengertől távoleao területen kell nyomoznunk. Irán harmadfél millió négyzetkilométer nagyságú fensík Ázsiában; határai nagyjából: az Indus és a Tigris folyók, a Kaspi tó, Túrán, a Perzsa öböl és az Arab tenger. Ez az a földterület, melynek térképén ma ezeket a neveket látjuk: Perzsia, Afganisztán, Kafirisztán és Beludsisztán. Itt laktak valaha az iráni népek s az úgynevezett indogermán népek elődei. Az indogermánok elmentek innen — egy részük kelet felé, az Indus völgyébe, más részük nyugatra, Európa felé. Az indogermán népek múltját messzebbre tudjuk nyomozni, mint az iráni népeket, de ez még nem bizonyítja, hogy az indogermánok régebbiek; éppen ellenkezőleg, azokat a népeket tartathatjuk régebbieknek, melyek megmaradtak az ősi földön. Az azonban kétségtelen, hogy az iráni és az indogermán népek közös törzsből fakadnak. Ma is élő iráni népek: a perzsák, pársziak, afgánok, szártok, khivaiak, bukhariaiak, tádzsik, a Kaukázusban a kurdok, lúrok, őszietek, tádok s a Pamir fensíkon a guránok. Az őszietek rövidfejűek és fehérbőrűek, a többiek hosszúfejűek és barnabőrűek.

PERZSA ÉS ZEND. Ha egyelőre nern vesszük számba az Iránból kb. Kr. e. 2000 táján elvándorolt, ma indogermánnak nevezett népeket, akkor Iránt

két nyelvterületre oszthatjuk: nyugaton a perzsa, keleten a zend nyelv volt az uralkodó. A perzsa nyelvnek három korszakát különböztethetjük meg: 1. Anerzsa, Kr. e. 300-ig; 2. közép-perzsa (pehlevi), Kr. u. 1000-ig; 3. új-perzsa, Kr. u. 1000-tól (Firduszi korától) máig. A közép-perzsában nagyon sok a sémi elem. Az újperzsának az Iszlámban az a szerepe, ami a latin nyelvá a nyugati kultúrában. Az óperzsa csak ékiratokban maradt meg, de a közép-perzsa már irodalmi nyelv volt. Az ózend nyelv nem ismeretes; a legrégebbi zend nyelvemléknek (melyről a nyelvet elnevezték a tudósok), Zend-Avesztának csak apró töredékei régibbek a Kr. e. VI. századnál. (Aveszta annyi, mint »törvény«; zend annyi, mint »magyarázat«.) Az újzend nyelv sokban egyezik az Iránból elköltözött indogermánok egyik régi nyelvével, a szanszkrittal. Az óbaktériai nyelv és az újzend nyelv azonos. A görögök nevezték el Baktriának Irán egyik részét, valószínűleg Baktroszról, az Oxus egyik mellékfolyójáról. Az ó-perzsa nép magát parsza-nak nevezte; neve az asszír és a héber nyelvben egyaránt »parasz«. Történelmi szereplését az Irán délnyugati részében kezdik. Már a történelem előtti időkben hármastagozata volt az ó-perzsa népnek: 1. harcoló nemesség; 2. földművelők; 3. nomádok.

MÉDEK. Azon a területen, hol a perzsák legelőször jelentkeznek, előttük médek laktak; országuk neve Mada, héberül Madai. Ez turáni nép volt; utolsó királya (584—550 Kr. e.) Azidahak, kinek neve a görög íróknál Astyages. Ezt a dúsgazdag Hakhamanis (görögül: Achaemenis) család egyik sarja, Kurus (görögül: Kyros, latinul Cyrus) buktatta meg s ő lett az első perzsa király. Kurus Babilont is meghódította és a zsidókat a »fogságból« hazaengedte. Utóda, a kincseiről híres Darius még pénzt is adott a zsidóknak a jeruzsálemi templom felépítéséhez. Ennek utóda, Xerxes nagy háborút viselt a görögök ellen. Nagy Nándor 330-ban birodalmába bekebelezte Perzsiát és a perzsa királyságot megszüntette. Az óperzsa kultúrára nézve jellemző az Achaemenida királyok nyilvánvaló jóindulata a zsidókkal szemben. Izrael népére ebben a

jóindulatban az volt a legértékesebb, hogy vallásukat szabadon gyakorolhatták s minden gátlás nélkül irthatták belőle a fogság és vándorlás közben belekerült pogány elemeket. Az iráni népcsalád zend ágában sokkal kevesebb volt a faji öntudat, mint a perzsában. Az ó-baktriai királyságot Kurus ellenállás nélkül birodalmába olvasztotta. Nagy Sándor idejében a görögökkel szemben sem tanúsítottak ellenállást, sőt amikor Nagy Sándor után visszaszerezhették volna függetlenségüket, behódoltak a hellén kultúrának. Kr. e. 256-tól 165-ig Baktria néven hellén hivatalos nyelvet használó államot alkottak, hellén királyok uralma alatt. 165-ben azután elnyomták őket a mai Khoraszán vidékéről kiinduló, nem iráni, hanem turáni származású párthusok. *INDOGERMÁNOK.* Az iráni és az úgynevezett indogermán népek egy fajból származnak, melyet közönségesen árjának neveznek. Úgy az irániak, mint a tőlük Indiába szakadt ősnépek árjának nevezték magukat, ami körülbelül annyit jelent, mint »a föld ura«. Valószínű, hogy Kr. e. 2000-ig ezek a népek mind egy csoportban éltek az iráni fensíkon. 2000 után kezdtek széteszolni; egy részük keletre ment, az Indus és öt mellékfolyójának vidékére, majd a Ganges völgyébe, s azután elterjeszkedtek csaknem az egész Elő-Indiában. Másrészük az Irán fensíkról nyugatra és északra vándorolt; az északiak eljutottak egészen a Keleti tengerig, a nyugatiak az Atlanti óceánig. Mindazokat az iráni népeket, melyek nem maradtak meg az őshazában, többnyire indogermán név alatt foglaljuk össze. Indogermán nép vagy nyelv sohasem volt; ez az elnevezés az egy családhoz tartozó népek keleti (indiai) és nyugati (germán) határát jelzi. Miután a kelták is ebbe a népcsaládba tartoznak s az ő területük még nyugatibb, mint a germánoké, ésszerűbb lenne az indogermán helyett az indokelta név használata. Az Iránból való kivándorlás sorrendjét lehetetlen megállapítani; valószínű, hogy Kis-Ázsia benépesedése legalább is olyan régen történt, mint az indogermán népek megjelenése az Indus völgyében. Azt sem lehet megállapítani, hogy a nyugatra került törzsek nem jártak-e Indiában is? A nyelvtudomány ezt a feltevést

nem zárja ki. Az áriják indiai szereplésének legrégebb bizonyosságait irodalmi emlékek szolgáltatják, a hinduk «zent könyvei, a négy Veda. Az indogermán nyelveknek ezek a könyvek a legrégebb emlékei. Megírásukat némely tudósok a Kr. e. 1000, mások a Kr. e. 4500 évre helyezik; valószínű, hogy Kr. e. II. évezredből valók. A Vedák nyelvével rokon a szanszkrit, mely Kr. e. 900 körül már kifejlődött. Szanszkrit nép sohasem volt; ez a név annyit jelent, mint »megszentelt« vagy »megtisztított«. A szanszkrit nyelv időrendben folytatása a Vedák nyelvének; ebből a közös törzsből azután az évezredek folyamán kétszáznál több nyelv ágazott el. A nyugat felé vándorolt néptörzsek számtalan név alatt szerepelnek a történelemben, — különösen a kisázsiaiak. Miután ezeknek nyelvemlékei nem maradtak, rokonsági viszonyukat nem ismerjük. Bizonyos, hogy Kr. e. 1500—1000 közt már a Balkán déli csúcsát a görögök népesítették be, s Kréta szigetén és a mai Görögországban már fejlett kultúrájuk volt. Kr. e. 1200—1000 közt lehetett a trójai háború. Trója népe, a »troesz«, szintén indogermán, sőt valószínűleg szintén görög nép volt.

RÓMAIAK. A rómaiak a trójai menekültektől származtatják magukat; nyelvüknek magva mindenestre görög. A rómaiak utódai a román népek: olaszok, franciák, spanyolok, portugálok, románok.

SZLÁVOK. Az Iránból északra került néptörzseket szlávoknak nevezzük. Legrégibb nyelvük az ószláv; ennek ágazatai közül ma legelterjedtebb az orosz; ez után következik a lengyel, rutén, litván és lett, s az óporosz, mely a XVII. században kihalt. A szláv nyelvek újabb ágai: a cseh, szlovák, a délszláv és a bolgár.

KELTÁK. Iránból legmesszebb ment nyugatra a kelta törzs; ehhez tartoztak a rég kihalt gallok, a cimberek, corniak és bretonok, továbbá az írek és skótok, kik Kr. u. a IX. században még egy nyelven beszéltek.

GERMÁNOK. Hatalmas népek fejlődtek ki a germán törzsből: német, hollandi, angol, dán, svéd, norvég. Az albánok is az indogermán népcsaládhoz tartoznak, valamint az örmények is. Mindezeknek a népeknek a története tud valamely őslakó népről, melyet az indogermán jövevények kiszorítottak helyükről. Akit ki-

túrnak helyéből, azt a győztes természetesen lenézi, mint alacsonyabbrangút, mint barbárt s önmagát a győztes mindenütt a kultúra hordozójának tünteti fel.

10. TURÁN

FÖLDRAJZI FOGALOM. Turán tisztán földrajzi fogalom, nyilván az »Irán« párja. Egy nagy földterület déli fele Irán, északi fele Túrán. Turánt tehát Irán fölött keressük a térképen, a Kaspi és Arai tó környékén, az Oxus és Jaxartes alsó folyása mentén és ettől keletre, beleértve ebbe a területbe a nagy síkság után keletre következő nagy hegyvidéket is. De azt is mondhatnók, hogy Túrán nem más, mint Turkesztán nyugati fele, a kirgiz pusztával együtt. Ez a terület síkság, »a nagy turáni alföld«, valaha tengerfenék lehetett. A perzsa-zend mitológiában Irán a jó Ormuzd isten országa, Túrán pedig a gonosz Arimán istené. Miért? Mert az iráni népeknek nagyon kellemetlenek voltak a Turánból, vagy Túrán felől jövő »vad« népek betörései és rablóhadjáratai. Tehát minden, ami Túrán felől jött, barbár, sötét, gonosz . . . Turánról, mint földrajzi fogalomról még csak lehet beszélni, de a turáni ősnépekről már nem. Csak valószínű, de nem biztos, hogy Indiában az árjakat megelőző magas kultúra Turánból jött népfaj műve volt. De kétségtelenül ebbe a népcsaládba tartoztak a szumirok, kiknek a Tigris és Eufrat köze ősi kultúráját köszönhette. Ez a népcsalád kezdte a földművelést, ez kezdte feldolgozni az érceket, ez kezdte megszelídíteni az állatokat, ez vetette meg alapját a mennyiségnek, ez figyelte meg legelőször a csillagok járását, ez alapított legelőször városokat és államokat, s ennek volt legelőször fejlett írás-rendszere.

TURÁN ŐSNÉPEI. Ez mind négy-ötezer esztendővel ezelőtt volt. Az Altaj, Száj an, Nan-San és Thian-San közt elterülő, csaknem öt millió négyzetkilométer terület nagyrésze ma lakatlan sivatag; de ahol ma csak futóhomok van, négy-ötezer évvel ezelőtt dús legelők voltak, melyeket nagy folyók szeltek át; ezeknek ma már csak a medre van meg; az egykori dús

után ma már nagy ritkaság az eső és a két-ével ezelőtt még virágzó városokat eltemette a futóhomok. A meteorológiai viszonyok változása következtében Turán a kultúra számára elveszett, s azon a területen, mely egykor a magas kultúrájú szumita indiai őslakókat adta az emberiségnek, ma már vadászattal, halászattal és pásztorkodással foglalkozó népek laknak. Ezeknek a turáni ősnépeknek a meghatározásában a történelem nem sokat segít; leginkább a nyelvtudomány segítségével kutathatunk.

URAL ÉS ALTÁJ. A nyelvtudomány egy csoportja mindazokat a népeket, melyek gondolataikat a szavak ragozásának segítségével fejezik ki. A nyelvészek nem beszélnek turáni nyelvekről, hanem ural-al-altáji népekről, mert a szavakat ragozó népek altáj és az Ural hegység közt laknak. Ezek öt népcsoportra oszlanak, nevezetesen:

- uráli ágon: 1. finn-ugor népek;
- 2. szamojéd népek;
- altáji ágon: 3. török népek;
- 4. mongol népek;
- 5. mandzsu népek

A csoportosítás azonban nem teljes, mert hiányzik a szintén ragozó japáni, s a kelet-indiai dravida; hiányzanak továbbá a már kihalt népek, például a szumirokk. Turán népeinek csak keleti és nyugati határát az Altai és az Ural hegylánc; észak felé ezek a népek az Amur, Lena, Angara, Jeniszej, Ob, Irtisz és Tobol forrásvidékéig, dél felé pedig a Hoangho folyóig, a Balkas, Aral és Kaspi tóig terjeszkedtek.

ŐSI TÍPUS. Az antropológusok szerint a turáni népnek ősi típusa »kerekfejű, ferde aprószemű, piszeorrú, kiálló pofacsontú, merev, sima, feketehajú, gyér szőrözetű, sárgásbőrű és középtermetű volt.« Ebből a leírásból rá lehet ismerni a mongol fajra. Az itt leírt ismertté jelekből több-kevesebb megmaradt a lapp, vogul, osztyák, kirgiz, üzbég s a szibériai tatár és a jakut népben. Turán határain a faj keveredés következtében a mongol típus lényegesen változott; a nyugati széleken a finnek magas termetűek és sok közöttük a

kékszemű; ez árja elemekre vall; a délnyugati széleken a kaukázusi keveredés miatt a turáni népek kistermetűek, feketeszeműek és barnahajúak, míg azok a turáni népelemek, melyek a földközítengeri népekkel kerültek érintkezésbe, hosszúkás fejűek, dús, puha hajzatúak s egyenes vagy sas-orrúak, A legtávolabbi nyugatra került ágaknál, a finneknél és a magyaroknál az eredeti típusból csak a kerek fej maradt meg, míg a mongol arcvonások eltűntek. A legtávolabbi keletre került koreaiaknál és japániaknál megmaradt az arc mongol jellege, de a kínai és a maláji népekkel való keveredés is nyomot hagyott rajtuk.

PARTHUSOK. A Kr. e. I. évezred második felében délre vergődött turáni népek közül a parthusok játszották a legnagyobb szerepet a történelemben. Nevük állítólag ennyit jelent: »elűzöttek«. Nomád nép volt, kitűnő lovas és nyilazó. Taktikájuk feltűnően hasonlított a hunokéhoz és magyarokéhoz: színlelt futással törbecsálták az ellenséget. Túrán elhagyása után első lakóhelyük a mai Perzsia legészakibb vidéke, a mai Khoraszán. Kr. u. 250-ben függetlenítették magukat a perzsáktól. Leghíresebb királyaik: a két Mithridates; már az első meghódította Áriát, Mediát, Babilont, Susianat; birodalma egészen az Indusig terjedt. Sokat harcoltak a rómaiakkal. Traján császár 115-ben elvette tőlük Armeniát és Mezopotámiát. Kr. u. 226-ban Artaxerxes leverte és bekebelezte őket az új-perzsa birodalomba.

SZKÍTÁK. Bizonyára Turánból származott ez a barbár nép is, melyet a görögök szkíta, a perzsák szakai, az indiaiak pedig szaka néven ismertek, s mi szittyá néven emlegetünk. A Kr. e. IX. századtól kezdve szerepelnek a történelemben. Sárgás-barna bőrű, hízásra hajlamos, gyérszakállú emberek voltak, de rendkívül vitézek és vakmerőek. Lovas nép volt, gyalogságuk nem volt. Nyilaik végén réz volt, amit csak az Uraiból szerezhettek. Erjesztett kancatejjel részegeskedtek. Se városokat, se fálvakat nem alapítottak; szeke-reiken tanyáztak. A mai Oroszország déli része az övék volt. Kr. e. 630—624-ban Egyiptomba is betörték. 513-ban megverték Dárius perzsa királyt. Harcmódoruk olyan volt, mint a régi magyaroké: gyors mozgás

A ravaszság jellemezte őket. Traján császár idejében szkíta birodalom helyén szarmata népet ismernek görögök és római írók. A szarmaták valószínűleg a szkíták utódai. Szkíta ivadék az alán és a jazig nép is. Ugyanehhez a népcsaládhoz kell sorolnunk az úgynevezett indo-szkítákat is. Ezek, állítólag árja elemekkel keverve, szintén északról, Turánból törtek elő, s a Kr. e. II. századtól kezdve csaknem ezer évig fennálló birodalmat alkottak Kabulban és India északi részében. Az indo-szkíta uralom Kr. u. 78 táján, Kaniska király idejében érte el tetőpontját, amikor Kabulra, Gandharára, Kasmírra, Pendsabra és India északi részére terjedt ki.

HUNOK. Kétségtelenül turáni eredetűnek kellett lennie a hun népnek is. A kínai források a Kr. e. XII. század óta emlegetik a hiungnu népet, mely Észak-Kínába gyakran betört; Si-Huan császár Kr. e. 220 körül ellenük építtette a kétezer kilométer hosszú kínai falat. Ettől kezdve a hun néparadat kelet felé zúdult. Kr. e. 206—174 közt az övék volt Közép-Ázsia. 174—158 közt Lausang hiungnu király kergette dél felé azt a népet, mely Indiába betörve megalapította az indoszkíta birodalmat. Az indoszkíták neve a kínai íróknál: juécsi. A Kr. u. I. század után már nem emlegetik a hiungnukat; helyettük apró néptörödékek szerepelnek, unn, khun és hunk név alatt. A Kr. u. IVv században megint elhatalmasodott az egész Észak-Ázsiában egy turáni nép, a zen-zen, de csak két emberöltő tartamára. Valószínű, hogy a hun népmaradékok ugyanakkor a szkíta maradványokkal egyesülve Dél-Oroszországban, a Volga mentén gyarapodni kezdtek, s több apró finn-ugor és csuvas török népet magukba olvasztva, lerakták az alapjait Attila hun birodalmának.

MUNDA. India úgynevezett munda népeit azon az alapon, hogy embertanilag mongoloid jellegűek, nyelvük pedig ragozó és a finn-ugor nyelvekkel nyilvánvalóan rokon, logikusan csak Turánból lehet származtatni. Lehet hogy ez a tizenegy nép, (melyek közül pépesebb 1,690.000 lélekszámmal a szantali és 600000 lélekszámmal a mundari,) annak azős-népnek maradványa, melynek az árják beköltözése előtt magas kultúrájú országa volt az Indus folyó mentén.

II. GÖRÖGÖK

FÖLDRAJZI ELŐNYÖK. A Balkán félsziget déli csúcса történeti szempontból Földünk legérdekesebb területe. Ha az itt élő népeket kultúra-közösségük alapján mind egybefoglaljuk, akkor sem nagyobb a földjük, mint a mai Magyarország. Ezen a területen, melynek túlnyomó része hegyvidék, csaknem egy évezreden át az apró államocskák hangyabolynyi sokasága nyüzsgött, egymással csaknem örökösen harcban volt, visszaverte a világ legnagyobb hódító seregét, a perzsát és közben olyan kultúrát teremtett, melyet bámulni fog a világ, valameddig emberek élnek a Földön. Múltjukról tömérdek hitregét szöttek, isten-világuk csaknem oly népes volt, mint ember-világuk, s az összes emberi tulajdonokkal felruházott isteneik hitregéikben oly cselekményekkel szerepelnek, melyek úgy hatnak reánk mint a történelmi események tükörképei. Isteneik isteni mivoltában a legrégebb időkről nem szólva, nem nagyon hittek, de a róluk szóló meséket valóságnak elfogadták. Csodálatosan élénk fantázia népesítette be isteneik lakóhelyét, az Olympust, s mindahhoz, amit művészetek, a költészet, a politika s a tudományok terén alkottak, kétségtelenül a legkitűnőbb képzelőerő kellett. De maga a szellemi képesség még nem elég ahhoz, hogy egy kis nép vezető szerephez jusson a világ történetében: ehhez megfelelő földrajzi és fizikai feltételek is szükségesek. A terület, melyről szó van, mindenkor csak csekély számú népet táplálhatott. De ha a talaj nem is volt kedvező, a terület három világrész közt volt, s a part szakadozott volta miatt a hajózásnak óriási lehetőségeket nyújtott. Görögország a Kr. e. I. évezredben a világ áruforgalmának főútvonalába esett s így talán nem is volt nagyon nehéz meggazdagodnia és vezető szerephez jutnia. A görög nyelv az indogermán nyelvcsaládhoz tartozik, — szó sem lehet tehát arról hogy a görögök őslakók voltak Görögországban, valamint arról sem, hogy a Balkán déli csúcса lakatlan volt, mikor a görögök oda bevándoroltak. Mondáik emlegetik a nelasg népet mint őslakót. de ezen kívül nvoma van

az irodalmi emlékekben még egy sereg problematikus népnek (lelex, hekten, hyas, temnis, lapitha, stb.) mely valaha Görögországban élt, de nem volt görög. Hogy ezek valóban egymástól különböző népek voltak-e, vagy hogy a pelasg nem volt-e az őslakók közös, összefoglaló neve, ezt a kérdést a tudomány talán sohasem fogja eldönteni.

A görög kultúra legrégebb emlékeit a mykenei és a krétai leletek szolgáltatják.

TRÓJAI HÁBORÚ. A trójai háború Kr. e. 1000 körül lehetett. Hogy miért harcoltak, erről csak a közismertes mesét tudjuk, melynél sokkal fontosabb, hogy két közel rokon nép mérkőzött egymással; az egyesült görög népek tíz évi ostrom után elpusztították Tróját s annak népét szétszórták; a trójai nép egy töredéke dardan név alatt még ezer évig szerepelt a történelemben, egy másik, nagyon kicsiny töredéke pedig Itáliába verődött, hol magva lett a római nemzetnek. A trójai háború előtt öt-hatszáz évvel már magas kultúrájú városok voltak Görögországban: Mykene, Tiryns és Midea. Ha ezek kultúrája görög volt, akkor ezek voltak az első görög telepek Európában; ha pedig a mykenei kultúrát egy görög-előtti népnek tulajdonítjuk, akkor is feltehetjük, hogy az itt már készen talált kultúra idevonzotta először a Kis-Ázsiából nyugat felé hajtott görög törzseket.

KRÉTA. A régészek sokáig a krétai kultúrának tulajdonították az elsőbbséget. Nem egészen ok nélkül. Homéros »százvárosú« szigetnek nevezi Krétát, mely az ő idejében már bizonyára görög volt. A görögöket megelőzően, Kr. e. 1200 körül a föníciaiak voltak Kréta urai, ő előttük pedig talán az egyiptomiak. E nagy sziget helyzete az ó-világ három kontinense között nagy vonzóerőt gyakorolhatott a kalandos szellemű népekre. Még a tárgyi emlékeknél is fontosabb, hogy a hitregék Krétába helyezik a legrégebb bölcs királyokat, Minöst és Radamanthyst, sőt Krétából származtatják főistenüket, Zeust is. Nem lehetetlen, hogy az első görögök Kis-Ázsia délnyugati partvidékéről Krétán át jutottak el Európába.

GÖRÖG FAJ. Hogy a görögöket ezen a néven ismerje, nem nagyon logikus dolog, ők a régi időkben külön-

böző törzseik külön neveit használták; Homéros foglalja őket össze először a nemzeti »achai-i« névvel; Kr. e. 300 körül hellen név alatt ismeri őket a világ s ők maguk is ezt a nevet használják nemzet-név gyanánt mai napig is. A rómaiak a graecus nevet adták nekik, de csak a közbeszédben; mikor meghódították Görögországot, Achaia néven kebelezték be a birodalomba. A Dodona vidékén lakó görög törzsnek graikos volt a görög neve; nyilvánvaló, hogy a rómaiak ezeknek a nevet adták rá az egész görög népre. A történelmi korszakban a görögök négy tájszólását ismerjük: 1. ion, 2. dór, 3. achaji, 4. »vegyes«, görögül aiol (latinul aeolus) eredetűeket különböztettek meg, de ezek közül egynek a görög fajiságát sem vonták kétségbe soha.

Ion terület: Attika, Euboia szigete, a Cykladok, Chios és Samos szigete és Kis-Ázsiában Lydia és Karia partjai.

Dór terület: Sparta, Messena, Argos, Sikyon, Korinthos, Epidauros, Aiginé, Megaris, Doris és a Sporadok Achaji terület: a Peloponnesos félszigeten Achaia.

Aiol, azaz »vegyes« terület volt: Phokis, Boiotia, Lokris, Thessalia és Elis, továbbá Lesbos szigete.

Bármily féltékenyen őrködtek is az apró városállamocskák függetlenségükön, a vallás közössége többé-kevésbé mindig összetartotta őket, sőt a politikai szövetségek rendszere is ki volt fejlődve közöttük.

AMPHIKTYONIA. Bizonyára már ősidők óta megvolt köztük az *amphiktyonia* nevű szövetség, melynek eredeti célja valószínűleg a közös szentély fenntartása és a közös áldozatbemutatás volt. A közös vallási szertartások természetesen vásárral és ünnepi játékokkal is kapcsolatosak voltak és a közös eredet, a faj rokonság emlékezetét mindenesetre ébren tartották. »(Amphiktyon« nagyjában »szomszédot«, környékbeli lakót jelent.) Az amphiktyonia tagjai időnként háborút viseltek egymással anélkül, hogy a vallási jellegű szövetségi viszony megszűnt volna közöttük, — politikájukat és függetlenségüket a szövetség tehát nem zavarta; csak arra tettek esküt, hogy ha hadakoznak egymással, egymás elől nem vágják el a folyóvizet és egymás városát nem rombolják le. Két közös szentélyük volt; az egyik Thermopylai

közelében a Demeter templom, a másik pedig Delphiben a Hon temploma. Tizenkét »törzs« alkotta a nagy Amhiktyont; de ez nem faji, hanem földrajzi és politikai felosztás volt. A szövetség célja nagyjában: vallási autonómia s a közös vallást sértő cselekmények megtorlása. Minden törzsnek két szavazata volt — elvileg; a gyakorlatban sűrűn előfordult, hogy egyes tagok szavazati jogát elvették és másnak adták. A nagy amhiktyoniából kizárt városok más kisebb vallási szövetségeket csináltak, melyek a nagy szövetséghez hasonlóan működtek.

SYMMACHIA. A görögök katonai szövetségeinek neve *symmachia* volt. Az ilyen szövetségben mindig valamelyik várost vagy államocskát illette meg a vezetés, a hegemonia. A szövetség tagjai a háború és béke ügyében szavazással döntöttek s a szavazásnál minden tagnak egyenlő joga volt. A szövetség vezetője nevezi ki a hadjárat fővezérét s a hadjáráthoz katonaságot (a későbbi korban pénzbeli hozzájárulást) kérhetett az egyes tag-államoktól. A nagy symmachiában a Kr. e. VII. századtól kezdve Spartáé volt a hegemonia; tag-államok voltak: Korinthus (melynek legnagyobb hajó-rajaja volt), Sikyon, Aegina, Megara, Epidaurus, Árkádia, Elis, stb. Kr. e. 445-ben Athén már osztozott Spartával a hegemonián. Athén ekkor már nem katonát, hanem pénzt kapott szövetségeseitől. Athén és Sparta versengett egymással, hogy a hegemonia csak egyiküké legyen; ebből nagy háború keletkezett, melyben Athén győzött s a symmachia ura maradt, míg le nem gázolta a macedón hódító. (338. Kr. e.)

OLYMPIA. Politikai szempontból fontos intézmény volt az *olympiai játék*. Elis város határában egy tágas völgyben volt az olympiai szentély, melynek közelében június végén vagy július elején voltak a görögség nemzeti versenyei, eleinte minden ötödik, később minden negyedik évben. Eleinte csak a környékbeli népek vettek részt a játékokban, Kr. e. 776-tól kezdve azonban az egész görögség. A játékok idején »szent béke« uralkodott a görögök között és Elis állam területére senki sem léphetett be fegyverrel. Eleinte csak futóversenyt tartottak, 1 stadion (193 méter) távolságra. 724-ben már 2, 720-ban

pedig 24 stadion volt a távolság, melyet végig kellett futni. 708-ban már az ugrás, súlydobás, birkózás és gerelyvetés is szerepelt a nemzeti játéokban. 684-ben vetették föl az ökölvívást és 776-ban a kocsiversenyeket. Minden görög polgár részt vehetett a versenyben, ha igazolta, hogy tíz hónapig készült rá és sportszerűen élt. A győztes kezébe pálmaágot, fejére olaj ágból font koszorút kapott, szülővárosa adómentességet adott neki, sőt gyakran el is tartotta. Aki háromszor győzött, szobrot állíthatott, saját képmásával. Természetesen nagy vásár is volt a nemzeti játék idején; a költők és írók is megjelentek, hogy műveiket felolvassák az összegyűlt népnek, sőt arra is van adat, hogy az egyik olympiai játékon képműállítás is volt.

A VÁNDORLÁS. A görög írók kezdettől fogva rendkívül sokat meséltek népük múltjáról, de lehetetlen megállapítani, hogy hol a határ a vallási vonatkozású hiedelmek és a valami ténybeli tartalmat mégsem nélkülöző népmondák, valamint ez utóbbiak és a történelem kezdetei között. Nagyon elterjedt az a vélemény, hogy legegyszerűbben a dór törzs vándorolt be Görögországba, mégpedig északról és a pelasgokat leigázva, Kréta szigetét is hatalmába kerítette. Tagadhatatlan, hogy az első dór állam, Lakonia és Kréta alkotmányos szokásaiban vannak figyelemreméltó hasonlatosságok — pl. a kötelező közös étkezés. De az általánosan elfogadott dór vándorlásnak ellenmond az a tény, hogy a dór törzsnek legrégebb ismert lakóhelye Kis-Ázsia délnyugati vidéke; innen semmi esetre sem kellett északra menniök, hogy felülről törjenek be Lakoniába és Krétába.

SPARTA. Itt a megoldhatatlan kérdések száma igen nagy. Az azonban bizonyos, hogy Sparta városa már a Kr. e. IX. században a maga uralma alá hajtott több szomszéd várost és Lakonike vagy Lakedaimon néven az Eurotas folyó körül országot alkotott, mely a tengerpart felé sokáig terjeszkedett, míg virágzásának idején közel ötezer négyzetkilométer területhez nem jutott, körülbelül kétszázezer lakossal. Ennek az államnak alkotmánya és társadalmi berendezkedése a Kr. e. VII—VI. században meglehetősen ismeretes. Az alkot-

mányt Lykurgusnak tulajdonítják, aki valószínűleg csak a mondákban élt. A görög írók szerint Kr. e. 884 körül született; ifjú korában sokat utazott, hogy a népek kormányzását tanulmányozza; járt Krétában, talán Egyiptomban is. Mikor elkészült az alkotmánnyal, megeskette a népet, hogy a törvényeken nem változtatnak addig, míg ő haza nem tér; azután elutazott örökre; sőt hamvait a tengerbe szóratta valahol Keleten, hogy még halva se vihessék haza és így alkotmánya biztosan fennmaradjon. Spartában a kettős királyság rendszere uralkodott, ami arra vall, hogy a királyság alapításakor a nép kétfajú volt. A királyok a Lykurgus-alkotmányban már csak névleges uralkodók voltak és csak háború idején mint hadvezérek gyakoroltak hatalmat. Lykurgus huszonnyolc tagból álló tanácsot szervezett melléjük. (Ebből lett később a *gerusia*, az öregek tanácsa.) Azonban minden jog forrása a spártai polgárság volt, mely gyűlésein határozott az állam fontosabb ügyeiben. A spártai demokrácia legfontosabb szerve a népgyűlés (apella) volt. Ennek tagja volt harmincadik évének betöltése után minden spártai polgár, ki polgári kötelességeit úgy békében, mint háborúban teljesítette. A népgyűlésen csak a királyok, az állam tisztviselői és a tanács tagjai szólalhattak fel, azonban a nép határozott, szavazással, minden fontos ügyben, nemcsak a háború és béke dolgában, hanem általában minden törvényjavaslat ügyében. Minden tisztség viselőjét a népgyűlés választotta. Az államhoz csatolt többi városok polgárai »szomszédok«, perioikoi néven szabadok voltak ugyan, de politikai jogaik nem voltak. A földeket rabszolgák (helotai) művelték, kik eladhatók és bérelhetők voltak — az állam tulajdonai, kikre néha még vadásztak is. A rabszolgák anyagilag elég jó helyzetben voltak, mert munkájuk eredményének hathetedét megtarthatták. Lykurgus az állam területét 39.000 telekre osztotta; ebből 9000 Sparta, 30.000 pedig a többi városok polgárainak volt fentartva. Egy-egy telek akkora volt, hogy körülbelül 4500 liter árpát s ezenkívül gyümölcsöt lehetett termelni rajta. Az ingatlant nem volt szabad elidegeníteni, tehát minden polgárnak egyenlő értékű

földje volt. Az arany és ezüst pénzt Lykurgus a forgalomból kivonta és olyan nagy vaspénzeket csináltatott, hogy tíz pengőnél több pénzt nem lehetett egy szekérré felrakni. A vaspénzt izzóvá hevítették és ecetbe mártották, nehogy mint kovácsolható vasat felhasználhassák. Miután a pénz kezelése nagyon nehézkes volt, senki sem igyekezett pénzt gyűjteni s a kereskedelem egészen összezsugorodott. A spártai polgárnak kizárólag csak testgyakorlattal és közügyekkel volt szabad foglalkozni; minden munkát a rabszolgák végezték. A húsz éven felüli férfiakra kötelező volt a közös étkezés — hogy senki se folytathasson fényűző életet. Tizenöt-tizenöt férfi egy sátorban étkezett s háború idején is együtt maradtak ezek a kis csapatok. Étkezésük a lehető legegyszerűbb volt; mindenki a megfelelő mennyiségű árpát (gerstli!) és fűgét szolgáltatva a közös konyhára, egy kevés pénzzel, melyen sertést vásároltak — ennek húsából és véréből készült a híres spártai »feketeleves«, melyet más népek nem tudtak megenni. Lykurgus alkotmányának fő jellemvonása, hogy benne mindenki az államé s mindenki és minden az állam célját szolgálja. Az újszülötteket megvizsgálták és a satnyákat megölték (a Taigetos hegy barlangjába dobták). A fiúgyermeket hétéves korában elvették anyjától s igen szigorú nevelő kezére bízták. A nevelésnek három célja volt: hogy a gyermek tanuljon meg 1. a felsőbbbségnek engedelmeskedni; 2. a fáradalmakat és fájdalmakat tűrni; 3. a harcban győzni. Mindig mezítláb jártak, tizenkét éves koruktól kezdve csaknem meztelenül. Lopni is tanították őket, de akit rajtakaptak, megkorbácsolták. Gyakori eset volt, hogy a fiú a fenyítékbe belehalt. A gyermekek és ifjak táplálkozása rendkívül szűkös volt, hogy a nélkülözéshez hozzászokjanak; hitték, hogy aki keveset eszik, magasra nő. A leányokat is szigorúan nevelték; ezek testgyakorlataikat meztelenül végezték a férfiak előtt. Ez az erkölcsüknek nem ártott; a fiúk között azonban nemcsak túrt, de elismert dolog volt a természetellenesség, a fajtalankodás. Családi életük is furcsa volt: egynejségben éltek, de nőközösségben. »Nem illet«, hogy az ifjú férj a nejét láthassa; csak éjjel osonhatott

be hozzá, de a nőközösséget helyesnek tartották az olyan esetben, mikor erős utódokat vártak tőle. Aki-
nek nem volt gyermeke, nem követelhetette nejének
kizárólagos birtokát. A házasság intézménye kizárólag
népszaporodást szolgálta; a nőtlen embereket meg-
vetették és nyilvánosan gyalázták. A közügyek megvi-
tatásán kívül a harc volt közkötelesség. Kürtszóval,
vidáman dalolva bocsátkoztak harcba és elvük az
volt, hogy a futó ellenséget nem szabad üldözni; mivel
ezt az elvüket mindenki ismerte, ellenségeik, hacsak nem
voltak túlerőben, gyakran megfutottak. A Lykurgus-
féle alkotmány századokig érvényben volt, de ismeret-
len korban, valószínűleg már a VIII. században kibő-
vült az eforok testületének beiktatásával. Az öt efor,
kit egy év tartamára választottak, öt bíró volt, de egy-
szersmind a szó mai értelmében miniszter is. Javaslataikat
előbb a vének tanácsa, s aztán a népgyűlés (apella) elé
terjesztették. Még a királyok felett is felügyeletet gya-
koroltak, háború idején is. A rabszolgák s a másvárosbeli
polgárok felett élet és halál urai voltak. A háborúra vagy
békekötésre vonatkozó indítványt ők terjesztették a nép
elé s ha a háború mellett döntöttek, az eforok határoz-
ták meg a mozgósítás szükséges mértékét.

HÓDÍTÁSOK. Sparta legrégebb történeti ténye
a messenei háború. Messene város és környéke körül-
belül 2700 négyzetkilométernyi terület a Peloponnesus
északnyugati sarkában, Lakonia nyugati szomszédja.
Két nagy völgye és jó kikötője miatt nyilván hamar
megkívánták a spártaiak, akik három nagy háborút
viseltek velük. Az első háború (743—734 Kr. e.) Sparta
győzelmével végződött; a vesztesek közül, aki tehetett,
elmenekült; a többiek rabszolgák lettek. A második
háború (645—631) tulajdonképpen a rabszolgák láza-
dása volt s a spártaiak nagy vereségeket szenvedtek,
míg egy sánta tanító, a dalköltő Tyrtaios nem állott
hadseregük élére. A messeneiek újabb leveretésük után
167 év múlva, mikor egy földrengés elpusztította területük
nagy részét, a spártai helotákkal egyesülve ismét fel-
lázadtak és kilencévi hadakozás után abban egyeztek
jtteg, hogy kivándorolnak a félszigetről. El is mentek
és a Korinthosi öbölben telepedtek le. A spártaiak

550 körül elfoglalták Tegeat s több várost a vezetésük alatt álló államszövetségbe kényszerítették. Mikor a perzsa háborúkkal a görögök történetében új-korszak kezdődött, már Sparta volt a legnagyobb katonai hatalom, a többi városok Spartát már Görögország pajzsának nevezték. Spartának régi vetélytársa volt északkeleti szomszédja, Argos, mely Mykenai és Tiryns városokat öt más, jelentéktelenebb várossal együtt már a Kr. e. VIII. században egy államszövetségbe foglalta össze. A VI. századtól kezdve, amikor Sparta Mykenait és Tirynst leverte és földjeiket a rabszolgák kezére adta, Argosnak nem volt többé jelentősége.

ATHÉN. Sparta legnagyobb ellenfele Athén volt — bár ez a két állam gyakran szövetségben volt egymással. Athén fővárosa volt Attikának, ennek a kb. 2200 négyzetkilométer nagyságú területnek, mely Görögország legfontosabb része volt. Legnagyobb virágzásának korában ezen a kis területen 540.000 ember lakott; ezek nagyrésze földművelő volt, bár a szántóföldek csak árpa és gyümölcsstermelésre voltak alkalmasak. A mezőgazdaság a lakosság szükségletének mintegy kétharmadát fődözte. Szőlőjük is volt, de csak gyenge minőségű bort tudtak előállítani. A laurioni ezüsbányából minden athéni polgár (száznegyvenezer ember) évenként átlag tíz pengő részesedést kapott. Értékesek voltak márványbányáik is. Agyagipari készítményeiket messze földön vásárolták. Sótermelésük híres volt tisztaságáról. A bizonyára ion eredetű athéniak kikötőjüktől, Pireustól (Peireios) mintegy tíz kilométernyire telepedtek meg, talán előbb a fellegvárban (Akropolis), hol a város virágzásakor már csak templomok és egyéb középületek voltak, míg a hegy lábánál zezzugos uccákban a magánházak terjeszkedtek, melyeknek száma tízezerig emelkedett; legnagyobb részük vályogból épült. Mivel a kikötő igen jó volt, a hajózás, halászat és kereskedelem valószínűleg már korán fellendült. Athénben eleinte »királyok« uralkodtak s ezeknek bukása után a kevésszámú gazdag emberek uralma (olygarchia) következett. Nemcsak a királyok, de az olygarchák idejéből sem ismerjük egész pontosan az attikai nép alkotmányát, mert a

Kr. e. VII. századból a népességnek háromféle felosztását is ismerjük. Úgy látszik, legrégebb a négy törzsre (phyle) való tagozódás; ezek nevei: 1. fénylők; 2. dolgozók; 3. kecskepásztorok; 4. fegyveresek. Ezek mind »szabadok« vagy mondhatjuk, hogy »nemesek« voltak. Foglalkozás szerinti csoportosulásra vall a következő hármass szerkezet: 1. eupatridák, a városba költözött nemesség; 2. geomoroi, gazdák, künn a vidéken 3. démiurgok, kereskedők és iparosok. Egy harmadik csoportosítás szerint mind a négy törzs 3—3 trittysre (a hármass állatáldozatot együtt bemutatókra) és minden trittys 12—12 naukrariára (hajócsapatra) oszlott fel. Úgy látszik, hogy az első felosztás katonai, a második közigazgatási, a harmadik pedig tengerészeti jellegű volt; így a különböző tagozódás egyidőben is fennállhatott. Ismerjük a törzseknek 3—3 testvériségre, s ezeknek ismét 10—10 nemzetségre való felosztását is. Ősrégi a népnek vagyon szerinti osztályozása is, mely négyes tagozatú volt: 1. ötszáz mérősök; 2. lovasok; 3. fogatosok; 4. kézimunkások. Végül is ez a felosztás maradt érvényben, azzal a módosítással, hogy nem a lovasszolgálat, vagy a fogatszolgálat, hanem egyedül a termés mennyisége volt az osztályozás alapja. Az I. osztályba tartoztak azok, akiknek évi termése legalább 500 mérő volt; a II. osztályba legalább 300, a III-ba legalább 200 s a IV.-be az ennél is kevesebb terméssel rendelkező polgárok voltak beosztva. A kereskedők és iparosok, bármily gazdagok voltak is, a IV. osztályba tartoztak. Ennek a rendszernek a célja nyilvánvaló: a birtokos osztály túlsúlyának biztosítása az ingó vagyonnal szemben.

ARCHONOK. Már a királyság idejében is volt Attikában a király mellett egy polemarchos (hadvezér vagy hadügyminiszter) s ezzel a király hatalma lényegesen korlátozva volt. Később a kormányzás egyes ágainak vezetését eleinte tíz, majd egy évre megbízott közhivatalnokok (archonok) vették át. Az első törvényhozás idejében már kilenc ilyen archon kormányozta Attika népét. Csak a városi birtokos osztály tagjai, az eupatridák lehettek archonok. A volt archonok együttvéve az Areopag nevű testületet alkották (»Ares halma«

— mivel ott szoktak gyülekezni). Az archonokat az Areopag jelölte ki s így ez a testület, mely a legfőbb állami hatalmat és bíraskodást gyakorolta, önmagát egészítette ki, a nép közreműködése nélkül.

Mivel az Areopag csak a szokásjog alapján ítélkezett, a nép elégedetlenségére alkalmasint sűrűn adott okot. Kr. e. 621-ben egyik archon, Drako, írásba foglalta a szokásjogot; Attika első írott törvényei, melyeket szigorúságuk miatt ma is emlegetnek (»drákói törvények«), a büntetőjogi részt kivéve, bizonyára ősi szokásokat örökítettek meg. Drako majdnem minden bűncselekményre halálbüntetést szabott, azzal a megokolással, hogy a kisebb bűn halálbüntetést érdemel, a nagyobb bűnre pedig nem tud a halálnál súlyosabb büntetést kiszabni.

SOLON. Drako alkotmányát lényegesen módosította Solon, ki egy nagy gazdasági válság idején, Kr. e. 594-ben lett archonná. A kis- és középbirtokosok eladósodása miatt nagybirtokok keletkeztek és miután a 18 százalékos kamatokat majdnem lehetetlenség volt megfizetni, igen sok adós rabszolgasorsra jutott. A legfőbb bajon gyökeresen segített a »teherlerázással« (szeiszachteia), ami abból állott, hogy a földbirtok minden terhét egyszerűen eltörölte — amiért a hitelezők annyira haragudtak, amennyire örültek neki az adósok. A kereskedelmi és ipari adósságok rendezését is megkönnyítette a pénz értékének némi változtatásával. A pénzegység akkor a drachma volt, ami megfelelt a mai pengőnek. Egy mina ezüstöt Solon előtt 73 drachmának számítottak; Solon ezt az értéket felemelte 100 drachmára s így 1 mina pénzzel nem 73, hanem 100 drachma adósságot lehetett kifizetni. A nem fizető adósnak rabszolgává tételét Solon megtiltotta s az emberölést kivéve, a bűncselekmények drakoi büntetését enyhítette. A nép földosztást is várt Solontól, ki ezt állítólag ígérte is, de ígéretét nem váltotta be. Attika népének rendi tagozódását is szabályozta Solon. A népet négy osztályba sorozta be: I. Ötszáz mérősök (akiknek legalább ennyi gabonájuk termett). II. Háromszáz mérősök. III. Kétszáz mérősök. IV. Munkások. Ez utóbbiak közhivatalt nem viseltek, de választójoguk

volt s a népbíráskodásban részt vehettek, ami igen nagy jelentőségű volt, mert minden ügyben lehetett a néphez fellebbezni Solon politikai törvényeinek egyike becstelenné nyilvánította azt a polgárt, ki lázadás esetén egyik párthoz sem csatlakozott. Ennek az volt az értelme, hogy mikor közügy eldöntéséről van szó, a közreműködés kötelező. Akit becstelenné nyilvánítottak, nemcsak hivatalt nem viselhetett, de pert sem indíthatott s a templomban vagy a népgyűlésen meg nem jelenhetett. A családi élet szabályozásának terén a nép szaporodása érdekében szigorú törvényeket hozott s elrendelte, hogy egyetlen nőnek sem szabad több hozományt adni, mint három Öltözet ruhát és egy kevés háztartási eszközt. Solon előtt nem lehetett végrendelkezni; aki meghalt, annak minden vagyona feltétlenül a családban maradt. Solon a gyermekteleneknek megengedte, hogy vagyonukkal szabadon rendelkezzenek. Míg Spartában a polgároknak tilos volt dolgozni, Solon megkövetelte, hogy fiait mindenki taníttassa valamely mesterségre. Az Attikában letelepedő idegeneknek polgárjogot adott, ha valami mesterséget űztek. Rendezte a földművelést és állattenyésztést s az ivóvízhez való jogot. Az olaj kivételével minden mezőgazdasági termék kivitelét megtiltotta, mert Attika még így is gabonabevitelre szorult. Rendezte a naptárt is. Mikor munkáját befejezte, megeskette az archonokat, hogy törvényein száz évig mit sem változtatnak, s azután elment Egyiptomba, ahonnan állítólag sohasem tért vissza többé. Valószínű azonban, hogy Solon külföldre vándorlása csak mesebeszéd; Solon még otthon lehetett Athénben, mikor alkotmányos uralmát megbuktatta a zsarnokság. Ez görög eredetű kormányforma, mely abban áll, hogy egy ember vagy a népnek, vagy a katonaságnak felhasználásával magához ragadja az államhatalmat és korlátlanul él vele. A zsarnok (tyrannis) abban az esetben is, ha a néptömeg segítségével jut uralomra, a hatalom birtokbavétele után már katonaságára támaszkodik s rendesen a gazdagokat kezdi sanyargatni, hogy a tömeg előtt fenntarthassa népszerűségét és a saját embereit jutalmazhassa. A tömegnek rendszerint kedvez a zsarnok és a nép helyzetét, na bírja, kedvezőbbé teszi és miután a zsarnok a rendet

és nyugalmat bizonyos ideig mindenáron fenntartja, az ipar, kereskedelem és művészetek számára kedvező helyzetet teremt. A zsarnokságnak természetesen mindig bukás a vége.

Az athéni demokrácia legfőbb szerve a népgyűlés (ekklesia) volt, melynek tagja volt minden nagykorú és teljesjogú polgár. Azonban többnyire csak a városban és közelében lakó polgárok és a pireusi tengerészek vettek részt a gyűléseken, melyeket évenként négy-ötször tartottak; az első népgyűlés neve: kyria; ezen csak közügyeket tárgyaltak, míg a következő gyűléseken magánügyek is napirendre kerülhettek. Gondosan örködtek azon, hogy csak a jogosultak legyenek jelen a népgyűléseken; a személyazonossági bárcát (symbolum) fel kellett mutatni. Rendszerint a jogosultak ötöd- vagy hatodrésze volt jelen; ezek jelenlétükért díjazást is kaptak. Mindenkinek joga volt szavazni. Minden év első gyűlésén határoztak arról, hogy az új év folyamán gyakorolják-e a száműzés jogát? Ha a határozat igenlő volt, cserépszavazás útján döntöttek: a száműzendőnek nevét cserépdarabra karcolták s akinek neve legtöbb cserépen szerepelt, azt száműzték tíz évre. Legalább hatezer polgár részvétele volt szükséges a cserépszavazáshoz. A száműzetés tartama tíz év volt, de bármikor vissza lehetett hívni népgyűlési határozattal a száműzötteket. A számkivetett megtartotta vagyonát.

ZSARNOKOK. Solon törvényei, mint említettük, nem elégítették ki a földnélkülieket, kik földosztást vártak. Ezt a néphangulatot kihasználta Solon unokaöccse, Peisistratos, aki hízelgett a népnek, s egyszer azzal a mesével, hogy merényletet követtek el ellene, kieszközölte, hogy közkölségen ötven fegyverest kapott személyének védelmére. Testőreinek számát titokban felszaporítva, Kr. e. 558-ban megszállta a felleget várat s néhány évig korlátlanul uralkodott Attikában. Tizenegy évig tartó száműzetése után 538-ban több más város zsarnokainak támogatásával Peisistratos újra megszállta Athént és 527-ben bekövetkezett haláláig fentartotta a parancsuralmat. A gazdagokat száműzte, vagyonukat elkobozta, a néptől a fegyvereket elszedte, de egyébként az alkotmány összes szerveit

meghagyta; látszólag ezek határoztak és intézkedtek, de mindig az ő akarata szerint. A népet, amennyire vhetett, földhöz juttatta s az így kiosztott földekért csak a jövedelem öt százalékát szedte be bér gyanánt. Nagyon fejlesztette az agyagipart s állami megrendelésekkel támogatta az építészeket és szobrászokat. Utána két fia, Hippias és Hipparchos került uralomra; az első tehetséges volt, a második léha; egy összeesküvés alkalmával leszúrta őt egy Harmodios nevű »szép fiú«, kit barátjával, Aristogeitonnal együtt kivégeztek. Az egyik zsarnok megöletésének nagyon örülhetett a nép, mely Harmodios és Aristogeitont mint felszabadítóit ünnepelte és szobrot is állított nekik. Hippiast azonban nem tesvérenek gyilkosai buktatták meg, hanem a spártaiak, akik a zsarnokok által száműzött athéni nemesek kérésére hadat indítottak Athén ellen. A spártaiak segítségével Kleisthenes került Attika élére, aki megreformálta Solon alkotmányrendszerét. Meghagyta ugyan a phylé—trittys—démós beosztást, de kombinálta a földrajzi beosztással, s így a származáson alapuló szerkezetet átalakította tisztára politikai szervezetté. Földrajzilag három részre osztotta Attikát: 1. Athén és környéke, 2. partvidék, 3. belföld (»Hinterland«). Sorshúzás útján minden »törzsbe« juttatott egy-egy városi, parti és belföldi járást is és így a törzsnek olyan tagozatai is voltak, melyek nemhogy szomszédok nem voltak, de nem is ismerték egymást. Ennek a reformnak mély értelme volt: megakadályozták vele azt, hogy a polgárság politikai kérdésekben a helyi érdekek szerint csoportosulva határozzon. Kleisthenes hozta be a közhivatalok[^] betöltésénél a választás helyett a sorsolást. Bizonyára sok ellenséget is szerzett magának, mert Kr. e. 505-ben száműzték Attikából. Állítólag éppen ő hozta be a cserépszavazás útján való száműzetést. Amikor a zsarnok-uralomtól megszabadult és demokráciáját jnár jelentékenyen fejlesztette, Athén már nagyhatalomnak számított a nyugati világban; már az övé volt Eiboea szigete, a Khersonesos félsziget, Thrakia és Lemnos szigete. De éppen az állam nagy kiterjedése nagy veszedelmet hozott Athénra.

PERZSA HÁBORÚ. A perzsa birodalom már erősen terjeszkedett nyugat felé és Thrakia egy részét, Kr. e. 500-ban, meghódította. Kis-Ázsia ekkor már a perzsák kezében volt, miután a görög gyarmatokat meghódításra kényszerítették. Athén egyik gyarmata, Miletos az anyaország segítségével megtámadta a perzsákat és apró, helyi győzelmeket aratott. Darius, 5 perzsák királya megértette, hogy Kis-Ázsia birtokában nem lehet biztos addig, míg a parti görög gyarmatok segítséget kaphatnak az anyaországból. Kénytelen volt tehát az egész Görögország ellen háborút indítani. Esete megvilágítja azt a tényt, hogy a nagy háborúk rendszeren nem egy vagy több ember vérengző hajlamának kitörései, hanem kényszerhelyzetek következményei. A perzsák óriási hadseregét Hippias, Athén elűzött zsarnoka kalauzolta. Százezer perzsa szállott partra Marathonnál, hol tízezer athéni várta őket Miltiades vezérlete alatt. Az utolsó napon érkezett segítségül Piatea városából még tízezer harcos. 490 augusztus 10-én folyt le a világtörténeti jelentőségű ütközet. A terep a perzsák szempontjából igen kedvezőtlen volt, s a különben is igen gyenge sereget a görögök részint a mocsarakba, részint a tengerpartra kergették. A görögök vesztesége 192, a perzsáké 7000 ember volt. Miltiadest ünnepelte az egész Attika. A kitűnő hadvezér azonnal hozzálátott a Cykladok szigetcsoportjának visszahódításához. Páros szigetének ostromával azonban egész feleslegesen sokáig foglalkozott, s végül is dolgavégezetlen tért vissza Athénba, hol bíróság elé állították s kötelezték, hogy a sikertelen hadjárat költségeit térítse meg. Ez a költség ötven talanton volt, mai pénzre átszámítva 378 ezer pengő. Mivel a hadvezér nem tudott fizetni, börtönbe került és ott is halt meg. Számos költő írt már erről az esetről, annak kimutatására, hogy a nép mily hálátlan tud lenni jötevőivel szemben. A rideg valóság azonban az, hogy Miltiades Páros ostromával tényleg ok nélkül késedelmeskedett s az ostromot azért hagyta abba, mert beleszeretett egy papnőbe s egy éjszaka, mikor kalandra indulva átmászott egy kerítésen, eltörte a lábát; halála is valószínűleg ezzel a sérüléssel volt

összefüggésben. Miltiades után Themistokles lett a hadvezér, aki kiválóan éleseszű ember volt. Tudta, hogy a marathoni győzelem csak rövid időre szabaddította meg Görögországot a perzsáktól. Kierőszakolta, hogy a »negyedik rendet«, a földnélküli kézműveseket és napszámosokat is jogokhoz juttassák, s ennek fejében hadihajós szolgálatra kötelezte őket. Az ezüsbányák jövedelméből kétszáz új hajót építtetett, mind egyiket 3—3 sor evezővel, s igyekezett Spartával a legjobb viszonyt fenntartani. A politikai jogok kiterjesztésében, főként a földnélküliek hivatalképességének kivívásában nagy segítségére volt neki Athén egyik legkiválóbb férfia, Aristides, ki a marathoni csatában is a vezérek egyike volt, s akit ma is az igazságosság mintaképe gyanánt ismer a művelt világ. Themistokles katonai terveit azonban nem helyeselte Aristides, akit emiatt Themistokles tíz évre száműzetett. A nép azonban később meggondolta a dolgot és éppen az újabb perzsa háború közepén hazahívta Aristidest. A marathoni vereség után tíz év múlva, Darius utóda, Xerxes egy millió emberrel és ezerkétszáz hajóval indult el a görögök megfenyítésére. Serege gyors iramban elfoglalta Makedoniát, Thrakiát és Thessaliát. A görögök a thermopylaei szorosnál készültek ellenállásra, ahol Leonidas spártai király vezetése alatt egy hat-hétezer főnyi sereg egy hétig feltartóztatta a perzsákat. Ezek egy hegyi ösvényen, állítólag egy Ephialtes nevű görög árulása következtében, megkerülték a szorost. Mikor Leonidas látta, hogy helyzete emiatt tarthatatlan, a háromszáz spártait s az erre önként vállalkozó *hét*száz thespiai katonát visszatartva, nem menekült el, noha megtehetette volna, hanem megtámadta a perzsákat, akik egytől-egyig felkoncolták őket. A rettenthetetlen bátorságnak s a teljesen céltalan önfeláldozásnak az egész történelemben ez a leghíresebb példája. Themistokles bizonyos volt benne, hogy a perzsa sereget nem lehet feltartóztatni. Kiűritette tehát Athént s a lakosságot a közeli szigetekre szállította. A perzsák felégették Athént. A tengeri haderőnek a spártai Eurybiades volt a parancsnoka. Ezt rá akarta beszélni, hogy Salamis

szigeténél támadják meg a perzsa hajórajt. A spártai botot emelt Themistoklesre, aki így felelt neki: »Üss, csak hallgass meg!« Végül mégis megfogadták Themistokles tanácsát; a perzsa hajórajt Salamis elé csalták, ott megrohanták és tönkrevették. Xerxes, aki a szárazföldről nézte tengeri hadereje megsemmisülését, elrendelte, hogy serege a Hellespontuson át gyorsan vonuljon vissza Ázsiába. A nagy győzelem után még Themistokles kezdte meg Athén újjáépítését, de egyre vesztített népszerűségéből, s 471-ben hazájából száműzték. Sok hányattatás után a perzsa királyi udvarba került és ott halt meg, talán 458-ban. A görög-perzsa háború eredménye a mai katonák előtt nem olyan csodálatos, mint ahogyan a régi írók feltüntették. A görögök kitűnő, képzett katonák voltak, s nemzeti létükért harcoltak, otthon. A szedett-vett perzsa sereg számbeli túlsúlya óriási volt ugyan, de a sereg kiképzése hiányos, és nemzeti becsvágy nem hevítette az idegenben harcoló, valószínűleg igen rosszul élelmezett tömeget. Számbeli kisebbsége ellenére katonailag a görög sereg volt előnyben. A salamisi győzelem után Athén fölénye egyelőre biztosítva volt Görögországban. Ha száműzték is Themistoklest, még nagyobb hadvezért juttatott a sors Athénnek Kimon, Miltiades fia személyében, ki elfoglalta Thrakiát, oda tízezer gyaratost küldött, majd birtokba vette a Khersonesos félszigetet, s döntő győzelmeket aratott Kis-Ázsiában a perzsák felett, szárazon és vizén. Szinte természetes, hogy politikai ellenfelei őt is száműzték. Négy év múlva (457) szerencsére hazahívták, s tovább harcolhatott a perzsák ellen, kiket Cyprus szigeténél tengeri csatában tönkrevet. Kimon erőszakolta ki azt a reformot, hogy a többi görög államok a közös hadi célokra Athénnek állandó évi hozzájárulást fizettek.

PERIKLES. Ekkor jutott el Athén, és vele Görögország, történetének fénykorához. Ezt a korszakot legkiválóbb politikusáról, Perikles századának nevezik. Perikies igen előkelő származású ember volt; anyjának nagyapja Kleisthenes, ki véget vetett a zsarnokságnak és újjászervezte Athén alkotmányát. Miután előkelő és gazdag volt, félnie kellett attól, hogy vetélytársai

számúzetik; nehogy ez bekövetkezzék, előkelő származása ellenére a nép pártjára állott, azonban ügyes számítással csak ritkán mutatkozott a nép előtt, hogy le ne járassa magát. Rendkívül tehetséges szónok volt, de csak ritkán szólalt fel, kizárólag csak nagyon fontos ügyekben. Hogy a nép kegyét megnyerje, keresztül vitte, hogy a gyűléseken való részvételért minden polgár napidíjat kapjon; a látványosságokhoz a beléptidíjat mindenkinek, akinek pénze nem volt, az állam adta. A közpénzek pazar osztogatásával érte el, hogy vetélytársát, Kimont, bármily érdemes ember volt is, számúzték. Kimon sógora, Thukydides pártot szervezett ugyan ellene, de nem tudott föléje kerekedni. Perikies évenként hatvan új hadihajót építtetett s ezeken pár ezer polgárt évenként nyolc hónapig gyakorlatot tartott. Hogy a munkanélküliektől szabaduljon, ezrével küldte a népet az új gyarmatokba. Delosból, hol addig őrizték, a görögök szövetségi pénztárát Athénba vitette s a pénzt pazar építkezésekre használta fel. A kőfaragók, szobrászok, festők, s az építőiparban használható mesteremberek fényes keresethez jutottak. Perikies építtette fel az Akropolison a Parthenont, melybe az óriás Athéné szobrot korának első művésze, Pheidias készítette. Perikies korában élt Sophokles és Euripides, a két tragédiaíró, Herodotos, a történetíró, Aristophanes, az első vígjátékíró, Pheidias, a legjobb szobrász, Zeuxis és Parrhasios, a legjobb festők, Anaxagoras és Sokrates, a két legnagyobb bölcs. A természet játéka volt-e, hogy a legkiválóbb tehetségek ily nagy számban bukkantak fel egyszerre egy aránylag kicsiny területen? Vagy talán Perikies kormányzása volt olyan, hogy szabadon kibonthatta szárnyait és érvényesülhetett minden tehetség? Perikies politikailag is egyesíteni akarta az összes görögöket és felszólította a városokat, hogy két-két követet küldjenek Athénba. A városok azonban nem küldték el követeiket, mert Sparta lebeszélte őket. Már Perikles életében gerillaharcok voltak Athén és Sparta közt és miután Perikies 429-ben meghalt pestisben, utána nem volt senki, aki Athén fölényét meg tudta volna védelmezni. Hitvány demagógok kerítették kezükbe a hatalmat; leghíresebb

és legveszedelmesebb volt köztük egy Kleón nevű bőrgyáros. Ily emberek vezetése mellett Athén természetesen nem győzhetett a Peloponnesos feletti főuralomért Spartával és szövetségeseivel vívott háborúban.

ALKIBIADES. A két görög hatalom, Athén és Sparta között még rosszabb lett a viszony Alkibiades idejében. (Szül. 452, meghalt 404.) Ez kiváló szépségű férfiú volt, gazdag és előkelő, Perikies unokaöccse, Kiváló szellemi képességeit Sokrates is elismerte. Tudta, mi kell a népnek s ismerte a reklám erejét. ő volt az első, ki kutyája farkát levágatta, csak azért, hogy erről beszéljenek és ne hibáiról. Becsvágya határtalan volt. Több apró hadjárat után a Syracusae elleni szicíliai hadjárat vezére lett. Mikor innen ellenfelei, az oligarcha-pártiak »szentségtörés« vádjá alatt hazahívták, Alkibiades megszökött és a spártaiakhoz pártolt, kikkel hazája ellen megkezdte a háborút. De a perzsákkal is érintkezésben volt s őket Sparta ellen akarta kihasználni. Kiváló szónok, ügyes diplomata, — még azt is kivitte, hogy hazahívták Athénba. (411.) A következő évben szétverte a peloponnesosi szövetség hajóraját, meghódította Khalkedont és Bysantot s fényes diadalmenetet tartott Athénban 408-ban. Szerencsétlenségére Spartában Lysander lett a hadvezér, ki tehetségesebb katona volt, mint ő. Néhány vereség után a perzsákhoz menekült, kik 404-ben rágyújtották a házat és megölték. A spártai Lysander perzsa segítséggel Aigospotamosnál tönkrevverte az athéniakat s abban az évben, melyben Kis-Ázsiában megölték Alkibiadest, bevonult Athénba, a város falait leromboltatta, a tengeri haderőt tizenkét hajóra csökkentette s a város kormányzását harminc oligarchára bízta. A harminc zsarnok egy évig szörnyű vérontást vitt végbe. Azután helyreállt ugyan az alkotmány, de a pártviszály és a hatalmi féltékenység tovább pusztította az államot. Ennek tulajdonítható az is, hogy Sokratest, a pogány bölcsek közül azt, aki leginkább megközelítette az »egy isten« fogalmát, halálra ítélték és kivégezték. Tanításainak egy részét leghírnevesebb tanítványa, Plato szerencsére feljegyezte s az utókor számára megmentette.

XENOPHON. A görögök a »nemzet« fogalmától még ekkor is nagyon messze jártak s a faj rokonságra nem sokat adtak. Csak két dolog volt, amit közösnek ismertek el: a vallás és a sport. De egyik sem akadályozta, hogy egymás ellen barbár népekkel ne szövetszessenek. 401-ben *tizenháromezer görög* — jórészt spártaiak — perzsa zsoldba állott és Babylon ellen harcolt; a vesztett hadjárat után közülök tízezret az athéni Xenophon tízezer viszontagság között hazavezetett. Agesilaos, Sparta királya már Perzsia elfoglalására indult, de kisázsiai győzelmei után vissza kellett térnie, mert Korinthos, Theba, Argos és Thessalia szövetséget kötött Sparta ellen. Sparta, hogy megőrizhesse túlsúlyát legalább Európában, követte, Antalkidas útján békét kötött a perzsákkal, kiknek átengedte Kis-Ázsiát, virágzó görög gyarmataival. Az elbizakodott Sparta rosszul bánt a többi görög államcskákkkal; ennek visszahatása volt a boietiai városok szövetségének megalakulása Sparta ellen és a thebai Epaminondas három győzelmes hadjárata (371, 369, 362) a Peloponnesoson.

MACEDÓN FÜLÖP. Thebaban, Epaminondas hadvezér *házában* nevelkedett a macedón királyfi, Fülöp, ki tús volt a thebaiak kezében, 359-ben hazakerült Macedóniába és átvette az uralmat. Nagyon hamar bebizonyította, hogy a nagy hadvezérnek jó tanítványa volt, mert két év múlva már kiterjesztette körülbelül hatvanezer négyzetkilométer területű országának határait. Legelőször Thrakiát foglalta el, azután Thessaliát s eljut egészen Thermopylaeig. Fülöp 346-ban kiereszakolta, hogy felvegyék az amphiktyonok tanácsába és ezzel tagja lett a hellen szövetségnek. Maga Fülöp görög volt, családja argosi származású; Macedonia déli szélének lakossága is görög gyarmatosok ivadéka, de a nép többsége balkáni keverék; különösen azzá válik, mikor Fülöp észak felé a Dunáig terjeszti ki uralmát. Demosthenes, a nagy szónok, hiába tüzeli ellene az egész Attikát, Fülöp győz (338-ban) a chaironeiai ütközetben s a görög államok függetlensége fölött beborul az ég. *NAGY SÁNDOR.* 336-ban meggyilkolták Fülöpöt. Húszéves fia, Sándor lett az örököse, kiből még több volt a tehetség és a becsvágy, mint az apjában. A nyug-

talankodó Thrakiát leveri, gyors iramban meghódítja Illyriát az Adriáig, Thessaliába ront, majd elfoglalja Thebat, hatezer embert leölet, harmincezret rabszolgának elad. Mi volt ehhez képest a trójai háború?! De ez Sándor történetének csupán a kezdete. Uralkodásának harmadik évében harmincötezer emberrel átmegy Kis-Ázsiába; a Granicusnál megver száztízezer perzsát; a következő évben az Issus folyónál szétveri Dariusz perzsa seregét, beveszi Tyrust, elfoglalja Alsó-Egyiptomot, megalapítja Alexandria városát, s 332-ben a papokkal kihirdeteti, hogy ő Ammon isten fia, — bíborruhában mutatkozik a nép előtt, fején a főistent jellemző szarvakkal. Palestinát és Syriát egyszerűen legábolja; az Eufratesen és Tigrisen akadálytalanul átkel és Arbelánál, ahol végre utóieri a perzsa királyt, ennek seregét szétveri. Babylonban felépítteti Baal isten templomát, áldoz neki, azután elfoglalja a perzsa fővárost, Susát és felégeti Persepolit. Dariuszt megfojtották saját satrapái és hulláját bemutatták Sándornak, mikor bevonult Ékbatanába. A győzhetetlen hódító haladt tovább észak felé s a Jaxartes partján is alapított egy Alexandria nevű várost. Sándor ekkor már részeges volt, mint egykor az apja; a lángelme és az örült borzalmas keveréke, elfajult kéjenc és vérengző tigris. Miután semmit sem tartott lehetetlennek, India meghódítására indult és be is hatolt mélyen az Indus völgyébe, számos tartományt leigázva. De hadjárata megnyitotta az utat nyugat felé az indiai kereskedelem számára, ő volt az első, aki világbirodalmat alkotott s azt össze is tartotta, míg élte harminckettedik évében Babylonban meg halt. Nemcsak nagy katonának, de nagy politikusnak is kellett lennie. A meghódított országok csak katonailag érdekelték, a közigazgatást hagyta úgy, ahogy volt s a nép nyelvét, vallását, szokásait tiszteletben tartva, mindent megtett a gazdasági fejlődés érdekében. Sándor Aristo telesnek, kora legtudósabb emberének volt a tanítványa; pártolta tehát a tudományokat és művészeteket is, de ezeknek jelzője Sándor idejétől kezdve már nem *görög*, hanem *hellen*, vagy helyesebben: hellenistikus. És ezután már a görög szellemi életnek nem Athén a középpontja, hanem Alexandria.

SÁNDOR UTÓDAI. Sándor halála után két névleges királyra szállott az óriási birodalom; az egyik a Sándor halála után három hónap múlva a perzsa Roxanétól született csecsemő volt, ki szintén Sándor nevet viselt és ifjú korában meghalt, a másik pedig Sándor atyjának, Fülöpnek egy táncosnőtől született törvénytelen fia, Arrhidaios, ki félkegyelmű ember volt. A csecsemő és a hülye nevében a hadvezérek gyakorolták a kormányhatalmat. Az európai részeket Antipater kormányozta, egy már hetvenhét éves tábornok, míg az ázsiai rész Perdikkasnak, Antipater vejének jutott. Miután Perdikkast megölték katonái, Ázsiának is Antipater lett a kormányzója; ő azonban jónak látta a fél szemű Antigonosra bízni Ázsiát, ki már Sándor életében is Phrygia kormányzója volt. Afrika Ptolemaeusnak, a macedón Lagos fiának jutott, ki Sándornak testőre s az indiai hadjáratban legértékesebb vezére volt. Az »örökösök« 301-ben összeverekedtek az ipsosi csatában. Itt Antigonos elesett és Seleucus győzött, Babylon kormányzója, ki családja, a Seleucidák számára a Hellespontustól az Indus folyóig terjedő birodalmat szervezett. Mindezek aránylag rövid életű alakulatok voltak s jelentőségük inkább abban volt, hogy Sándor halála után birodalmában megszűnt ugyan a politikai és katonai egység, de megmaradt a görög kultúra egysége: a Seleucidák országaiban görög volt a közigazgatás és az egész műveltség nyelve, görög királyság alakult Baktriában és görög jellegűvé vált Egyiptom egész kultúrája is. Lagos fia, Ptolemaeus nagyon sok zsidót és görögöt telepített Alsó-Egyiptomba, hol Alexandria híres lett tudósairól és művészeiről. Meghódította Cyrenaikát, Syria egy részét, Phoeniciát és Cyprus szigetét is. Családját Lagidák néven ismeri a történelem; az e házból való királyok mind a Ptolemaeus nevet viselték s két-három emberöltőn át szerencsések voltak, — meghódították Boldog-Arábia kikötővárosait is és kezükbe ragadták az Indiával való kereskedelmet.

KLEOMENES. Magáról Görögországról már nem »s igen beszélt a világ. A nagyhatalmak nem törődtek azzal, hogy Achaiában barátokznak-e vagy marakodnak-e egymással a városkák és hogy Spartában kik zsar-

nokoskodnak jobban, a királyok-e vagy az eforok? Csak Sparta egyik királya, Kleomenes emelkedett történeti nagyságra. Kr. e. 235-ben uralomra jutva szerencsés háborút viselt az achaiai szövetség ellen s miután ezzel tekintélyre tett szert, megöletett az eforok közül négyet és száműzetett a spártai oligarchák közül nyolcvan-
 nat. Hogy a népnek kedvében járjon, eltörölte az adósságokat és újra osztotta fel a földeket, az egyenlőség alapján. Lykurgus törvényeit életbeléptette, szigorúan katonaivá tette a nevelést és kötelezővé tette a közös étkezést. A macedónok azonban kiverték Görögországból. Egyiptomba menekült, ahova előre küldte anyját és gyermekeit. Mikor szabadságra lázította az egyiptomiakat, kik az efféle eszméket képtelenek voltak megérteni, megölte magát. Anyját és gyermekeit Ptolemaeus Philopator király megölette, Kleomenes hulláját pedig marhabőrbe varrva felakasztatta. Aligha sejtette még az elfajult egyiptomi, hogy országát éppenúgy, mint Hellast, végveszély fenyegeti: a már kelet felé is terjeszkedő római birodalom.

12. A RÓMAI KIRÁLYSÁG ÉS KÖZTÁRSASÁG

RÓMA ALAPÍTÁSA. Az Apennini félsziget közepe táján, a Tevére folyó mellett, a torkolat fölött mintegy harminc kilométerre van Róma városa, ma fővárosa egy nemzeti királyságnak, hajdan főhelye és ura az egész művelt világra kiterjedő birodalomnak, — közel kétezer éve középpontja az egész világ legnagyobb keresztény egyházának; nincs benne túlzás, ha azt mondjuk, hogy az emberiség egész történetében ez a legnevezetesebb város. Kétezer évnél régibb az az adat, hogy Rómát Kr. e. 753-ban, április 21-én alapították. Ha a laikus azt gondolja: »mily kár, hogy az alapítás órája nem ismeretes«, megnyugtathatjuk, hogy Lucius Tarutius Firmanus csillagász, Cicero és Varró barátja, az alapítás óráját is kiszámította; a mi órarendszerünkre átszámítva, reggel negyed kilenc és negyed tíz között történhetett a városalapítás. Miként csak előkelő családok

szoktak régi és terebélyes családfával dicsekedni, a rég-múlt századokba visszanyúló emlékeknek ily nagy szabotossága csak oly népnél fordulhatott elő, melynek társadalma az előkelőség szerint való tagozódásnak már igen magas fokán volt. A köztársaság idejében — bár a római köztársaság arisztokratikus jellegű volt — nem volt még szükséges egészen a város alapításáig visszamenni; a császárok azonban már szívesen fogadták a görög és trójai királyoktól való egyenes és hiánytalan leszármaztatásukat, melynek hitelességét természetesen senkinek sem volt szabad kétségbevonnia. A leszármaztatok természetesen igénybevették a rendkívül gazdag görög irodalmat, történeti ténynek fogadva el mindent, ami írva van. Caesar nemzetségének, a Gens Julia-nak a Trójából menekült Aeneas királyfitól való leszármaztatása, melyet Vergilius tett világszerte és örökre ismeretessé, olyan mese, melynek a Kr. e. III. századnál régibb forrása még a rendkívül bőséges görög irodalomban sincsen. Róma történetének első szálai mind mesék, melyeknek kevés történeti tény a magva. A rómaiak is elismerték, hogy már az ő városuk alapítása előtt is volt azon a vidéken királyság, melynek Alba Longa volt a székhelye. Az órómai (köztársaságkori) hagyomány szerint Numitor albalongai király leánya, Rhea, a Vesta-szűz teherbe esett Mars hadistentől és ikreket szült, Romulust és Remust. Ezeket egy teknőben a Tiberis vizére tette (mert a Vesta-szüzet, ha megtudták róla, hogy megesett, elevenen el kellett temetni). A teknő addig úszott a vizén, míg egy fügefá gyökerében meg nem akadt, így került a két fiú a partra, hol egy nőstényfarkas szoptatta őket. Mikor felserdültek, Romulus megalapította Rómát és testvérét, Remust, aki nevetett azon, hogy a város falai alacsonyak, megölte. A császárság idején annyiban módosult a monda, hogy Romulust és Remust Aeneas és Creusa fiainak nyilvánítottak. Aeneas tudvalevőleg Anchises fia volt, Anchises pedig a trójai »birodalom« egyik tartományának, Dardaniának fejedelme volt. Anchises öse Dardanos, Zeus és Elektra fia, ki Árkádiában született, tehát görög volt. Creusa, Aeneas neje, Priamos trójai király leánya volt. Nagyobb családfát régibb ősokeket egy új dinasztia számára keresve

sem lehetett volna találni. Az 1902. évi ásatások alkalmával kiderült, hogy Róma már a Kr. e. X. században is jelentékeny város volt; a 753-i alapítás, Romulus-szal és Remus-szal együtt, mese. Az ezen a kis vidéken, az Apenninektől a Tyrrheni tengerig hemzseggő és százféle nevet viselő népek története — mind mese. A rómaiak Latiumot mint királyságot a maguk országánál régiebbnek ismerték; úgy tudták, hogy ennek lakói, az »Őslatinok« harminc várost tömörítettek szövetségükbe. Ezek a latinok nem voltak azonosak Róma alapítóival, ami abból is kitűnik, hogy a római királyság bukása után visszakapták szabadságukat és a rómaiak végleg csak Kr. e. 334-ben hódították meg őket. Fajilag azonban rokonok lehettek, mert Alba Longa is a trójaiaktól származtatta magát. A monda szerint Romulus idejében kevés volt a nő Rómában; meghívták tehát valami ünnepre a szomszéd sabinokat s ezeknek leányait elrabolták. Az emiatt háborúskodó rómaiakat és sabinokat maguk az elrabolt nők békítették ki; a monda szerint a két ország összeolvadt, egy római és egy sabin király közös uralma alatt. Romulus városa a Palatínus dombon épült, a betelepülő sabinok pedig a Quirinalison építkeztek. Úgy látszik, a sabin vagy samnita nép volt az őslakosság, erős, de szervezetlen nép, melynek csak háború esetén volt választott vezére; a politikailag és katonailag hamarabb szervezkedő Róma ezért kerekedett föléje. Nyilvánvaló, hogy csak egy részük olvadt bele a római népbe; egyes törzsek Kr. e. 450-ben dél felé vándoroltak; akik Róma közelében maradtak, 268-ban kaptak polgárjogot s utolsó maradékaikat csak Kr. e. 82-ben verte le Sulla. Nyelvük, éppen úgy, mint a sokkal hamarabb beolvasztott oscus népé, indogermán, éppen úgy, mint a latin. Miután indogermán volt az umbér őslakosság (Umbria), melyet még a rómaiak előtt az etruszkok (Etruria, Tyrrhenia, Tuscìa, Toscana) igáztak le. Ezeknek őse, Tyrrhenus, a monda szerint Lydiából jött erre a vidékre, a sabinok pedig állítólag spártaiak voltak, kik Lykurgus törvényeinek szigorúsága miatt hagyták el őshazájukat. A rómaiak a sabinoktól kapták a naptárrendszert és tőlük tanulták a nők tiszteletét, mert a sabinoknál súlyos büntetés volt nők előtt meztelenül mu-

tatkozni vagy előttük egyetlen dolgot beszélni. A sabinokkal való első érintkezés idején a családi jog is rendeződött annyiban, hogy a római apa többé nem adhatta el a gyermekét.

HÉT KIRÁLY. A hát római királyról szóló történetek mind csak mondák, melyeknek igen kevés az alapja. Semmiképpen sem hihető, hogy már az első király — Romulus a patríciusok (»patres« — atyák) és a plebejusok (»plebs« — nép) két rendiére osztotta fel a lakosságot; a patríciusoknak harminc curiára és minden curiának tíz nemzetségre és három lovasszázadra való felosztása nyilván később történt meg. A kormányforma azonban kétségtelenül arisztokratikus volt, mert csak a patríciusok rendjének voltak politikai jogai. A nemzet neve: *quirh?k*; a szónoklatokban még évszázadokig használt kifejezés, mely talán curia-tagot, azaz polgárt jelentett. A sabinok polgárjoga a *conubium-ban* jutott kifejezésre, ami annyit jelentett, hogy a római patrícius a sabinnal egyenrangú házasságot köthetett és gyermekei is patríciusok lettek. A második király, Numa Pompilius, sabin származású. Egeria nymphától kapta az ihletet a kormányzat további berendezéséhez és az istentisztelet szabályozásához. Oltárt állított Terminusnak, a határok istenének, amiből arra következtethetünk, hogy ő szüntette meg a nép földközösségét. A harmadik király, Tullus Hostilius, latin volt, mint Romulus; harckedvelő; elpusztította Alba Longát és népét Rómába telepítette; ettől kezdve Róma a »latin szövetség« feje. (L. az e korbeli *symmachiákat* Görögországban.) A negyedik király, Ancus Március, sabin; latinokat telepített az Aventinus hegyre, megerősítette a Tiberis jobb partján a Janiculus hegyet; ő építette az első hidat a Tiberisen és Róma uralmát a tengerpartig terjesztette, ahol Ostia lett az ország kikötője és sókereskedelmének középontja. Az ötödik király, Tarquinius Priscus, etruszk származású; nem alaptalan az a gyanú, hogy az ő idejében Róma, bizonyára véres csaták után, etruszk uralom alatt volt. ő építette a ma is használatban levő »nagy csatornát«, mellyel a Capitolium, a Palatinus és a Quirinalis közötti mocsaras teret, a későbbi Forumot lecsapolta; ő építette a nagy cirkuszt is és a Capi-

toliumon Jupiter templomát. A hatodik király, Servius Tullius, az előbbinek veje, szintén etruszk. Neki tulajdonítják az ország újabb alkotmányát, melyet róla is neveztek el, bár bizonyára később történt meg a népnek öt adóosztályba való sorozása és 183 *centuriára* való felosztása, aminek megtörténte után a nép centuriánként szavazott. Aki még annyi adót sem fizetett, hogy legalább az ötödik adóosztályba bejuthatott volna, *proletár* lett. (»Sokgyermekes.«) A legtöbb adót fizető I. osztálynak 98 centuriája volt, a II—V. osztálynak 20—20, volt ezenkívül 2 műszaki centuria és 2 kürtös centuria; a proletárok valamennyien egy centuriába tartoztak. Az adóalap a földbirtok volt, melynek becslését (census) négyévenként hajtották végre. Nemcsak a patriciusok, hanem a plebejusok is benne voltak ebben az alkotmányban, de az I. adóosztály patriciusainak 98 centuriájukkal feltétlen szavazat-többségük volt. A centuria-szerkezet katonai és politikai célokat szolgált; pénzügyileg az ország 4 városi és 26 vidéki kerületre vagy törzsre (tribus) volt felosztva s az adót (tributum) kerületenként állapították meg. Serviust a veje ölte meg, aki Tarquinius Priscusnak fia s így Serviusnak sógora is volt. Ez a gyilkos lett Róma hetedik és utolsó királya, Tarquinius Superbus néven. Kegyetlen zsarnok volt; egyik rokonának, Junius Brutusnak vezetése alatt fellázadt ellene a nép és elűzte Rómából. Ez 509-ben történt, Kr. e. — Innen számíthatjuk a római köztársaság történetét.

A KÖZTÁRSASÁG. A királyság megbuktatásával az alkotmányban kevés, de igen mélyreható változás ment végbe. Az egy király (monarcha) helyébe lépett a két praetor; ezek később consul címet kaptak. Az egyeduralmi (monarchikus) kormányzat helyébe társas (kollegiális) kormányzat lépett, melynek két vezetőjét választották, megszabott határidőre (annuitás) és életbelépett a kormányzati felelősség, mert a nép a consult, hivatali idejének letelte után, minden tettéért felelősségre vonhatta. A királynak hármas hatalma volt: bírói, hadvezéri, papi. A bírói és hadvezéri hatalmat átruházták a consulokra, de a papit nem; a vallási dolgokhoz csak félve nyúltak és mivel

bizonyos áldozatokat a király mutatott be, erre a hatáskörre áldozati királyt (rex sacrorum) választottak a köztársaság korában is és e funkcionáriusnak meghagyták királyi címét, de egyébként alárendelték őt a főpapnak (pontifex maximus).

Róma vallása a görög vallás; isteneik ugyanazok, csak más nevet viselnek. A római Jupiter minden kalandja azonos a görög Zeus csinyjeivel, a római Juno azonos Hérával, Venus azonos Aphroditével. Apollo Rómában is megtartotta görög nevét. Mindkét nép életében rendkívül nagy szerepe van a jóslásnak, de ennek technikája már különbözik. A görögök elmentek tanácsért a nemzeti jósdába, a rómaiak pedig »házhoz hívták« a papokat és így jósoltattak velük a madarak repüléséből, vagy az áldozati állatok belső részeiből. A görögöket kielégítette egy-két jósnő (Pythia), kit kábítószerekkel révületbe ejtettek, a rómaiaknak egész sereg színjőzan »béljós« (haruspex) állott rendelkezésére. A két nép hitt mindkét fajta jósnak. A köztársaság kezdeteinél idejére esik a diktátorság bevezetése. Nagy veszedelem esetén a patríciusokból álló senatus utasítására a consul dictatort nevezett ki, aki (legfőlegbb hat hónapig) korlátlan hatalommal intézkedett. A dictator segéde volt a lovasság parancsnoka, kit a dictator nevezett ki. A dictator utólag sem tartozott felelősséggel semmiért. Valószínű, hogy már a királyság megbuktatásakor megkezdték küzdelmeiket a plebejusok az alkotmányos jogért. Első vívmányuk az volt, hogy a consulok választásában ők is résztvettek, mert centuriánként szavaztak s ezekben plebejusok is résztvettek; szavazásuknak azonban csak elvi jelentősége volt, mert a többség a patríciusok számára biztosítva volt. A köztársaság első éveiben határozták el, hogy a néptől kapott megbízás nélkül senki sem gyakorolhatja az állami főhatalmat. Ugyanakkor vívták ki a föllebbezési jogot a súlyosabb bűnügyekben. A centuriák gyűlése lett a fellebbezési bíróság. Nagyon nyomta azonban a köznépet az adósok börtönének intézménye s az eladósodott plebejusok szolgaságba vetése. Egy győztes hadjárat után a plebejusok kivonultak a »szent hegyre« és kijelentették, hogy nem tér-

nek vissza a városba, ha helyzetükön nem változtatnak. A patríciusok megalkudtak velük abban, hogy a plebejusok választhatnak két néptribunt, a tribunus személye szent és sérthetetlen s a senatus minden intézkedése érvénytelen és semmis, ha a tribunus tiltakozik ellene. Ez volt a tribunus »beavatkozási joga« (intercessio). Természetesen a plebejusok közül választották a tribunusokat, valamint ezeknek segédeit is, akiknek neve aedilis. Korán megindulhatott a harc a föld birtokáért is. Minden meghódított terület közbirtok (ager publicus) lett, melyet a senatus adományozott vagy bérbeadott, de sohasem a plebejusoknak bár ezek is harcoltak a szerzett területért. 486-ban Spurius Cassius consult, ki a népnek is akart juttatni a közföldről, eltették láb alól. Tizenöt évvel később, 471-ben már megalakult az első népképviselő, melynek tagjait kizárólag a plebejusok választották. Ez a népképviselő (concilium plebis) választotta a tribunokat (eleinte kettőt, később ötöt, majd tizet) s ezeknek segédeit. A népképviselő határozata (plebiscitum) a senatus elé volt terjesztendő, de a senatus csak akkor járult hozzá, ha úgy tetszett neki. A plebejusok javára szolgáló plebiscitumok közül hozzájárultak például ahhoz, hogy az Aventinus hegyet parcellázni kell és a legszegényebb plebejusok közt szét kell osztani.

ETRUSZKOK. A köztársaság első félévszázada alatt a rómaiak csaknem állandóan hadakoztak az etruszkok, a volszkok és az aequusok ellen. Mindezekből a harcokból sok hősi mondát ismerünk, de kevés történelmi tény. Ilyen monda például Coriolanus átpártolása az ellenséghez, amiről Shakespeare olyan szép tragédiát írt és az eke szarva mellől diktátorra meghívott Cincinnatus története, ki megverte az ellenséget és aztán visszatért az eke szarvához. A hadtörténeti mondáknál sokkal megbízhatóbbak a jogtörténeti adatok. A plebejusok nagyon hátrányosnak tartották azt, hogy csak a patríciusok ismerték és alkalmazták a jogot, mely ekkor még tisztára csak szokásjog volt. Tizenegy évi harc után kivívták, hogy a jogszabályok írásbafoglalására tíz férfiút választottak. (Decernviratus.) Működésük idejére abszolút hatalmat kaptak, az alkotmány

felfüggesztésével. A decemvirek munkájának eredménye a tíztáblás törvény, melyhez utóbb még két táblát csatoltak. Ezek az ősi jogszabályok (különösen a család-jogban) hasonlítanak a krétai joghoz. Ettől kezdve a nép jogainak kiterjesztését már nem lehetett feltartóztatni. A consuloktól elvették azt a jogot, hogy segédeiket, a quaestorokat maguk válasszák. Ennél fontosabb volt, hogy 445-ben a plebejusok megszerezték a *conubiumot*, azaz a patríciusokkal összeházasodhattak az utódok hivatalképességének elvesztése nélkül. Ugyanakkor azonban, nehogy egy plebejus consul lehessen, törvényt hoztak arról is, hogy a *senatus consulok* helyett »consuli hatalommal felruházott katonai tribunokat« állíthat az állam élére. Elmúlt ugyan vagy negyven esztendő, míg az első plebejus ilyen kerülő úton hatalomra vergődött, de addig sem maradtak tétlenek a patríciusok; tudták, hogy mihelyt plebejus lesz a consul, az adókievítés révén csökkenteni fogja a patríciusok hatalmát; törvényt hoztak tehát arról, hogy az adóosztályozást ne a két consul végezze, hanem az öt évre választott két *ensor* — a patríciusok rendjéből. Látnivaló, hogy a közhivatalok száma lassanként felszaporodott; voltak már consulok, quaestorok, tribunusok, aedilisek . . . 421-ben a plebejusok kivívták, hogy quaestorrá választhatók lettek; ez azért volt fontos, mert a consul mellett a pénzügyeket egy quaestor intézte. 406-tól 306-ig ismét az etruszkokkal hadakozott Róma; sikerült az etruszkok legfontosabb határerődjét, Vejit lerombolni és az ország területét észak felé kiterjeszteni. De maradt egy másik emlék is ebből a háborúból: az első katonai zsold . . . Oly sokáig húzódott a hadjárat, hogy lehetetlen lett volna megnyerni, ha Róma fizetést nem adott volna katonáinak.

A *GALLOK*. Az etruszkok azonban még aligha tűntek volna le a történelem színpadjáról, ha északról a gallok nem szorították volna őket. A Kr. e. V. században az etruszk királyság még a Tiberistől a svájci Alpokig terjedt. Miután a germán népek Franciaországból dél felé üzték a gallokat, ezek átgázoltak Etrurián és a római hadsereget is tönkreverték. A barbárok felgyújtották és kirabolták Rómát, csak a Capitolium őrsege tartotta magát hónapokig. A gallok végül is csak úgy mentek el

Rómából, hogy a megalázott köztársaságtól hadisarc gyanánt ezer font aranyat kaptak. Ezek a »gallok« kelták voltak és csak egy részüknek adták a rómaiak a »gallus« nevet, éppenúgy, mint ahogyan a Kis-Ázsiába verődött keltákat a görögök galatáknak nevezték el. Rómából elmentek ugyan a gallok, illetve kelták, de egyes törzsek a félszigeten maradtak: az insuberek a mai Milánó, a cenomanok Verona és Brescia, a bojok Bologna s a senonok Sinigaglia (az ókorban Sena Gallica) vidékén. A gall csapást nagyon nehezen heverte ki Róma. Még évek múlva is nagy lehetett a zűrzavar, mert öt éven át, 376-tól 372-ig nem választottak se consult, se tribunust.

RÓMA TERJESZKEDÉSE. A Kr. e. III. század igen nehéz hadjáratokkal telt el, de a római nép eközben sem feledkezett meg demokratikus alkotmányának fejlesztéséről. 366-ban a mai 150 kataszteri holdnak megfelelő területben maximálták azt a földet, melyet a közbirtokból egy embernek lehetett juttatni; de ennél az agrárreformnál még fontosabb volt az a határozat, hogy ezentúl az egyik consult mindig a plebejusok közül kell választani. Az addig fizetett kamatoknak a tőketörlesztésbe való beszámítása szintén a szegényebb néposztályt erősítette a gazdagokkal szemben. Mindezek a reformok harci zajban születtek és talán csak azért születhettek meg, mert nagy szükség volt a nép lelkesítésére. Kelet és dél felől a szomszéd népek nyugtalanították Rómát, mellyel szemben szövetséges társai, a latin városok is egyre követelőbben léptek fel; nagyobb részt követeltek a közösen szerzett zsákmányból, sőt azt is kívánták, hogy csak az egyik consul legyen római, a másikat a latinok közül válasszák. Véres csatában leverte Róma a latinokat, a latin szövetséget feloszlatta s a legtöbb várost megfosztotta önkormányzatától. Erre a sorsra jutott Antium kikötőváros is, melyet Róma hajóival együtt egyszerűen birtokba vett. (340.) Ettől kezdve volt Rómának haditengerészete. Campaniát aránylag könnyen megszerezte Róma, de ezzel háborúba kergette keleti és délkeleti szomszédait, a samnitokat (a sabinok fajrokonait). Ezek több ízben is súlyosan megverték a rómaiakat. 321-ben Caudium mellett egy hegyszorosban bekerítették az egész római sereget és arra kényszerí-

tették, hogy három dárdából formált járom alatt vonuljanak el. Az évtizedekig tartó hadjáratban végre is Róma győzött, mely ekkor sorozott be legelőször nős embereket és felszabadított rabszolgákat is. A samnitok leverése után Apulia szinte önként hullott Róma ölébe s az ekként megnövekedett köztársaság megkívánta a délitáliai görög városokat, melyek dúsgazdagok voltak. Tarentum, gyengeségét érezve, Pyrrhus epirusi királyt hívta segítségül, ki harci elefántjainak segítségével Heracleánál megverte ugyan a rómaiakat, de tizenháromezer katonája maradt a csatatéren. »Még egy ily győzelem, mondotta, és hadsereg nélkül térek vissza Epirusba!« Pyrrhus halála után, 272-ben, Tarentum megadta magát a rómaiaknak. Ariminumtól (Rimini) Tarentumig (Otranto) már a rómaiaké volt a keleti tengerpart. Róma eddig agrárállam volt. Az iparos etruszkok s a kereskedő nagygörögök (tarentumiak) beolvasztása után a köztársaság erősen részt vett a nemzetközi kereskedelemben. Az ingó tőke egyszerre nagy jelentőségre tett szert. Eddig csak a földbirtok alapján lehetett polgárjogot szerezni; Appius Claudius censor 312-ben már az ingó vagyont is elfogadta a polgárjog alapjául s ezzel a felszabadítottak és a proletárok előtt megnyílt az út a polgári rendbe. Appius Claudius építtette a róla elnevezett országutat és a római vízvezetéket. Rómát az itáliai várakkal, a kikötőkkel és a fontosabb piacokkal siettek kitűnő országutak révén kapcsolatba hozni. A régi római pénz helyett, mely súly szerint mért rézdarab volt, rendes pénzt verettek az attikai rendszer szerint. (268 Kr. e.) Az ország terjeszkedésével nagyon megnőtt a hivatalnokosztály, »az új nemesség«. Az etrusk ipari és művészeti cikkeket s a görög városokból szállított árukat hamar megkedvelték a rómaiak. A görög nyelv és irodalom, általában a görög műveltség kezdett divatba jönni Rómában. Ekkoriban — két emberöltővel Nagy Sándor halála után — a Földközi tenger körül öt nagyhatalom alakult ki: 1. Görögország, Macedonia néven, 2. Syria, 3. Egyiptom, 4. Karthago, 5. Róma.

KARTHAGO. A római köztársaságnak a nagyhatalmak sorába lépése elsősorban Karthágóra nézve jelentett nagy veszedelmet.

Ez a Karthago kezdetben csak egy föníciai gyarmat volt, mely adót fizetett Libya barbár népének. Az V. században függetlenségre tett szert, egy kis »hinterlandot« szerzett az afrikai partok mögött s kisebb gyarmatokat alapított Spanyolországban és a nagy szigeteken, Siciliában, Sardiniában és Corsicán. Róma attól kezdve, hogy kikötővárosokat szerzett, szintén belekapcsolódott a világkereskedelembé s a karthágói és római érdekeknek csakhamar egymásba kellett ütközniök.

Legelőször Sicilia volt az ütközőpont. A sziget görög királyság volt, Syracusae székhellyel, hol egymásután több hitvány uralkodó zsarnokoskodott. Róma 264-ben megszállta Messinat (ma Messina) s ezért Karthago hadat üzent Rómának. A szárazföldön Róma sokkal erősebb volt s nemcsak a keleti partot foglalta el, hanem a déli parton is Agrigentumot. A punok (karthágóiak) Panormusba és Lilybaeumba (Palermóba és Marsalába) húzódtak vissza. A tengeren a punok voltak fölényben s a római hajózást egészen megbénították. Duilius római tengernagy verte meg legelőször a pun flottát újszerkezetű hajóival, melyekről csákyás hidat bocsátott a megtámadott pun hajóra. Hamilcar Barca pun hadvezér vitézül védelmezte Sicilia nyugati sarkát, de kénytelen volt a szigetről elvonulni, mikor a rómaiak a nyugati partok előtt nagy tengeri győzelmet arattak. Ezt a győzelmet a rómaiak hazaszeretete tette lehetővé: Róma gazdag polgárai összeálltak és saját költségükön kétszáz hajót csináltattak a római flotta számára. A pun sereg szabad elvonulásáért Karthago lemondott Siciliáról Róma javára. Syracusaeban Hieron görög királysága egyelőre megmaradt ugyan, de Sicilia többi része római tartomány lett, melynek élére egy praetor került kormányzó gyanánt s a praetor mellett a pénzügyeket quaestorok intézték. A tartomány lakói mentesek voltak a katonai szolgálat alól s városi közigazgatásukat megőrizték, de a föld minden terményéből tizedet fizettek Rómának, a kikötők ki- és beviteléből pedig öt százalék vámot. Mivel Karthágónak belső háborúi voltak, Sicilia megszerzése után néhány év múlva Sardinia és Corsica partvidéke is római provincia lett.

ÉSZAK-ITÁLIA. Ez a terjeszkedés magával hozta azt, hogy a rómaiaknak Észak-Itáliát is meg kellett hódítaniuk. Ennek a területnek akkori lakói, a gallok kezdték a háborút s eleinte győztek is. Róma egy negyedmillió római és félmillió középitáliai katonát mozgósított ellenük s könnyűszerrel elfoglalta Mediolanumot (Milánót). Megépítették Rómából Ariminumba (Riminibe) a Via Flaminia hadi országutat és Ariminumból Mediolanumba a Via Aemiliát; e fontos országút mellett hatalmas katonai gyarmatot szerveztek Piacentiában (Piacenza) és Cremonában.

ILLYRIA. 229—220-ban, az adriai és ioni tengeri hajózás biztosítása céljából megtámadták és leigázták a rómaiak Illyriát s így az Adria keleti partja is birtokukba jutott Epidamnus és Apollónia görög városokkal és Kerkyra (Korfu) szigetével, mely szintén görög volt. így görög birtokai révén Róma beléphetett az achaiai államszövetségbe s így létrejött a természetes érdekellettét Róma és a macedón királyság között.

A *BARCAS CSALÁD.* — *HANNIBAL.* Tizenhét nagyon nehéz esztendeje volt Rómának, 218-tól 201-ig, egy karthágói család miatt. Az, amit a történelemben pun-római háborúnak hívnak, valójában a Barcas-család háborúja volt Róma ellen. Hamilcar Barcas tisztában volt azzal, hogy a hatalomban nagyon megnövekedett Róma nem sokáig fogja túrni Karthago nagy fölényét a gazdasági világversenyben — de tudta azt is, hogy hazája, a kalmárok köztársasága, a legnagyobb veszedelem beköszöntése előtt nem fogja felismerni helyzetét és sokkal szűkkeblűbb, semhogy a védelem eszközeiről idejében gondoskodnék. Ebben a helyzetben Hamilcar — önállósította magát: meghódította Hispániát az Iberus (Ebro) folyóig, Karthago pénzén, de azután a gazdag zsákmányból fizette katonáit és így seregének sorsa nem függött többé Karthago bőkezűségétől vagy szűkmarkúságától. Halála után veje, Hasdrubal vette át a hispániai hadsereget. Megalakította új-Karthagot (Cartagena) s az ibér és kelta törzsekkel vívott harcokban hadseregét begyakorolta. A rómaiak szerződést kötöttek vele (226), amely szerint az Ebrovonalon túl nem fog terjeszkedni; ugyanakkor Sagun-

tummal, mely igen fontos kereskedőváros volt a mai Valencia mellett, Róma szövetségi szerződést kötött. Hasdrubalt 221-ben megölték; utána sógora, Hamilcar fia, Hannibal, egy alig 28 éves fiatalember vette át a fővezérséget, míg Hannibal testvére, az ifjabb Hasdrubal a lovasság parancsnoka lett. Hannibal, aki gyűlölte Rómát, mint a Barcas-család minden tagja, azonnal meg akarta indítani a háborút, de a karthágói senatus a háború ellen foglalt állást. Hannibal ezzel mit sem törődve, ostrom alá vette Saguntumot, melynek megsejítéséről szövetségesei, a rómaiak, addig tanácskoztak, míg nyolc hónapi ostrom után a város elesett. Róma emiatt panaszt tett Karthágóban és Hannibal kiadatását követelte; a gazdag zsákmány azonban, melyet Hannibal hazaküldött, arra bírta Karthágót, hogy a római követek kérését elutasítsa. Ez egyértelmű volt a hadüzenettel. Hannibal, a rendkívül tehetséges hadvezér, tudta, hogy a két nemzet élethalálharcáról van szó, melyet nem a gyarmatokban kell megvívni. Az volt a terve, hogy Itáliába megy, ott egyesül a rómaiak által nemrég legyőzött és lázadásra mindig hajló gallokkal és szövetezik a macedón királlyal. Miután tudta, hogy támadását a rómaiak a tenger felől várják, a szárazföldi utat választotta; átment a Pyreneusokon és Dél-Franciaországon s 218 nyarán 90.000 gyalogossal, 12.000 lovasal és 37 harci elefánttal elindult, hogy átkeljen az Alpe-seken. Rettentő megpróbáltatások árán sikerült is az átkelés, de eközben elveszített nyolcvanezer embert és 28 elefántot. Elfoglalta Taurinumot (Turin) s a Ticinus folyónál megverte az eléje siető Scipio consul seregét. A római sereg töredékei Piacentiában és Cremonában zárkóztak el, s a fellázadt gallok közül hatvanezer harcos csatlakozott Hannibálhoz. A rendkívül eszes Hannibal a következő tavasszal megkezdte évekig tartó harcait, melyekben többször súlyosan megverte a rómaiakat, de magát Rómát elkerülte és inkább Umbriában és Apuliában kalandozott: többre becsülte az apró hódításokat, mint a Róma városa elleni bizonytalan vállalkozást. Róma diktátort választott ellene Quintus Fabius Maximus személyében, ki ugyanoly ravasz ember volt, mint Hannibal és igyekezett az ellenséget

törbe csalni. Miután feltűnően került a döntő mérkőzések, a néptől a *Cunctator* (késedelmes, habozó) gúnynevet kapta. Nagyon hamar kiderült azonban, hogy a *Cunctator* helyesen járt el; diktátorságának lejártá után a rómaiak (216-ban) Cannaenál megtámadták Hannibált és szörnyű vereséget szenvedtek: hetven ezer római maradt a csatatéren, míg Hannibal csak hatezer embert veszített. A cannaei csata után a gazdag Capua kinyitotta kapuit Hannibal előtt. A következő évek apró harcokkal teltek el. 214-ben a rómaiak ostrom alá vették Syracusae-t és 212-ben be is vették. Archimedesi, a híres matematikust, ki a házába lépő római katonára, mikor ez a földre rajzolt mértani ábrát elrontotta, rákiáltott: »Ne zavard köreimet!« — a katona megölte. 210-ben az utolsó pun katona is kivonult Sziciliából s e szép sziget ettől kezdve végleg Róma birtoka lett. Most Hispániára vetette szemét a római hadvezetés, mert ez az ország volt Karthago kimeríthetetlen kincsesháza. A hadvezérek azonban húzódoztak e nehéz feladattól, melyre végül is a Corneliusok igen előkelő nemzetségéből származó Publius Cornelius Scipio vállalkozott, bár még csak 25 éves ifjú volt; 209-ben elfoglalta Új-Karthágót s három év múlva a pun birtok másik végpontját, Gadest. (Cadix.) Hannibal két testvére, Hasdrubal és Mago, bátyjuk segítségére Italiába sietett. Itt Hannibálnak már rendkívül nehéz volt a helyzete, mert hazájától semmi segítséget nem kapott, — magának kellett beszereznie mindent, ami seregének fentartásához és a hadjáratához szükséges volt. A rómaiak bekerítő mozdulatai elől egyre messzebbre vonult vissza délre; a gazdag Capuát is kiűrtette, melyet a rómaiak azonnal ostrom alá fogtak. Hannibal, hogy Capuát megmentse, Róma városa ellen vonult és hét kilométerre közelítette meg a falakat. A városban nagy volt a rémület; »Hannibal a kapuk előtt!« De az óvatos pun nem ment be a városba, Capua pedig megadta magát és hűtlenségeért rettenően meglakolt: a város hetven előkelő polgárát kivégezték a rómaiak; a polgárok egy részét más városokba telepítették, a többit rabszolgának eladták; csak azok maradhattak a városban, akik nem voltak

polgárok; a város minden földjét kisbirtoknak nyilvánították és Capuát minden városi jogtól megfosztották. (211 Kr. e.) Két évvel később Tarentum is a rómaiak kezébe került. Mindez óriási erőfeszítésbe került. A latin városok már teljesen ki voltak merülve, a hadviselés céljaira se több pénzt, se több katonát nem voltak hajlandók adni. Ugyanekkor megérkezett Feiső-Italiába Hasdrubal és sikeresen nyomult előre; egy levelét azonban, melyben bátyját értesíteni akarta, hogy seregével hol szándékozik találkozni vele, a rómaiak elfogták és Sena Gallica közelében a pun segítő sereget megverték. Hasdrubalt megölték és fejét Hannibal táborába bedobták. Hannibal ebből megértette, hogy segítségre többé már nem számíthat, visszavonult tehát Bruttiba, Italia legdélibb sarkába. Scipio, a hispániai győző, 206-ban consul lett a s következő évben kikötött Afrikában, hol a legjelentékenyebb városok egyikét, Uticat ostrom alá vette. A megrémült karthágóiak hazahívták Hannibált; ha nem tudott győzni, jöjjön békét kötni. Hannibal seregének romjaival haza is ment, de béketárgyalás helyett Karthágótól ötnapi járásnyira délre, Zama mellett megtámadta a rómaiakat. (202 nyarán.) Scipio *győzött* és Karthago sorsa ezzel meg volt pecsételve; 201-ben megkötötték a békét; Karthago átengedte Rómának Hispániát és az Összes szigeteket; ötven évre hadiadó fizetésére kötelezte magát, valamint arra is, hogy Róma engedélye nélkül nem visel háborút; hadihajóinak számát húszra szállították le.

A békekötés után Massinissa numidiai király nagyon fenyegette Karthágót, Róma azonban nem engedte meg, hogy háborút indítsanak ellene. Mivel Hannibal pártot szervezett Karthágóban s az alkotmány módosítását sürgette, a rómaiak Hannibal kiadatását követelték. Karthago talán ki is adta volna, de Hannibal idejekorán menekült; Kis-Ázsiában a rómaiak ellenségeivel szövetkezve még sok csapást mért Rómára, de végül is, szövetségeseinek árulását látva, öngyilkos lett. Róma Itáliában sietett kihasználni a béke_előnyeit: mindazokat a városokat, melyek a hadjáratok folyamán hűtlenek voltak, közbirtoknak nyil-

vánították s az így elkobzott földekre katonákat telepítettek. Aki Rómáért harcolt, megkapta jutalmát. Így erős gyarmatok keletkeztek, melyekben a veteránok nagybirtokosok lettek, kik latifundiumaikat a szolgaságra kárhoztatott néppel műveltették. Így jött létre Róma későbbi nagy bajainak forrása: a nagybirtokrendszer és vele a földműves nép teljes elszegényedése. Felső-Itáliában a nyugtalan gallok fékentartására megerősítették Bononiát (Bologna), Mutinat (Modena), Parmát, a keleti parton Aquileját, a nyugati parton pedig a leigázott hegyilakók, a ligurok ellen Lunát és Luccát. Az összes erődök között kitűnő úthálózatot építettek.

KELETI HÓDÍTÁSOK. Csakhamar a Kelet is foglalkoztatta Rómát. Mint tudjuk, Nagy Sándor birodalmának még a romjaiból is kikerült három hatalmas ország: Egyiptom, Syria és Macedonia. 205-ben egy gyermek került az egyiptomi trónra. Ez jó alkalom volt Antiochus syriai és Fülöp macedón királynak arra, hogy Egyiptom Afrikán kívüli birtokain megosztozzanak. Az egyiptomi kormány a római senatust felkérte, hogy legyen a kis király gyámja. Mivel két kicsiny állam, Pergamon és Rhodos is segítséget kért Rómából, 198-ban megindult a hadjárat Fülöp macedón király ellen, kit különben is gyűlöltek a rómaiak, mert szövetségese volt Hannibálnak. 197-ben a rómaiak döntően megverték Fülöp seregét a Thessaliali Kutyafej-hegylánc mellett, és Fülöp, kivéve Macedóniát, minden birtokát elvesztette; ezzel Róma az összes görög városokat felszabadította. Antiochus, Syria királya, Hannibal tanácsára egymásután elfoglalta a kisázsiai görög városokat, sőt átment Görögországba is, de a rómaiak előbb Thermopylaenél, azután Kis-Azsiában Magnesiánál tönkrevették. Syria Róma adófizetője lett és flottáját tíz hajóra csökkentette. (189.) Tizenhét év múlva valami ürüggyel Macedonia ellen új háborút indítottak a rómaiak, Pydnanál döntő pőzelmet arattak, Macedóniából négy adófizető tartományt csináltak, a hűtlen és gyanús görög városokat megbüntették s Epirosban a molossok népéből százötvenezer embert rabszolgának elhurcoltak.

KARTHÁGÓ MEGSEMISÍTÉSE. Róma már félelmetesen nagy és hatalmas volt, mikor Karthago ellen még egy háborút kellett kezdenie. Bármily gyalázatos volt is Karthágóra nézve a zamai csata után kötött béke, katonai és politikai szempontból bármily megalázó volt is Karthago helyzete, ez a nép semmit sem törődött a megaláztatással, ha folytathatta üzleteit, ennek pedig nem volt semmi akadálya. Fél századdal a rettenetes béke után Karthago ismét félelmetesen gazdag volt s az övé volt a vezetős szerep az egész világkereskedelemben. Rómában egy öreg senator, Marcus Porcius Cato, a »censor«, látta, hogy ebben nagy veszedelem magva rejlik; folyton izgatott tehát Karthago ellen és a senatusban bármilyen kérdéstről beszélt is, szónoklatát mindig e szavakkal fejezte be: »Különben Karthágót eltörlendőnek vélem«. 149-ben a karthágóiak megtámadták Massinissa numidiai (ma Alger) királyt, ki folyton zsarolta őket. Miután Róma engedélye nélkül kezdték a háborút, Róma hadat üzent nekik. A karthágóiak erre háromszáz *tüsz*t küldtek Rómába és mindent megígértek, csak hogy a háborút elkerüljék. A rómaiak az összes fegyverek kiszolgáltatását kérték; erre azt felelték, hogy az utolsó kardot is odaadják. Mikor azonban a rómaiak azt követelték, hogy városukat rombolják le, menjenek minél messzebb a tengerparttól és kereskedelem helyett földműveléssel foglalkozzanak, Karthágó abbahagyta a béketárgyalást. Róma két évig tartó háborút folytatott ellenük; a kiéheztetett Karthago 146-ban megadta magát. Erre a várost, bár hatemeletes házak is voltak benne, lerombolták s a népet a parttól messze telepítették le. Karthágó Africa névvel római provincia lett, — s ennél még lényegesebb volt, hogy a világkereskedelem a karthágói cégek kezéből a római cégek kezébe került.

GÖRÖGORSZÁG A RÓMAIAKÉ. Lucius Mummius consul a korinthetai földszorosnál tönkrevverte az achai városok szövetségét; így Görögország egy római helytartó uralma alá került, bár csak Augustus idején lett provinciává. Pergamonban a királyi család utolsó sarja, III. Attalos, országát 133-ban Rómára

hagyta; némi harcok után 129-ben Róma birtokba is vette a pergamoni örökséget és Róma egy új provinciával gyarapodott, mely egyelőre ezt a nevet kapta:

»Asia«.

GAZDASÁGI VÁLSÁG. Az az alkotmány, mely Róma városa számára elég jó volt, természetesen nem lehetett elég jó a nagyranőtt római birodalomnak. A kormányzás sok új feladat előtt állott s ezeket nem tudta megoldani; emiatt a nagy területszerzéssel végződő külső hadjáratok után a belpolitikában nagy zavaroknak kellett keletkezni. Az ember azt hinné, hogy azzal, hogy a plebejusok lassanként kivívták a patríciusokkal való politikai egyenjogúságot, elérték a demokrácia ideális alakját. Még mindig tudta mindenki minden patríciusról, hogy a patríciusok' rendjébe tartozik, s a legtöbb patrícius bizonyára büszke volt a származására, de ennek jogi jelentősége már nem volt, s a patríciusok és plebejusok között, mióta ez utóbbiak jogilag egyenlőkké váltak a patríciusokkal, gyakran jöttek létre házasságok. A nemesség, mely Rómában épenolyan kasztszerű alakulat volt, mint a középkorban mindenütt, nem kizárólag a patríciusoktól származott, hanem azoktól, akik közhivatalt viseltek, s e tekintetben közhivatalnak kell tekintennünk a senatorságot is. A hivatalviselt rómaiak nagyon összetartottak s minden közmegbízást lefoglaltak a családjaik számára. Aki közhivatalnok volt, vagy akinek előde közhivatalt viselt, *nobilis* volt, aki se maga nem volt közhivatalnok, se ilyen előddel nem dicsekedhetett, *ignobilis* volt, azaz nem-nemes; ha véletlenül mégis hivatalhoz jutott, *novus homo*, »új ember« volt a neve; ennek utódai azután már a nemességhez tartoztak. A főbb hivatalnokokat megillette az »arcképjog«, — azaz ha meghalt, arcáról viaszleNyomatot készítettek, melyet utódai egy szekrényben elhelyeztek. Aki sok ilyen elődnek az arcképét őrizte, az előkelőbb volt, mint a többi halandó. A hivatalnokosztálynak kasztszerű érdekvédelmi szövetkezéséből természetesen igen nagy korrupció származott, mert a közhivatalnokok nemcsak a hivatalokat tekintették rendjük szabad zsákmányának, hanem szolgálati

idejük lejárta után az állammal köthető üzleteket is. Ugyanebben a korban végzetes válságba jutott Itália mezőgazdasága. Siciliában rendkívül sok gabona termelt s ebből adó gyanánt óriási mennyiségeket szállítottak Rómába. Miután a választási korrupciónak nem az etetés-itatás, hanem az »olcsó gabona« volt a kedvelt eszköze, azok, akik hivatalra vadásztak, nagy mennyiségű siciliai gabonát vásároltak s ezt a készletet mélyen a beszerzési ár alatt adták a választó polgároknak. Miután emiatt a gabonát majdnem ingyen adták a római piacon, (s ebben az árrombolásban az adógabona értékesítésekor részt vett az állam is) az itáliai kisgazdának feltétlenül tönkre kellett mennie. Miután azoknak, akik közhivatalt viseltek, vagy a senatus tagjai voltak, nem volt szabad kereskedéssel foglalkozni, ezek kénytelenek voltak földet vásárolni s a vagyombukott kisgazdák földjeiből csakhamar latifundiumokat alakítottak. Miután a gabonának nem volt ára, a nagybirtok némi olaj- és bortermelés mellett áttért az állattenyésztésre, és miután Róma most már tömérdek rabszolgával rendelkezett, ezekkel a kisgazda semmiképen sem versenyezhetett. A mindenüket elveszített egykori gazdák mint napszámosok a nagy városokba húzódtak, ahol eszközei voltak a demagógiának és a választási korrupciónak. Karthágó bukása után úgyszólván az egész világ nagykereskedelme a rómaiak kezébe került; ezzel velejárt a pénzüzet, a bankári tevékenység minden ága. Az adóbérlők (publicanusok) ezeknek a soraiból kerültek ki. A mezőgazdasági termékeknek és az emberi munkaerőnek elértéktelenedése teljesen előkészítette a talajt a forradalmi mozgalmak számára. Az erősen fejlődő kapitalizmus természetesen a közhatalmat kezében tartó hivatalnok-nemesség pártjára állott; ezek voltak az *optimates*, (»legjobbabb«, de valójában: »legtehetősebbek«) és velük szemben állt a nép pártja, a *populares*.

ALKOTMÁNYREFORM. A nép pártjának élére egy patrícius állott: Tiberius Sempronius Gracchus, kinek anyja, a híres Cornelia, az anyai és női erények klasszikus mintaképe, Scipionak, az afrikai győztesnek

leánya volt. Mint néptribunus, azzal az indítvánnyal állott elő, hogy egyetlen családnak se lehessen (mai mértékkel mérve) háromszáz kataszteri holdnál több földje, s az így felszabaduló közföldeket tízholdas parcellákban osszák szét azok között, akiknek semmijük sincsen. Ezt a javaslatot némi alkotmánysértéssel el is fogadtatta, mire a nagybirtokosok pártja uccai zavargást rendezett s ennek folyamán Gracchust háromszáz emberével együtt megölte. (133-ban.) Tíz év múlva a meggyilkolt népvezér testvére, Gajus Sempronius Gracchus lett a tribunus. Ez a bátyja által kezdett földreform végrehajtásához hozzálátott és mindenképp előtt Capua, Tarentum és Karthago területén számos polgári gyarmatot alapított. Hogy a reform további végrehajtását is biztosíthassa, megreformálta az alkotmányt s a kapitalizmussal és a hivatalnok-nemességgel egybeforrott senatustól a bírói hatalmat elvéve, a lovagi rendre bízta. Ez a reformtörvény, a »lex judiciaria« némi magyarázatra szorul. Rómában a »lovag« eredetileg lovas katona volt. A tizenhét lovasszázadban összesen 1800 római polgár szolgált, »equo publico«, közpénzen vásárolt lovon. Miután a lovasszolgálat kényelmes volt, egyes gazdag polgárok »saját lovukon«, *equo privato* csatlakoztak a lovassághoz. A lovagok rendje, az ordo equester lassankint a nagykereskedők és bankárok rendje lett, a kereskedelemtől eltiltott senatori renddel (ordo senatorius) szemben, mely a földbirtokban volt érdekelve. Miután az új bíraskodási törvény a lovagi rendet az összes köztisztviselők működésének is a bírójává tette, a kapitalizmus és a bürokrácia különválasztására megvolt minden remény. Ezt az addig uralkodó osztály természetesen nem jó szemmel nézte, s a második Gracchust is eltette láb alól (121-ben), több ezer párthívével együtt. A bíraskodás új rendje azonban érvényben maradt, sőt az ingyenföldek osztását is folytatni kellett. Ettől kezdve azonban talán egy esztendő sem múlt el Róma felett háború nélkül. Sok vérbe került a szárazföldi összeköttetés biztosítása Hispánia és Italia között. A Rodanus (Rhone) folyótól keletre megalapították Aquae Sextiae (ma: Aix) és Narbo (ma Narbonne) gyarmatokat. (121, Kr. e.).

Ezekre nemsokára nagy szükség is volt, mert két germán nép (a teuton és a cimber) betört Dél-Galliába s Aransionál (ma Orange) a rómaiak nyolcvanezer főből álló seregét tönkre verte. Utóbb Aquae Sextiae-nél a teutonok szenvedtek óriási vereséget, amelynek következtében visszavonultak északra; a cimbereket pedig egy itáliai betörésük alkalmával verték meg annyira, hogy menekülve mentek vissza az Alpeseken.

JUGURTHA. Közben Afrikában is sok bajuk volt a rómaiaknak: Numidia királya, a ravasz és kegyetlen Jugurtha háborgatta őket. Massinissa király halála után ennek fiait, kik Róma pártfogoltjai voltak, a trónbitorló Jugurtha megölette. Ezért Jugurthát a tribunusok egyike Rómába idézte; Jugurtha meg is jelent Rómában, ahol a másik tribunust azonnal megvesztegette és így semmi baja sem lett. Mikor egy rokonát, ki Rómában lakott, megölette, kiutasították a városból. »Eladó város! — kiáltott fel Jugurtha távozásakor. — Ha van vevőd, megvehet!« (110, Kr. e.) Nemsokára nyílt háborút viseltek ellene a rómaiak, váltakozó szerencsével. Marius consul végre is megverte (107). Jugurtha apósához, Mauretania királyához menekült, aki azonban kiszolgáltatta őt Sullanak, ki legátus (hadsegéd) volt Marius mellett. Jugurthát Rómába vitték, hol a Tullianum nevű földalatti börtönbe zárták; itt hat napig bírta az éhséget és szomjúságot; a hetedik napon megfojtotta a hóhér (104.) Numidia egy részét az »Africa« tartományhoz csatolták.

MARIUS. Marius, ki megszabadította Rómát Jugurthától s a teutonoktól és cimberektől, a néppárt segítségével lett consul 107-ben, bár lovagi családból származott. A hivatalnok nemességben »új ember« volt. Bár a törvény szerint csak tíz év múlva pályázhatott volna a consulságra, 104-re újra megválasztották és fényes katonai sikerére való tekintettel Kr. e. 100-ig évről-évre meghosszabbították megbízását. Az addig polgárokból álló és becsületből szolgáló sereget ő szervezte át zsoldos hadsereggé, melybe bárkit fölvetett. Katonái készséggel engedelmeskedtek neki, mert mindent csak tőle várhattak, s 16 évi szolgálat után az államtól ingyenföldet kaphattak. A hadsereget

demokratizálta, az emelkedést mindenki számára lehetővé tette s a kiképzést lényegesen megjavította. Consuli állását azonban nemcsak katonai sikereinek köszönhetette Marius, hanem a leghírhedtebb demagógokkal való szövetségének is. Miután ezeket Kr. e. 100-ban a választási küzdelemben agyonverték, Mariusnak egyelőre vissza kellett vonulnia a közszerepléstől. Zűrzavaros évek következtek. Livius Drusus tribunus izgatott, hogy az összes itáliai szövetségeseknek meg kell adni a római polgár jogot. Miután ez a jog a közvagyonhoz való igényt jelentette, Livius Drusus népszerűtlenné vált; el is tették láb alól. A szövetségesek erre szervezkedni kezdtek és Asculumban, hol gyűlésükön a római praetor megfenyegette őket, a praetort agyonverték. Elhatározták, hogy Rómától független, külön birodalmat alapítanak, de teljesen római mintára. Corfinium városkát megtették fővárosnak, consuloikat és praetorokat választottak, 500 tagból álló senatust alakítottak, külön pénzt verettek, stb. Ebből természetesen háború lett, melyben Róma lett a győztes, mert most már megadta a polgárjogot a szövetségeseknek, akiknek további harca ezzel tárgytalanná vált. Még nem ért véget ez a polgárháború, amikor Rómát szörnyű csapás érte: leggazdagabb tartományát, Ázsiát megtámadta a pontusi birodalom királya, Mithridates, ki erre a célra vejjével, Tigranes örmény királlyal szövetségelt. A barbárnak könnyű volt győznie, mert a római gyarmatosok valóságos piócái voltak a benszülött lakoságnak s ahol nem találtak kincseket, onnan rabszolgáknak hurcolták el az embereket. Mithridates nyolcvanezer rómainak hirtelen pusztulása Rómában is óriási pénzügyi válságot idézett elő: csaknem mindenki fizetéképtelen lett. Sulla consult sietve küldték Ázsiába, hogy mentse meg a szép provinciát, de Sulla alig hogy elment seregével, Rómában forradalmi mozgalom keletkezett, melynek Sulpicius tribunus állott az élén. Sulla helyett Mariust akarta ez a mozgalom az ázsiai hadjárat élére állítani. Amint erről Sulla értesült, visszasietett Rómába, a forradalmat leverte és Sulpiciust megölette. Marius Africába menekült, ahol »búsult Karthago romjain.«

(88. Kr. e.) Alighogy elment Sulla Ázsiába, az új consul Cinna, szintén a néppárthoz csatlakozott. Sulla egyelőre Mithridatessel volt elfoglalva, ki már átjött Európába és a görögöket fellázította Róma ellen. Sulla azonban Chaeroneánál megverte Mithridatest. Thessaliában találkozott Flaccus seregével, melyet Cinna Sulla ellen küldött a keletre. A sereg egy része azonnal átpártolt Sullához, ki ezután, főként alvezérének, Licinius Lucullusnak segítségével, Mithridatest döntően megverte. Békét kötöttek, — Mithridates óriásig hadisarc lefizetése után megtarthatta pontusi országát a Fekete-tenger partján. Ez alatt Rómában a »gazdagok« pártja kerekedett felül; a néppártnak azonban segítségére siettek az itáliai szövetségesek, akiknek az Öreg Marius állott az élére. Marius bevonult Rómába, hol öt nap, öt éjjel folyt az öldöklés. Marius, miután leölette politikai ellenfeleit, consullá választotta magát, de két hét múlva meghalt. A nép nagyon unhatta már Mariust, mert egy újabb forradalom Sertoriust emelte hatalomra, ki a szörnyű vérontásban részesek közül nem kevesebb, mint négyezer embert kivégeztetett. Sullat a hadsereg éléről elmozdították és Cinna seregével el is indult Ázsiába, hogy a határozatot végrehajtsa, de csak Anconaig jutott el, — ott a saját katonái felkoncolták. (84, Kr. e.)

SULLA. Sulla hazajött Ázsiából; Marius fiát, kit közben consulnak választottak, tetszése szerint kergette maga előtt. Az itáliaiak még Sulla érkezése előtt el akarták pusztítani Rómát, de a város előtt Sulla szétverte őket; ötvenezer ember maradt a csatatéren. Másnap Sulla a senatust ülésre hívta össze Bellona templomába. A templom közelében levő Circusban ugyanakkor nyolcezer hadifoglyot gyűjtött össze és ezeket levágatta. Az áldozatok borzalmas ordítása behallatszott a templomba, hol Sulla beszédet mondott, s a senatus szörnyűködésére csak ennyit válaszolt: »Figyeljete a beszédemre! Hiszen odakünn nem történik semmi, csak megfenyítenek néhány gonosz embert« ... Praeneste város egész lakosságát, mely Marins pártján volt, az utolsó emberig leölette. Mikor a senatusban megkérdezték tőle, hogy kiket fog még kivégez-

tetni; így felelt: »Akik eszembe jutottak; akik pedig nem jutottak eszembe, azokra azután kerül a sor.« Érthető, hogy egyhangúlag választották meg diktátornak; élet-halál urává tették. Csakhamar megkezdte a »proscriptiókat«, — akiket »felírtak«, azoknak azonnal menekülni kellett, s aki szállást adott nekik, halál fia volt. A proscibáltak vagyonát »elárverezte«, — milliókat érő javakat neveléséges áron engedett át párt-híveinek és barátainak. Ha valaki gazdag volt, ez már elég ok volt arra, hogy a proscibáltak jegyzékébe kerüljön a neve. Nagyszerű alkalom volt arra, hogy Sullához csatlakozva, bárki kiirthassa ellenfeleit és meggazdagodjék vádjának jutalmául. A későbbi nagy események fő szereplői közül Pompejus és Crassus ekkor szerezte mérhetetlen vagyonát. Sulla természetesen új törvényeket is diktált; egyik törvénye a néptribunus intézményét meghagyta ugyan, de e hivatal viselőjét minden hatalmától megfosztotta; a bírászkodást a lovagrendtől elvéve ismét a senatusra bízta, melynek létszámát hatszázra emelte; a főbb hivatalok számát is szaporította. Közigazgatási törvényei kiváló tehetségre vallanak; nem kevesebb, mint száz-húszezer veteránnak juttatott földet. Szerencséjében annyira bízott, hogy a diktátorságról önként lemondott és visszavonult a magánéletbe: mint diktátornak tízezer testőre volt; de nem félt akkor sem, amikor már senki sem őrizte. Hallatlanul kicsapongó ember volt; vérbajban halt meg, Kr. e. 78-ban.

SPARTACUS. A szörnyű zsarnok halála után Lepidus consul vissza akarta állítani a demokratikus alkotmányt, de forradalma megbukott. Spanyolország helytartója, Sertorius is nagy ellensége volt a Sulla halála után uralkodó oligarchiának, de pár évig tartó hadjáratával megsemmisítette őt Pompejus. (72, Kr. e.) Ugyanakkor a capuai gladiátor-iskolát fellázította a thrakiai Spartacus, ki bámulatos tehetséggel megszervezte a rabszolgákat s iszonyú vérengzést vitt végbe Közép-Itáliában. Sulla másik kegyence, a dúsgazdag Crassus, nagy nehezen leverte őket, amit nem hadvezér tehetségének, hanem annak köszönhetett, hogy a kelta és germán rabszolgák meghasonlottak a görög és syriai

rabszolgákkal és így Spartacus serege kétfelé szakadt. A két győztes hadvezér, Pompejus és Crassus, elég okos volt Sulla politikájának hátatfordítani s a régi, demokratikus alkotmányt teljes egészében helyreállítani.

POMPEJUS. Pompejus bizonyára nagyon kiváló volt, mint hadvezér is. A világkereskedelmet, mely Róma kezében volt, rendkívül rontotta a Földközi-tenger keleti medencéjében elhatalmasodott kalózkodás, melynek Creta volt a főfészke. Miután a kalózkodás ellen küldött sereg nem ment semmire, 3 év tartamára kinevezték fővezérré Pompejust, azzal a hallatlan felhatalmazással, hogy az állampénztárat belátása szerint vegye igénybe. Ez volt a világon az első katonai diktatúra, mely alkotmányos formák közt jött létre. Pompejus három hónap alatt kiirtotta a kalózkodást és római tartománnyá tette Cretát. Azután tönkre verte Mithridatest, ki a keleti népeket újra fellázította Róma ellen, s rendezte az összes ázsiai ügyeket, — még a zsidó ügyeket is: kibékítette egymással a Makkabeusokat, Hyrkant főpappá tette és Judaeát a római tartománnyá szervezett Szíriához csatolta. Mithridates országa, a Pontus, szintén római tartomány lett. Számos várost is alapított; a Kelet nagy városait megrakta veteránokkal, s a Kelet romanizálását ezzel nagy mértékben előmozdította.

CATILINA. Természetes, hogy Rómában sokan voltak, akik sóhajtoztak Sulla uralmának »szép napjai« után, amikor oly könnyű volt »kilengések« révén jó hivatalt és nagy vagyont szerezni. Formális társaságok (sodalicia) alakultak, melyek a rend felforgatására törekedtek, hogy a zavarosban halászzhassanak. Legveszedelmesebb volt egy arisztokratának, Lucius Sergius Catilinanak a bandája. Négyszáz előkelő családból való, de züllött fiatalember alkotta ezt a bandát, mely Róma legfőbb embereinek megölésével és a városnak nyolc helyen felgyújtásával akarta az anarchiát megkezdeni. (63 őszén.) Cicero, az újonnan választott consul a senatus ülésén leleplezte az összeesküvést. Beszédének bevezető szavai: »Meddig élsz még vissza türelmünkkel, Catilina?« szálló igévé váltak. Pár hét

múlva írott bizonyítékok is voltak már az összeesküvésre, — a senatus halálra ítélte őket. Catilina elmeneült és hadsereget szervezett, öt cinkosát azonban Cicero kivégeztette. A Forumon várakozó tömegnek Cicero egy szóval számolt be erről az eseményről: *Vixerunt* (»Éltek!«) A senatus »a haza atyjának« nevezte Cicerót, ki tényleg óriási veszedelemtől mentette meg a köztársaságot, mert Catilinának sikerült húszezer emberből álló sereget szerveznie, ami nem történhetett volna meg, ha teljesen alaptalan lett volna az a gyanú, hogy még a senatusban is voltak pártfogói, — például Julius Caesar. Catilina seregét nemcsak leverték, de egy szálíg fel is koncolták, vezérével együtt. **CAESAR.** Catilina összeesküvésével kapcsolatban lépett előtérbe Cajus Julius Caesar, a római történelem legnagyobb férfija, ki az összeesküvés idején praetori hivatalt viselt. Caesar ősrégi nemzetségből származott; az atyja is praetor volt, nagyrangú hivatalnok. Az ifjú Caesar a leggondosabb nevelésben részesült; kiváló mesterei voltak és kiváló képességei. Kitűnt a sport minden nemében; elsőrangú író volt és hírneves szónok, de legnagyobb mint hadvezér. Emlékezőtehetségét és elpusztíthatatlan jókedvét mindenki bámulta. Bár unokaöccse volt Marius nejeinek és veje volt Cinnának, a politikától tartózkodott. Sulla gyanakodott reá; észrevette, hogy »Caesarban több Marius rejlik«, — de nem végeztette ki, mert a Vesta szüzek könyörögtek érte. Sulla halála után (78-ban) az addig Ázsiában bujdosó Caesar hazatért Rómába és a néppárthoz csatlakozott. 68-ban quaestor lett, majd aedilis és erősen agitált Pompejus érdekében. Bár rendkívül eladósodott ember volt, lehetett látni, hogy féktelen becsvágy sarkalja; pazar játékokat és ünnepeket rendezett, a nép mulattatására. Nagy a gyanú, hogy Catilinával titkos szövetsége volt; mindenesetre felszólalt az összeesküvők védelmére, mikor halálos ítéletüket Cicero megszavaztatta. Pompejus ekkor már haza készülődött Ázsiából. Egyik alvezéré, Metellus Nepos 63-ban előre küldte Rómába, hogy legyen megbízható embere. Nepos néptribunus lett s indítványozta, hogy a hazatérő Pompejus seregét együtt tarthassa; ez az

indítvány azonban megbukott, mert féltek Pompejusstól. Mikor ez hazaérkezett a brundisiumi kikötőbe, a senatus határozatához alkalmazkodva seregét szélnek eresztette. Ugyanakkor Caesar Hispániába ment, hogy mint *propraetor*, ennek a kormányát egy évre átvegye. Itt is nagy sikerei voltak: leverte a mai portugálok elődeit, a lusitanokat és nagy vagyont szerzett.

Az 59-ik évre Caesar *consulnak* választotta magát és törvényt hozatott a veteránok földdel való kielégítéséről. A kiszolgált katonák közül csak azoknak az igényét ismerte el, akiknek feleségük és gyermekük volt s e mellett vagyontalanok voltak. Capua vidékén ment végbe a nagy földosztás, melynek végrehajtásával, szinte korlátlan hatáskörrel, Pompejust és Crassust bízta meg a tanács. Így az állam minden hatalma három ember: Caesar, Pompejus és Crassus kezébe került. Pompejus nagyon igyekezett, hogy jó viszonyban legyen Caesarral; ennek leányát, Júliát nőül is vette. Mivel a *consuli* hivatalt csak egy évre kapta mindenki, Caesar állandóbbá akarta tenni hatalmát. Egyelőre öt évre szóló megbízatást kapott tehát arra, hogy Felső-Itáliában és Illyriában hadsereget szervezen, és abban a tisztí állásokat is ő töltsse be. Mikor ezt a javaslatot tárgyalták, a senatus a rendkívüli felhatalmazást Caesarnak Dél-Galliára is megadta; — annyira féltek tőle, hogy a senatus már hízelgett neki. Caesar természetesen nem feledkezett meg ellenfeleiről sem; Catot valami ürüggyel Cyprus szigetére küldte, Cicero ellen pedig vádat emeltetett Catilina cinkosainak törvénytelen kivégzése miatt, s Cicerónak, kit az összeesküvés elnyomásáért pár évvel előbb még »a haza atyjának« neveztek, el kellett menekülnie.

GALLIAI HÁBORÚ. *Consuli* évének lejárta után Caesar Galliába ment, ahol azonnal sereget szervezett és hozzálátott a római birodalom északi határának biztosításához. Dél-Gallia (Gallia Narbonensis, a mai Provence,) ki volt téve a tőle északra élő kelta és germán népek támadásainak és Itáliának Hispániával való szárazföldi összeköttetése veszélyeztetve volt. Caesar néhány év alatt leverte a helvetákat, számos

kelta néppel együtt; a germánokat visszakergette a Rajnántúlra; a Rajna és az óceán közti területet meghódította, sőt két nagy hadjáratot vezetett Britanniába is. Galliai háborújának fényes sikerei Caesart a világ legnagyobb hadvezérei közé emelték. Mint politikus is igen nagy ember volt, mert a leigázott Gallia népeinek minden szokását tiszteletben tartotta; fejedelmeiket állásukban meghagyta, vallásukkal nem törődött s az adóztatásban is lehetőleg kímélte őket. Ily módon Gallia nagyon rohamosan elrómaiásodott s népének a birodalomba való könnyű beolvadása Róma megifjításához nagy mértékben hozzájárult. A galliai hadjárat alatt Crassus Syriában hadakozott a parthusokkal. Az Eufrat mentén egész Carrhaeig (a bibliai Háránig) nyomult előre, ahol irtózatos vereséget szenvedett, s visszavonulása közben ő maga is elesett.

POLGÁRHÁBORÚ. Pompejus, aki ily módon Caesar egyedüli vetélytársa maradt, Caesar ellen fordult, annál is inkább, mert felesége, Caesar leánya 54-ben meghalt. Caesar, akinek öt évi galliai megbízatását további öt évre már meghosszabbították, e tíz év elteltével haza akart menni Rómába és consul akart lenni, mert csak így hozathatott olyan törvényeket, melyek segítségével veteránjait kielégíthette. Pompejus, aki otthon volt, egymásután hozatott olyan határozatokat, melyek a Galliában működő Caesarnak nagyon kellemetlenek voltak. Például két légióját visszarendelték azzal az ürüggyel, hogy a parthusok ellen kell harcolniok; mikor a légiók megérkeztek Italiába, Pompejus átvette parancsnokságukat és otthon tartotta mind a két légiót. Pompejus Cicerót hazahívatta a száműzetésből; a kitűnő ügyvéd erősen dolgozott is Pompejus érdekében, de nem nagy sikerrel. Caesarnak megüzenték, hogy ha consul akar lenni, előbb mint magánembernek kell hazaérkeznie Rómába. Miután Caesar tudta, hogy nem választják meg, ha nem félnek tőle, seregével Észak-Itáliába ment, melyet akkor Alpeseninneri Galliának neveztek. Ravennai főhadiszállásáról, mely még Galliához tartozott, megüzente Rómába, hogy csak akkor tér haza, ha Pompejus is elbocsájtja seregét. Miután ezt a kívánságát a senatus

elutasította és újból meghagyta Caesarnak, hogy seregét oszlassa fel, Caesar nem habozott tovább.

— A kocka el van vetve! — mondotta és seregével átkelt az Alpeseninneri Galliát a tulajdonképeni Italiától elválasztó kis folyón, a Rubiconon.

Caesar egyetlen légióval indult Róma ellen, s Pompejus a senatcrok nagyrészevel mégis elmenekült előle, Caesar hajtotta maga előtt Pompejust egész Brundisiumig, ahol Pompejus még idejében hajóra szállt és seregével átkelt Görögországba. Caesar nem követhette, mert nem volt hajóhada; visszatért tehát Rómába, ahol ellenfeleit okos, de meglepő jóindulatával mind lekenyerezte, s azután az Alpesentúli Galliából ott hagyott légióit Hispániába küldte, mely Pompejuspárti volt. Negyven nap alatt Pompejus öt hispániai légiója megsemmisült. Ez alatt Caesar hajókat szerzett és hét légióval átkelt Görögországba, hol Pompejus tíz légióval várta. Hónapokig állt egymással szemben a két sereg; azután Caesar Pompejus seregét lassan keletre szorította és 48 júniusban Pharsalosnál, Thessaliában tönkreverte. Pompejus Egyiptomba menekült, ahol alig hogy partraszállt, megölték. Caesar is csakhamar átment Egyiptomba, melynek két uralkodója volt, Ptolemaios és Cleopatra; ezek testvérek voltak, de házastársak is. Ptolemaios a rómaiak ellen fordult, de csatát vesztett s menekülése közben vízbe fűlt. Caesar a királyi koronát Cleopatrának adta, s amennyire csak bírta, Egyiptomot kizsarolta. 47 tavaszán Mithridates fia ésf utóda háborút kezdett a rómaiak ellen. Caesar Kis-Ázsiába ment s a pontusiakat Zelanál legyőzte. Innen jelentette Rómába: »Jöttem, láttam, győztem!« Ezzel Róma ázsiai birtoka is hosszú időre biztosítva volt.

AFRIKAI HADJÁRAT. Rómában azonban, mikor Caesar haza ért, nagy volt a zűrzavar. A »magister equitum« (lovassági parancsnok — a fővezér helyettese), Marcus Antonius tehetetlennek bizonyult a népet mindjobban elkésérítő pénzügyi válsággal szemben s a közigazgatás is bomladozott. Caesar a pénzügyekhez is értett: moratoriummal, kamatleszállítással, s hasonló intézkedésekkel ismét életet öntött az üzleti

világba, a közigazgatás gépezetét is rendbehozta és — mehetett ismét harcolni. Ugyanis Pompejus két fia Hispániában felkelést szított, melyhez Caesar néhány légiója is csatlakozott, Cato pedig maga köré csoportosítva Caesar minden ellenségét, Afrikába ment, hol Juba numidiai királlyal szövetkezett Caesar ellen. Caesar előbb Afrikába ment, ahol teljes győzelmet aratott, Cato Utica városában öngyilkos lett; Numidiát Caesar Új-Afrika néven római tartománnyá szervezte s azután átment Hispániába, hol rendkívül elkeseredett harcok után a két Pompejus seregét teljesen megsemmisítette. Ez Kr. e. 45-ben, március havában történt, s ettől kezdve Caesar korlátlan uralkodó volt Rómában — a köztársasági államforma már csak névleg létezett. Bár Caesar sohasem mondta senkinek, hogy mit akar, mindenki tisztában volt vele, hogy hatalmának korlátlansága a köztársasági államformával össze nem egyeztethető; az uticai Cato nyíltan hirdette, hogy a köztársaságnak vége, ha nem sikerül Caesar hatalmát megtörni.

CAESAR HATALMA. Nyilvánvaló, hogy Caesar mindent elért, amit csak akart és nem kívánhatott semmit, amit a senatus ne teljesített volna. *Dictator* volt, előbb határozatlan időtartamra, 44-től kezdve életfogytiglan. De *imperátor* is volt, ami az ő idejében már nem katonai főparancsnoki rangot, hanem az állami főhatalom (impérium) birtokát jelentette. *Consul* is volt egyidejűleg, még pedig tíz évre választva, egyzersmind *praefedus morum* (»az erkölcsök őre«, a censorok utóda), *néptribunus* életfogytiglan s örökös *főpap*; mindazok a hatalmak, melyek hajdan a királyt illették meg s a köztársaság idejében az állam legfőbb tisztviselői között megoszlottak, Caesar személyére voltak ruházva, s így ő ha névleg nem is, tényleg már egyeduralkodó volt, bár a király címet nem használta. De pénzt veretett a saját képével, szobrokat és templomokat állítottak neki, bíborköpenye volt s királyi jelvényeket használt. Mikor elérte a hatalomnak ezt a teljességét, mindent megtett, hogy meg is tarthassa. Ellenfeleinek megkegyelmezett s hogy bőkezűen osztogathassa a hivatalokat, a quaestorok számát 20-ról

40-re, a praetorokét 8-ról 16-ra s a senatus tagjainak számát 600-ról 900-ra emelte. Szabályozta a szegények ellátását, Karthago és Korinthos helyén nagy gyarmatokat alapított kiszolgált katonái számára, az itáliai városok autonómiáját tágította, a Po folyón túli gyarmatosoknak is polgárjogot adott, a tartományok kormányzatát lényegesen megjavította, üldözte az uzorát, a hivatali korrupciót, s a házasságtörést, óriási középítkezésekkel munkát biztosított a népnek s még arra is volt gondja, hogy a naptár hibáit, melyek a gazdasági életben sok zavart okoztak, egy új naptár-rendszer életbeléptetésével kiigazítsa. Ezek után Caesarnak feltétlenül nagyon népszerűnek kellett lennie. Azonban ha egy nagy ember mögött milliók állnak is, egyetlenegy ellenség is elég lehet ahhoz, hogy a nagy embert megölje — Caesarnak pedig nem egy, hanem sok ellensége volt s ezek megölték. Ha végignézzünk gyilkosainak jegyzékén, a legelőkelőbb családok fiait látjuk közöttük. Úgy kell lennie, hogy ezek az előkelő emberek nem szívesen látták a Caesar által kiszemelt új főhivatalnokokat s a senatus háromszáz új tagját, kik valószínűleg a nép alacsonyabb rétegeiből kerültek felszínre. Bizonyára voltak Caesar ellenfelei között olyan emberek is, kik Caesartól kevesebbet kaptak, mint amennyit reméltek. Feltűnő, hogy az összeesküvésben a senatus 900 tagja közül csak 60 vett részt.

CAESAR HALÁLA. 44 március 15-én a senatus ülésére hívták Caesart, a Pompejus-curiába. Meg sem kezdődött az ülés, mikor egy adott jellel többen megrohanták Caesart és tőrshúrásokkal megölték. Huszonhárom szúrás érte Caesart, aki mikor látta, hogy Marcus Junius Brutus is vállába dőfi a tört, görögül felkiáltott: »Te is, fiam?!« Tógáját még fejére húzta Caesar s néhány perc múlva meghalt. A »március idusán« történt nagy esemény után, kétezer év alatt, Caesar gyilkosai közül legtöbbet beszélt a világ Brutusról. Ez az ember filozófus és író volt, a Júniosok előkelő nemzetségéből; az utikai Cato unokaöccse volt, Caesar megöletése után Cato leányát vette nőül, rokona volt Pompejusnak, Cassiusnak és Lepidusnak pedig sógora. Pharsalosnál még Pompejus seregében harcolt Caesar ellen,

de a csata után behódolt. Caesar igen kedvelte, s az Alpeseninneri Gallia helytartójává, majd római praetorrá tette. Brutus azonban fanatikus híve volt a köztársasági eszmének és Cicero rábeszélésére hamar csatlakozott a Caesar ellen szőtt összeesküvéshez. Már a császárság első idejében számos író feljegyezte, hogy Brutus Caesar természetes fia volt; ennek a hiedelemnek úgy látszik, egyrészt Caesar utolsó felkiáltása volt a forrása (»Te is, fiam?!«), másrészt pedig az a tény, hogy Servilia, Brutus anyja (az uticai Cato mostoha-testvére), hosszú időn át kedvese volt Caesarnak. De Brutus mégsem lehetett Caesar fia, mert Kr. e. 85-ben született, amikor Caesar 13, vagy legfőlegb 15 éves volt s Caesar és Servilia viszonya csak 77-ben kezdődött, mikor Servilia férjét, ki Marius-párti volt, Pompejus megölette. Hogy 49-ben, a polgárháború kitörésekor Brutus mégis az apja gyilkosához csatlakozott, ezt mással, mint a köztársaságért való rajongásával megmagyarázni nem lehet. Caesar halála után a megriadt senatus azonnal közkegyelmet adott a gyilkosoknak, de egyúttal olyan intézkedéseket is tett, melyekből nyilvánvaló, hogy a senatus Caesar pártján volt: elhatározták, hogy Caesar végső rendelkezéseit végrehajtják s Caesart az istenek közé iktatják. Marcus Antonius, Caesar kegyeltje, ki ebben az évben a második consuli hivatalt viselte Caesar mellett, azonnal lefoglalta az állampénztárat, magához kaparintotta Caesar végrendeletét s a néphez intézett izgató beszédében a végrendeletnek azt a részét, melyben Caesar vagyona nagy részét a népre hagyta, felolvasta. A nép hangulata határozottan a gyilkosok ellen fordult és mikor Antonius hatezerfőnyi testőrséget szervezett, az összeesküvők különféle ürügyekkel menekültek Italiából.

OCTAVIANUS. Helyettük megérkezett Rómába Gajus Octavianus, Caesar nővérének, Júliának unokája, egy 19 éves ifjú, ki valami papi hivatal jövedelmét kapta Rómából és eddig Görögországban tanult. Octavianust Caesar örökbe fogadta és végrendeletében fő-örökösévé tette. Rómába hazaérkezve követelte az örökségét, de Antonius, ki a hagyatékot elsikkasztotta, azt közölte vele, hogy Caesarnak vagyona nem volt,

csak adóssága. Octavianus igen tehetséges ifjú volt; Ciceróhoz fordult tanácsért s a senatussal igyekezett jó viszonyba kerülni. Ez sikerült is neki és miután kölcsönt is tudott szerezni, Caesar régi veteránjaiból légiót szervezett. A Caesar-párt minden reményét Octavianusba helyezte. Mikor Antonius az Alpesen-
 innen Galliába ment, hogy ezt a fontos tartományt a senatus határozata ellenére megszerezze magának, a senatus háborút indított Antonius ellen, s ennek a háborúnak, consuli címmel, az alig húszéves Octavianus volt a vezére. Octavianus győzött s Antonius az Alpesentüli Galliába menekült Lepidus helytartóhoz. A győzelem után a senatus mellőzni akarta Octavianust, aki erre seregével Rómába vonult, az állampénztárat lefoglalta s az állami főhatalmat magára, továbbá Antoniusra és Lepidusra ruháztatta, akikkel ez irányban titokban már előre megegyezett. Ez volt a második triumvirátus, mely uralmát szörnyű vérengzéssel kezdte: ellenfeleiket mind kivégeztették (2000 lovagot és 300 senatort) s ezeknek vagyonából hadsereget szerveztek a Görögországban gyülekező köztársasági-pártiak ellen. Megölték Cicerót is, akinek fejét Octavianus elküldte Antoniusnak. A köztársaságiak görögországi seregét Octavianus Philippi városánál két csatában megverte; a két köztársasági vezér, Cassius és Brutus a veszített csata után öngyilkos lett. E nagy diadal után az egyik triumvirt, Lepidust, nemsokára lemondatták és most már csak ketten versengtek a hataloméért: Octavianus és Antonius, kinek neje, Octavia, Octavianus mostoha testvére, sokáig akadályozta az ellenségeskedés nyílt kitörését. Antonius Egyiptomból kormányozta Róma keleti országait, azonban nagyon önkényesen járt el s a senatus rossz néven vette tőle, hogy egyes tartományokat Cleopatra királyné fiainak adományozott, sőt, Cleopatrát nőül is vette, Róma hadat üzent Antoniusnak és Cleopatrának, kiknek százezerfőnyi seregét és hajóraját Octavianus Kr. e. 31 szept. 2-án Actiumnál szétverte. Cleopatra és Antonius Egyiptomba menekült, ahol Antonius öngyilkos lett, mikor látta, hogy seregének és hajórajának maradványai Octavianushoz fognak pártolni. Cleopatra kísér-

letet tett ugyan arra, hogy ha seregével már nem is, de saját egyéniségével meghódítsa Octavianust; amikor azonban látta, hogy Octavianustól mit sem remélhet, ő is öngyilkos lett. Egyiptom kardcsapás nélkül került Octavianus birtokába, aki az itt szerzett tömérdek kincssel nemcsak adósságait rendezhette, hanem veteránjait is kielégítette. Egyiptomból még Ázsiába ment, hol a parthusokkal békét kötött s azután Kr. e. 29 augusztus 13-án fényes diadalmenetben bevonult Rómába, 44 légió élén. A katonák teljesen meg voltak vele elégedve, mert fejenként négyezer sesterciust kaptak a zsákmányból. A nép ujjongott, mert Octavianus az állampénztárba is nagy összeget adott be s a Janus templomot, melynek kapuját háború idején nyitvartartották, a béke jeléül bezáratta. Tizenötévi polgárháború utánt ez igen nagy dolog lehetett.

CSÁSZÁRSÁG? Sokan Octavianus diadalmas bevonulásától, 29 aug. 13-tól számítják a római császárság korát; ez azonban képtelenség, mert ezen a napon még senki sem tudhatta, hogy mi a császárság? Ez az új államforma nem máról-holnapra keletkezett, hanem több év folyamán, lassan, fokozatosan és szinte észrevétlenül alakult ki.

13. A KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSA

MESSIÁS-HIT. A fehérbőrű emberek az izraelita, a keresztény vagy a mohamedán vallást követik. Mind a három vallásnak alapja az egyisten hit, melyet »kinyilatkoztatás« alapján ismert fel az emberiség, s a Messiásban való hit. Mind a három nagy vallásban más az istenszeme és más a messiási eszme. Izrael még várja a Messiást; a kereszténység Jézust, a mohamedán világ pedig Mohamedet ismeri Messiásnak. Maga ez a szó: *Messiás*, nem sokat mond; annyit tesz, mint »fölkent«. A mózesi törvények szerint felkenték a főpapot; későbbi korban a királyokat. Izrael számára a Messiás egy hatalmas egyéniség, ki Izrael népét szenvedéseitől megváltja, elnyomóitól megszabadítja s létrehozza

azt az országot, melyben Izrael népe boldog lesz. Mózes öt könyvétől kezdve egészen az utolsó prófétáig, Maleachiig a Szent Könyvek számos helyen hivatkoznak a Messiásra, többnyire ígéretek és jövendölések formájában. Tudvalevő, hogy az izraelitáknál a hittételek rövid, szimbolikus összefoglalása nem volt szokásos. Maimonides 13 hitcikkelye azonban, mely a XII. század végéről származik, csaknem általánosan elfogadott Credo-nak mondható. Ebben a 12. hitcikkely így szól: »Erősen hiszek a Messiás eljövételében; és ha még olyan távolinak látszik is, mindennap várom eljövését.« Hogy ez a hit mikor keletkezett, nem tudjuk; Ábrahám idejében már meg kellett lennie. Hogy e hitcikkely tartalma mikor és hogyan bővült és tökéletesedett, ezt kutatni a hittudósok dolga. Történeti igazság, hogy Izrael népe a Messiásban mint személyben hitt mindig; csak a XIX. században akadtak zsidó hittudósok, kik a személytelen messiási gondolatot hirdették és valamilyen, az örök békéhez és az örök boldogsághoz hasonló állapot valamikor leendő bekövetkezését mondták a Messiás eljövételének, amikor, mint Isai próféta mondotta: »lakozik a farkas a báránnyal és a párduc a kecskefiával fekszik, a borjú és az oroszlán-kölyök és a kövér barom együtt lesznek és egy kis gyermek őrzi azokat;« az Úr pedig »összegyűjti Izrael elszéledt fiait és Judának szétszórt leányait egybegyűjti a földnek négy szárnyairól«. A bölcséleti magyarázat azonban nem tudott gyökeret verni; mint évezredekén át, úgy ma is általános Izraelben az a hit, hogy a sok szenvedés után, mely az Úrral való szövetség megszegése és az ő törvényeinek megsértése miatt érte Izraelt, egykor egy »felkent« személyiség fogja sanyarú helyzetéből megszabadítani s egy jobb korba átvezérelni Izraelt. Természetes, hogy időnként akadt Izraelben, aki azt mondotta magáról, hogy ő a várvavárt Messiás; volt, akiben hittek is sokan, így Bar Kochba, »a Csillag fia«, akihez csatlakozva százezrek vesztették életüket. A nép nagy megpróbáltatásának idejében sok kétségbeesett ember könnyen hisz annak, aki bizalmat kelthet benne mint érzelmeinek, vágyainak és törekvéseinek kifejezője. A Kr. u. 30. esztendő táján

azonban aránylag békesség és nyugalom volt az egész Izraelben. Júdea ugyan egy idegen (edomita) eredetű »király«, Heródes uralma alatt volt, de a nép látott már nagyon sokkal rosszabb napokat is, és így a politikai helyzettel nem lehet megmagyarázni azt a rendkívül nagy hatást, melyet a názáreti Jézusnak, mint Messiásnak fellépte a népre gyakorolt.

JÉZUS. »Jézus« a zsidó Jehosua név görögös alakja; jelentése valószínűleg »Isten, a szabadító«, vagy »Isten, a segítség«. Jézus az evangéliumok tanítása szerint a Dávid király családjából való Mária nevű szüztől született, kinek a szintén Dávid törzseből való József ács (vagy talán inkább kőműves) volt a jegyese; Jézus a Szentlélektől fogantatott és Betlehemben született, hova a népszámlálás miatt ment a különben a galileai Názáretben lakó Mária. Miután a népszámlálás a keresztény időszámítás kezdetét három évvel megelőzte, valószínű, hogy Jézus a Kr. e. 4. év december 25-én született. Gyermekkoráról nagyon keveset beszélnek az evangéliumok, amelyek szerint Heródes király a napkeleti bölcsektől értesült »az új király« születéséről s ezért a betlehemi kisdedeket leölette. Jézust anyja és nevelő atyja még idejekorán Egyiptomba vitte. Jézus életének evangéliumi elbeszélése nyilvános szereplésével kezdődik, Kr. u. 28-ban vagy 29-ben. Ebben semmi feltűnő dolog nincs: Jézus tanító volt s a zsidóknál a tanítók 30. évük betöltése után kezdtek működésüket. Jézus legfőleg három évig és néhány hónapig tanított. A négy evangélium Jézus csodatételeinek, tanításainak, kínszenvedésének, halálának és feltámadásának elbeszélése, melyet Máté és János apostolok írtak, kik Jézus környezetéhez tartoztak s Péter apostol tanítványa, Márk, és Pál tanítványa, Lukács. Jézus nyilvános szereplése azzal kezdődött, hogy körülbelül 31 éves korában a Jordán vidékén felkereste Keresztelő Jánost és megkeresztelkedett a Jordán vizében. Az egész kereszténység Jézust tartja * keresztség szentsége szerzőjének; ezzel nincs ellentétben, hogy már János is keresztelt, mert a Jánosi Keresztség csak a bűnbánatra készítető és előkészítő selekmény volt, a jézusi keresztség pedig minden

bűnnek s így az eredendő bűnnek is eltörlése. A zsidó Messiás-eszme a szenvedésekből és megpróbáltatásokból való szabadulás vágyát fejezi ki s elsősorban is Izrael számára vár boldog jövőt; a keresztény Messiás-eszme az őszülők eredendő bűnétől való megváltást jelenti, mindenki számára, aki megkeresztelkedik. A Messiás, a Megváltó: Isten fia, ki azzal váltotta meg a világot, hogy emberré lett és a bűnös emberiségért kínhalált szenvedett. Az unitáriusokat kivéve, minden keresztény vallás tanítja, hogy az Isten egy ugyan, de három személyben: a Fiú az Atyától s a Szent Lélek az Atyától és Fiútól származott, »minden időknek előtte«; (a g. keletiek szerint a Szent Lélek csak az Atyától származott;) a háromszemélyű egy Isten öröktől fogva van. Megkeresztelkedése után Jézus elment a pusztába, ott negyven napig böjtölt s kiállta a Sátán kísértését — mint ember és nem mint Isten. Azután elkezdett tanítani előbb Galileában, majd Júdeában. Tanítása sokban egyezett a mózesi törvényekkel; hangoztatta is, hogy ezek ellen nem akar szólni, de sokban túlmént a zsidó vallás törvényein és eszmekörén és ámbár a zsidó közösségben élt és a zsidó vallás szabályai szerint és sohasem mondta, hogy a zsidóságtól elszakadt, tanításaiból egy, a *zsidóságtól* lényegesen eltérő vallás keretei bontakoznak ki. A Szent Háromság tana, Jézus istenfiúsága, sőt az »igaz« emberek istenfiúsága a zsidóságtól távol álló eszme. Izrael még »szövetséges« volt Istennek, Jézus az ő »igaz« híveit már Isten gyermekeivé tette. A »legfőbb parancs«, az Isten szeretete és a felebarátok kötelező szeretete, mózesi törvény. A keresztség által az ember lelkileg újjászületik s tagja lesz Isten földi országának, az Egyháznak. Jézus működésének elején tizenkét tanítványt (apostolt) vett maga mellé s elsősorban ezeket az egyszerű, többnyire igen szegénysorsú embereket oktatta, kinyilatkoztatásokkal és példázatokkal. Ez utóbbiak rendkívül világosak, a kijelentések között azonban vannak, amelyek ma már magyarázatot igényelnek, mert csak a legfőbb gondolatokat jegyezték föl, melyeknek értelmezése szóhagyomány útján terjedt tovább. Az egymás művéről talán nem is tudó négy evangélista és az apos-

tohi levelek között a lényeges dolgokban csodálatos a harmónia, nyilván azért, mert ezek a mondatok szájról-szájra jártak s a figyelmes hallgatók jól megjegyezték őket. Miután Jézus többnyire a zsinagógában tanított, több mint valószínű, hogy a zsidóság eleinte észre sem vette, hogy Jézus tanítása a mózesi törvényeket már túlhaladja. Később a farizeusok már kérdéseket intéztek hozzá, de a papok haragja Jézus ellen tanításainak csak a harmadik évében támadt fel.

A HEGYI BESZÉD. Jézus leghíresebb tanítása, melyet Máté evangélista első helyen közöl, a híres »hegyi beszéd«, mely a hagyomány szerint a Genezárétó mellett, a mai Kurun-Hattin hegyen hangzott el, Jézus nyilvános működésének második évében. Jézus ebben a beszédben a boldogságot, Isten országát azoknak ígéri, akik itt e földön elhagytak, megvetettek — valamint azoknak, akik az elhagytakon segítenek. »Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa; boldogok a szelídek, mert ők lesznek birtokosai a földnek; boldogok, akik sírnak, mert ők majd vigasztalást találnak; boldogok, akik éheznek és szomjúhozózzák az igazságot, mert ők kielégítést nyernek; boldogok az irgalmasok, mert majd ő nekik is irgalmaznak; boldogok a tisztaszívűek, mert ők meg fogják látni az Istent; boldogok a békességesek, mert ők Isten fiainak fognak hivatalni; boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övék a mennyek országa; boldogok vagytok, midőn szidalmaznak és üldöznek titeket és, hazudván minden rosszat mondanak rátok énérettem; örüljeteK és vigadjatok, mert jutalmatok bőséges a mennyekben.« Vigasztaló szavak ezek az emberiségnek, mert e nyolc »boldogságban« mindenki részesedhetik, a legszegényebb és legelhagyottabb is. A vigasztalások után jézus hangoztatja, hogy ő »nem jött felbontani a törvényt«, de elmondja, hogy miben szigorúbb a törvéynél: »Mondották a régieknek: Ne ölj, aki pedig öl, méltó az ítéletre. Én pedig mondom nektek, hogy mindaz, aki atyjafiára haragszik, méltó az ítéletre; aki meg azt mondja atyjafiának: raka! (»hitvány«), méltó

a főtörvényszékre; aki pedig azt mondja: bolond! méltó a gehenna tüzére . . . Mondatott a régieknek: Ne törj házasságot! Én pedig mondom nektek, hogy mindaz, aki asszonyra néz, vagy őt megkívánja, már házasságtörést követett el vele szívében. Ha jobb szemed megbotránkoztat téged, vágd ki azt és vesd el magadtól; mert jobb neked, hogy egy vesszen el tagjaid közül, mintsem egész tested a gehennára vettessék. És ha jobb kezed megbotránkoztat téged, vágd le azt és vesd el magadtól. . . Továbbá .mondatott, hogy aki elbocsátja feleségét, adjon neki válaslevelet. Én pedig mondom nektek, hogy mindaz, aki elbocsátja feleségét más, mint parázناسág miatt, okot ad neki a házasságtörésre és aki elbocsátott nőt vesz el, házasságot tör ...! Hallottátok, hogy mondatott: Szemet szemért és fogat fogért. Én pedig mondom nektek, ne álljatok ellen a gonosznak; hanem aki megüti jobb orcádat, fordítsd oda neki a másikat is. És annak, ki pörölni akar veled és köntösödöt el akarja venni, engedd át a palástot is. És ha valaki téged kényszerít ezer lépésnyire, menj el vele kétannyira. Aki kér tőled, adj neki és attól, aki kölcsön akar venni tőled, el ne fordulj. Hallottátok: *Szeresd* felebarátodat és gyűlöld ellenségedet. (Ez utóbbit Mózes nem mondta.) Én pedig mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket; jót tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék és imádkoztatok üldözőitekért és rágalmazóitekért. . . Mert ha azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, micsoda jutalmatokleszen? .. Mikor alamizsnát adsz, ne tudja balkezed, mit cselekszik jobbkezed, hogy alamizsnád titokban legyen és Atyád, ki lát a rejtekben, megfizet neked ... Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol rozsdá és moly megemészti és hol tolvajok kiássák és elloppják, hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket az égben . . . Mert ahol kincsed vagy, ott lesz a szíved is ... Ne ítélgétek, hogy ne ítéltessétek... Mit látod meg a szálkát atyádfia szemében, magad szemében pedig a gerendát nem veszed észre? ... Kérjétek és adni fognak nektek, keressétek és találtpk, zörgessétek és megnyitvatik nektek . . . Mindazt, amit akartok, hogy nektek cselekedjenek az emberek, ti

is cselekedjétek nekik ... Mindaz, aki igéimet hallja és azokat megcselekszi, hasonló lesz a bölcs emberhez, ki házát kősziklára építette... És mindaz, aki igéimet hallja, de azokat meg nem teszi, hasonlónak lesz a bolond emberhez, ki házát homokra építette.« Hozzájárulván egy valaki, monda neki: Jó mester! mit cselekedjem, hogy az örök életet elnyerjem? Ki monda neki: Mit kérdesz engem a jóról? Egy a jó, az Isten. De ha be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsokat. Kérdé az: Melyeket? Jézus pedig monda: Ne ölj, ne törj házasságot, ne orozz, hamis tanúságot ne szólj, tiszteld atyádat és anyádat és szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Monda neki az ifjú: Mindezeket megtartottam fiatalságom óta; minek híjával vagyok még? Monda neki Jézus: Ha tökéletes akarsz lenni, menj, add el, amid vagyon és oszd el a szegényeknek és kincsed leszen mennyekben és jér, kövess engem. Hallván az ifjú az ígét, megsomorodva távozik, mert sok jószága vala. Jézus pedig monda tanítványainak: Bizony mondom nektek, hogy nehéz a gazdagnak bejutni a mennyek országába.. . Könnyebb a tevének a tú fokán átmenni, mint a gazdagnak bemenni a mennyek országába. Hallván pedig ezeket a tanítványok, igen csodálkoznak, mondván: így hát ki üdvözülhet? Jézus meg rájuk tekintvén, monda nekik: »Embereknél ez lehetetlen, de Istennél minden lehetséges.« Jézus legtöbb tanítását Máté jegyezte fel; a többi evangélistákat főként a világszerte ismert »példabeszédek« és a csodák foglalkoztatták. Jézus meggyógyította a bélpoklost, azután a kafarnaumi százados inaszakadt szolgáját, mert a százados erősen hitt Jézusban (»Uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj, hanem csak szóval monddjad és meggyógyul az én szolgám.«) Azután meggyógyította, keze illetésével Péter forrólázás napát, majd kiűzte a szellemeket az ördögösből; lecsendesítette a háborgó tengert; feltámasztotta a zsinagóga-főnök halott leányát, a tizenjétéves vérfolyásos asszony csak megérintette Jézus köntöse szegélyét és meggyógyult; két vaknak visszaadta szeme világát, megszólaltatott egy némát, öt Kenyérrel és két hallal jól lakatott ötezer férfit, »az

asszonyokon és gyermekeken kívül« s a megmaradt hulladékból még tizenkét kosár morzsát szedett össze, a kánaáni menyegzőn a vizet borrá változtatta, meggyógyított egy holdkóros fiút, feltámasztotta a negyvennapja halott Lázárt, stb. stb. Caesarea környékén történt, hogy Jézus megkérdezte az apostolokat: Ti kinek mondotok engem? Péter felelt neki: Te vagy a Krisztus, az élő Isten fia. Ekkor mondta Jézus: Te Péter vagy (Péter görög szó, magyarul: »kő«) — és erre a kősziklára fogom építeni egyházamat és a pokol kapui nem vesznek erőt rajta; és neked adom a mennyek országa kulcsait; és amit megkötöndesz a földön, meg lesz kötve a mennyekben is, és amit feloldasz a földön, fel lesz oldva mennyekben is. — A katolikus egyház erre alapítja Péter utódainak, a római pápáknak elsőségét a többi apostolok utódai, a püspökök között s a pápa kormányzó és büntető hatalmát s a püspökök által erre felhatalmazott papság bűnbocsátó erejét. Jézus többször is meghagyta tanítványainak, hogy »senkinek se mondják, hogy ő Jézus, a Krisztus«. A farizeusokat azonban a csodák hallatára és láttára nagyon foglakoztatta az a kérdés, hogy ki az, aki ezeket a dolgokat cselekszi? Először csodálkozva kérdezték a tanítványokat: Miért eszik a mesteretek vámosokkal és bűnösökkel? Jézus felelte: Nem az egészségeseknek szükséges az orvos, hanem a betegeknek. Jézus tanítványai szombati napon búzakalászatokat szedtek, mert éhesek voltak. Mikor a farizeusok ez ellen felszóltak, arra hivatkoztak, hogy Dávid király mikor éhes volt, még a papok számára kitett kenyeret is megette a templomban. Mikor Jézus a vak és néma ördögöt meggyógyította, a farizeusok azt mondták, hogy Belzebub által űzi ki az ördögöt; erre Jézus azt felelte, hogy a sátán sátánt nem űzhet ki, mert ez esetben országa nem állhatna fenn. Jeruzsálemben szemére hányták, hogy tanítványai nem mossák meg kezüket, mielőtt kenyeret esznek: miért szegik meg az öregek hagyományait? Jézus felelte: Hát ti miért hágjátok át az Isten parancsolatait hagyományaitok miatt? »Nem az szennyezi be az embert, ami szájába bemegegyen, hanem ami a szájából kijön.« A papi fejedelmek

és farizeusok Jézust egyik beszéde után »szerették volna megfogni, de féltek a néptől, mert prófétának tartják vala őt«. Ravasz kérdést intéztek Jézushoz: kell-e adót fizetni a császárnak, kit a zsidók mint elnyomójukat gyűlöltek? Jézus felelte: »Adjátok meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené.«

A JÉZUS-PÖR. Két nappal húsvét előtt »a papi fejedelmek és a nép vénei összegyűltek Kaifás udvarában és tanácsot ülének, hogy Jézust csellel megfogják és megöljék«. Az »utolsó vacsorán« Jézus »a kenyeret megáldá, megszegé és tanítványainak adá, mondván: Vegyétek és egyétek, ez az én testem. És vevén a kelyhet, hálát ada és nekik adá, mondván: »Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, az új szövetségé, mely sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára.« Lukács evangélista szerint még hozzátette: »Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.« Ez a katolikus tanítás szerint »az oltáriszentség«, a protestáns felfogás szerint pedig »az úrvacsora« alapítása volt. Az utolsó vacsora után Jézus az apostolokkal kiment az Olajfák hegyére, a Getszemáni nevű majorba és ott szomorkodott-gyötörődött, míg az áruló Júdás apostol vezetése alatt egy fegyveres csapat el nem fogta. »A tanítványok elhagyták őt és elfutának.« A zsidó papi törvényszék előtt tanú vallotta, hogy Jézus ezt mondta: Le tudom rontani Isten templomát és három nap alatt felépítem azt. A főpap így kezdte a kihallgatást:

— Te vagy-e Krisztus, az Isten fia?

— Te mondád — felelte Jézus.

A főpap megszagatta ruháit:

— Káromkodott! Mi szükség van még tanúkra?!

A nép kiáltozott:

— Méltó a halálra!

Lepökdösték és arcul verték. Reggel megkötözve átadták Pilátusnak, a római helytartónak.

— Te vagy-e a zsidók királya? — kérdezte a helytartó.

— Te mondod — válaszolt Jézus.

A papok vádjaira nem felelt. A nép kiáltozott: »Keresztre vele!« Poncius Pilátus megmosta a kezét, hogy az ítélet következményei őt ne ériék, azután meg-

ostoroztatta Jézust, s átadta, hogy feszítsék meg. Délután három óra tájon megtörtént a keresztre feszítés, a »Koponya-hegyen.« Egy katona Jézus oldalába szúrt és a sebből vér és víz jött, tehát a halál bekövetkezett. A holttestet kősziklába vájt sírba tették. »Szombat végén nagy földindulás lőn.« Vasárnap reggel a szent asszonyok üresen találták a sírt — egy angyal közölte velük, hogy »Krisztus feltámadt«. Jézus feltámadása után többször meg is jelent tanítványai között, s negyven nap múlva fölemelkedett a mennyekbe. Kétségtelen, hogy a zsidók vezetői egy új, az addig ismert zsidó felekezeteken messze túlmenő vallás megalapításától tartottak, ezért akarták Jézus vesztét. A római uralmat a vallási eszmék nem érdekelték, a rómaiakkal tehát azt hitették el, hogy Jézus követői ellene vannak a római uralomnak. Kitűnik ez az Apostolok Cselekedetei című könyvből, melynek igen valószínűen Lukács evangélista a szerzője.

AZ APOSTOLOK. Jézus feltámadása után az ötvenedik napon (Pentekoste = Ötvenedik) — Pünkösöd napján a Szent Lélek »széteszlő tüzes nyelvek« alakjában leereszkedett a tanítványokra. »Ekkor mindnyáian heteiének Szent Lélekkel s beszélni kezdtek különféle nyelveken, amiképp a Szent Lélek adta nekik, hogy szóljanak.« A nép csodálkozva kérdezte:»Hát ez mi?« Mások azonban gúnyolódva mondták: »Tele vannak édes borral.« Péter apostol hatalmas beszédet mondott, melynek hatása alatt háromezren megkeresztelkedtek. (Újra megkeresztelték azokat is, akiket Keresztelő János keresztelt meg.) Ez volt a kereszténység magva.

AZ ŐS-EGYHÁZ. »A hívők mind összetartottak és mindenük közös volt. Birtokaikat és javaikat eladták s osztogatták az összeseknek, kinek-kinek szükségéhez mérten. Naponként egy szívvel-lélekkel időztek a templomban, házanként végezték a kenyérszégést, vigadozással és a szív egyszerűségével vették magukhoz az eledelt, dicsérték az Istent s az egész nép szeretetében állottak. Az Úr pedig naponta növelte az üdvözülendők számát.« A hívők az első időben (de talán csak Jeruzsálemben) vagyonszövetségben éltek. Ananiásnak és Szafirának meg kellett halnia, mert földjük

eladási árát eltagadták s a pénznek csak egy részét tették le az apostolok lábaihoz. A kereszténység rendkívül gyorsan terjedt; Kr. u. 35-ben a jeruzsálemi zsidók Saul útján levelet küldtek Damascusba, hogy Jézus ottani híveit tartsák szemmel a zsidók. De nemcsak a zsidók külföldi hitközségeiben (a diasporában), hanem a pogányok között is gyorsan terjedt az új vallás. Az Apostolok Cselekedeteiből tudjuk, hogy a »görögök« panaszkodtak, hogy a görög özvegyeket elhanyagolják a mindennapi kiszolgálásnál. »A tizenkettő« (az apostolok, kik most is tizenketten voltak, mert az áruló Júdás helyére megválasztották Jézus régi tanítványai közül Mátyást) egybehívta a tanítványok sokaságát s az általuk kijelölt hét jóhírű, Szent Lélekkel és bölcsességgel teljes férfiút »kézrátétellek« az asztali szolgálat végzésére felavatták. Ezek egyike, Stephanos (István), rendkívüli tehetséggel hirdette egyik jeruzsálemi zsinagógában az új hitet; ezért a zsidók halálraítélték és megkövezték. Ő volt a kereszténység első vér tanuja. István és társai, a »diakónusok« már a papirendhez tartoztak, mert »kézrátétellek« kapták megbízatásukat. Természetes, hogy egy olyan nagy szervezetben, mint aminő a kereszténység, nézeteltérések is hamar mutatkoztak, melyeket elsimítani s a lelkeket összhangba hozni oly tanítások körül, melyeknek egy részét nem is lehet emberi elmével felfogni, igen nehéz volt. Az eszmék tisztázásában legnagyobb része volt egy Saulus nevű zsidónak, ki a tarsusi diasporából származott, már római polgár volt s igen alapos hellen műveltségével a többi apostol közül annyira kiemelkedett, hogy még Péter nézeteivel is szembeszállt, ha kellett, őt megdorgálta s a saját nézeteit a hit dolgaiban az új egyházzal elfogadtatta. Saulus, aki megkeresztelkedése után a Paulus nevet vette fel, magyarul: Pál apostol vitte ki a kereszténység eszméit a pogányok közé. Ez a fáradhatatlan hit-hirdető, ki beutazta az akkor ismert világ nagyrészét, szerkezetében is különválasztotta a kereszténységet a zsidóságtól s minden halandónál nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a kereszténység ne egy nemzeté vagy egy fajé, hanem az egész emberiségé

legyen, minden nemzet és minden faj számára egyenlő joggal és kötelezettséggel. Mingyárt kezdetben eltért Péter és Pál véleménye abban a kérdésben, hogy a pogánynak, aki keresztény akar lenni, nem kell-e előbb zsidóvá lennie, azaz körülméltelkednie? Pál, aki tagadó állásponton volt, az apostolok gyülekezete (az első »zsinat«) elé vitte a kérdést, melyben miután a nagytekintélyű Jakab (Jeruzsálem első püspöke) is Pál álláspontjára helyezkedett, ezt a határozatot hozták az antiochiaiak számára: »Úgy tetszett a Szent Léleknek és nekünk, hogy semmi további terhet ne rakjunk rátok, mint ezen szükségeseket: hogy tartózkodjatok a bálványoknak áldozott dolgoktól, a vértől, a fullasztottól és a paráznaságtól. Ha ezektől őrizkedtek, jól jártok.« A keresztényeket ekkor még csak galileaiaknak hívták vagy nazoreusoknak: a keresztény elnevezés az I. század végén keletkezett Antiochiában. A kereszténység gyors terjeszkedését nem lehet a római uralom elleni zsidó nemzeti reakcióval kapcsolatba hozni. A Kr. u. 44 évtől kezdve a Szent Földön, mely Kr. u. 6 óta Judaea néven egységes római tartomány volt, állandó volt ugyan a rómaiak ellen az izgatás, melynek sok vérontás és végül egy nagy háború és 70-ben Jeruzsálem elpusztítása volt a következménye, de ezekben a villongásokban a keresztény zsidók meglehetősen passzív magatartást tanúsítottak, sőt Pál tanítása, mely e kérdésben bizonyára irányadó volt, határozottan forradalomellenesnek minősíthető: »Mindenkinek vesse alá magát a felettes hatóságoknak. Nincs ugyanis hatalom, csak az Istentől; amik pedig vannak, azokat az Isten rendelte. Aki tehát ellene szegül a felsőbbségnek, szembeszáll az Isten rendelésével. Az ellenszegülők pedig önmaguknak szereznek elítéltetést. . . Adjátok meg tehát mindenkinek, amivel tartoztok; akinek adóval, annak az adót; akinek illetékkal, annak az illetéket; akinek félelemmel, annak a félelmet; akinek tisztelettel, annak a tiszteletet.« Sokan magyarázták már a kereszténység gyors elterjedését azzal, hogy az istentisztelet az ősegyházban egyszerű és lélekemelő volt, sőt vannak hírneves tudósok, akik azt mondják, hogy az a hevesség, mely-

lyel a külföldi zsidóság (»a diasporában«) a kereszténység ellen harcolt, nagy érdeklődést keltett az új egyház iránt a pogányokban. A jelenkorban a baptisták terjeszkedése az egyszerű nép körében azt mutatja, hogy a hívek fokozottabb erkölcsi ellenőrzése mindezeknél nagyobb hatású, — ha az egyház híveitől szigorúbb erkölcsöket kíván s az erkölcsileg gyengébbeket kirekeszti magából, ennek nagy az eredménye. Óriási hatása lehetett annak is, hogy az új vallás a legnagyobb bűnös számára is meghozta a megigazulás lehetőségét, s a bűnbánók a legsötétebb múlt, a legalacsonyabb származás és a legnagyobb szegénység ellenére is teljesen egyenlőjogúak lettek az egyházban. A hithirdetők hatalmas egyénisége és fanatizmusa és a tömérdek vértanú halálmegvetése szintén nem téveszthette el hatását. De mindezeknél a tényezőknél fontosabb volt az Isten országának eljövételébe vetett hit, mely az akkori világ nyomorúságainak közepette már egyetlen vigasza volt a szenvedő emberiségnek.

»Ne félj, te kisded nyáj! mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy nektek adja az országot« — monda Jézus. »Adjátok el, amitek van, és adjátok oda alamizsna gyanánt; készítetek magatoknak meg nem avuló erszényeket, kifogyhatatlan kincset mennyekben ... Legyenek felővezve csípőitek és égő gyertyák kezeitekben; magatok meg hasonlók olyan emberekhez, kik urukat várják, amidőn visszatér a menyegzőről, hogy mihelyt jön és zörget, azonnal megnyissanak neki. Boldogok azok a szolgák, kiket amidőn megjön az Úr, ébren talál; bizony mondom nektek, hogy felővezvén magát, asztalhoz ülteti őket és odaáll szolgálni nekik.« Egy ország, melyben utolsók lesznek, kik itt a földön ma elsők, és elsők lesznek, akik ma utolsók, nagyon hatott az olyan emberek képzeletére, akik úgy érezték, hogy ők itt a földön utolsók. És ennek az országnak az eljövetelét igen közelinek tartották, mert hiszen maga Jézus mondta: »Igazán mondom nektek: vannak az itt állók közt, némelyek, kik nem ízelelik a halált, míg meg nem látják az Isten országát.« A hittudósok »eljövétel« (parusia) elmélete, mely Jézusnak ezt a jövendölését magya-

rázza, bizonyára csak századok múlva keletkezett. Eszerint Jézus négy eljövételét kell megkülönböztetnünk: 1. Eljött a Megváltó, mikor Betlehemben megszületett. 2. A zsidó nép bűnhődése és Jeruzsálem pusztulása Kr. u. 70-ben a Megváltó második eljövetele volt. 3. Harmadszor eljön Jézus az egyes emberek lelkébe a megigazulás által és a világba az evangélium elterjedése által. 4. Negyedszer és utoljára jön el Jézus a végítéletre. Evangélium magyarul: »jó hír«, vagy »örömhír«. Nagyon sokan fogadták mohó várakozással egy oly világban, melyben csak rossz hírekre és rémhírekre volt kíváncsi az emberiség és mire gondolkozni kezdtek volna azon, hogy az »örömhír«-ben sok a jelképes beszéd, akkorra az új eszmék, melyeknek erkölcsi magasztossága egészen nyilvánvaló és érthető volt, már gyökeret vertek a lelkekben s képesekké tették őket az összetartásra, az erények gyakorlására s az új hithez mindhalálig való ragaszkodásra.

14. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

A CAESAR KÖZJOGI HELYZETE. Octavianus Kr. e. 29-ben megkapta a senatustól az *imperator* címet, ezzel azonban még nem vált császárrá, mert ez csak katonai kitüntetés volt; Caesar is részesült benne, sőt más hadvezérek is; az imperátor kiváltsága volt, hogy Rómában is viselhetett katonaruhát és kardot. A *dictator* címet Octavianus nem fogadta el, ellenben a köztársasági főbb hivatalokat elvállalta. 29-ben consul lett, 28-ban censor; ez utóbbi hivatala feljogosította arra, hogy a senatusból kiűzze azokat, akiket oda nem valóknak ítélt. Ugyancsak 28-ban *princeps senatus* lett, — nemcsak elnöke a senatusnak, de vezére is, mert minden tárgyról elsőnek beszélhetett. Ez igen fontos pozíció volt, — belőle származott a *principatus*, fejedelemség fogalma. 27. jan. 16-án a senatustól az *Augustus* (fenséges) címet kapta, mely addig csak az isteneket illette. Ettől kezdve Octavianus nemcsak fogadott atyja, Cajus Julius Caesar nevét, hanem az Augustus nevet is viselte. Azután átadták neki az

imperiumot a szárazföldi és a tengeri haderő felett; a toborzás, a katonaság díjazása és megjutalmazása, elbocsátása, a hadüzenet és a békekötés joga egyedül Őt illette. Ha nem a szavaknak, hanem csak a tényeknek tulajdonítunk jelentőséget, akkor talán a katonai impérium átvételétől, 27 jan. 16-tól számíthatjuk a császárság keletkezését. 23-ban Augustus megválasztotta magát egyedüli néptribunussá, mégpedig élete egész tartamára. Ettől kezdve a polgári főhatalommal is rendelkezett: veto-jogával a senatus minden intézkedését megsemmisíthette, és személyi sérthetetlenséget élvezett. Már régen az övé volt a főpap (pontifex maximus) méltósága és e minőségében ő kezelte az igen jelentékeny papi vagyont. A provinciák feletti uralmat eleinte megosztotta a senatussal, de később egyre több tartomány adományozását vonta a maga hatáskörébe. A bíraskodást meghagyta a senatus kezében; miután azonban csak hozzá lehetett fellebbezni s a megkegyelmezés jogát egyedül gyakorolta, a bírói főhatalom is az ő kezébe került. A tisztviselőválasztást is meghagyta a népgyűlések hatáskörében, de a népgyűlés csak Augustus jelöltjei közül választhatott. Kr. u. 15-től kezdve a senatus már csak rézpénzt verethetett, — az ezüst- és aranypénzt Augustus verette, saját képével. Mindezekből látnivaló, hogy Augustus a köztársasági formákat meghagyta, de a tényleges hatalom teljességét a maga kezébe ragadta. Látszólag még fennállott a köztársaság, de valósággal már nem. A népfelség elvéből egyelőre még megmaradt annyi, hogy Augustus úgy tett, mintha ő a senatus meghatalmazottja és eszköze lenne, holott valójában már a senatus volt csupán eszköz az ő kezében. Természetesen nem volt elég a hatalmat átvenni, hanem azt birtokban is kellett tartani, ehhez pedig kiváló tehetség és sok energia kellett.

AUGUSTUS. Augustus szervezte az első állandó hadsereget 20 évi szolgálati idővel, melynek eltelte után a veteránnak igénye nyílt arra, hogy őt az állam eltartsa. A tartományok római polgáraiból toborozta a sereget — Italia mentes volt a katonai szolgálat de önkénteseket Italiából is befogadott a hadse-

regbe. A rendes sorkatonaság mellett voltak »segédcsapatok«, idegenek szolgáltak itt, akik szolgálatuk letelte után polgárjogot kaptak. A légiók többnyire a határokon voltak elhelyezve; néha 50, máskor csak 18 legio volt fegyverben, mindig a szükséghez képest. Testőri (praetorianus) csapatot is szervezett, melynek tagjai kétszeres zsoldot kaptak és nem 20, hanem csak 16 évig szolgáltak. Augustusnak nagy gondja volt a határok megvédésére; hadjáratai is többnyire ezt a célt szolgálták, — ezért szerzett északon új tartományokat: Rhaetiat, Vindeliciat és Noricumot s a Balatontól nyugatra és délre Pannoniát. A germánok közül a cheruskok kitűnő fejedelme, Arminius, Augustus egyik hadvezérének, Varusnak 3 légióját megsemmisítette. Ez annyira hatott Augustusra, hogy álmában kiabált: »Varus! Varus! Add vissza nekem légióimat!« A Rajna és a Felső-Duna mentén igen jó erődsorozatot épített ki. A népet lehetőségig foglalkoztatta; templomokat, cirkuszokat, fürdőket, palotákat és vízvezetéket építtetett. A munkanélkülieket segélyezte és nem feledkezett meg a nép szórakoztatásáról sem. A köztársasági Juvenalis költő csúfolta is, hogy kenyeret és cirkuszi játékokat (*panem et circenses*) ad a népnek. De nemcsak az építészetet pártolta Augustus, hanem az irodalmat is; az ő idejére esik a latin irodalom aranykora: Horatius, Vergilius, Ovidius, Tibullus, Catullus költők s a történetíró Livius a császárság keletkezésekor, Augustus és barátja, Maecenas sok támogatását élvezte. Augustus családi élete még szerencsétlenebb volt, mint Julius Caesaré. Háromszor nősült; első és harmadik nejétől nem volt gyermeke; második nejétől egy leánya született, Julia, kit Augustus ifjúkori barátja, az alacsony származású, de tehetséges és vitéz Agrippa vett nőül 23-ban. Ezeknek két leánya maradt: az ifjabb Julia és Agrippina. Mindkét Julia, Augustus leánya is, unokája is nagyon erkölcstelen nő volt. Agrippina Antonius triumvir unokájához, Germanicushoz ment férjhez, ki nagyon tehetséges hadvezér és jellemes ember volt, de fiatalon meghalt. Augustus második nejének, Scriboniának első házasságából származó két fiát, Drusust és Tiberiust örökbe-

fogadta. E két fiú a Claudiusok előkelő családjából származott. Drusus népszerűbb volt, de fiatalon meghalt, így Augustusnak Kr. u. 14-ben, 77 éves korában bekövetkezett halála után Tiberius lett az utóda. Itt mingyárt megemlítjük, hogy miként Octavianus felvette Julius Caesar nevét, úgy az Ő fogadott fiainak gyermekei is mind a Caesar családnevet használták, hogy hatalmi különállásukat ezzel is kifejezésre juttassák; mikor Caesar családja kihalt, (a családhoz persze a fogadott fiakat is hozzá számítva) a más családból származó uralkodók is mindnyájan felvették a Caesar nevet, (kettő kivételével) s így a Caesar család-név hivatali címmé vált: azt jelentette, hogy viselője, ha nem is vérszerinti leszármazottja a nagy Caesarnak, de hatalmának örököse. (A caesar szóból lett a német *Kaiser* s a magyar *császár*.)

TIBERIUS. Tiberius már 55 éves volt, mikor Augustus utóda lett. Tehetséges ember és jó hadvezér; a tartományok kormányzóinak kiválasztásában szerencsés volt, az adókat nem emelte s a nyomorgó városokon gyakran segített. Miután fiatal korában sok megaláztatást kellett túrnie, nagyon gyanakvó természetűvé vált; a senatust lenézte és hízelgéseit visszautasította. Szerencsétlenségére nem vette észre, hogy testőreinek parancsnoka, Sej anus hatalomra tör. Ez a gonosz ember megmérgezte Tiberius fiát, Drusust. A már kedélybeteg Tiberius 69 éves korában, (26-ban) visszavonult Capriba. Helyette mindent Sej anus intézett, kinek hamis vádjaira Tiberius rokonait sorra kivégezték. Mikor kiderült, hogy Senajus Tiberius ellen is merényletet tervezett, a senatus ülésén felkoncolták. Tiberius véres uralma azzal ért véget, hogy testőreinek új parancsnoka, Macro Kr. u. 37-ben megfojtotta Tiberiust.

CALIGULA. Macro Tiberius testvérének, Drusuna, k ^unokáját, Caligulát kiáltatta ki caesarnak; valószínű, hogy ez az akkoriban 25 éves ifjú tudott Tiberius meggyilkolásának tervéről. Miután a táborban nevelkedett, (neve is annyit jelent, mint »bakancsos«) egyszerű életmódhoz szokott; népszerűségét még fokozta azzal, hogy a nép között ajándékokat osztogatott és

fényes ünnepeket rendezett, pár hónap alatt 2700 millió sestertius államadósságot csinált. Zavart elméjű és nyavalyatörős ember volt. Nemcsak ellenfeleit, de nővérét és apósát is kivégeztette, sőt Macrot is, ki őt uralomra juttatta. »Bár a római népnek csak egy nyaka volna, hogy egy csapással leüthetném a fejét!« mondotta. Jelszava volt: »Ám gyűlöljenek, csak rettegjenek tőlem.« Tömérdek gazdag embert kivégeztetett, hogy a vagyonukat megszerezhesse. Önmagát istennek nyilvánította, a lovát pedig pappá nevezte ki. Esztelen vérengzését még testőrei is megsokalták és 41 január 24-én megölték.

CLAUDIUS. *Utána* a katonaság nagybátyját, Claudius kiáltotta ki császárnak. Ez nejének, Messalinának erkölcstelenségéről híresebb, mint saját tetteiről. Claudius 54-ben megmérgezte negyedik felesége, az ifjabb Agrippina, Tiberius császár fivérének, Drususnak unokája, ki egyszermind Claudius fivérének a leánya, tehát férjének unokahúga is volt. A gyilkosságot megelőzően Agrippina első házasságából származó fiát, Nerot örökbe fogadtatta Claudius császárral, ki leányát férjhez adta az alig 16 éves ifjúhoz. Claudius vezette be azt a szokást, hogy az új caesar minden testőrnek 4000 pengőnek megfelelő összeget fizessen. Érthető, hogy a testőrök néha siettették is a trónváltás bekövetkezését.

NERO. Nero, bár igen rossz híre volt, mikor 17 éves korában uralomra jutott, az első Őt évben (54-től 59-ig) igen sikeresen kormányozta az államot, de azután rajta is kitört az őrültség. Mostohatestvérét, Britannicust megmérgezte, anyját a tengerbe fojtatta; azután megölette a nevelőjét és a saját feleségét. Művésznek és atlétának képzelte magát; lantkíséret mellett verseket szavalt a közönségnek és versenyzett a görögországi játékokon. Hogy pénzt szerezhessen, sok gazdag embert kivégeztetett. Kerti multságain szurokkal bevont keresztényeket égetett fáklya gyanánt. Mikor vérengzéseit a nép megsokallta, egy rabszolga tanyájára menekült; itt hamar nyomában voltak üldözői; »mily nagy művészt veszít bennem a világ!« kiáltott fel az őrült császár és elmetsette a torkát. Vele 68-ban

kihalt a Júliusok nemzetsége, mely eddig is csak örökbe-fogadások útján volt fentartható.

GALBA. — OTHO. — VITELLIUS. A Nero ellen fellázadt katonaságnak Galba volt a vezére, kit Caesarnak kiáltottak ki még Nero életében. Ez a 73 éves öreg katona nagyon szigorú ember volt. sőt néha kegyetlen; például Nero római tengerész csapatának minden tagját kivégeztette. Miután az uralomváltáskor szokásos jutalmat testőreinek nem fizette ki, megölték. A római helyőrség Othot kiáltotta ki császárrá, a kölni (Colonia Agrippina) a nagyevő Vitelliust. Megmérköztek s Otho, a vesztes öngyilkos lett, Vitelliust pedig, aki bevonult Rómába, agyonverték. Másfél év alatt négy caesar vesztette életét.

VESPASIANUS. Még Vitellius életében a fellázadt zsidók ellen Judaeában harcoló csapatok vezérüket, Vespasianust kiáltották ki császárrá, 69-ben. Vespasianus a zsidók leverését fiára, Titusra bízva, Rómába sietett. Első dolga volt rendbehozni az állam pénzügyeit s a senatust megtisztítani a kétes elemektől. ő építtette fel újra a leégett Capitoliumot, s az ő rendeletére épült a Colosseum is. Tízévi uralkodás után, 79-ben halt meg.

TITUS. Utána fia, Titus következett, ki csak két évig uralkodott. Az írók »az emberi nem gyönyörűségének« neveztek és talán nem ok nélkül, mert azt a napot, melyen semmi jót sem tett, elvesztettnek mondotta. Az ő uralkodása alatt, 79 november 1-én történt, hogy a Vezúv kitörésének hamuja és lávája eltemette Pompeji, Herculanium és Stabiae városokat.

DOMITIANUS. Titus halála után testvére, Domitianus vette át az uralmat (81—96). Jó katona volt, de kegyetlen zsarnok; számtalan gazdag embert kivégeztetett csak azért, hogy vagyonukat elkobozhassa. Testőrei megfojtották. Vele kihalt a Flavius-család, mely három császárt adott Rómának: Vespasianust, Titust és Domitianust.

VESPASIANUS ÉS HADRIANUS. A császárgyilkosok az agg Nervat kiáltották ki Caesarnak, ki csak két évig uralkodott. Utána fogadott fia, Trajanus következett, a világ legjobb hadvezéreinek egyike.

Alkotmányosan uralkodott és nagyon népszerű volt. 101-ben hatvanezer emberrel viselt háborút a dákok ellen, akiknek fővárosát, Sarmisegethusat (Várhely, Hunyad megye) elfoglalta. A dákok királya, Decebal, veresége után öngyilkos, országa, Dacia pedig római tartomány lett. Trajanus a Fekete tengertől Galliáig hadiutat építtetett. Keleten is harcolt és birodalmát kiterjesztette a Perzsa-öbölre. Mikor a Keleten járt, seregei mögött a zsidók fellázadtak s csak rettentő vérontással lehetett őket leverni. Ezt a feladatot már Trajanus utóda, egyik unokatestvérének fia, Hadrianus császár (117—138) hajtotta végre. Bar Kochba, »a Csillag fia« vezérlete alatt hatszázezer zsidó vérzett el. Az új császár Jeruzsálemnek még a nevét is eltörölte, Aelia Capitolina lett a szent város új neve. Hadrianus nagyon tudós ember volt. A császárság közjogi berendezése az ő műve, — ő törölte el az elődei által még többé-kevésbé tiszteletben tartott köztársasági formákat. A hadsereg számára új szabályzatot készített, mely teljesen bevált. Jogtudósaival törvénykönyvet íratott az igazságszolgáltatás megkönnyítésére. Rómában az »Angyalvárat« ő építtette. Roppant birodalmának nagy részét beutazta s ahol csak lehetett, segített a bajokon. Ellenfeleivel szemben azonban ő is kegyetlenül vérengző ember volt.

ANTONINUS. Hadrianus 138-ban bekövetkezett halála előtt fiává fogadta Antoninust, ki ekkor már 52 éves volt. Ez lett az új császár. Szelíd ember volt, megérdemelte a Kegyes (Pius) nevet. Egyszerűen és takarékosan élt, az államügyeket a legszebb rendben tartotta; huszonhárom évi uralma alatt Róma legszebb napjait élte.

MARCUS AURELIUS. Veje, Marcus Aurelius követte a császári méltóságban, — »a bölcsész«. Észak felől barbár népek betörései fenyegették birodalmát, de sikeresen harcolt ellenük a Duna mentén s a harci zajban tizenkét könyvből álló bölcsészeti munkát írt. A táborban halt meg, Bécsben, 180-ban.

KIS EMBEREK A TRÓNON. Fia, Commodus még csak 19 éves volt; sietett békét kötni a barbárokkal, akik közül húszezret zsoldjába fogadott. Ez egyéb-

ként esztelen ember volt; kegyencei uralkodtak helyette, mert őt egyedül a cirkuszi versenyek érdekelték. Róma csak nyert vele, mikor 192 december havában egy atléta megfojtotta. Ettől kezdve kilencvenhárom éven át rettentő zűrzavar volt a birodalomban. A meggyilkolt császárokat szinte alig lehet összeszámlálni; lehettek vagy harmincan. Commodus után a testőrök Pertinaxot kiáltották ki császárnak, de csakhamar megfojtották, mikor kitűnt, hogy nem tud nekik fizetni. Ettől kezdve, aki többet adott a katonaságnak, az lett a császár; hitel nem volt, a legtöbbet ígérő azonnal tartozott fizetni. Az új caesart a katonaság fegyveresen kísérte a senatusba, mely természetesen lelkesedéssel szentesítette a választást. Miután a roppant birodalom távolabbi helyőrségei nem helyeselték, hogy a császárválasztásokon csak a római helyőrség kereshessen, — egyszerre több helyen is választottak császárt. A legkegyetlenebb caesarok egyike, Septimius Severus (193—211) fiaira ezt a jó tanácsot hagyta: »Elégítsétek ki a katonákat, s a többivel ne törődjétek!« Egyik fia, Caracalla, kielégítette a katonákat és semmi egyébvel sem törődött, az atyjával sem, akit meg akart gyilkolni; de Septimius Severus szerencséjére hirtelen meghalt, s így elkerülte azt, hogy a saját fia ölje meg. Caracallának mint császárnak legelső tette az volt, hogy leszúrta testvérét, Getát, az anyja szeme előtt. Papinianus jogtudóst, aki nem volt hajlandó felszólalni a Forumon a testvérgyilkosság védelmére, kivégeztette s Geta húszezer hívét lemészároltatta. Hatévi uralkodása után Caracallát is megölték. Utóda, Macrinus, hasonló sorsra jutott pár hónap múlva. 219 júniusban Bassianus lett a császár. Ez Heliogabalus néven jobban ismeretes. Caracalla császár egyik nagynénjének unokája volt. Ezt a családot Caracalla Szíriába száműzte, hol Bassianus, ki rendkívüli szépségű fiú volt, H éves korában a Nap isten (»El Gabal«) papja lett, s arról kapta a Heliogabalus nevet. Rómába költözése £ { Î?, meşhonosította a keleti pogány kultuszt. Rendjttvül kicsapongó ember volt; udvara tele volt romlott is at' ^ ma^a is n^* ruhában járt s még a senatusba nőket nevezett ki. Rokonai az állami hivatalokat

nyíltan áruba bocsátották. Heliogabalust katonái 222-ben meggyilkolták. Utóda, Alexander Severus hasonló sorsra jutott. Utána egy thrák katonát, Maximust választották császárnak, ki arról volt nevezetes, hogy hét láb *magas* volt és maga megevett egy birkát. A tartományokat zsarolta, sohase ment Rómába. Háromévi »uralkodása« után, 238-ban megfojtották a katonái.

GÓTOK. Ily züllött állapotban volt a rómaiak világbirodalma, mikor a III. század elején északkeleti határain megjelentek félelmetes ellenfelei, a gótok, kik Skandináviából törtek előre, egészen Italiáig és a Fekete tengerig. Aurelianus császár 272-ben kénytelen volt nekik átengedni Daciát s így megint az Al-Duna lett a birodalom északkeleti határa. Aurelianus, a kiváló politikus és hadvezér, fontosabbnak tartotta keleti nagy ellenfelének, Palmyrának leverését.

ARABOK. Damascus és az Euphrates között feleúton, Palmyra eredetileg csak egy oázis volt, mely azonban az idők folyamán igen jelentékeny forgalmi- és kereskedelmi központ lett. Róma már rég kiterjesztette főhatóságát Palmyrára, de önkormányzatát kímélte. Palmyra utolsó ura, Odenatus (arab) a caesarroktói »a Kelet fejedelme« címet kapta. A tehetséges arab fejedelem meghódította Syriát, Arábiát és Örményországot, s halála után özvegye, Zenobia már Kis-Ázsiát és Egyiptomot is fenyegette. Egy új nagyhatalom volt kialakulóban, melyet le kellett törni. Aurelianus le is győzte Palmyrat s Zenobiat Rómába vitte. Serege feldúlta Palmyrat, melynek romjai a régészek bámulatának ma is tárgyai. Aurelianus 275-ben meggyilkolták a katonái.

DIOCLETIANUS. 285-ben a dalmát származású Diocletianust választotta császárrá a hadsereg. Ez a rendkívül nagytehetségű ember teljesen újjászervezte a saját súlya alatt már roskadozó világbirodalmat. Azon kezdte, hogy társ-caesarnak maga mellé vett egy Maximianus nevű hadvezért, akinek, miután Galliában leverte egy nagy felkelést, 286-ban megadta az Augustus címet is, és azután még két társcaesart nevezett ki Galerius és Constantius Chlorus

tábornokok személyében. Hogy a társ-caesarokka még szorosabb legyen a kapcsolat, a két régebbi, »augustus« caesar a két új caesart vejévé fogadta. Diocletianus megtartotta magának a Keletet, Nicomedia székhellyel, Galerius Thraciát kapta a dunai tartományokkal, Maximianus Italiát Afrikával és a szigetekkel, Constantius pedig a nyugati tartományokat, Galliát, Hispániát, Mauretaniát és Britanniát. Egyik caesar a másíknak intézkedéseit elismerte, de valamennyi fölött állott Diocletianus, ki felvette a *Jovius* (»jupiteri«) nevet, a rangkülönbőség feltüntetésére. Miután a testőrunalom állandóan veszélyeztette a császárok életét, Diocletianus polgári tisztviselőkből álló udvart szervezett, a rangok és hatáskörök pontos megállapításával s az udvar rendelkezésére bocsátott tizenkétezer katonát. Maga iránt rendkívüli tiszteletet követelt, selyemruhát viselt és a fején koronát, s legfőbb emberei is csak térdenállva szólhattak hozzá. Mivel a fő-császár Nicomediában lakott, Róma teljesen elvesztette jelentőségét. Diocletianus a tartományokat 12 dioecesisbe és ezeket 4 praefecturába osztotta be. Rendkívüli szervező tehetség volt; még adórendszere is oly bonyolult volt, hogy ma egy modern állam megirigyelhetné. 132 légiója volt, azaz közel egy millió embert tartott állandóan fegyverben. Kormányzatáról csak dicsérettel lehetne megemlékezni, ha uralkodása utolsó éveiben (303—305) kegyetlenül üldözöbe nem vette volna a keresztényeket. 305 május 1-én ünnepélyesen lemondott az uralkodásról s a mai Spalato melletti Saloniae-ba vonult vissza, hol remek palotája volt és csak kertészkedéssel foglalkozott. Lemondatta Maximianust is; Galerius és Constantius lett a két új Augustus és ezek helyére új caesarokul kinevezte Maximianust és Severust. Róma, mely duzzogott, hogy Nicomedia miatt háttérbe szorult, Augustus címmel ruházta fel a Diocletianus által lemondatot Maximianus fiát, Maxentiust, aki erre társ-császárrá maga mellé vette az atyját.

HAT CSÁSZÁR EGYSZERRE. Így a birodalom oda jutott, hogy egyszerre hat császárja volt. Ezek természetesen azonnal hozzáláttak a saját létszámuk

csökkentéséhez. Maximianus legyőzte és megölette Severust. Így tehát öt császár maradt. Azonban Severus fia, Constantinus a hadsereg támogatásával atyja utóda lett s így a császárok száma ismét 6 volt. Constantinus megölette Maximianust, aki apósa volt neki. Így maradt 5 császár. Galerius 311-ben meghalt; maradt 4 császár. Constantinus hadat indított a sógora, Maxentius ellen és megütközött vele a Tiberis mellett, a Milvius hídnál. Az ütközet előtt azt álmodta, hogy Jézus Krisztust látta, ki egy keresztes zászlót mutatott és ezt mondta neki: »E jelben fogsz győzni.« Constantinus azonnal keresztes zászlókat csináltatott, amivel katonái közül a keresztényeket nagyon fellelkesítette. Győzött is; Maxentius menekülése közben a Tiberisbe fült. Maradt tehát három császár: 1. Constantinus. 2. Maximinus és 3. Licinius, aki Galeriusnak volt az utóda. Licinius megtámadta Maximinust, aki vereséget szenvedett és megmérgezte magát. Maradt tehát 2 császár: Constantinus és Licinius. 314-ben ezek is összemérköztek. Constantinus győzött ugyan, de nem nagyon; békét kötött tehát Liciniussal 9 évre. Ez a Licinius sógora volt Constantinusnak, mert ennek a nővérét, Constantiát vette feleségül. A 9 évi békét Constantinus arra használta fel, hogy megtámadja a gótokat; meg is verte őket és 40.000 gótot zsoldjába fogadott. Mikor ennyire megerősödött, 323-ban megtámadta Liciniust, Chalcedonnál végleg megverte s két év múlva azzal az ürüggyel, hogy összeesküvést tervezett, megölette. így lett Constantinus, a »Nagy« egyeduralkodó. Miután a birodalom súlypontja most már keleten volt, a régi Byzantium helyén 328-ban új fővárost építtetett, melyet önmagáról Constantinopolisnak nevezett el. Bár maga Constantinus csak halálos ágyán keresztelkedett meg, az ő uralma alatt vált a kereszténység, lassan, fokozatosan, államvallássá. Constantinusszal tűnik le tehát a világ színpadáról a római kultúra és vele válik uralkodóvá, mingyárt a legnagyobb állammá az új, keresztény kultúra. Az emberiség történetében Constantinus uralma a leghatározottabban felismerhető, nagy határjelző.

15. A KERESZTÉNYSÉG ÜLDÖZÉSE

A kereszténységnek az államhoz való viszonya nem könnyen érthető. Az első évtizedekben a római birodalom urai nem törődtek a keresztényekkel, mert vallási kérdésekben általában türelmesek voltak. A zsidókat Tiberius Kr. u. 19-ben és Claudius Kr. u. 51-ben Italiából kitiltotta ugyan, sőt már Kr. e. 139-ben is eltávolították a zsidókat Rómából, de ezek az intézkedések a kereszténység későbbi üldözésével össze sem hasonlíthatók. A Róma által leigázott népek szabad vallásgyakorlatot élveztek s akik Rómába kerültek, azok is zavartalanul gyakorolhatták vallásukat. A kisázsiai eredetű Mythra-kultusz a Kr. u. II. és III. században az egész birodalomban el volt terjedve s a Nap-istennek Afrikától Acquincumig mindenütt voltak félig a föld alá süllyesztett szentélyei. A római vallással szemben egyedül a kereszténységnek és a Mythra-vallásnak volt hódító ereje; ez utóbbi azonban mindenütt csak kicsiny, legfőllebb száztagú gyülekezetre szorítkozott, mely inkább csak a kölcsönös támogatás céljából alakult. Miután a zsidóságnak más fajokból való gyarapodása mindig egészen jelentéktelen volt, érthető, hogy ezzel az óriási római birodalomra nézve jelentéktelen néppel és ennek vallásával nem törődtek. Más volt a helyzet a kereszténységgel szemben, mely a római polgárok közt toborozta híveit.

NERO. Az összes keresztényüldözéseket meg lehet magyarázni, — kivéve az elsőt. Nero császár idejében, 64-ben, a július 18. és 19. közti éjszakán nagy tűz keletkezett Rómában, mely hat nap és hat éjszaka égett. Hogy Nero gyújtatta fel a várost csak azért, mert egy óriási tűzvész látványában gyönyörködni akart — mesebeszéd. Tény, hogy a város felgyújtásával a keresztényeket vádolták, bizonyára alaptalanul. De hogyan keletkezhetett ez a vád? A csöcseléknek szokása, hogy a szerencsétlenségekben bűncselekményeket lát s ezekért azokat okolja, akik neki nem tetszenek. Nero magáévá tette a vádat és nagyon sok

őrültsége nyilatkozott meg a kivégzések módjában is, a szurokkal bevont keresztényt oszlophoz köttette és meggyújtotta: élő fáklyák világítottak kerti mulatásáinak . . . Másokat állatbőrökbe varratott és kutyákkal széttépetett. Az első, Nero császár korabeli üldözés alkalmával Péter apostolt keresztre feszítették, kívánsága szerint fejjel lefelé, Pál apostolt pedig ugyanakkor lefejezték. Természetes, hogy ezek a kegyetlen-ségek az egész keresztény világban óriási izgalmat keltek: a keresztények szemében Róma lett az új Babylon, melyet az Úr egykor szörnyű módon meg fog büntetni.

DOMITIANUS. Domitianus császár is üldözöbe vette a keresztényeket az I. század utolsó évtizedében, bár intézkedései nem egyenesen a kereszténység ellen irányultak. Kétségtelen, hogy Domitianus is őrült volt. Az Ő idejében a császár személyének kultuszában versengett egymással mindenki, aki érvényesülni akart; templomokat emelni a császárnak — már nem volt elég; az *augustus* jelző, mely a köztársaság idején csak az isteneket illette meg, már semmit sem mondott; Domitianus hivatalos címezése már Dominus (Úr) és Deus (Isten), s a császár azt beszéli, hogy ő Minerva istennő fia. Követeli, hogy képe előtt éppen úgy mutassanak be nyilvános áldozatot, mint az istenek szobrai előtt. A keresztényeknek nem lett volna semmi bántódásuk, ha ők is elvégezték volna ezt az üres szertartást, — de ők ezt nem teheték; az ő felfogásuk szerint a pogány istenekben való hit nevetséges képzelenség volt, egy embernek istenként való tisztelése pedig borzasztóan nagy bűn. Ismerték Jézus szavait Máté evangéliumából: »aki pedig megtagad engem az emberek előtt, én is megtagadom azt Atyám előtt«, — Krisztus megtagadása bezárta a keresztény előtt a mennyország kapuját. Sok keresztény vesztette életét denunciació következtében, — még a császár rokonai közül is többen vértanú halált haltak, amiből láthatjuk, hogy a kereszténység az I. század végén Rómában már az előkelő körökben is terjeszkedett.

KERESZTÉNY-PEREK. Trajanus császár szabályozta a keresztények elleni pereket. Akit feljelentettek, hogy keresztény, beidéztek és felszólították, hogy bor-

és tömjén-áldozatot mutasson be a császár szobra előtt és szidalmazza Krisztust. Aki ezt nem tette meg, halálra ítélték. Keresztény szokás volt az ilyen halálos ítéletet e szavakkal fogadni: »Hála Istennek!« Marcus Aurelius császár idején is sok keresztényt kivégeztek, de perrendszerűen. A filozófus-császár azért irtotta a keresztényeket, mert elhitették vele, hogy rendkívül erkölcstelen életet élnek. Maximinus, a tráciai, az első barbár császár politikai okból üldözte a keresztényeket, — csak azért, mert elődét a keresztények nagyon tisztelték. A kereszténység ekkor már oly népes volt, hogy véle mint párttal már törödni kellett.

DECIUS. Decius, ki 249-ben lett császár, az egész birodalomban elrendelte, hogy mindenki mutasson be áldozatot a császár szobra előtt. Még a falvakba is bizottságok mentek, rendesen egy pogány pap vezetésével, s akik a kereszténység gyanújában voltak, azokat felszólították az áldozatra. Mivel azokat, akik vonakodtak áldozni, a kivégzés előtt igen sok esetben meg is kínozták, a kereszténységnek nagyon sok vértanuja lett ugyan, de ezeknek számát sokszorosán felülmúlták azok, akik hitüket megtagadták. Volt időszak, amikor már-már úgy látszott, hogy sikerülni fog a kereszténységet kiirtani. Fabianus pápát kivégezték s a keresztények egyideig nem mertek új pápát választani. Antiochia és Alexandria pátriárkája a börtönben halt meg, számos püspök és hittudós csak szökésével menekült a haláltól. Valerianus császár alatt tíz hónapig tartott a vérengzés.

DIOCLETIANUS. Az utolsó és a legnagyobb szabású keresztényüldözés emléke Diocletianus császár nevéhez fűződik. Ez a rendkívül tehetséges ember már nagyon öreg volt, mikor két évvel lemondása előtt, 303-ban állást foglalt a keresztények ellen. Diocletianus belátta, hogy az óriási terjedelmű birodalmat egy ember nem kormányozhatja; három társ-császárt vett maga mellé s ez az elgondolása helyes is volt. Északon germánok, keleten a perzsák veszélyeztették a birodalmat, melyet csak újjászervezéssel és céltudatos politikával lehetett fenntartani. Diocletianusnak meggyőződése volt, hogy a római birodalom a római val-

lással áll vagy bukik. A kereszténység már nagyon el volt terjedve, a hadseregben is. 302-ben már megtörtént, hogy egy numidiai helyőrségben a századparancsnok a császár születése napján letette fegyvereit és rangjelvényeit, mert keresztény lett s egy közkatona szintén azonnal letette a fegyvert. Természetes, hogy mindkettőjüket kivégezték, de az is természetes, hogy az esetnek híre ment az egész birodalomban. Galerius társ-császár könnyen meggyőzte Diocletianust, hogy a kereszténység megbízhatatlan, destruktív elem, melyet a hadseregből ki kell irtani. A keresztény tiszteket rangjuktól megfosztották s a keresztény katonákkal együtt elbocsátották. A katonaság vezetőivel és a jogtudósokkal való tanácskozás után, miközben a miletosi Apollo-jósda véleményét is kikérték, 303 febr. 24-én Diocletianus kiadta első rendeleteit a kereszténység ellen:

1. Minden keresztény templom lerombolandó és minden keresztény könyv nyilvánosan elégetendő.
2. Minden keresztény elveszti hivatalát és rangját.
3. Az olyan rabszolga, aki keresztény, fel nem szabadítható.

Újabb rendelet: minden keresztény papot el kell fogni s kínzással is kényszeríteni kell az áldozat-bemutatásra.

További rendelet: minden egyes keresztényt kényszeríteni kell az áldozat-bemutatásra.

Mivel Nicomediában, Diocletianus székhelyén a császári palotában egymásután kétszer is tűz ütött ki, Galerius úgy tüntette fel a dolgot, hogy gyújtogatnak a keresztények és a császár élete ellen törnek. Meg is kezdődtek a kivégzések: márc. 1 -én 2,—4-én 20,—12-én 9,—13-án 22, és április 28-án 270 új vértanúval gyarapodott az egyház csupán egy városban, Nicomediában. A birodalom fele részében rettentő kegyetlenséggel hajtották végre a keresztények üldözését. Maximianus csak az első három rendeletet hajtotta végre, Constantinus pedig csak az elsőt. Így Mauretania nyugati részében, továbbá Hispániában, Galliában és Britanniában nem történt egyéb, csak lerombolták a keresztény templomokat és elégették a szent könyve-

ket, amelyek éppen a katonák kezébe kerültek. Voltak püspökök, akik az egyházat támadó könyveket adták át elégetésre; ezeknek a püspököknek a ravaszságát azonban elítélték a többiek. Constantinus azzal kezdte uralkodását, hogy a keresztény egyházat védelmébe fogadta. Természetes, hogy oly sok üldöztetés után a keresztények az első császárt, aki pártjukat fogta, szinte túláradóan ünnepelték. Mikor Licinius társ-császár több püspököt kivégeztetett, Constantinus hadat indított ellene, megverte és Liciniust később meg is ölette. A keresztényüldözések korszaka ezzel lezárult. Mi volt az eredmény? Az, hogy bár az Egyház sokat veszített a vértanuk halálával s a gyenge hívők tömeges elszakadásával — az egyház e rettentő csapások súlya alatt sem volt hajlandó a bűnről vallott felfogását nem abbahagyni, hanem még enyhíteni sem: törvényeinek abszolút és örök érvényét megvédte s a megkisebbedett, de megtisztult egyház bizonyoságot szolgáltatott arról, hogy nagy feladatainak megoldására alkalmas.

16. A KERESZTÉNYSÉG GYŐZELME

CONSTANTINUS. I. Constantinus császárt méltán nevezi a történelem Nagynak és méltán emlékezik meg róla hálával az egyház, bár a nyugatiak (a katolikusok) sohasem mentek a hálanyilvánításban oly messze, mint a keletiek (a görög keletiek), kik a szentek sorába iktatták. Nagy Constantinus is vérengző volt, mint egy tigris; ellenfeleit nemcsak legyőzni, de ki is irtani szerinte teljesen jogosult volt; nem akadályozták őt ebben még előzetes ígéretei sem. De nem kímélte saját családját sem; elsőszülött fiát, Crispust, bár derék és népszerű ember volt, éppenúgy megölette, mint második feleségét, Faustát. Képességeinek kiválóságát azonban legszigorúbb kritikusai sem vonhatják kétségbe. A birodalom újjászervezésére neki is oly nagy-szabású tervei voltak, mint Diocletianusnak. Kelet és Nyugat találkozó pontján, a régi Byzantium romjain új fővárost épített, melyet önmagáról Constantinopo-

lisnak nevezett el. Három év alatt (328—330) a paloták, középületek és templomok egész sora szinte a földből nőtt ki. Egyidejűleg újjászervezte a hadsereget és megteremtette a bürokráciának azt a terebélyes és bonyolult rendszerét, mely már szinte modernnek nevezhető. Szabályozta a rangokat és címeket s áttért a katonáknak és hivatalnokoknak termények helyett pénzzel fizetésére. A nagy bürokrácia nagyon nyomta ugyan a népet, de a császárnak alkalmat adott arra, hogy buzgóbb és hasznosabb híveit jutalmazhassa, a hivatalnokokat egymással ellenőriztesse és a hivatali visszaéléseket némileg korlátozhassa. A keresztényekkel szemben sohasem mutatott rosszindulatot, ami annak tulajdonítható, hogy buzgó keresztény nő, Szent Helena volt az anyja. Helena császárné a Szentföldre is elzarándokolt, kereste és meg is találta Jézus keresztfeszítésének helyét, sőt a kereszttjét is — hiszen akkor még csak háromszáz év múlt el a nagypénteki tragédia óta. Mivel a keresztényeknek köszönhette Constantinus a milviusi győzelmet, 312-ben elengedte a keresztényeknek mindazokat a büntetéseket, melyeket elődei róttak ki rájuk, a következő évben pedig a keresztény papokat felmentette az adózás alól; elismerte a keresztény templomok menedékjogát és megengedte, hogy az egyház hagyatékokat elfogadhasson. Ezekkel az intézkedésekkel létrejött az egyenjogúság a római pogány vallás és a kereszténység között. Lassanként a pénzekről is eltűntek a pogány istenek képei és jelvényei. Bár maga Constantinus csak halálos ágyán keresztelkedett meg (337-ben), fiait a keresztény vallásban neveltette. Mint pontifex maximus, a pogány vallás feje, a kereszténység ügyeivel sokat foglalkozott, de mindig bizonyos jóindulattal. A tömérdek eretnekséggel, melyek oly sok szenvedélyes vitára adtak okot a hittudósok között, természetesen nem tudott tisztába jönni. Hogy a legfontosabb kérdésben mégis bizonyos nyugalmi állapotot hozhasson létre, 325-ben összehívta a niceaeai általános zsinatot, amelyen ő maga elnökölt. Itt az arianizmus nehéz kérdésében kellett állást fog; Ialni. Arius, egy libyai származású alexandriai pap azt hirdette, hogy Jézus nem lehetett Isten, mert nem

az Atya lényegéből született, nem öröktől fogva van, hanem kezdete volt, az Isten által lett, tehát az Istentől lényegileg különbözik, csak fogadott fia Istennek, képletes beszédben nevezzük csak Istennek; azonban kiváló erényei miatt az összes teremtmények felett áll és Isten mindent ő általa teremtett. Püspökök is voltak, kik elfogadták Arius tanait, sőt ariánus volt Nicomedia püspöke, Eusebius is, aki rokona volt a császárnak. A zsinat nagy viták után elvetette Arius tanait s a Jézusra vonatkozó hittételt így formulázta meg: »Jézus Krisztus az Isten egyszülött fia, az Atyától öröktől fogva született, Isten az Istentől, világosság a világosságtól, igaz Isten az igaz Istentől, született, nem teremtett, egylényegű (consubstantialis, homousios) az Atyával.« A hivatalos kárhoztatás ellenére az arianizmus nemsokára új erőre kapott és Ázsiától Galliáig annyira elterjedt, hogy számra nézve már majdnem felülmúlta a katolicizmust. Nagy Constantinus birodalmát három fiára és unokaöccseire hagyta; fiai ez utóbbiak nagyrészt csakhamar kiirtották. A három fiú, II. Constantinus, Constans és Constantius keresztény volt ugyan, de egyformán elvetemült mind a három. II. Constantinus tette a kereszténységet államvallássá. Ő maga 340-ben elesett a testvére, Constans elleni csatában. Constantst megölték 350-ben. Constantius keleti és nyugati háborúit két unokaöccsére, Gallusra és Julianusra bízta, de Gallust, kire gyanakodott, a keleti harcterekről Polába csalta és kivégeztette. A nyugati hadvezér, Julianus, korának legtanultabb embere volt. Mivel Galliában szép sikerei voltak, Constantius rá is féltékenykedett és el akarta venni légióit; ezek azonban fellázadtak és Julianust kikiáltották császárnak. Constantius le akarta verni ezt a lázadást, de mielőtt megmérkőzhetett volna unokaöccsével, a táborban meghalt. így lett császár Julianus.

JULIANUS. Mellékeve: *Apostata*, »Hitehagyott«. A keresztény vallásban nevelkedett, de visszatért a római pogány vallásra és annak intézményeit rendre felélesztette, anélkül azonban, hogy a keresztényeket vallásuk gyakorlásában háborgatta volna. Mikor

a perzsák ellen háborúba indult és Antiochia városán átvonult, az ottani keresztények kicsúfolták durva szakállát és piszkos ruháját, sőt kővel is megdobálták — a császár azonban nem is gondolt arra, hogy megbüntesse őket, beérte azzal, hogy egy gúnyiratot szerkesztett ellenük. A hadjárat folyamán, 363 nyarán meghalt. Állítólag felkiáltott a halálos ágyán: »Győztél, Galileai!«

THEODOSIUS. Utána néhány jelentéktelen császár következett, akiket 379-ben *egy* nagytehetségű ember, Theodosius váltott fel a trónon. Ez a hispániai katona, kinek már az apja is híres hadvezér volt, sokat vesződött az északról a birodalomba benyomult gótokkal, de kétszázezer főnyi seregüket nem bírta legyőzni; végül is szövetségeseivé tette s Macedóniában és Thraciában letelepítette őket. Theodosius 380. évi nagy betegsége óta buzgó keresztény volt; Szent Ambrus milanói érsek igen nagy hatással volt rá. Theodosius a rómaiak régi vallását eltiltotta és üldözőbe vette az arianizmussal együtt. Akik a régi római valláshoz ragaszkodtak, azokat a falvakba (pagusokba) telepítette ki s a *paganus*, »falusi«, csakhamar egyértelmű lett a régi vallás követőjével; ebből a kifejezésből származik a magyar »pogány« szó is. Amikor a császár a pogányokat még a végrendelkezés és hivatalviselés jogától is megfosztotta, a római birodalomban a kereszténység államvallási jellege ezzel vált teljessé. Hogy az egyház már milyen erőt érzett magában, az kitűnt, mikor Szent Ambrus a császárt megfenyítette, Szalonikiben megöltek valami verekedés alkalmával egy katonatisztet. Mikor a császár erről értesült, a legközelebbi cirkuszi előadás egész közönségét bezáratta a cirkuszba és válogatás nélkül egy szálig levágatta — hétezer férfit, nőt és gyermeket. Mikor az eset után Theodosius Milanóban templomba akart menni, Szent Ambrus a székesegyházból kiutasította és nyolchavi vezeklésre ítélte. Ekkor a császár elrendelte, hogy tekintettel lobbanékony természetére, ítéleteit harminc nap eltelte előtt ne hajtsák végre. Utolsó intézkedése az volt, hogy a birodalmat két részre osztotta; az Adriától keletre eső részt idősebb fiára, Arcadiusra, a nyugati részt pedig

kisebb fiára, Honoriusra hagyta. Mikor Theodosius 395-ben meghalt, mind a két fia még gyermek volt.

A NYUGATI CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA. A római birodalom nyugati felének nem akadt többé tehetséges *császára*; az utolsót, ki még a »caesar augustus« büszke címét érdemtelenül viselte, Romulus Augustulust 476-ban a herulok fejedelme, Odoaker letaszította trónjáról és ezután Róma, 1229 évi nemzeti léte után hosszú időre barbár népek prédája lett. A birodalom keleti fele még tovább viselte ugyan a római nevet, de valójában már byzanci görög császárság volt.

ZSINATOK. A kereszténység örökös hitviszályai Constantinus császárnak is sok gondot okoztak, de utódainak még többet. A császár támaszt keresett és talált a kereszténységben, de aggódva látta, hogy a kereszténység nem egységes. Már Jézus halálától kezdve sokan sokféleképpen magyarázták az új vallás tanításait s főként a Megváltó személye körül folytak nagy viták. (Christologiai viták.) Alexandriában egy csodálatos szónoki képességekkel bíró magas, szikár pap, Arius, a megmagyarázhatatlan hittitkokban annyira bővelkedő kereszténységet le akarta egyszerűsíteni: tagadta Jézus Krisztus istenségét s a Szent Háromságot, melyet a népnek nem lehetett megmagyarázni és egyszerű tanai annyira terjedtek, hogy már-már az övé volt a többség az egyházban. Constantinus császárt természetesen nem érdekelte, hogy a Fiú az Atya lényegéből született-e vagy nem és hogy öröktől fogva létezik-e vagy az Atya által lett, — de egy önmagával meghasonlott, pártokra szakadt kereszténység helyett egy egységes kereszténységet akart segítőtársul felhasználni. Az egység létrehozatala érdekében 325-ben összehívott háromszáztizennyolc püspököt Niceába, Kis-Ázsiába. A püspökök nagy többsége abban állapodott meg, hogy »a Fiúisten egylényegű az Atyával«. Arius álláspontja megbukott, de még évszázadokig voltak püspökök, akik az ő tanítását követték. A félariánusok nemcsak a Fiú, hanem a Szent Lélek istenségét is tagadták; ezek ellen foglalt állást a II. egyetemes zsinat 381-ben. 431-ben újra zsinatot kellett tartani Wezusban, Nestor konstantinápolyi pátriárka ellen,

kinek nem fért a fejébe, hogy Krisztus Isten és egyszersmind ember is volt; az ő hitformulája így szól: »Jézus és az Ige két különböző személy; megtestesülésekor az Ige csak ideiglenesen költözött az emberbe; az Ige nem *született* a Szűztől; nem szenvedett, csak lakott a szenvedőben, mert Isten nem születhetik és nem halhat meg; az Oltáriszentségben csak az ember-Jézus van jelen.« Az efezusi zsinat e tanokat kárhoztatta és Nestort száműzte; hívei, a nestorianusok vagy »kaid keresztények« azonban kitartottak mellette; Ktesiphonban, majd Bagdadban lakó pátriárkájuk felvette a »katholikus« címet. A VIII. században 25 érsekségük volt. Kínában ők terjesztették először a kereszténységet. A XVI. század óta lassanként visszatérnek a katolikus egyházba. 451-ben Eutyches konstantinápolyi zárdafőnök miatt kellett zsinatot összehívni Chalcedonba; Eutyches szerint Krisztus emberi természete megtestesülése alkalmával egészen istenült s emiatt Krisztus velünk, emberekkel nem volt egylényegű, mert neki csak egy, isteni természete volt. (Ez a monofizitizmus.) A zsinat *ezt* a tanítást is helytelenítette és kimondotta, hogy »egy Krisztus van két természetben, összeolvadás nélkül, változás nélkül, szétszakítás nélkül és szétválás nélkül«. A kárhoztatott tan főfészke Egyiptom volt; akik alkalmazkodtak a zsinat határozatához és maradtak az egyház kebelében, azokat melchita (»császárpárti«) keresztényeknek hívják; a zsinaton kárhoztatott tant ma is vallják a kopt-keresztények, a szir-jakobiták és a szakadár örmények. A 680-ik évben Konstantinápolyban volt egyetemes zsinat a »monotheleta« vita miatt; Makár antiochiai pátriárkát megfosztották méltóságától, mert azt tanította, hogy »Krisztusban ugyan két természet van: isteni és emberi — de csak egy akarat: isteni.« A zsinat határozata: »Krisztusban két természetes akarat és működés van, de Krisztus emberi akarata teljes összhangban van isteni akaratával.« A mai kor embere csodálkozással veszi tudomásul, hogy ily finom hittudományi megkülönböztetések miatt óriási harcok zajlottak le a kereszténység körében s az ellenfelek néha a legnagyobb elkeseredéssel támad-

ták egymást, alkalmilag még fegyverrel is. Mi lehetett ennek a sok szenvedélyes vitának értelme és célja, ha minden zsinati határozat dacára felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan hittételek még mindig maradtak a kereszténységben? Több mint valószínű, hogy e vitáknak mély értelme volt. Például, ha Arius győzött volna s a niceai zsinat elfogadta volna azt a tételt, hogy az Atya a Fiút semmiből teremtette s az Atya tette Megváltóvá, akkor fenmaradt volna annak a lehetősége, hogy más is következhetik utána s az isteni kinyilatkoztatások sorozata Jézussal még nincs lezárva. A már bomladozó római birodalomban az egyház atyái óriási jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a kereszténység tanítása állandó és végleges és minden erejüket megfeszítve harcoltak egyrészt a vasfegyelemért az egyházban, másrészt a tekintélyi elv érvényesítéséért. A világon minden más tekintély megdőlt, az állam bomladozott, a jog bizonytalanná vált, a hagyomány megszűnt — legyen tehát a keresztény tan az el nem vitatható, meg nem ingatható alap, melyhez hozzányúlni nem szabad, mert maga az Isten közölte azt az emberiséggel a Megváltó és apostolai útján. Az egység és állandóság megóvása volt a szenvedélyes hittudományi harcok értelme és célja.

PÜSPÖKVÁLASZTÁS. A püspökök az első századokban a kereszténység világi érvényesítésére aligha gondoltak. Ezek akkor még nagyon egyszerű emberek voltak; minden tudományuk: a keresztény vallás elemeinek összefoglalása; derék, hitüket rajongva szerető emberek voltak, de nem politikusok. E tekintetben nem nagyon különbözött tőlük a római püspök, a »pápa« sem. Fábián pápa (236—250) még falusi parasztember volt — de utána már a hithűségen kívül egyéb szempontokra is tekintettel voltak a püspökválasztásnál; a III. századtól kezdve a választást megelőzték a prédikációk, melyekből meg lehetett ítélni, hogy a jelöltek közül kinek van nagyobb műveltsége és ki alkalmasabb az előkelőbb körökkel való érintkezésre? A keleti püspökök általában sokkal képzetebbek voltak, mint a nyugatiak, mert Alexandriában kitűnő hittudományi főiskola volt, míg a nyugaton

egyáltalán nem volt hittudományi iskola. A Keleten filozófiailag is kitűnően képzett, a kor színvonalán álló tudós papok a pogány intelligencia előtt is nagy tekintélyt szereztek a kereszténységnek.

EMBERVÉDELEM. A kereszténységben a hit és az erkölcs erősen egymásba fonódik és kiválóan humánus jelleget ad a vallásnak. A római pogányság vallása keveset törődött a humanizmussal és az erkölcsökkel. A társadalom fejlődésének azon a fokán, amikor már nagy városok keletkeztek nagy kultúrával, az osztályok közötti különbségek kidomborodtak, a szegénység és gazdagság ellentétei kirívóbbakká váltak, a műveltség emelkedése folytán az emberek szeme kinyílt és öntudata ébredezett, a természetes emberi jogokat megkívánta a nép s e jogokat nem ismerte elmás, csak a kereszténység. Csak Hadrianus császár enyhítette azt a törvényt, amely szerint a meggyilkolt úr összes rabszolgáit ki lehetett végezni; ez a császár már csak azoknak kivégzését engedte meg, akik uruk vézskiáltásait hallhatták és mégsem siettek segítségére. A kereszténység nemcsak a vérontást, de minden erőszakot eltiltott s nagy erénnyé emelte az elhagyatottak istápolását. Cornelius pápa idejében (251) a római keresztények már *ezeröttszáz* özvegynek és elhagyatottnak ellátásáról gondoskodtak. A gyakori járványok idején a keresztények önfeláldozó magatartását a pogányok nem értették, de bámulták.

A POGÁNY RÓMA ELZÜLLÉSE. Ugyanakkor amikor a kereszténység bámulatba ejtette a pogány világot a nemi életre vonatkozó törvényeinek abszolút szigorúságával, a pogány világ erkölcsének züllése példátlan volt. A családi kötelek már csak üres alakosságok voltak s emiatt bomladozóban volt nemcsak a társadalom, de már az állami élet is. A roppant birodalomban egyedül a nyers fizikai erő érvényesült és miután a fizikai erő nem volt és nem lehetett elég a jogrendszer biztosítására, a törvények csak ott érvényesültek, ahol érvényesülésüket ki bírták kényszeríteni. Már a birodalom fennállása vagy széttzüllése függött attól, hogy sikerül-e a pogány vallásnak erkölcsi tartalmat adni legalább oly mértékben, hogy valami

felelősségfélét is érezzék az emberek? A politikai hatalomtól való félelem nem volt elegendő az emberi szenvedélyek és rosszindulatok fékentartására, mert a hatalom messze volt, csak keveset tudott meg a történetekből és ritkán sújtott le.

MITHRAS. A kereszténységnek volt egy nagy vetélytársa, a Mithras-kultusz, mely óperzsa eredetű. Mithras, a Nap-isten, a tisztaság és az igazság képviselője, minden hazug és minden rossz dolog természetes ellensége, az eskü- és a szerződések őre. A Keleten szolgált s az Ázsiából nyugatra helyezett katonák terjesztették a római birodalomban a Mithras-kultuszt, melynek hívei egymást nagyon támogatták, annyira, hogy e kultuszhoz csatlakozni nagyon előnyös volt. Miután azonban csak férfiakat vettek föl ebbe a titkos szövetséghez hasonló kötelékbe, a Mithras-kultusz nemsokáig versenyezhetett a mindenkit keblére fogadó kereszténységgel. Aurelianus megpróbálta a pogányság átforgalmazását olyan módon, hogy az *egész* vallási életet a Nap-isten körül csoportosítsa és kísérlete lényegileg az egyistenhit (monotheizmus) érvényre juttatása lett volna, ha sikerült volna; de nem sikerült, mert aki a pogányság elégtelenségét felismerte, az már tökéletesebb vallást kívánt.

A CSÁSZÁRSÁG SEGÍTÉSE. A Severus- dinasztia azzal próbálta megmenteni a pogányságot, hogy a császári élet tisztaságát drákói szigorúsággal védte, nyilván a kereszténység hatása alatt. Septimius Severus szigorú törvényt alkotott a házasságtörés ellen s rémülettel látta, hogy egy év alatt csupán Rómában több mint háromezer embert kellett elítélni. Fia, Caracalla, ugyan kicsapongó ember volt, de házasságtörésért ő is nagyon sok embert kivégeztetett. Az ő idejében kezdődött az a szokás, hogy a házasságtörő bűnösöket egymáshoz kötve elevenen elégették. Azonban a házasságtörés olyan dolog, hogy nem mindenkit lehet visszariasztani tőle, még halálbüntetéssel sem. A rómaiak kutatták, hogy a Keresztényeket mi tartja féken? Tudomásul vették, hogy az istenfélelem, a túlvilági életben való hit. Aki hisz örök életben, az természetesen felelősséget is érez tetteiért. Egy vallás, mely híveit tetteikért fele-

lősekké teszi, megbecsülhetetlen segítőtársa a világi hatalomnak. Constantinus volt az első római császár, aki erre rájött s 324-ben a birodalom pogány alattvalóihoz intézett levelében már azt írta, hogy hinni kell a túlvilági büntetésekben. Már csak egy lépés volt hátra, hogy a kereszténység a császárságban ne csak pártfogót nyerjen, hanem egyszersmind uralkodó vallássá is legyen az egész birodalomban. A császárok ugyanolyan véres alakok maradtak továbbra is, mint elődeik és a hatalomért való marakodásaikban a kereszténységet csak eszköznek tekintették, mikor a régi pogányságot és az új kereszténységet egymás ellen kijátszották, de a kereszténység igen hamar jobb eszköznek bizonyult s ezzel érvényesülése évezredekre biztosítva volt.

A PÁPASÁG. A kereszténységnek háromszáz esztendő kellett ahhoz, hogy politikai jelentőségre tehesen szert. Bár a pápaság intézménye olyan régi, mint maga a kereszténység, az első három évszázadban a pogány világ szinte észre sem vette. A »katakombák pápái« bizonyára nagyon szegény és politikailag jelentéktelen emberek voltak, kiknek a lelkekre gyakorolt hatalmával számolni a római birodalom kormánya nem tartotta szükségesnek. A IV. század elején azonban a pápáknak már a világi hatalom kezelőire is nagy befolyásuk van, s a már háromszázéves, de még mindig újnak tekintett vallás csakhamar a pogány hit fölé kerekedik. A keresztény vallás ellenállhatatlan előretörését s a pápa hatalmi pozíciójának kialakulását már sokan és sokféleképen magyarázták. Az egyszerű lelkeket már közel kétezer év óta kielégíti az a rövid magyarázat, hogy »mindez azért történt, mert az Isten így akarta«. A tudósok magyarázatai természetesen kissé bonyolultabbak, de sajnos, nem meggyőzőbbek, mert a szóbanforgó kornak története még nincsen egészen felderítve. Legbiztosabb eljárás a kutatásban az egészen egyszerű és kétségbevonhatatlan tények nyomában járni.

A KERESZTÉNYSÉG ELTERJEDÉSE. Miként a zsidóság Jézus Krisztus idejében már az egész római birodalomban el volt terjedve, a kereszténység ter-

jedése is rohamos volt, valószínűleg a zsidók révén. A kereszténység azonban nem szorítkozott a zsinagógák környékére. Nero császár idejében az udvari cselédség egy része már keresztény volt; Domitianus idejében már a császári család egyes tagjai is keresztények voltak. „Severus Alexander császár anyja, Julia Mamaea, a kereszténység nagy pártfogója volt. Severus Alexander még nem lett ugyan keresztény, de Jézus szobrát a pogány istenek közé helyezte és pogány módra áldozott előtte. Diocletianus császár felesége, Prisca és leánya, Valeria titokban megkeresztelkedett — a legvéresebb keresztényüldözés idején. Gallienus császár már levelezett a püspökökkel. A provinciákban a római helytartók a püspökökkel barátságosan érintkeztek, sőt a III. században már kollegiális viszony volt közöttük. Az a felfogás, hogy a kereszténység terjedése valami »népmozgalom« volt, mely idővel oly nagy lett, hogy számolni kellett vele, — nem állja meg helyét. Bizonyos, hogy a proletár legkönnyebben fogadta be a kereszténység eszméit, de a történelem nem szolgáltat adatokat annak bizonyítására, hogy az egyháznak valaha is proletár jellege volt. Az afrikai zsinatok idején általában a középosztályban volt elterjedve a kereszténység. A szenátorok, lovagok és főbb hivatalnokok között, az úgynevezett »felsőbb tízezer« körében nem igen találunk ugyan keresztényeket, de ennek megvan a természetes magyarázata abban a tényben, hogy ezek az emberek hivatalbalépésük alkalmával tartoztak bizonyos pogány vallási szertartásokat elvégezni s emiatt a kereszténység nem fogadhatta be Őket. E pogány hivatalnok-arisztokráciában azonban a nők közül már nagyon sokan megkeresztelkedtek.

17. KELET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

BYZANC. A nagy vallási viták színhelye a kelet-római birodalom volt, mely Nagy Theodosius császár fiára, Arcadiusra szállt örökség gyanánt. Ez a több, mint ezer évig fennálló birodalom, mely Byzanc, majd görög császárság néven volt ismeretes, egy régi kultúra

utolsó mentsvára volt, melynek el kellett vesznie erkölcsének az egész történelemben példa nélküli elvadulása miatt. A történelmi kézikönyvek rendszerint átsiklanak ennek a birodalomnak történetén, mintha szegyeinek azt a nagy lealjasodást, mely a folytonos palotaforradalmakban, erőszakosságokban, orgyilkosságokban és tömegmészárlásokban élénk táruul.

ARCADIUS. Arcadius, az első kelet-római császár, 18 éves volt, mikor 395-ben, atyja halála után, trónralépett. Testileg és szellemileg kissé gyenge, de jóakarátú ember volt; uralkodott egy nagy birodalom felett s ő felette uralkodtak udvarának hölgyei és eunuchjai. Felesége, Eudoxia, egy frank fejedelm ember leánya volt, aki Konstantinápolyban nevelkedett. A császárné nem volt éppen kifogástalan nő s ezt Antiochia szent pátriárkája, Aranyszájú János meg is mondta neki. A császár száműzte a szent főpapot, de az Isten megengesztelésére fővárosát nagyszerű templomokkal díszítette. Arcadius 31 éves korában meghalt, anélkül, hogy életében valami nagy dolgot cselekedett volna.

// *THEODOSIUS.* Utána hétéves fia, II. Theodosius következett 408-ban. Ennek volt egy három évvel idősebb nővére, Pulcheria, nagyon eszes leány aki 16 éves korában, 414-ben felvette az *augusta* (felséges) címet és kezébe vette az állam ügyeinek intézését. Örökölte nagyatyja kiváló szellemi képességeit és nagy gonddal nevelte kis öccsét, a császárt. Ebből nagyon derék, tisztességes és művelt ember lett. A fiatal császárt azonban nem érdekelték a kormányügyek; bele se nézett a legfontosabb iratokba se; nővére egyszer tréfából eléje terjesztett egy iratot, mely elrendelte a császár kivégzését; II. Theodosius ezt is aláírta. 450-ben vadászat közben leesett a lóról, eltörött a gerince és meghalt. A kortársak és a történelem ezt a jelzöt adták neki: »Szépíró«. Ez volt a legkiválóbb tulajdonsága ... Pedig már 441 óta erősen fenyegették a birodalmat Attila hadai s a hún királyt csak nagy adók fizetésével lehetett Konstantinápolytól távoltartani Theodosius halála után nővére, Pulcheria egy ideig egyedül kormányzott; 453-ban társ-császárnak maga mellé

vett egy öreg tábornokot, a 60 éves Marcianust, csakhamar hozzá is ment feleségül, de már 453-ban meghalt s négy év múlva követte őt a sírba férje is, ki egyike volt a legtisztességesebb uralkodóknak.

Utána, miután a Theodcsius-család kihalt, a rangidős tábornok, Aspar következett volna; ez azonban alán nemzetiségű és ariánus vallású volt; emiatt császár nem lehetett, de a senatussal császárrá választott egy Leo nevű alantas tisztet, arra számítva, hogy ez majd mindenben engedelmes eszköze lesz. Leo azonban elég okos volt ahhoz, hogy a hadsereg parancsnokától függetlenül magát s szövetséget kötött egy kisázsiai félvad népnek, az isauroknak fejedelmével, Zénóval. A barbár egy igen erős csapat élén Konstantinápolyba költözött, megkeresztelkedett, nőül vette a császár leányát s Leo 474-ben bekövetkezett haláláig nyugodtan uralkodhatott — testőrségétől nem kellett félnie, mert veje oltalma alatt volt. Néhány okos törvényen kívül semmi nevezetes dolgot nem csinált. De legalább igyekezett jól kormányozni. A városon kívül, egy oszlopon állott, élő szobor gyanánt, Dániel remete; ehhez kijárt beszélgetni s tőle tanácsokat kérni; az oszlop-remete (stylita) természetesen istenes útra terelte.

LEO. Leo hasonló nevű unokája még kis gyermek volt, mikor a trónt örökölte; a fiúcska egy beszéddel, melyre jól betanították, a cirkuszban apja fejére tette a koronát és Zenót társ-császárrá fogadta. A fiú csakhamar eltűnt (valószínűleg megmérgezték) és már 474-ben Zeno volt az egyedüli császár. Ez nem tetszett az anyósának, I. Leo özvegyének, Verinának, ki saját testvérét, Basiliscust akarta császárrá tenni. Verina fel is lázította a népet és Zeno elmenekült Konstantinápolyból. A senatus megválasztotta császárrá Basiliscust. Ez azonban nemcsak nagyon zsarolta a népet, hanem azt a hibát is elkövette, hogy kivégeztette nővérének, Verinának kegyencét, Patríciust. Verina erre a hazájába, Isauriába menekült Zénóhoz fordult s visszahívta Konstantinápolyba. A senatus visszaadta a trónt Zénónak, Basiliscust pedig száműzte. A számkivetett császárt, egész családjával együtt Kis-Ázsiában egy mély gödörbe

dobták, ahol mindnyájan éhen veszttek. Egymásba kapaszkodva, egymást átölelve haltak meg. Zeno még 14 évig uralkodott; az egyházzal szemben nagyon bőkezű volt, de sokat kegyetlenkedett. Elkövette azt a hibát is, hogy kiadta a »Henotikon« néven ismert rendeletet, mellyel az összes keresztény felekezeteket egyesíteni akarta. A hit dolgaiban járatlan ember munkáját a pápa kárhoztatta.

ZENO. Zénónak 491-ben bekövetkezett halála után már idős özvegye, Ariadne régi kegyencét, Anastasiust választotta császárrá s özvegységének negyvenedik napján hozzá is ment feleségül. Anastasius már hatvan éves volt, valaha híres férfiszépség; egyik szeme fekete volt, a másik kék. Ez az alacsony származású ember azonban nem volt alkalmas a kormányzásra; az ő uralma alatt fajult el teljesen Konstantinápoly népének főbűne, a pártviszály. A pártvillongások azonban nem holmi politikai kérdések miatt keletkeztek, hanem a sport miatt. A konstantinápolyi még jobban a cirkusz, az aréna népe volt, mint a római. Mint napjainkban a labdarúgás, Konstantinápolyban az V—VII. században az ügetőverseny állandó lázban tartotta az egész népet. A kék versenykocsik hívei gyűlöltek s minden kínálkozó alkalommal megtámadták a zöld versenykocsik híveit, s ezek amazokat; mindenki vagy a kék vagy a zöld párthoz tartozott. Zeno zöld volt, Anastasius kék s a zöldeket nem kesztyűs kézzel kezelte; emiatt gyakran voltak Konstantinápolyban uccai harcok. A tartományokkal Anastasius nem sokat törődött. 502-ben Cabades perzsa király el is vette tőle Armeniát s az örményeket tömegesen lemészárolta. Ettől kezdve az örmény nép, egészen a XX. századig, annyi vért vesztített és annyit szenvedett, amennyit semmi más nép a világon — ezért fejlődött oly magas fokra élelmessége. Anastasius 88 évig élt; annyira félt a haláltól, hogy beleőrült. Nem hallgatjuk el érdemeit sem: Konstantinápolyt ő vette körül védőfallal a barbárok ellen, ő szüntette be a halálraítélteknek a cirkuszban vadállatokkal való széttépetését s ő törölte el a chrysarpiát« (Ez a görög szó azt a szokást jelentette, hogy a hivatalokat megüresedésük alkalmával elárverezték: az

kapta a hivatalt, aki a császárnak legtöbbet fizetett érte.)

JUSTINUS. 518-ban, Anastasius halála után a megvesztegetett senatus Justinus testőrtisztet választotta meg császárnak. Ez Serdicából (a mai Szófiából) való írástudatlan paraszt volt; két fivérével fiatal korban a katonasághoz szegődött és derék harcosnak bizonyult. Már 68 éves volt, mikor császár lett és csak 9 évig uralkodott. Miután gyermekei nem voltak, Justinianust, testvérének fiát jelölte ki utódául.

JUSTINIANUS. Justinianus 44 éves volt, mikor 527-ben trónralépett. Uralkodásának 38 éve a keleti császárság fénykora volt. Nagyon erős, mindig vidám ember volt; a fülei szinte szünet nélkül mozogtak. Nagyműveltségű ember volt és szerencsésen választotta ki minisztereit és tábornokait. Legnagyobb érdeme az, hogy a legkiválóbb jogtudósokkal rendszerbe foglalta, Corpus Juris Civilis címmel, az élő jogot (529). Ő építtette a byzanci építészet leghíresebb remekét, a konstantinápolyi Szent Bölcsesség (Hagia Sophia) templomot. A népet iszonyú adókkal terhelte meg s a zúgolódás oly nagy volt, hogy a császárt, aki kékpárti volt, a cirkuszban a zöldpárt szemtől-szemben szidalmazta. Miután a császár néhány felségsértőt kivégeztetett, ebből forradalom támadt, melyet a császár legkiválóbb hadvezére, a három világrészben győztes Belizár csak nehezen tudott elnyomni. Felesége, Theodora, egy cirkuszi állatápoló leánya, nagyon hírhedt nő volt s igen viharos múlt után ment férjhez Justinianushoz, amikor ez még nem volt császár. Justinianus idejében (531) jelentkezett először Európában az Etiópiából behurcolt pestis. Justinianusról az egykorú írók többnyire csak az ellenszenves dolgokat jegyezték fel, mert ez a császár a nagyhírű athéni főiskola tanárait takarékoságból szélnek eresztette s a tudósok és írók állami fizetését beszüntette. II. Justinus, Justinianus utóda, az elhalt császár nővérének fia volt; értéktelen ember; meg is örült; 578-ban meghalt. Özvegye egy Tiberius nevű alantas tisztet választatott császárrá, ki azt ígérte, hogy nőül fogja venni — a választás után azonban a vidékről megjött Tiberius felesége

és két leánya, a császárné nagy meglepetésére, aki nem is sejtette, hogy kegyence már régen nős ember.

MAURITIUS. Mikor Tiberius 582-ben meghalt, veje, Mauritius követte a trónon. Ez sok hadjáratban győztes vezér volt, de csak katonai dolgok iránt érdeklődött. Az ő idejére esik a keleti birodalom első nagy konfliktusa a pápával. A konstantinápolyi pátriárka, Böjtölő János, nagy aszkéta volt, de szigorúságát még felülmúlta becsvágya; azt hirdette, hogy ő »a kereszténység egyetemének püspöke«. I. Gergely pápa ezt a felfuvalkodást azzal viszonzta, hogy ő meg ezt a címet vette fel: »Isten szolgáinak szolgája«. Mauritiusnak sok baja volt az avarokkal. Ezek egyik hadjáratban elfogták Mauritius 12.000 katonáját és mikor a császár sokalta az értük követelt váltságdíjat, az avarok mind a tizenkétezer hadifoglyot agyonverték. Emiatt forradalom támadt s egy Phocas nevű katonát választottak császárnak, ki Mauritiuszt és öt fiát, majd feleségét és három leányát lefejeztette, hatodik fiát pedig, ki a templomba menekült, az oltár mellett szúratta le. Ez 602-ben történt. Nyolc év múlva egy újabb forradalomban Heracliust választották császárrá. ki Phocast lefejeztette.

HERACLIUS. Heraclius, kit gyakran nyugtalanítottak az avarok, Sziléziából és az Odera vidékéről lehvta a Balkánra a szerbeket és horvátokat. A kazárokkal szövetkezve öt évig sikeresen harcolt a perzsák ellen és óriási zsákmányt hozott Ázsiából. A zsákmányban volt a Megváltó keresztje is, melyet II. Chosroes perzsa király vitt el Jeruzsálemből. Heraclius után fia, III. Constantinus lett császár; a nagyapja koporsójából kivett koronával koronázták meg. Fiatalon halt meg; utóda II. Constans császár a monotheleta szektához csatlakozott; I. Márton pápát el is fogatta és sanyargatta. Derék testvérét, Theodost megölette. Konstantinápoly végül is fellázadt ellene. A császár Syracusába menekült. Itt fürdés közben egy rabszolga kancsóval fejbevégtá s az elkábult császár belefűlt a fürdő vizébe. Unokája, II. Justinianus 685-ben, 16 éves korában lett császár. Ez nagyon kegyetlen ember volt; különösen üldözte a montanista szek-

tát, melynek híveit bezáratta templomaikba és elevenen elégette. 695-ben fellázadt ellene a nép; a császárt, miután az orrát levágták, Chersonba száműzték. A forradalom vezére, Leontius lett a császár. Ennek hadserege egy afrikai hadjáratból, hol mindent elvesztettek, győzelmet hazudva tért haza és egyik tisztjét, Tiberiust kiáltotta ki császárnak. Leontiust, miután az orrát levágták, kolostorba zárták. A már szintén orrtalan II. Justinianus a számkivetésben nőül vette a kazár fejedelem leányát, szövetekezett a bolgárokkal s 705-ben megostromolta és bevette Konstantinápolyt. A cirkuszban rendezett diadalünnepen Leontiust és Tiberiust használta zsámoly gyanánt s azután gyermekeikkel együtt lefejeztette őket. Nyolc hónapig vérengzett a zsarnok, mikor egy újabb forradalom megbuktatta. II. Justinianus levágott fejét a birodalom összes tartományaiban végighurcolták. Hatéves fiát, Tiberiust, ki a templomba menekült, az oltár előtt szúrtak le. Vele kihalt a Heracliusok családja. A győztes forradalom vezére, Bardanes lett császár, Philippicus néven. 711-ben. Ez csak élvezeteinek élt s az állam minden pénzét elpazarolta. Két év múlva a zoldpárt elfogta és szeméit kiszúrta.

ISAURI LEO. 717-ben a keleti hadsereg parancsnoka, az isauri Leo lett császár. Ez főként arról nevezetes, hogy 726-ban elrendelte a templomi szobrok és képek elpusztítását. A képpusztító (ikonoklaszta) császár a bálványimádás ürügye alatt végezte örületes munkáját, melynek tömérdek műkincs esett áldozatul. Cselekedetének legvalószínűbb oka az, hogy meg akarta mutatni, hogy vallási és egyházi kérdésekben is ő a legfőbb bíró és a rendelkező hatalom. Az, hogy a birodalom elvesztette a ravennai tartományt, kevésbé érdekelte a császárt, mint a szentképek ügye. Fia, V. Constantinus egy szadista örült, harmincnégy évig vérengzett. 775-ben halt meg; oly sokáig élt rossz híre, hogy nyolcvan év múlva kiásták csontjait és a vesztőhelyen elégették. Fia, IV. Leo, csak 5 évig uralkodott, de kíméletesen. Fia, VI. Constantinus, valószínűleg szintén az a volt, saját anyja szúratta ki a szeméit, Ez az asszony, Irene, fiának, az utolsó Isaurinak halála

után császárné lett. 800-ban tiltakozott az ellen, hogy a pápa Károly frank királyt császárrá koronázza, az új császárságot a régiebb nem akarta elismerni.

NICEPHOR. 802-ben egy forradalom Nicephor hivatalnokot juttatta trónra. Határtalanul pénzsóvár ember volt. 811-ben a bolgárok ellen harcolva elesett. Utána veje, Mihály császár becsületesen uralkodott, de már 2 év múlva megbuktatta az örmény Leo. Ez is képpromboló volt. 820-ban összeesküvést szőtt ellene legjobb barátja, Dadogó Mihály, kit ezért karácsony böjtjén tűzhalálra ítétek. A császárné könyörgésére az összeesküvő kivégzését az ünnep második napjára halasztották. Azonban az ünnep első napján kitört a forradalom, Leót a templomban megtámadták, fejét az oltár előtt levágták, Dadogó Mihályt császárrá kikiáltották; az új császáron még rajta voltak a bilincsek, mikor megkoronázták.

MIHÁLY. — PHOTIUS ELSZAKADÁSA AZ EGYHÁZTÓL. Dadogó Mihály is vérengző zsarnok volt; alatta vesztette el a birodalom Sziciliát, Krétát és Dalmáciát. Fia, Theophil szintén vérengző volt; fiát, Részeges Mihályt jellemzi mellékneve. Ennek nagybátyja, Bardas, bűnös viszonyban élt a menyével s emiatt Ignác pátriárka (kit halála után szentté avattak) megtagadta tőle a vízkereszt-i áldozást. Bardas száműzette Ignácot s egy Photius nevű világi embert neveztetett ki pátriárkává. Hat nap alatt az összes papi fokozatokra felszentelték Photiust, ami ellen a pápa természetesen tiltakozott. Photius erre a pápával tartó keresztényeket eretnekeknek nyilvánította s azt hirdette, hogy miután a világi ügyekben Konstantinápoly a jogutóda Rómának, a kereszténységnek is most már »az új Róma«, a mai Konstantinápoly a középontja. Ez az álláspont természetesen tetszett a császároknak, annál is inkább, mert az egyházi ügyekbe való beavatkozásukat a pátriárkák jogosnak ismerték el. Photius fellépésével forma szerint még nem vált ketté az egyház, de lényegileg már megtörtént a szakadás.

A SCHISMA. A kelet-római birodalom népe valószínűleg felfogta a nyugati és keleti egyház fegyelmének és szokásainak különbségeit és megütöközött

rajta, hogy a nyugatiak kovásztalan kenyérrel áldoznak, akárcsak a zsidók, papjaik a szakállukat nyírják és nem nőszülnek, nagybőjtben is megeszik a tejes ételeket stb, de Photiusnak azt a teológiai kifogását, hogy a niceai és konstantinápolyi hitvallást a nyugatiak meghamisították azzal, hogy a latin szövegbe betoldották a *frilioque* szót, a nép aligha értette meg; még ma is csak a tudósok értik, mi a különbség aközött, hogy a Szentlélek »az Atyától és Fiútól« származott, mint a rómaiak hiszik, vagy »az Atyától a Fiú által« származott, mint a keleti egyházatyák tanítják. A teológiai kifogás inkább ürügy, mint ok volt a szakításra; a valódi cél a konstantinápolyi pátriarkátus és császárság függetlenítése volt a pápától. Részezes Mihály császárt 867 szeptember 24-én megölték. Utána a macedón Bazil lett császár, ki Ignác pátriarkát visszahelyezte székébe és Photiust száműzte, II. Adorján pápa Konstantinápolyba zsinatot hívott össze, mely Photiust 300 püspökével együtt méltóságától megfosztotta. Ignác halála után Photius, aki megtérést ígért, ismét pátriárka lett VIII. János pápa hozzájárulásával, mert a pápaságnak ugyanakkor nagy szüksége volt a császárság támogatására.

BÖLCS LEO. 886-ban Bazil fia, Bölcs Leo lett a császár, ki remek könyvet írt a taktikáról, de maga nem szerette a csatatereket. Photiust kolostorba záratta s testvérét, Istvánt tette meg pátriárkává. Erkölcstelen ember volt. Egy Zoe nevű nőtől született a fia, Constantinus, akinek születése után Zoét nőül vette és császárnévá koronáztatta. Bölcs Leo fia, ki később VII. Constantinus néven uralkodott, a Bíborban született (Porphyrogenetos) jelzőt viselte. Ez annyit jelent, hogy amikor született, az atyja már uralkodott. Abban az időben csak az ilyen bíborban születetteket tekintették kétségtelen trónörökösöknek. Bíborban született Constantinus is tudós ember volt, mint az atyja. Fia, Roman számára 949—952 közt könyvet írt »A birodalom kormányzásáról«, mely ránk nézve rendkívüli jelentőségű, mert a magyarság IX. századbéli történetének ez a legteljesebb és leghitelesebb forrása. Roman, VII. Constantinus fia, csak rövid ideig uralkodott, mert

felesége, aki egy kocsmáros leánya volt, megmérgezte. 959-et írtak akkor. A méregkeverő nőnek, Theophanónak két fia volt; a nagyobbik II. Bazil császár, ötéves, a kisebbik VIII. Constantinus, kétéves. A hadsereg kikiáltotta társcsászárnak Nicephor Phocas tábornokot, kihez az özvegy császárné azonnal nőül ment. Tíz év múlva Nicephor Phocast megölték és Zimisces János tábornok lett a társcsászár, ki előzően házasságot ígért Theophanónak, de megkoronáztatása után ígérését nem tartotta meg. Theophano hasonló nevű leánya a német-római császár fiának, II. Ottónak lett a felesége. Zimisces János császár 976-ban meghalt. Utána II. Bazil egyedül uralkodott; jó katona volt. 1025-ben halt meg, 68 éves korában, mint agglegény. Testvére a már 65 éves VIII. Constantinus követte a trónon, kit a zenén kívül semmi sem érdekelt; egészen meghülyülve halt meg 1028-ban. Halálos ágyán férjhez adta már 48 éves leányát, Zoét, egy Argyropulos Roman nevű katonához, ki ezen a réven császár lett. Az új császárnak már volt ugyan felesége, de ettől hamar elválasztották. Hat év múlva megölték. Még el sem temették, mikor már 54 éves özvegye nőül ment Paphlagoniai Mihály katonához, ki a császári koronát kapta hozományul. Sajnos, a szép császár epilepsziás volt és rossz katona. Rövid uralma alatt a normannok elfoglalták Szicíliát. Unokaöccse, Calafat Mihály is csak egy évig uralkodott — azután megvakították és kolostorba zárták

CONSTANTINUS MONOMACHUS. VIII. Constantinus két leánya, Zoe és Theodora került 1042-ben trónra. Zoénak már nyolc év óta kegyence volt Constantinus Monomachus, egy 64 éves öreg ember. Ezt Zoe társcsászáruul és férjül maga mellé vette és törvényes feleségétől elválasztotta. IX. Constantinus jelentéktelen és erélytelen ember volt; az ő idejében, 1054-ben vált teljessé a nyugati és keleti egyház végleges elszakadása, ami nagy részben Cerularius Mihály pátriárka műve volt. Ez év őszén a császár lemondott és sógornője, a már 76 éves, de jó erőben levő Theodor[^] foglalta el a trónt. Csak két évig uralkodott. VI. Mihály szintén kétévi uralma után Comnen Izsák lett a

császár, ki dinasztíát alapított. A bolgár király leánya volt a felesége. Nagyon sikeresen kormányozott. Testvére, János, még derekabb ember volt. Izsák apró gyermekeket hagyott hátra; így történt, hogy 1068-ban Konstantinápolyban nem kevesebb, mint tíz trónkövetelő volt. Egymást érték a polgárháborúk, összeesküvések és palotaforradalmak.

A *COMNENEK*. 1081-ben Comnen Elek lett a császár. Az ő idejére esik az első két kereszties hadjárat; a keresztiesek átvonulása nagy megpróbáltatás volt a birodalomra. 1118-ban fia, Szép János követte a trónon; az Szent László király leányát, Piroskát vette nőül. Szép János és Árpádházi Piroska fia, Comnen Manuel, a kelet-római birodalom egyik legkitűnőbb *császára* volt, 1143-tól 1180-ig. Ennek fiát, II. Eleket megfojtotta egyik rokona, Andronicus, a Comnencsalád legtehetségesebb és legzüllöttebb tagja, hogy ő juthasson trónra; öt azután kétévi szakadatlan vérengzés után agyonverték. Ezután nagyon gyakori volt Konstantinápolyban a trónváltozás. Például 1204-ben öt hónap alatt három császár »meghalt«, kettőt pedig elkergettek. Ebben az évben a keresztiesek elfoglalták Konstantinápolyt és elhatározták, hogy maguk közül választanak császárt. A várost kirabolták (a templomokat is) és császárrá választották Balduint, Flandria grófját. A pápa, III. Ince, örült ennek, mert ismét katolikus lett az uralkodó, de a templomok kirablása miatt megróttá a keresztieseket.

LATIN CSÁSZÁRSÁG. Ettől kezdve a keleti birodalom mint »latin császárság« szerepel. Uralkodói e korszakban mind franciák voltak. Az új államalakulat életképtelen volt, mert a kereszties lovagok vezérei mind egyenlő rangúaknak tartották magukat s a birodalom egyes tartományait a maguk számára lefoglalták. Montferrat Bonifác Thessalonia királya lett, Velence elfoglalta Krétát; Lascaris Theodor függetlenítette magát Anatóliában. A császár számára nem maradt egyéb, mint Konstantinápoly és környéke. Balduin császár egy szerencsétlen hadjáratban Johannices bolgár király kezébe került, ki kezét-lábát levágatta s egy gödörbe dobatta, a ragadozó madarak edelélül; csak

harmadnap halt meg, 35 éves korában. 1206 augusztus 20-án Balduin testvérét, Henriket koronázták császárrá, mire Lascaris Theodor Niceában »görög« császárrá koronáztatta magát. Trapezunt vára és városa Comnen Elek és Dávid kezében volt; ezek viszont felvették a trapezunti császári címet. Henrik császár 1214-ben bekövetkezett halála után sógorát, Courtenay Pétert választották császárrá, ki apósa volt II. Endre magyar királynak. 1218-ban Péter után kisebbik fia, Robert lett császár, ki keserves háborúkat folytatott Theodor epirusi »császárral« és Vataces Jánossal, Lascaris Theodor vejével, ki *niceai* görög császár lett. Robert után 1228-ban öccse, II. Balduin következett, ki még csak 11 éves volt; megválasztották mellé társcsászárnak Jeruzsálem elűzött királyát, a már 80 éves Brienne Jánost. 57 évi fennállás után, 1261-ben, megbukott a latin császárság — Paleolog VIII. Mihály kiverte a kereszteseket Konstantinápolyból. VIII. Mihály császár fia, Andronicus, V. István magyar király leányát, Annát bírta nőül. A Paleolog- és a Cantacuzeno-család tehetségtelen tagjai jelentéktelen uralkodók voltak a császári trónon. A XV. század közepén az előretörő törökök ellen azonban már elkésve keresték a nyugat védelmét, ennek előfeltétele volt a római egyházzal való egyesülés. Ez formailag meg is történt az 1438-i firenzei zsinaton, azonban a keleti egyház püspökei és papjai nem fogadták el és nem hajtották végre a zsinat végzéseit. A török már Konstantinápoly kapuja előtt állott. A császár, Paleolog IX. Constantinus, az egész Európa részéről csak Genovából kapott segítséget, Giustiniani János vezetése alatt, de mikor már menthetetlen volt a város, a megsebesült Giustiniani embereivel hajóra szállt és elvitorlázott.

A CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA. 1453 május 29-én hajnalban indult meg a törökök rohama. Benn a városban az öregek, nők és gyermekek a templomokban szorongtak és hangosan imádkoztak; a férfiak védték a falakat, de hiába. A császár végigjárta csapatait, mindenkitől bocsánatot kért, ha valaha valakit megbántott — s ő lett talán az első hősi halottja a védelemnek.

A várost bevétele után a törökök szokás szerint kirabolták. Ennek megtörténte után II. Mohamed szultán bevonult a városba s teljes vallásszabadságot ígért a keresztényeknek. Három hét múlva a szultán Drinápolyba ment, mert a törökök ekkor még nem is gondoltak arra, hogy Konstantinápoly legyen a kalifa utódainak székhelye.

18. MAGYARORSZÁG A RÓMAIAK IDEJÉBEN

Hazánk területe a magyarok honfoglalása előtt sohasem volt egységes és független állam. Apró, különböző fajú és nyelvű népek éltek itt, hol harcban egymással, hol békében. Herodotos idejétől kezdve nagyon bőségesek az itt élt népekre vonatkozó irodalmi adatok, de a történelem számára keveset érnek. A legtöbb népek csupán a nevét ismerjük, a név pedig nem mond semmit.

Kr. e. 35-ben a rómaiak elfoglalták Sziszeket (Siscia, görögül Segesta), nem hódításvágyból, hanem Illyricum nevű provinciájuk védelmére. Még abban az évben megszállották Sirmiumot (Mitrovicát) s ezt a vidéket Illyricumhoz csatolták. Az itt élt népet, melyet megvertek, a rómaiak pannonoknak nevezik. Ezek számtalan felkelése miatt a rómaiak kénytelenek voltak észak felé terjeszkedni. Hogy a Dunántúl egyes pontjait mikor érték el, nem tudjuk. Kr. u. 71-ben a Dunántúl már Pannónia néven külön tartomány. Ennek nyugati fele (Horvátországgal és Krajnával együtt) 107-től kezdve Felső-Pannónia, keleti fele (a Duna jobbpartja) és Szlavónia pedig Alsó-Pannónia. Kr. u. 71-ben már romai hajóraj is volt a Dunán.

Trajanus császár a 98—99-es év telét a Dunántúl töltötte. Ebben az időben már római tábor, egy-egy légió állomásnelye Brigetio (Ó-Szőny) és Acquincum (Ó-Buda) Trajanust nem Pannónia népei foglalkoztatták, hanem a dákok. Ez thraciai eredetű nép volt s a Kr. u. I. században nagy birodalmat alkotott, amelybe beletartozott a mai Románia, Erdély, a Tiszán-

túl, sőt a Duna-Tisza köze. A dákoktól keletre a geták laktak, akikkel egy fajhoz tartoztak. Már Domitianus császár nagy háborút viselt a dákok ellen, 89-ben meg is verte őket Tápénál. Trajanus idejében a rómaiak 101—102-ben és 105—106-ban újabb háborút indítottak a dákok ellen. Trajanus megverte Decebal királyt, elfoglalta székvárosát, Sarmisegethusát is, (a hunyad-megyei Várhelyet) s az egész dák népet rabszolgaságba hajtotta a többi római provinciába; helyükbe Dalmáciából és Apuliából hoztak új telepeseket. Trajanus a Feketetengertől Galliáig hadi utat építtetett, melynek legnehezebb részét az Alduna mentén sziklába kellett vájni, mintegy két méterrel a legmagasabb- vízállás felett. Dácia oly nagy volt, hogy három provincia is kitelt belőle; az elsőnek Apulum (Gyulafehérvár), a másodiknak Porolissum (Mojgrád, Szilágy megye), később Napoca (Kolozsvár), a harmadiknak pedig Malve volt a székhelye.

Felső-Pannoniában a polgári főnök (*praeses*) Sopianaeban (Pécs), a katonai főnök (*dux*) pedig Acquincumban lakott. Alsó-Pannonia fővárosa ugyanakkor Sirmium. Mindkét Pannónia vallási központja Herculia (Sárpentele).

Már Kr. u. I. században megvolt Scarbantia (Sopron) és Sabaria vagy Savaria (Szombathely). Mindkét várost valószínűleg még a bojok alapították. Ez hatalmas kelta nép volt, mely többször betört Italiába, majd az Alpoktól északra helyezkedett el. Csehország régi neve (Bojhaemum) tőlük származik; Pannoniába Kr. e. 60 körül jöttek s innen a rómaiak szorították ki őket. Pannoniában nagyon régi város még Arrabona (Győr), Mogetiana (Keszthely) és a katonai szempontból nagyon fontos Mursa (Eszék).

Pannónia a rómaiak birtokában csak arra való volt, hogy az északi barbárok betörése ellen biztosítsa a birodalmat. Erre a célra a legrosszabb esetben is harmincezer katona elég volt, mert az északi szomszédokkal, főként a quadokkal és a szarmata jazigokkal szívesebben egyezkedtek, mint harcoltak. A helyőrségnek legfőlegb a tisztjei voltak római eredetűek; a katonák Kis-Ázsiából kerültek ide s a katonai táborok körül

keletkezett vásár-városok népének nagy része alkalmazsint soha sem látta Italiát. Az igen nagyszámú felirati emléken tömérdek jó római név szerepel, de ez nem sokat jelent, mert mikor a barbár katona római polgár lett, római nevet vett föl. A katonák, akik 20—25 évig szolgáltak abban az időben, ha időközben el nem estek, bizonyára megtanultak latinul, miután azonban ezt a vidéket nem romanizálták el, valószínű, hogy a római katonaság és a csekélyszámú római hivatalnoki kar mellett a római uralom alatt is ittmaradt a barbár lakosság. A *colonia* vagy *municipium* rangjára emelt városokban a katonaság és római polgárság lehetett többségben; a falvak (*vicus*) és szállások (*pagus*) lakossága a benszülött, barbár nép volt, mely faj szerint külön-külön közigazgatási egységben, civitas-ban volt tömörítve. Ahány civitas volt, annyi nemzetiség volt. Pannoniában a rómaiak a következő nemzetiségeket ismerték el: 1. andizetek, 2. arviatok, 3. azalok, 4. amantinok, 5. belgiták, 6. bojok, 7. breukok, 8. katarok, 9. kola-piánok, 10. kornakatok, 11. cytnek, 12. eraviszkok, 13. herkuniatok, 14. jászok, 15. latovikok, 16. oszeriátok, 17. skordiszkok, 18. tauriszkok, 19. varciánok. Nem tehető fel, hogy ezek mind külön népek voltak — inkább csak közigazgatási egységek lehettek, helynév szerint megkülönböztetve; de voltak köztük valódi nemzetiségek is, mint például a bojok a mai Vas- és Sopron megyében s az eraviszkok Fejér, Tolna és Baranya megyében, azaz mint akkor nevezték: Alsó-Pannoniában. Galerius császár 295-ben Sopianae (Pécs) környékén nagyszámú karp harcost telepített le. Ezeket a mai Dobrudsából hozta. A karpok a dákokkal rokonok voltak, de fajukat nem lehet megállapítani, mert nyelvükből egyetlen szó sem maradt meg s a dákok nyelvéből is csak személy, hely- és növényneveket ismerünk.

377 után, amikor a keresztény Valens volt a császár, a római uralomnak már csak a nyomai maradtak raeg Pannoniában. A pécsi ókeresztény katakomba ffl bizonyítja, hogy a rómaiakkal a kereszténység is elérkezett Pannoniába; a nem-római vallások közül azonban nagyobb jelentősége volt itt a perzsa Mithras-

kultusznak, melyet a kisázsiai katonaság hozott ide. A bevándorló kereskedők is keletről jöttek és valószínűleg kisázsiai görögök és örmények voltak, de vannak a régészeti emlékek között olyanok is, melyek kétségtelenül egyiptomi eredetűek.

Mindenütt azt olvashatjuk, hogy a negyedfél évszázadra terjedő római uralom és kultúra itt kevés nyomot hagyott. Ezt azonban legfeljebb oly értelemben fogadhatjuk el, hogy azt a kultúrát, melyet a rómaiak itt megteremtettek, az utánuk jövő népek elpusztították. Megmaradtak azonban nagyszerű^ országútjaik s itt a középkor számos városa a római romok köveiből épült fel.

Hogy miért vonultak ki innen a rómaiak, nem tudjuk; lehet, hogy másutt vívott háborúik miatt. Nyoma van annak is, hogy ugyanakkor éhínség és pestis volt Pannoniában.

Kik jöhettek a helyükbe? A Dunától északra már az I. századtól kezdve itt voltak a germán quadok, a Dunától keletre a szarmata jazigok; együtt harcoltak sokszor a rómaiak ellen, de amikor a rómaiakat nem háborgatták, egymás ellen küzdöttek. A két barbár népet védősáncok választották el egymástól; a quadok külső sánca az Ipoly vonalától Selmecbányáig, a jászok sánca, a »Csörsz árok« pedig a Cserháttól a Bükkig vonult. A név nyilván oly időből való, amikor már szlávok is laktak itt, mert a »Csörsz árka« »Csertövszki jarek«, ami nem más, mint Ördögárok.

A Bácskában a »római sáncot«, Földvártól Újvidékig, nem rómaiak, hanem szarmaták építették. A legrégebbi földvárak (Bácsföldvár és Nagykörös) szintén szarmata eredetűek.

Valószínű, hogy a sokféle név alatt szereplő szarmata népeknek államhoz hasonló szervezete s a törzs-kereteket meghaladó kormányzata nem volt; vezéreket csak háború idejére választottak. De mind jó harcosok voltak, s a nyugati népek tőlük tanultak fegyverkezni. Vászonruhájukra vaslemezeket vagy rézpikkelyeket varrtak, s kemény bőrből készült kabát és nadrág védte őket; vas-abroncsos sisakjuk is volt.

A gótok, akik a Dneper vidékén uralmuk alá

hajtották az ott talált szarmata, germán és dák népeket, a Keleti tenger mellől magukkal hozott herulokkal együtt már 270-ben elérték a Dunához, s Aurelianus császár belenyugodott, hogy a gót és római birodalom között a Duna legyen a határ. Ettől kezdve, Pannoniát kivéve, az egész Magyarország területére állandóan vándoroltak be a germánok, szarmaták és szlávok.

Később, a hunok nyugatra nyomulása következtében, a gótok átmentek az Al-Dunán, elárasztották a Balkánt, 378-ban megverték a rómaiakat és ettől kezdve ők voltak az urak Pannoniában.

381-ben a nyugati gótok kivonultak Erdélyből s ezzel utat nyitottak a hunoknak nyugat felé. A nyugati gótok már Dél-Galliában és Hispániában voltak, mikor Attila azt hirdette, hogy a nyugati gótok az ő szökevény alattvalói.

Mire a hunok ideértek, az ország meglehetősen lakatlan volt; gót, gepida, szarmata és szláv nép-törödékek éltek benne.

19. A HUNOK

SZKÍTÁK ÉS SZARMATÁK. A szkíta s utána a szarmata nép a dél-orosz síkságon bizonyára konglomerát nép volt, melynek összetételéről még évszázadokig fognak vitatkozni a tudósok. Lehet, hogy ezekben a népekben sok faj egyesült, időlegesen s egy nomád népről szólva, országról és határokról is csak bizonyos időtartamokra korlátozottan beszélhetünk. Körülbelül időszámításunk kezdetén tűnnek el a történelem színpadjának homályos háttéréből a szkíták, hogy helyet adjanak a szarmatáknak. Ebben az időpontban minden nép »szarmata«, mely a Volga és a Közép-Duna között lakik, akár alán, akár jazig, akár roxolán névvel szerepel. Valószínű, hogy Sarmisegethusa volt az óváros neve és kapcsolatban van a szarmatákkal, talán annyit jelent, mint »szarmata város«. Az alánokat és jazigokat a IV. század végén is csak mint kóbor népeket emlegetik az írók. Ha az e korbeli, különböző nevű népek szokásai és jelleme között

feltűnő egyezéseket tapasztalunk, még nem kell okvetetlenül faj rokonságra gondolnunk: a nomád életmód és nem az eredet hozta létre ezeket az egyezéseket. Hogy nincsenek házaik, sőt sátraik se, hogy kitűnő lovasok, rablásból, halászatból és vadászatból élnek, rendkívül harciasok, jó fegyverforgatók és ravaszok, — ez minden vándorló, nomád népről elmondható és természetes, hogy valamennyinek a harci taktikája ugyanaz és a már megtelepedett népekétől eltérő. Amit a szarmaták életmódjáról tudunk, az mind ráillik a hunokra, sőt a nomád magyarokra is, és ha ezek a népek egymással összeütközésbe kerültek, nem fejlettebb erkölcsük s nem magasabb kultúrájuk biztosította a győztes számára a sikert, hanem talán a harcosok nagyobb száma, vagy a vezérnek az az ügyessége, mellyel minél több népet tudott szövetségesevé vagy szolgájává, mindenesetre a harcban segítő társává tenni.

HUNOK. A történetírók közt ma általánosan elfogadott nézet, hogy a hún nép a kínai történeti könyvekben sokszor emlegetett hiungnu nép származéka. A hiungnuk, kiknek nevét így is lehet kiejteni: *hjunnu*, vagy *hjunn*, a Kr. e. III. században ott éltek, ahol ma Mongolia van. Sokszor betörték Kínába, hogy ott raboljanak. Több hadjárat után a hiungnuk déli törzsei meghódoltak, a Sárga folyó mentén földet kaptak s a kínai népbe belevegyültek. Az északi hiungnuk egyrészét is sikerült beolvasztani a kínai népbe; a többiek, akik nem akartak meghódolni, az Ili és az Irtis folyók között helyezkedtek el — egyelőre. A Kr. u. II. században már a Jajk (Ural) és Volga folyók közt találjuk őket. Itt már *hún* vagy *khun* a nevük és már nem »faj-tiszták«, mert útközben sok török, tatár és ugor néptöredéket magukba olvasztottak. Valószínű, hogy az Ural és Volga közt talált népek (szkita és szarmata ivadékok) egyrészét is asszimilálták. Örmény írók feljegyezték, hogy a hunok istene *Tangri Ata*; ez török szó, annyit jelent, mint »Ég Atya«. Munkácsi Bernát szerint a hún nyelv ma is él mint csuvas nyelv, de már sok finn elemmel bővülve. A hunokat tehát úgy tekinthetjük, mint eltörökösö-

dött mongolokat; az Ázsia közepéből elindult mag mongol volt, mely útközben lavina módjára növekedett (önmagának többszörösére) s az asszimilált idegen elemek révén módosult. De mikor már Európa rémei, akkor is felismerhető bennük a mongol: »Kerek nagy fej, mélyen bennülő, apró szemek, ritka szakáll, kiálló pofacsontok, lapos orr, szennyes barna bőr, alacsony termet.« Ki ez, ha nem mongol? Nomádok, nem lovon »járnak«, hanem lovon »laknak«, bőrből készült, hosszú szárú lábbelit (csizmát) viselnek. A csatában rendkívül gyorsan, nagy ordítózással támadnak, azután úgy tesznek, mintha megszaladnának, szétfutnak, de váratlanul ismét visszafordulnak. Kitűnő nyilasok, de ha közel érnek az ellenséghez, pányvát dobnak rá.

CSATLAKOZÓ NÉPEK. Mikor a Volgán átkeltek a hunok, a Don és az Azov mentén alán törzsekre akadtak; ezek némi ellenállás után csatlakoztak a hunokhoz. A Maeotis ingoványaiban szintén több nép csatlakozott a hunokhoz. Ekkor már 375-t írtak és Balambér volt a hunok királya, ha Jordanes görög történetíró igazat mond. Tovább haladva nyugat felé, a gótokba ütköztek; ezek közül a nyugati-gótok kétszázezer fegyverese bekéredzkedett a római birodalomba; a keleti-gótok Gesimund királyukkal együtt meghódoltak a hunoknak, úgyszintén a roxlánok is. A hunok nem siettek átjönni a Keleti-Kárpátokon; portyázásaik közben már 400 előtt is jártak Erdélyben, de a zsákmánnyal visszamentek a szarmata síkságra.

ATTILA ELŐDEI. A IV. század végén Khartom a hún fejedelem, az V. század elején Uldin; mindketten a nyugat-római császár szövetségesei a gótok ellen. A germán svévek közül a markomanok 411 körül Bécs és Győr közt helyezkednek el; ezek a nyugati népek helyett a hunokhoz csatlakoztak. Uldinnak négy fia volt: Oktár, Ruga, Mundzuk és Oibarsz; az utóbbi vagy testileg vagy szellemileg hibás volt, mert semmi szerephez nem jutott. Bár Oktár volt az idősebb, Ruga nagyobb hatalom volt, — megverte a kelet-rómaiakat és évi 350 font aranyat kapott tö-

lük. Egy siliistriai származású római, Aetius, a hunok közt élt ekkor, mint Honorius császár túsza. Eltanulta a hunok nyelvét és szokásait, sőt harcolt is velük együtt a rómaiak ellen. A hunok 432-ben lépték át a Dunát, — bevonultak Pannoniába. A következő évben Itáliában járnak és kierőszakolják, hogy a *császár* Aetiust nevezze ki a római hadsereg fővezérévé. 436—437-ben a rómaiak és hunok együtt harcolnak a Rajna mellett a burgundok ellen, Oktár fővezérlete alatt. A hún seregnek egy másik része Mundzuk két fiának, Attilának és Bledának vezetése alatt a kelet-rómaiak ellen harcol, oly sikerrel, hogy a császár az évi 350 font arany adót kénytelen 700 fontra felemelni.

ATTILA. Oktár eltűnik a történelem színpadáról, sőt Bleda (»Buda«) *is*. Attila állítólag megölette fivéréét. Ez azonban nem valószínű, mert Priskos rhetor látta Bleda özvegyét Attila udvarában, hol a legnagyobb tiszteletet tanúsították iránta. 436 után a Kaspi tótól a Rajnáig s a Dunától a Balti tengerig terjedő területen Attila az egyetlen úr. Ebben az óriási birodalomban a hún elem bizonyára elenyésző kisebbség; a hivatalosan hún-nak nevezett népben tömördek a szarmata, a finn-ugor, a török, a germán és a szláv. Attila valahol a Duna-Tisza közt lakott, »fából készült házban«. Fővezére egy Onegesios nevű görög. Külügyminisztere a pettaui származású Orestes, kinek fia később a nyugat-római birodalom utolsó császára lett. Attila kormányzásával népei meg voltak elégedve; maga Onegesios is azt mondta Priskosnak, hogy inkább lenne szolga Attilánál, mint nagy úr és gazdag ember a rómaiaknál. Miután Attila egyik fia, Ellák, 446-ban már hadvezér és kormányzó, valószínű, hogy Attila a század első éveiben született, valahol a Volga mentén. 446-ban a Balkánon jártak a hunok; elfoglalták Belgrádot, Naissost (Nist) és Sardicat (Szófiát), hetven várost elpusztítottak. A császár hatezer font aranyat adott hadisarcul s az évi adót 2100 font aranyra emelte föl. Mivel a hunok a Dunától délre ötnapi járóföldet követeltek, a császár Maximinust és Priskos ügyvédet követségbe küldte Attilához. Priskosnak köszönhetjük Attila udvarának s a hún népnek mesteri leírását. 450-ben

határozta el Attila, hogy meghódítja az egész világot. Két gótot küldött Konstantinápolyba és Rómába a két császárhoz ezzel az üzenettel: »Uram és urad, Attila parancsolja általam, hogy készítsd el neki palotádat!« Attila a nyugati birodalom leigázását tartotta sürgősebbnek. A támadásra két jogcíme is volt. III. Valentinianus császár nővére, Honoria, kit családja fogva tartott, titokban jeggyűrűt küldött Attilának, ki erre »hozomány« gyanánt követelte a nyugati birodalmat. Azonban komolyabb jogcím is volt a háborúra: a hunok elől »megszökött« nyugati gótok a rómaiak védelme alatt királyságot alapítottak Gallia délnyugati részében, Aquitániában. Nem tudni, hogy Attila mekkora sereggel indult el nyugatra, de útközben annyi frank, burgundi és egyéb germán csatlakozott hozzá, hogy katonáinak száma a félmilliót meghaladta, mire megérkezett a catalaunumi síkságra, a Marne vidékére. A rómaiakhoz is sokan csatlakoztak, — mindenekelőtt a gall rómaiak, a frankok egy része, a helvétek, a Tours és Orléans között talált alanok s a nyugati gótok.

CATALAUNUMI CSATA. 451 június havának valamelyik napján, a saali-frank Merovaeusnak (a Meroving-ház megalapítójának) vezetése alatt álló csapat kezdte meg a harcot délután három órakor és este kilenc óra után ért véget a csata — eldöntetlenül. Aetius, a római fővezér, nem hiába tanult a hunoknál. Attilához méltó ellenfélnek bizonyult. Másnap reggel mind a két fél megkezdte az elvonulást a csataterőről, melyen százhatvanötezer halottat hagytak. A következő évben Attila betört Itáliába. Aquileját hosszas ostrom után bevette és nagyrészen lerombolta. Aquileja elmenekült lakói a Po folyó deltájában új várost alapítottak, a mai Velenecét; Fiúmé mögött a Karszt hegységet akkor tarolták le, — a fenyőtörzseket cölöpöknek használták az új építkezések alá. Aquileja után Rómát is el akarta foglalni Attila, de Leo pápával, ki Mantováig eléje utazott, kiegyezett és miután Róma évi adót ígért neki, Attila seregével visszafordult. Honoria, a császári ara már nem érdekelte, ellenben annál jobban foglalkoztatta Marcianus keletrómai császár, ki hadaival Moesiába, a hunok birtokára betört. A következő évben le akart számolni Attila

a keleti birodalommal, de ebben megakadályozta a halála. Attila ugyanis, aki többnejű pogány volt, egy fiatal és szép nővel szaporította feleségeinek számát; a görögök Ildikónak nevezik ezt a szép nőt, aki valószínűleg azonos Hildegunda burgundi királyleánnyal. Attila ezen a nászéjszakáján meghalt; állítólag megölte az új felesége; mások szerint eleredt az orra vére és annyi vér ment a torkába, hogy megfulladt; a harmadik vélemény szerint heveny alkoholmérgezésben halt meg. Mi igaz? Senki sem tudja. De az igaz, hogy már 53 éves volt s ez akkoriban már nagy kor volt; az is igaz, hogy az új házasság izgalmai és a szokatlan mennyiségben fogyasztott ital könnyen megárhattak a valószínűleg már nagyon megviselt szervezetű embernek.

A HÚN BIRODALOM FELBOMLÁSA. Attila halála után nagyon hamar felbomlott a nagy hún birodalom. Valószínűleg sok volt a trónkövetelő és nem volt, aki a birodalomhoz tartozó népek természetes ellentéteinek kitörését meg tudta volna akadályozni. Két nagy népcsoport szervezkedett a hún birodalom határain belül; az egyik csoporthoz tartoztak a hunok, alánok, skírek, szatagarok, stbiek — valószínűleg főként a török és finn-ugor elemek; a másik csoport népei: a gepidák, gótok, svévek, rugiak és herulok. Szóval: a turáni és a germán népek kerültek egymással szembe s a germánok győztek. Attila legidősebb fia, Ellák, már az első harcokban elesett. A hunok és a velük tartó népek egyrésze Dengezik vezérlete alatt a Dneper és az Al-Duna közé eső területen helyezkedett el. Dengezik csakhamar elesett a rómaiak elleni harcokban. A hunok többi seregeit Imák és Attila többi fiai a mai Bulgária területére vitték, honnan az V. század utolsó éveiben a dél-orosz síkságra szorultak és ott megalapították Nagy-Bolgárországot, mely a Volga folyótól kapta nevét és a bolgár nevet vette fel a hún népmaradék is. A nagy hún birodalom nyolc évtizedig állott fenn s a hunok hazánkban legfeljebb három évtizedet töltöttek. A birodalom összeomlása után az innen kivonuló vesztes népek között a hún elemet Nagy Géza, a népvándorlás korának kitűnő kutatója legfeljebb kétezer harcosra becsüli; a többi

mind hódított vagy csatlakozott nép volt. Ilyen kicsiny magból hogyan keletkezett óriási birodalom? Tekintve az idő rövidségét, semmit sem tulajdoníthatunk a faji fölénynek, mert az csak több nemzedék alatt érvényesülhetett volna. Nem lehet ezt a dolgot Attila nagy katonai tehetségével sem magyarázni, mert ő a gyengébbeket szokta megverni és Aetiussal szemben visszavonult. Valószínűbb, hogy politikai módszere volt jó; igazságosságával bizalmat keltett környezetében és népeiben; a meghódoló népekkel jól bánt, az ellenállókkel és elpártolókkal szemben pedig szörnyű kegyetlenséget tanúsított; megérdemelte az »Isten ostora« nevet, melyet középkori krónikások adományoztak neki. A hún birodalom összeomlása után a Tiszántúl és Erdélyben a gepidák királya, Ardarik uralkodott. A Duna-Tisza között megmaradtak a szarmata jazygok. A Dunántúl s a Dráva-Száva köze, Pannónia, a keleti gót királyok uralma alá került. A Duna felett a herulok telepedtek meg. Mindezek a népek egymást folyton háborgatták, mert senki sem volt megelégedve a maga birtokával. Valamennyiöket fenyegették 491 óta Csehország felől a longobárdok, akik a mai Schleswig-Holstein területéről szorultak egyre tovább délkelet felé. Justinianus kelet-római császár 537-ben szövetségesesül fogadta Auduin longobard királyt, ki erre megszállotta Pannoniát egészen a Szávaig. A longobárdok nem fértek meg a gepida szomszédsággal; folyton marakodtak. A VI. század második felében Alboin longobard király a gepidák ellen segítségül hívta az Al-Duna vidékéről az avarokat. Ezek alapos munkát végeztek: akit a gepidák közül ki nem irtottak, azt rabszolgává tették. 569-ben a longobárdok átvonultak Italiába s az avarok birtokba vették Pannoniát is.

20. AZ AVAROK

Kik voltak az avarok? A tudósok erre a kérdésre különféle elméletekkel felelnek.

Úgylátszik, volt egykor egy ogor nevű nép; ez Bem volt azonos az ugorral, sőt több, mint valószínű,

hogy a török népcsaládhoz tartozott, vagy talán ennek az egész népcsaládnak az őse volt.

Allítólag az ogor nép *vár* és *khun* nevű két törzsből alakult ki az avar nép.

Justinianus császár idejében jelent meg az első avar követ Konstantinápolyban; Kandik volt a követ neve; a haja két üstökbe volt fonva és nagyon büszke volt a magatartása. Földet követelt népe számára és »adót«; ennek fejében ígérte, hogy az avarok majd meg fogják védelmezni a kelet-római birodalmat. Az avar követ egyelőre csak ígéreteket kapott. Érdekes azonban, hogy beszédét a hún tolmács fordította le görögre — tehát a hún és avar nyelv annyira hasonlított, hogy megértették egymást.

Bár nagyon kevés történeti adatunk van az avarok múltjáról, tudjuk, hogy 561-ben az Elbe mellett harcoltak a frankokkal. Seregeik a Balti tenger partjait is fosztogatták.

Magyarországba 568-ban vonultak be, Baján fejedelem (khagan, khán) vezetése alatt. »Baján« török szó, magyarul »Gazdag« vagy »Hatalmas«. Az avarok papja *bókolaura*; a török nyelvben *böküler* annyi, mint »varázsló« vagy »bübájos«. A fejedelem helytartója a *tudun* — ez is török méltóságnév. Nem alaptalan az a feltevés, hogy az avarok valahonnan az Altai vidékéről jöttek és a IV. században kerültek a Kama folyó vidékére.

Az avaroknak csak egy tehetséges fejedelmük volt: Baján, ki 562-től 602-ig uralkodott. Sikerült neki a Don folyótól az Ennsig terjedő birodalmat alapítani.

Heraclius császár az avarok ellen hozta le a Balkánra az úgynevezett délszlávokat, az Oder és Visztula vidékéről a horvátokat, kiket Dalmáciában telepített le, egészen Epirusig s az Elbe vidékéről a szerbeket, kiknek Dardaniát és -Moesiát jelölte ki lakóhelyül. Ez a délszláv bevándorlás 630-ban ért véget

630-ban Baján családja kihalt s a fejedelemválasztás miatt nagy viszály keletkezett az avarok és a velük szövetséges bolgárok között.

A bolgárok, mint láttuk, tulajdonképpen hún ivadékok. A hún birodalom felbomlása után az Azovi

tengertől nyugatra és keletre letelepedő kuturgur és uturgur nép azonos eredetű volt, de egymással folyton civakodott ez a két hún nép. 558-ban az avarok mindkettőt leverték. A kuturgurok csatlakoztak az avarokhoz és velük jöttek a mai Magyarországra. Az uturguroknak 630 körül Kuvrat khán állt az élére — ő szervezte meg a Volga és Don közt Nagy-Bulgáriát.

Azok a bolgárok, akik az avarokkal idejöttek, Baján családjának kihalta után követelték, hogy bolgárt válasszanak fejedelemmé. Az emiatt keletkezett harcokban az avarok győztek; a levert bolgárok egy része a frankokhoz menekült, másrésze pedig visszament keletre és csatlakozott a Don és a Volga közt élő uturgur-bolgárokhoz.

Az ittmaradt avarokat nem háborgatta senki, ők azonban annál sűrűbben háborgatták nyugati szomszédaikat.

Nagy Károly idejében az avarok a bajorok szövetségei a frankok ellen és nagy darab földnek rémei Bajorországban és Friaulban. Nagy Károly szerencsésen harcolt ellenük és egészen Győrig visszaszorította őket. Pipin 796-ban egészen a Tiszáig nyomult előre, elfoglalta az avar fejedelem székhelyét s tizenöt szekér aranyat, ezüstöt és selymet zsákmányolt. Nagy Károly császár aacheni elefántcsont kürtje és kardja ebből a zsákmányból való. Miután az avarok már le voltak verve, Pannoniát a frankok beolvasztották Bajorországba.

799-ben az avarok fellázkodtak és megegyezés berontottak Bajorországba; a frankok négy évig harcoltak ellenük, míg sikerült az avarokat kiirtaniok. A frank birodalom keleti végeit újra rendezték: Ausztriából és Pannoniából egy új örgrófság lett Lorch székhellyel, a Dráva és a Száva között pedig Aquilejához csatolták.

Azok a bolgár szövetségesek, akik mindvégig kitarítottak az avarok mellett, az Alsó-Tisza mentén helyezkedtek el.

Az avarokról a legjobb akarattal sem lehet sok jót mondani; semmi sem volt bennük Attila népének lovagiasságából és tehetségéből — csak pusztítottak,

de Európa kultúráját semmivel sem gazdagították. Egyedül a hadtörténetben hagytak nyomot azzal, hogy a gyűrű-alakú földvárak (hringek) építését kifejlesztették s így némileg megbízható menedékhelyek egész rendszerét építették ki földjeik határszelein.

21. A LONGOBÁRDOK

A germán népek között a legérdekesebbek egyike a longobard. IX. századi történetírója Skandináviából származtatja ezt a népet, mely Krisztus születése idején Jütlandban s a következő két században Hamburg-Lüneburg környékén lakott. Az Elbe mentén a szláv antok földjét elfoglalták s azután délkeletre sodródtak. Az V. század végén a mai Alsó-Ausztriában találjuk őket, melynek akkori neve Rugiland. Egy emberöltővel később a Felső-Tisza mentén laktak, mint a szintén germán herulok alattvalói. 526-ban jelennek meg a Dunántúl; ugyanakkor a Duna-Tisza között gepidák vannak, kikkel örökké verekednek, mert Justinianus császár pénzeli őket, hogy ellenségeit, a gepidákat nyugtalanítsák. Királyuk, Alboin 566-ban szövetséget kötött Baján avar kánnal Kunimund gepida király ellen, kinek országát elpusztították; csak néhány gepida falu maradt meg a Tisza mentén. Alboin Pannoniát átengedte az avaroknak 568-ban és egész népével, melyhez húszezer szász is csatlakozott, lement Itáliába. Velencét elfoglalták és Alboin unokaöccse, Gisulf Friaul hercege lett. Pál, Aquileja pátriárkája Grado szigetére, Honoratus milánói érsek pedig Genovába menekült a vad és kegyetlen jövevények elől. A következő évben már a longobardoké volt az egész Felső-Itália. Az új királyság székhelye Pavia. Azonban mar nyolc év múlva, két királyuk megöletése után, harmincöt apró hercegségre bomlott fel a longobard királyság s a szászok visszaköltöztek hazájukba. Tíz év múlva azonban, mikor a kelet-római császár a frankokkal szövetséget kötött a longobardok ellen, ezeknek hercegei lemondtak önállóságukról, királlyá választották 584-ben az 575-ben megölt Kleph király fiát, Antharist s javaiknak

felét átengedték a királynak. Ennek Özvegye, Theodolinde újra férjhezment; ő és második férje, Agilulf, Torino hercege kezdte a félig pogány, félig ariánus longobardokat a katolikus egyházba térítgetni. Nagy Szent Gergely pápa annyira méltányolta a királyné buzgóságát, hogy Krisztus keresztjének egyik szegét neki ajándékozta. Ezt a szöveget mingyárt be is illesztették a longobard királyok vaskoronájába. (Erről a koronáról van elnevezve a vaskorona-rend, mely eredetileg nem osztrák, hanem lombardiai rendjel volt.) A vaskoronát a Theodolinde által alapított monzai székesegyházban őrizték. Grimoald uralkodása alatt (662—671) már a katolicizmus volt a longobard királyság uralkodó vallása. A VII. század végén már mindnyájan katolikusok, de inkább csak külsőleg, mert lélekben még kegyetlen pogányok. Első valóban istenfélő és valóban keresztény királyuk Liutprand (713—744). Utóda, Rachis már ostrom alá vette a pápát Perugiában, de Zakariás pápa kiment hozzá a táborba és úgy a lelkére beszélt, hogy a koronáról lemondva szerzetes lett Montecassinóban. Öccse és utóda, Aistulf azonban tovább harcolt az egyház ellen, míg Pipin frank király le nem verte. Utolsó királyuk, az istriai Desiderius szintén megkívánta a pápa birtokait, Nagy Károly frank király azonban 774-ben őt is megverte, sőt koronáját is elvette s ettől kezdve Longobardia mint állam nem létezett többé.

A nép természetesen nem tűnt el, hanem elvegyült Itália többi népei között, azaz romanizálódott. A gall eredetű őslakossággal összeházasodtak és mivel a többi germán népekkel nem voltak többé összeköttetésben, eltanulták az őslakók nyelvét. A VII. század végén már csak latinul beszéltek a paviai udvarban. A longobard királyok legtöbbször nagy pártfogója volt a tudománynak, irodalomnak és művészetnek. Annak a kultúrának, melynek alapjait a longobard királyok rakták le, Dalmáciára és Magyarországra is volt némi hatása, mert e két ország legrégebb építészeti emlékein észrevehető a lombard befolyás.

22. A GERMÁNOK

Amióta az emberiség elsokasodott a földön, állandó a népek vándorlása. Általában a Kr. u. A V—X. századot szokás a népvándorlás korának nevezni, ez azonban egészen önkényes meghatározás, mert már sokkal előbb vándoroltak a népek és tömeges költözéseik ma sem értek véget; pár száz évi egy helyen lakás még nem jelenti a vándorlás befejezését. A népvándorlás egy nép történetében az az állapot, mely a népnek nemzetté alakulását és állammá szervezkedését megelőzi.

Teljesen alaptalan az a feltevés, mellyel majdnem minden történeti könyvben találkozunk, hogy például azokat az óriási mozgalmakat, melyeket Európában a Kr. u. V. századtól kezdve tapasztaltunk, az ázsiai hunoknak nyugat felé özönlése idézte elő; a nagy indogermán népcsalád germán ágának európai mozgalmi már sokkal előbb kezdődtek.

Nem tudjuk, hogy a germánok mikor kerültek Európába az iráni fensíkről, de a Kr. e. V. században már az Elbe és Oder között voltak. Innen a Kr. e. IV. században egyrészt átment a skandináv félszigetre — ezek az északi germánok; egy-két emberöltővel később a germánok egy része a Visztula vidékére ment; ezek a keleti germánok; a Kr. e. II. században az Elbe és a Rajna közt helyezkedtek el a nyugati germánok.

A római császárság első századában a birodalom északi határa, a *limes*, mely a rómaiakat a germánoktól elválasztotta, a Majna alsó folyásától Regensburgig húzódott s onnan keletre a Duna volt a határ. Helytelen dolog azonban azt mondani, hogy e vonalon felül mindenki germán volt, a határon alul pedig senki sem volt germán; bizonyos, hogy például Alsó-Elzászban is voltak germánok és nem bizonyos, hogy a Dunától északra lakó népek között nem voltak-e már szarmata, szkíta vagy szláv népek is? A görög és román írók által följegyzett népnevek között bajos eligazodni, különösen ha nem tévesztjük szem elől, hogy a külön népnév nem okvetlenül jelentett külön fajt, még kevésbé külön nyelvet.

Az északi germán népcsoport tagjai: a chaedenek

(állítólag a norvégek ősei). a garutok, a daukionok (dánok) és a svionok (ósvédek) és talán a herulok.

Keleti germánok: a basternák, lygiek (később: vandálok), burgundok, gótok (ezek egyik ága a gepida), a rugók, a turcilingok és a scirek.

Nyugati germánok: a frízek, angol-szászok, varinok, jütök, a német szászok s a frank és a svév törzsek.

Miután a frankok és svévek nagy szerepet játszottak, ezeket egy kissé részletezzük.

Frank népek: 1. a batávok (a wallonok ősei) s a sicambrok; — ezek romanizálódtak; 2. a sali frankok (al-német törzsek); 3. ripuari és marsi frankok; 4. Mosel-vidéki frankok; 5. chattok; 6. rajnai, más-ként keleti frankok.

Svév népek: 1. semnonok; 2. longobárdok; 3. hermundurok; 4. marcomanok; 5. quadok; 6. svévek, a svábok ősei.

A Majna és a Boden tó közti svévek idővel aleman és bajor néven szerepelnek.

A Duna balpartján találjuk a rmarcomanokat, herulokat, quadokat és gótokat.

A Zuyder tó partján laknak a frízek és batavok; ezektől északkeletre a vandálok, burgundok és longobárdok.

Az Elbe és az Eyder közt vannak az angolok és szászok, tőlük északra a jütök és dánok.

Az itt elsorolt népek egyik-másika nagyon közeli rokon, vagy éppen azonos lehetett egy másik germán néppel. Például a Tacitusnál sűrűn szereplő cherusk népről a nyelvtudósok kiderítették, hogy azonosak a szászokkal; a gót »cherus« ugyanazt jelenti, mint az ó-felnémet »sachs«: — »kés« vagy »kard«.

Julius Caesar azért foglalta el Galliát, hogy a germán népek odatelepedését megelőzze. Miután azonban ezek a népek óriási tömegekben nyomultak előre egészen Dél-Galliáig, nem lehetetlen, hogy ha nem is sokan, de némely tömegek elvegyültek közülök Gallia őslakóival, a keltákkal.

A IV—V. században Kr. u. a gótok játszottak nagyobb szerepet. Ezeknek három csoportját ismerlek: 1. ostrogótok (keleti gótok), a Dneper vidékén;

ezek a hunokhoz csatlakoztak. 2. visigótok (nyugatiak) — ezek a római birodalomba bekéredztek, ott hamar fellázdak. Theodosius császár Thráciában letelepítette őket, de folyton csatangoltak a Balkánon s nyugat felé a Liguri tengerig. 3. Gepidák, »északon csatangolok«, azonban az V. században már a Tisza vidékén és Erdélyben vannak.

Mindezek a népek csak rövidéletű országokat alapítottak. A nyugati-gótokat 403-ban Honorius császár vandál származású, kitűnő hadvezére, Stilicho Liguriában szétverte. Ez a derék vandál az északi barbárok ellen többször is megvédte a nyugati birodalmat; hitvány jellemű veje, Honorius császár, ki féltékeny volt sikerére, 408-ban megölette. A nyugati-gótok Alarich királyuk vezetése alatt erre ismét hadra szervezkedtek s 410-ben bevették Rómát és kirabolták. Alarich még az évben meghalt. Utódai a rómaiakkal szövetkeztek, akiktől megkapták Dél-Gallia nyugati részét s ott 419-ben Aquitania névvel *királyságot alapítottak*.

Ugyanabban az évben a gót Hermanrich a svédekkel szövetkezve Asturiában alapít királyságot.

A vandálok először Vandalitiát (ma: Andalusia) szerzik meg, azután átmennek Afrikába; királyuk, Genserich 439-ben elfoglalja Karthágót és hatalmas kalóz-államot szervez; 453-ban Rómát is elfoglalja és 14 napig fosztogatja.

Az V. század végén a vandál nép az új Afrika északi partjain; a nyugati-gót birodalom a Loire-től Gibraltárig terjed s a burgundoknak külön királyságuk van a Saone és a Rhône völgyében. A romanizált kelta népek az egykori Gallia és Hispánia területén nem bírnak a barbár germán törzseknek ellenállni, — mint ahogyan Itália is szabad prédájává válik egymásután a nyugati-gótoknak, vandáloknak és heruloknak.

Attila hún birodalmának szétbomlása után a seregéhez tartozó herulok vezére, Odoaker (vagy Adovakar) valószínűleg katonáival együtt a nyugat-római császár szolgálatába állott; érezve, hogy a római császárság teljesen erőtlen, annak fővezérét, Orestest 475-ben Paviában megölte s a következő évben az

utolsó nyugat-római császárt, Romulus Augustulust, ki fia volt Orestesnek, trónjától megfosztva, 476 aug. 25-én bevonult Rómába és Itália királyának kiáltotta ki magát. Uralma azonban nemsokáig tartott, mert a hún birodalomból a herulokkal együtt szintén kivált keleti gótok a Konstantinápolyban nevelkedett, tehetséges Theodorichot választották vezérüknek, ki 489-ben betört Itáliába, három csatában megverte a herulokat, Odoakert Ravennában három évig ostromolta, azután elfogta és megölte. 493-ban Itália így lett herul királyságból keleti-gót királyság, melynek területét Theodorich Illyriával, Pannoniával, Noricummal, Rhaetiával és Massiliával gyarapította. Kr. u. 526-ig uralkodott; ariánus volt, de a katolikus egyházat nem háborgatta.

A germán törzsek ekkor már megvetették a lábukat Britanniában is. A nagy brit sziget északi részén a caledonok mindig megőrizték függetlenségüket, valamint a nyugati parton is a cambriak. A caledonok pict és scot néven is szerepelnek, — de lehet, hogy a pict nép különbözött a scottól. Mind kelták voltak; a scotok az ír szigetről jöttek, az ír és skót az ősidőkben egy nép volt. Britannia keleti és déli részében a logriak (szintén kelták) a rómaiak alattvalói lettek.

428-ban, mikor a logriakat a pictek betöréssel fenyegették s a római légiók nem voltak hajlandók védelmezni őket, a logriak segítségül hívtak a szemközti partról három hajós népet, a szászokat, jütöket és angolokat. Ez a három germán törzs sereget vitt a brit szigetre s a szász Hengist vezérlete alatt visszaverte a picteket. A győzteseknek megtetszett az ország és ottmaradtak Britanniában.

Hengist a Themze vidékét tartotta meg és 445-ben megalapította Kent királyságot.

491-ben a dél-szászok Sussex,

516-ban a nyugati szászok Wessex,

526-ban a keleti szászok Essex,

547-ben az angolok a Humber folyótól északra Northumberland,

577-ben pedig Kelet-Anglia és Mercia néven szintén királyságot alapítottak.

A Britanniában keletkezett 7 kis királyság minde-
 nike germán, bennük az uralkodó elem a szász s a mai
 angol nyelv is lényegében szász.

A nyugat-római birodalom romjaiból 13 germán
 jellegű királyság keletkezett:

1. Burgundia.
2. Nyugati-gót királyság.
3. Svév királyság Hispánia északi részében.
4. Vandái királyság.
5. Frank királyság.
6. Keleti-gót királyság.
7. Kent.
8. Sussex.
9. Wessex.
10. Essex.
11. Northumberland.
12. Kelet-Anglia.
13. Mercia.

Ezek közül a frank királyság eredete még magya-
 rázatra szorul. A déli germánok közös neve: *aleman*,
 (»ember«,) az északi germánok közös neve *frank* (»egye-
 nes, őszinte«). Julianus császár a Meuse folyó vidékét
 a frank törzseknek adta, melyek itt több apró király-
 ságot alapítottak. A frank terület körülbelül a mai
 Köln és Sens között volt. A sali-frankok meghason-
 lottak a rómaiakkal, akik hadjáratot is indítottak
 ellenük. A sali-frankok egyik királya, Merovaeus, a
Merouing család megalapítója, már együtt harcolt a
 rómaiakkal a hunok ellen. Merovaeus unokája, Chlod-
 vig, 481-ben került uralomra, nagyon kicsiny terület
 felett, Tournay környéken. Mindössze csak négy vagy
 ötezer fegyveres alattvalóval rendelkezett, de ügyes
 szövetekezésekkel és apró harcokkal csakhamar meg-
 szerezte a Somme és a Loire folyók közti területet,
 493-ban nőül vette a burgundi király leányát, Clotil-
 dot és megkeresztelkedett. A katolikusok hatalmas
 pártfogót találtak benne, mert az egész Galliában
 üldözte az ariánus eretnekeket. Amiens, Beauvais,
 Paris és Rouen püspöke éppen ezért meghódolt neki.
 Az alemanok ellen viselt győztes hadjárata után, 496-
 ban az érsek a rheimsi székesegyházban zsidó szokás

szerint, felkente királlyá. A Nyugaton Chlodvig volt az első felkent király. 507-ben ariánus eretnokségük miatt megtámadta a nyugati gótokat s elvette tőlük Toulouse-t és Bordeaux-t. Azonban inkább csak külsőleg volt keresztény; nagyon kapzsi ember volt s több apró »királyt« megöletett, hogy vagyonuskat megszerezhesse. Mikor 511-ben meghalt, a »frank királyság« magában foglalta a mai Franciaországot, Gascoigne és Bretagne kivételével, tehát már csaknem egészen. A királyság székhelye már Párizs volt.

23. A FRANK KIRÁLYSÁG. — A KAROLINGOK

A frank királyság, Párizs fővárossal, még korántsem jelentette Franciaországot, mert a francia nyelv és a francia nép a Merovingok idejében még nem létezett.

Chlodvig országán 611-ben négy fia osztozott: Childebort országrészenek fővárosa Párizs, Clotar székhelye Soissons, Chlodomiré Orléans, Thierryé Metz. A négy »kis király« közül Thierry megverte a dánokat és elfoglalta földjüket, a mai Thuringiát. Clotar és Childebort elfoglalta Burgundiát. Thierry megszállta a Rhône vidékét is, átment az Alpokon és végigrabolta Itáliát, míg Childebort és Clotar Hispániát fosztogatta. Rabló, vérengző fejedelmek voltak; utódaik közül csak Dagobert király vált ki, aki 628-ban visszaverte a vendek betörését. Minduntalan új hordák jelentek meg a frank királyság határain: a szlavonok Thuringiában kalandoztak, a bolgárok pedig Bavariában fosztogattak.

II. Clotar 584-ben ismét helyreállította ugyan a frank királyság egységét, de a nyelvi. és kultuúális szétválás már folyamatban volt. Még csak austrasiai vagy keleti frankokról és neustriai vagy nyugati frankokról beszéltek, de a keleti frankok germán s a nyugati frankok gall-római jellege már kezdett kialakulni.

A királyi udvar és kormányzat végső elzüllése után 687-ben Heristali Pipin udvarnagy ragadta magához a hatalmat. (Az udvarnagi méltóság olyasféle

méltóság volt, mint nálunk a régi időkben a nádorság.) Halála után, 715-ben törvénytelen fia, Károly lett az udvarnagy. Ez kitűnő hadvezér volt; az arabokat Toursnál megverte és Hispániába visszakergette. Halála után, 741-ben fiát, Pipint a pápa felkente királlyá; viszonzásul az új király a pápának adományozta a longobardoktól elfoglalt ravennai exarchátust az öt várossal, mint »Szent Péter örökségét«.

Pipinnek 768-ban bekövetkezett halála után két fia, Károly és Karimán vette át az uralmat a frankok felett. Károlynak eleinte Noyon, Karlmannak pedig Soissons volt a székhelye. Karimán 771-ben meghalt s Károly lett az egyedüli uralkodó; 46 évi uralma alatt nem kevesebb, mint 53 hadjáratot kellett vezetnie. Küzdelmeinek eredménye: az összes német népeknek egy korona alatt való egyesítése, a legteljesebb egyetértésben az egyházzal. A legtöbb háborút germán népek ellen kellett viselnie; el lehet mondani, hogy Nagy Károly a német egységet a németek ellenére csinálta meg.

Az egyéni szabadság volt a germánság vezéreszméje; az egyéni érvényesülés egy kultúra nélküli népénél csak a nyers erő, a harc révén volt lehetséges; az egyéni érvényesülés érdeke nagyobb volt a germánokban, mint a családhoz és a törzshöz való ragaszkodás és így a germánokat általában rendkívül nehéz volt fegyelmezni és egyesíteni. Ez a magyarázata annak, hogy egy nyelven beszélő, közös eredetű apró népcsoportok különböző nevek alatt mint egymást valamely zsákmány reményében megtámadni mindig kész népek állanak egymással szemben. A különböző nevek alatt nem mindig különböző népek, hanem gyakran ugyanazon néphez tartozó különböző törzsek szerepelnek. A nagyobb egységekké, egységes néppé verődést egyrészt a végleges letelepedés, másrészt a kereszténység hozta létre, mely híveinek egyenlő jogokat adott és rájuk egyenlő és közös kötelességeket rótt.

A germán társadalom tagozódása olyan volt, hogy a rokon családok egy nemzetséget (Sippe) alkottak; a nemzetség birtokában levő házak és földek neve a falu; az egymással rokon, vagy szomszédság révén

egymásra utalt több nemzetség neve: század, (Hunderter, Gau, az angol szászoknál shire,) s a politikai és katonai érdekek miatt egymásra utalt nemzetségek összessége a nép. A nép a főhatalmat gyűlésein (volks-thing) gyakorolta; háború alkalmával közös vezért választottak; ennek neve a németeknél herzog, a dánoknál jarl, az angolszászoknál ealdorman (a dán jarl kifejezéséből lett később az angol earl). Béke idején a nemzetség közigazgatási és bírói ügyeit a választott fürst intézte. Minden fegyverfogható ember köteles volt a nép gyűlésein és harcaiban megjelenni; mindenki egy osztályhoz tartozott, a szabadok mind nemesek voltak, egyenlő jogokkal. A szolgák hadifoglyok voltak, vagy olyan emberek, kik büntetés folytán szabadságukat és személyiségüket elvesztették. Ha egy nép annyira elszaporodott vagy elszéledt, hogy a közös gyűléseken való megjelenés és a közigazgatás nehézkessé vált, akkor a nép ketté vált, vagy egy régi népből két új nép is kivált. A közös származás emléke azonban megmaradt s a különböző nevű, de egy fajhoz tartozó népek politikai vagy hadi célokra frank, szász, bajor, gót, stb. szövetséget alkottak és közös nevet is viseltek. A végleges letelepedés magával hozta a határok közös védelmét. A határ: mark. A Landmark, Gau-mark, Dorfmark védelmére kötelezve volt a Land, a Gau, a Dorf minden lakója. Germán különlegesség a kíséret, »Gefolge«, »comitatus«. A családfő vezetése alatt házközösségben éltek békében a család összes tagjai, akik háború idején a családfőt kísérték; de a kísérethez csatlakozhattak olyan emberek is, akik nem tartoztak ugyan a családhoz, de önként jelentkeztek, hogy a családfő vezetése alatt akarnak dolgozni békében és harcolni a háborúban. Ez a kapcsolat nem volt szolgai, mert a szabad ember bármikor megszakíthatta. Akinek nagyobb volt a kísérete, annak természetesen nagyobb volt a tekintélye és hatalma is. Több herzogság már az V. században is egyesült királysággá; a választott király eleinte a nép megbízottja, hivatalnok volt, s ha a királyság megmaradt egy-egy hatalmasabb családban, idővel annyira megerősödhetett, hogy hatalmának a néptől eredése feledésbe ment, a király védelmet nyújtott a

népnek s már nem ő esküdött hűséget a népnek, hanem a nép neki. Nem a véletlen műve, hogy a királyság legelőször a frankoknál állandósult; ugyanis a frankok uralmukat más népekre is kiterjesztették s az egy birodalomhoz tartozó különböző népek között a politikai egységet a király személye képviselte és a király hatalma érvényesítette. Mikor 741-ben Kis Pipint a pápa a frankok királyának felkente, ez már nem a germán nép-királyság folytatása volt, hanem az az elv jutott benne kifejezésre, hogy az Isten kegyelme és a király saját joga az alapja a királyságnak, nem pedig a népnek akarata.

NAGY KÁROLY. Nagy Károly 32 éven át (772—804) tizennyolc hadjáratot vezetett a szászok ellen. Tény, hogy e hadjáratok egyik nagy célja a keresztény kultúra védelme volt; a szászok még pogányok voltak, a frankok már keresztények; a szászok évről-évre megjelentek a Rajnánál, felégették a templomokat, kifosztották a kolostorokat, agyonverték a papokat. Ezt a keresztény frankok nem tűrhették. De nem voltak kisebbek e hadjáratokban a politikai érdekek. A frankok már monarchikus államszervezetben éltek, a szászok még csak törzskötelékekben. Ezért katonailag hátrányban voltak a szászok és végül is veszíteniök kellett. A törzsszerkezet magyarázza meg azt is, hogy harminckét év kellett a leverésükhöz; ha vége volt a harcnak, egy vagy több törzs újra kezdte, ha megunta a békét. A frankok és szászok harca lényegileg már 785-ben eldőlt, mikor a szászok legkitűnőbb hadvezére, Vidukind megkeresztelkedett; de éppen a törzseknek egymástól való függetlensége miatt csak 804-ben vált teljessé a szászok megtérítése és Nagy Károly birodalmába való végleges bekapcsolása. Nagyobb biztonság okáért tízezer szász családot áttelepítettek Belgiumba és Helvéciába. A szászok nyolc püspökséget kaptak, — a keresztény kultúra nyolc vára gyanánt. Nagy Károly már előbb legyőzte a bajorokat és megsemmisítette az avarokat; országa a Tiszától az Ebroig s az északi tengertől az illyriai Narentáig terjedt. Már 774 óta viselte »a frankok és longobárdok királya« címét, — megérdemelte, hogy 800-ban, Karácsony ünnepén III. Leo pápa császári koronát tett a fejére.

A német-római császár, bár a romanizált nyugati frankok felett is uralkodott s a francia nyelv már kezdett véglegesen kialakulni, a keleti frankok germán nyelvében beszélt s Aachenben rendezte be császári udvarát.

Nagy Károly nemcsak nagy hadvezér, hanem nagy államférfiú is volt. Évenként két országgyűlést tartott; ezeken írásba foglalták a jogszabályokat. Ezeknek gyűjteménye a Capitulare, 1151 fejezettel. Két küldöttje (missi dominici), egy püspök és egy világi úr, évenként négyszer bejárta a Gau-kat, a közigazgatást és bíraskodást vizsgálni. Bár maga a császár még nem volt írástudó, iskolákat alapított a tisztviselők gyermekei számára. A birodalmat tartományokra osztotta fel s ezeknek élére herceget, grófot vagy századost állított; a markok grófja (markgraf, örgróf) a többi grófnál valamivel előkelőbb volt. A gróf még közigazgatási tisztviselő és bíró, rangja nem öröklődik; az algróf (vicecomes) a gróf helyettese, kit maga helyett küld oda, hol nem jelenhetik meg. A hadseregvetet alapja a földbirtok; mindenki, akinek legalább 12 hold földje van, hadköteles; háború idején az ilyen hadköteles a maga költségén szolgál.

Nagy Károlynak Lothar nevű fia volt utóda a császárságban; ennek öcsei közül Pipin Aquitaniát, Lajos pedig Bajorországot kapta. Az utódok, a Karolingok azonban inkább csak árnyékuralkodók voltak, folyton osztozkodtak s egymással, még saját fiaikkal is, úgyszólván szüntelenül hadakoztak. Nagy csatájuk Fontanet mellett, 841-ben, nagy következményekkel járt; a frank főurak nagyrésze elesett, s helyükbe új urak léptek, a személyi nemességnek, egy új arisztokráciának megalapítói, főként Franciaországban. Ekkor kezdenek frankok helyett már franciákat emlegetni. 842-ben Lajos király Kopasz Károly katonái előtt római-gall (ó-francia) nyelven, Kopasz Károly pedig Lajos király katonái előtt ó-német nyelven esküszik; ez a két esküszöveg ma is megvan; ezek a német és a francia nyelv legrégebb emlékei.

843-ban a verduni békeszerződés a Karolingok birodalmát három részre osztja fel: Lothar a császári címmel kapja Itáliát s az Alpoktól az Északi tengerig terjedő földet; ettől keletre Austrasia, azaz Német-

ország Lajos királyé, nyugatra pedig a Németalföldtől Provence-ig terjedő terület Kopasz Károlyé.

Így született meg Németország és Franciaország; a kettő között elterülő császári birtokból a németek is, a franciák is el-elcsíptek valamennyit, amikor lehetett.

Lothar 855-ben meghalt. Három fia osztozott országán: II. Lajos kapta Itáliát és a császári címet; Károly az Alpok és a Rhône közti területet; II. Lothar a Rajna és a Meuse közti területet, melyet róla neveztek el Lotharingának. Egyiküknek sem maradt gyermeke.

884-ben Vastag Károly újra egyesítette a Karolingok birodalmát, de három év múlva elvesztette trónját, mert nem tudott ellenállni a normán hódítóknak. A Karoling birodalom hét országra bomlott; közöttük Itália uralkodója megtartotta a császári címet.

A Karolingok legfontosabb hagyatéka a hűbéri rendszer, mely az egyházi birtokokon ugyan már a VI. században ismeretes volt, de csak a IX. században fejlődött ki az egész birodalomban.

24. AZ ISZLÁM

ARABOK. A Kr. u. VII. századtól kezdve az emberiség történetében nagy szerepet játszó arabok *bizonyára* igen nagy múltra tekinthettek volna már vissza, ha elődeiknek tetteit éppenúgy feljegyezte volna a történelem, mint a zsidók, görögök, rómaiak dolgait. Kevésbé kapcsolódtak bele a népek küzdelmeibe, földjüket jól elhatárolták a tengerek és birtokaikat nem igen kívánták meg a szomszédok — ezért hiányos a legrégibb történelmük. Az arab sémita nép; neve annyit jelent, mint »pusztában lakó«. Legelőször mint a mai Arábia északi részében, Palesztinától keletre lakó népről emlékeznek meg róluk az írások. Az arabok két nagy népcsoportra oszlanak, az egyiknek neve jektanida, a másiké izmaelita. Úgy saját hagyományaik, mint a zsidók szent könyvei szerint egy törzsből erednek. Noé legidősebb fiának, Semnek szepunokája,

Héber, apja volt Jektannak, a jektanidák őseinek, Izmael pedig (Ábrahám fia) Jektan testvérétől, Fálegtől származott, a hetedik ízen. Mind az egymással való vérségi köteléknek, mind a zsidókkal való ősi kapcsolatnak emlékezete mindig élt az arabok között. A Szentírásban az arab népek mind nomádok, nagy marha-, juh- és tevenyájakkal. A sok teve lehetővé tette, hogy élénk karaván-kereskedelmet üzzenek Egyiptomtól az Eufratesig. Már a Szentírás keletkezésekor is állandó lakóhely nélküli, kóbor nép, mely teveszörből készült sátrakban lakik, kitűnő nyilas és mindig harcrakész. Ősidőktől fogva nagy rablók, akik fosztogatják a vándor kereskedőket. Hajdan arany karikákat hordtak az orrukban — az Eufrates mentén még száz évvel ezelőtt is. »Királyok« uralma alatt éltek a bibliai időkben. Arábiának Köves-, Pusztá- és Boldog-Arábiára való földrajzi felosztása a görögök műve. »Köves«-Arábia, a Sinai félsziget, nem is olyan nagyon köves; a hegyek között tágas, vízben dús, termékeny völgyek vannak; az ország fővárosa, a régi Sela a Hor hegy lábánál, a Kr. e. V. században, mikor az edomiták innen Júdeába mentek, Petra nevet kapott, mert házai meredek sziklafalakba voltak vájva; innen kapta Köves nevét (Petros annyi, mint kő) az országrész. Petra a Vörös tengertől északra vivő kereskedelmi út legfontosabb állomása volt. A nabataiak Izmael elsőszülöttjétől, Nabajothtól származnak. Országuk, »Köves«-Arábia, Kr. e. 300-tól K. u. 105-ig virágzott, amikor a rómaiak elfoglalták és »Arabia« nevű provinciájuk székhelyévé tették. Bizonyos, hogy a Makkabeusok idejében zsidópárti nabataiak közt a zsidóság, később pedig a kereszténység könnyen terjedt. Köves-Arábia fővárosa, Petra, az V. században már érseki székhely. Pusztá-Arábia a Vörös tengertől az Eufratesig terjedő sivatag (Nedzsd) s az ettől délre eső fensík, egész az Indiai óceánig, a Boldog-Arábia. Ennek a neve is félreértésből keletkezett; az arabok így hívták: Jemen, azaz »jobb«; ezt a görögök »boldogabb«-nak gondolták, pedig az arabok csak azt akarták kifejezni, hogy »jobb oldali«; délfelől jövet, a Vörös tenger jobb partja. ut a jektanidák népe teremtett először országot és kulturát. A dinasztia megalapítója Jektan (arabul Katán),

ennek fia a Szentírásban Jareb, az arab hagyományban Jarab. Az arab filológusok szerint az ősi szír nyelvből Jarab idejében alakult ki az ős-arab nyelv. Jarab unokája, Abdessem vezette be Bál isten tiszteletét. Bál arab szó, annyi, mint »Úr«. Ez az Abdessem építette Sába városát, melyet a szárazság ellen óriási víztartókkal, a nyári árvizek ellen pedig hatalmas töltésekkel védett. Ezek a töltések egyszer elpusztultak s az árvíz mindent megsemmisített; az északra menekülő népnek erről az árvízről való meséiből keletkezett az arabok szerint »a vízözön regéje«. Abdessem fia Hamijar (hamrah annyi, mint »vörös«), akinek idejétől kezdve népét hamijaritának vagy himjaritának is hívják. Az ország harminckettedik uralkodója Bilkis királyné volt, az a »sábai királynő«, ki Salamon királyt meglátogatta Jeruzsálemben. Salamonnak és Bilkisnek fia, Menelech, az abesszin királyság megalapítója. A negyvenkilencedik uralkodó idejében Anuserván perzsa király meghódította a hamijarita birodalmat és felosztotta helytartói között, akik alatt a nép lényegileg függetlenné vált és törzs-szervezetben élt. A nagy számban bevándorolt zsidóság igen elhatalmasodott közöttük, s 523-ban egy Dhu Novasz nevű zsidó királlyá nyilvánította magát. Nagyon üldözte a keresztényeket s e miatt az axumi király (Axum Abesszínia fővárosa volt), háborút indított ellene. Dhu Novaszt 525-ben kivégeztette az axumi király, Kaleb vagy Eszbán és csaknem egy évszázadig abesszin felsőbbség alatt volt »Boldog«-Arabia, legalább névleg.

MOHAMED. Ennek a népnek egyik törzséből, a koreisita törzsből származott a világ egyik legnagyobb vallásának megalapítója, Mohamed. Ez az arab szó annyi, mint »Dicséretes«; nyilvánvaló, hogy viselője már csak sikerei után kapta ezt a nevet. Mohamed eredeti neve Abul Kaszem, Abdallah fia. Családja kiváltsága volt a mekkai zarándokok megvendéglése. A fiú, ki 570-ben születhetett Mekkában, korán árvaságra jutott és fiatal korában mint tevehajcsár, a karavánokkal sok országot bejárt. Igen szép ember volt és mikor 25 éves lett, megkérte a kezét egy gazdag özvegy, Khadidsa. A hagyomány szerint az özvegy már negyven éves volt; de ez nem valószínű, mert Mohamednek még hat gyermeket

szült s az arab nők igen korán hervadnak. A gazdag özvegy férje már gond és munka nélkül élhetett. Epilepsziás, élénk fantáziájú és sok tekintetben különös ember volt. Gyakran heteket töltött a város mellett, Hira hegyén, a világ dolgairól elmélkedve. Látomásai voltak, melyeknek valóságában szentül hitt; Gabriel angyal meg szokott jelenni előtte és üzeneteket hozott neki Allah istentől. Lassankint beleélte magát abba a gondolatba, hogy ő isten küldötte, kinek feladata a hamis vallásokat és bálványokat kiirtani, az emberiséget jobb útra terelni és népét a világ urává tenni. Az ős-arab vallás, melyet Mohamed meg akart reformálni, lényegileg természetimádás volt. Fákban és kövekben imádták az isteneket s az akkád eredetű csillagimádás csak később terjedt el köztük, valószínűleg a sabaiak révén. (Sába arabul annyi, mint hét; a csillagimádás tárgya a két világító, a Nap és a Hold, meg az akkor ismert öt bolygó.) Az ős-arab vallás egyik maradványa a »szent kő«, a Kába tisztelete. A Kába egy fekete meteoritközű ezüstbe foglalva; egy négyszögű épületben őrzik Mekkában. Az arabok már ős idők óta zarándokoltak Mekkába, hogy a szent követ csókolják, mely évezredek alatt a sok csóktól már homorú lett. Ábrahám itt mutatott be áldozatot az Úrnak, s ennek emlékére a feláldozott kos szarvai a szentély tetejének csatornáira voltak akasztva. Ezeket Mohamed távolította el, a szentélyben levő negyven bálvánnyal együtt, mikor új vallását megalapította. Valószínű, hogy az új vallás alapítója szociális eszmékből indult ki. Kevesen voltak gazdagok, ezek nagy uzsorások és nagy népsanyargatók voltak s a nagy tömegek nyomorogtak. Mohamed, aki maga is szegény árva volt, ismerte a nyomorgók helyzetét s az élet igazságtalanságait azzal akarta valamennyire jóvátenni, hogy mindenki adjon valamit a szűkölködők támogatására. A szociális célra való megadóztatás volt az első dolog, amivel Mohamed víziós elmélkedéseiben tisztába jött. Miután azonban az emberek nem nagyon hajlandók az adakozásra, kellett valami, ami buzdítja és rettentti őket; így barátkozott meg Mohamed a »végítélet« eszméjével, s mikor negyven éves korában hirdetni kezdte tanait, már fenyegette a mekkaiakat, hogy a végítélet napján szörnyű lesz a

sorsuk, mert azzal, hogy megfeledkeztek a szegényekről, elhagyták az Istent. Szegény-adót fizetni, »közösen imádkozni« — először csak ez a két tétel volt Mohamed tanítása, melynek a »végítélettel« való fenyegetés adott nyomatékot. A mekkai bűnösök azonban kinevették az új prófétát és eszelősnek mondták, mert a mások bajaival foglalkozik. Csakhamar gúnyolták is, hogy az általa kitalált végítélet milyen sokáig várat magára. Mohamed erre azt felelte, hogy igazság szerint a végítéletnek már régen be kellett volna következnie, de Allah irgalma és türelme igen nagy. Azokat, akik elfogadták szabályait, »szövetségbe« tömörítette, s egy új szabályt állapított meg: akik a szövetséghez tartoznak, kötelesek a mester tanításaiban hinni. Tanításait tovább fejlesztve, misztikus költeményekben, a Szúrákban fejtette ki eszméit; a Szúrák foglalata a Korán. Ez a »szent könyv« koreisita nyelven van írva; a VII. századbéli koreisita tájszólás vált azután klasszikus arab nyelvvé. A jobbmódú és befolyásos emberek közül csak igen kevesen csatlakoztak az új prófétához, sőt családja nagyobb része is elfordult tőle. Tizenkét évi tanítás és agitáció eredményeként mindössze hetvenhárom híve volt. Mekkában nem volt mit keresnie; ez jól megszervezett város-állam volt, melyben a gazdagok és hatalmasok összetartottak és uralmukat nem lehetett megingatni. Valószínű, hogy ezek fenyegették is Mohamedet, mert az új próféta 622 július 16-án elmenekült Mekkából. Ez a »hedsra«, »a futás« a mohamedán időszámítás kezdete. Mohamed 73 hívével Jathrib városába ment, ahol már sok volt a zsidó és két arab törzs versengett az uralomért. Miután itt a közállapotok nagyon rosszak voltak s mindenki azt gondolta, hogy minden változás csak javíthatja a helyzetet, Mohamed tanítása itt termékeny talajra talált, csakhamar elismerték »isten küldöttének« és nagyon sokan beléptek a »szövetségbe«, melynek Mohamed ezt a nevet adta: »Iszlám«—»odaadás«. A szövetség tagja: hívő, »moszlim«, többes számban »moszlemin«.; ez utóbbi szóból ered a mohamedánok török elnevezése: »muszulmán«. Mohamed imaházat, »mecsetet« is alapított, szertartásokat állapított meg, 629-ben eltiltotta a borivást és lassanként kifejtette mindazokat a tanokat, melyek együttvéve a mohamedán

vallást alkotják. »Nincs más isten, mint Allah és Mohamed az ő küldöttje.« Ez az alaptétel. Az isten egy; lelki valóság; önmagától való; a teremtett dolgok közül semmi sem hasonlít hozzá. A Korán (»hirdetés«) szent tartalma az istentől öröktől fogva van, de szó és hang nélkül. A világot isten teremtette, de a világ nem fog örökké tartani. A kinyilatkoztatás hat fokozata a hat fő-próféta útján történt; ezek: Ádám, Noé, Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohamed; több próféta nem lesz. Mennyei könyvek: a Thóra, a Zsoltárok, az Evangéliumok és a Korán; ezekben minden parancs és minden tilalom benne van. A szenteknek csodatevő ereje van. A más-világ három részből áll: mennyország, középhely és pokol. A középhelyre a nemeslelkű pogányok kerülnek; aki az igaz hitért hal meg, egyenesen a mennyországba kerül; több-kevesebb szenvedés után odajutnak a bűnös hívők is. A mennyországban földi gyönyöröket élveznek: minden üdvözültnek nyolcvanezer rabszolga és hetvenkét »huri« (szép leány) áll rendelkezésére, s ha az üdvözült enni akar, háromszáz szolga háromszáz aranytálon hozza neki a legfinomabb eledeleket s hozzájuk a legjobb italokat. Az ember sorsa felett az isten szigorú, megváltozhatatlan akarata uralkodik és nagyon könnyen elveszne az ember, ha nem lenne mindenkinek százhatvan őrangyala. Az ember legfőbb erkölcsi kötelességei; megnyugvás isten akaratában, békesség a hívőkkel és jótékonykodás. A hat parancs: 1. a Korán szorgalmas olvasása; 2. tisztálkodás; 3. ima; 4. böjt Ramadan hónapban; 5. alamizsna-tized; 6. zarándoklás Mekkába. Ez a hatodik parancs Arabját tette az Iszlám közép-pontjává, s az egész mozgalomnak bizonyos nemzeti jelleget adott; miután az arabok már azelőtt is zarándokoltak a mekkai Kaba-kőhöz, a régi és új vallás között megvolt a jogfolytonossági kapcsolat, s az új vallás alkalmas volt az összes arab törzsek egyesítésére is, ami azelőtt senkinek sem sikerült. Mohamed bevezette a többnejűséget is; ezt sokan azzal magyarázzák, hogy a keleti népek általában nagyon érzékiek; értelmesebb az a magyarázat, hogy az arab nő tizenkét éves korában már érett, harminc éves korában már öreg, — a harminc éves férfi pedig még harminc-negyven további évig fiatal

marad. Mohamed tehát négy törvényes feleséget s tetszés szerinti számú ágyast engedett híveinek. Az Iszlámban minden jog a vallásban gyökerezik s az egyház és az állam azonos fogalom; a jogász és a teológus egy személy és minden vallási és jogi tudomány benne van a Koránban és a hagyományban, a Szunnában, melynek illetékes magyarázója a pénteki közös istentisztelet előimádkozója, az imám. A próféta jogutóda a »khalif« vagy kalifa. A Mekkából való menekülés után Mohamed nagyon hamar úrrá lett Jathribban, melyet ezentúl már csak Medinának, »a városnak« neveztek. »Szent háborút« hirdetett az új próféta a bűnös Mekka ellen s híveinek rabló portyázásai Mekka kereskedelmét csakhamar tönkretették. 624-ben a mekkaiakat a badri csatában döntően megverték. A zsidók várait is kifosztották, s a »zsákmányt« minden hadjárat után felosztották. Ez a módszer igen alkalmas volt arra, hogy Mohamed mindenre elszánt hadseregeket szervezzen. Néhány év alatt úrrá is lett Arábia igen értékes részei felett. Minél nagyobb sikereket aratott, annál inkább növekedett érzékisége, bosszúvágya és kegyetlensége. A hadizsákmányok ötdrészét magának foglalta le; ezen és egyre fokozódó kicsapongásain sok híve megütközött, de megnyugtatta őket egy új hittétellel, mely a Korán 33-ik Szúrájában olvasható: »A próféta kivétel a hívek között s neki sokkal többhöz van joga, mint másnak.«

MOHAMED UTÓDAI. 632 június 8-án meghalt Mohamed Medinában, hol sírját ma is mutogatják. Mohamed, kinek fia nem maradt, Abu Bekrt jelölte ki utódaul, kalifául, ez viszont Omárt, ez pedig 644-ben Othmant és Mohamed Fatime nevű leányának férje, Ali, csak 655-ben jutott uralomra. Ali hívei meg voltak róla győződve, hogy a próféta után mingyárt Alinak kellett volna átvenni az uralmat és miután azért estek el a hatalomtól, mert a hagyományt, a Szunnát kétféleképen magyarázták, az Iszlám két pártra szakadt; Ali híveinek összességét *sia*-nak, »párt«-nak nevezték el, a szó rosszabb értelmében; az Iszlám e szakadárjait ma is *siitáknak* nevezik a többiek, kik óriási többségben vannak, mert csak a perzsák s az indiai mohamedánok egyes törzsei tartoznak a *siita* szektához; ezek

természetesen nem vállalják a siita nevet és egyszerűen ők is muzulmánoknak nevezik magukat. Az első kalifák nagy háborúkat viseltek; elvették Heraclius császártól Szíriát, 639-ben Egyiptomot is meghódították, 642-ben pedig leigázták egész Perzsiát, Moavia alatt Damascus lett az új birodalom fővárosa. 707-ben már India határán és Konstantinápoly kapui előtt is megjelentek az Iszlám seregei. Négy év múlva már az egész Észak-Afrika az Iszlámé volt, s Herkules oszlopainál a győzelmes Tarik 711-ben átkelt Hispániába. Az európai »oszlop« ekkor kapta a Gibraltár, »Tarikhegy« nevet. Még az évben Tarik a xeresi csatában megbuktatta a nyugati-gót királyságot és seregei előzönlötték az egész Hispániát; — csak az Asturia zord hegyei közé menekült maroknyi kereszténység tartotta meg függetlenségét. 732-ben már Franciaországban jártak, de Poitiers-nél vereséget szenvedtek és visszavonultak a Pyrenei hegyek mögé. A legtöbb hódítást az Omajjidinasztiának köszönhetjük. 750-ben Abul Abbasz megbuktatta Damascusban az Omajjidákat és megalapította az Abbasszidák uralkodóházát. Az utolsó Omajjida Hispániába húzódott vissza és ott megalapította a cordobai kalifátust. A keleti kalifátus új fővárosa Bagdad, melyet 762-ben alapítottak. A kalifák igen gazdagok voltak és egyre jobban elpuhultak. Lassankint úgy elaljasodtak, mint a byzanci császárok. A turkomán Togrul 1058-ban a szeldsuk-török uralmat alapította meg. Afrika akkor már független volt úgy a bagdadi, mint a cordobai kalifátustól s három részre szakadt.

A cordobai és Afrikában a kairói kalifátus nagyon pártolta az ipart, kereskedelmet és a tudományokat. Egy-két évszázadon át e téren az arabok fölényben voltak az európai népekkel szemben. A művészetek közül csak az építészetet gazdagították új stílussal; de a mezőgazdaság terén Európában ők létesítették az első öntöző műveket Valenciában és Granadában. Ipari termékeik közül a cordobai bőr (kordován), a granadai selyem és a toledói acélpenge utolérhetetlen volt. Európa népei nagyon sokat tanultak az araboktól. Az Aristotelessel a fejlettség tetőfokára jutott görög

filozófiát az arab Avicenna és Averroes közvetítésével ismerte meg Európa. A csillagászat, a mennyiségtan, a vegyészet és az orvosi tudományok terén a mai műveltség alapjait az arabok rakták le. Évszázadokon át valóságos átkai voltak több európai népnek s az egész kereszténységet nagy veszedelmekkel fenyegették; de el kell ismerni, hogy nagyon kiváló uralkodók és hadvezérek is voltak és hogy Európa a kultúra terén sokat köszönhet nekik.

25. A MAGYAROK

A MAGYARSÁG EREDETE. A IX. század végén egy azelőtt ismeretlen nép jelent meg Közép-Európában, — a magyar. A jövevény nagyon kellemtelen volt a szomszédságnak, mert katonai szempontból erős és így veszedelmes volt; könnyű lovaságból állott egész hadereje és amíg taktikáját ki nem tanulták, nem bírtak vele. Miután pogányok voltak és nyelvük teljesen elütött a többi, akkor még szintén félvad középeurópai népekétől, vadságuk azonban emlékeztetett a hunokra, a magyarokat az akkori Közép-Európa hún utódoknak tartotta. A magyarok közt is sok évszázad óta él a hún rokonság hagyománya, azonban minden népnek sok olyan hagyománya van, mely mesékből vagy koholt irodalmi emlékekből ered.

A magyarok eredete oly kérdés, mely még mindig nincs tisztázva, bár már igen sok könyvet írtak róla a tudósok. Csaknem mindnyájuknak nagy tévedése, hogy a magyar nyelv eredetének kérdését azonosították a magyar nép eredetének kérdésével, holott vannak népek, melyek idegen nyelvet tanultak el és a saját eredeti nyelvüket tökéletesen elfelejtették, mint például a bolgárok.

Minden nép igen vegyes elemekből verődött össze; az idők folyamán még a fajilag egységesnek tekintett zsidó és kínai is. És minden olyan nép, mely ma él, az idők folyamán lett azzá, ami ma. Hiába keressük, hogy mi volt a magyarokkal például Kr. e. 200-ban, ha a magyar nép akkor még nem is létezett.

Még az a tudomány is, mely a nép eredetét csak a nyelvtudomány segítségével akarja tisztázni, feltevésekből indul ki. A múlt század közepén még uraltáji népekről beszéltek; feltételezték, hogy van egy közös eredetű nagy népcsalád az Ural és az Altai között, s e népcsalád keleti tagjai az altáji népek, (török-tatárok, mongolok és mandsu-tunguzok) nyugati tagjai pedig a finn-ugor népek. Ezt az elméletet ma már senki sem védelmezi.

A nyelvtudományban ma uralkodó irányzatnak az az álláspontja, hogy a finn-ugor népek egy közös törzsből származnak, szintén csak feltevés. Hogy a feltételezett finn-ugor ősnépnek hol volt az őshazája, arról is megoszlanak a nézetek; némelyek szerint Oroszország délkeleti sarkában, mások szerint a Közép-Urai nyugati lejtőjén volt az »őshaza«, tehát mindkét feltevés szerint Európában és nem Ázsiában. A feltételezett ősnép valamikor, mindenesetre legalább kétezer évvel ezelőtt elkezdett szétbomlani: az azelőtt egy nyelven beszélő népből legelőször az ugorok váltak ki, akik alatt a magyarokat, vogulokat és osztyákokat értik, — de a magyarok hamarabb elhagyták az őshazát, mint a vogulok és osztyákok, s ezek egymással szorosabb kapcsolatban maradtak, mint a magyarokkal. Az őshazában maradtak »permi« nyelven beszéltek és egységesen permi nép néven voltak ismeretesek a VII. század végéig és csak azután váltak ki belőlük a zürjének, cseremiszek, mordvinok, kelettengeri finnek és lappok. (A »keleti finnek« alatt a nyelv tudósok a finn, kareli, oloneci, vepsz, lüd, liv, észt, inger és vot nyelveket értik.) Miután a magyar nyelv szókincsében és szerkezetében sok török elem is van, ezt a mai hivatalos tudomány úgy magyarázza, hogy a magyarok a IX. század folyamán valahol a Volga mentén érintkezésbe jutottak egy bolgár-török néppel, melytől eltanulták a földművelést és állattenyésztést s az ezzel kapcsolatos szavakat és kifejezéseket. Az a török nyelv mely a magyar nyelvet már a honfoglalás előtt módosította, legközelebb van a mai csuvas nyelvhez. Ez a magyar nyelv és nép keletkezésének finn-ugor elmélete.

Voltak azonban igen kitűnő tudósaink, akik ezt az elméletet elvetették s a magyar nyelv és nép török eredetét bizonyították. A törökökről biztos tudomásaink csak az V. századtól kezdve vannak, amikor ez a nagy nomád nép az Irtisz és Jeniszej között lakott. A törökök ázsiai eredete kétségtelen. A kínaiak a hiung-nuk (hunok) utódainak tartották őket, és valószínű, hogy a Kr. e. III. században a kínaiak északi és nyugati szomszédai voltak és a kínai határról jöttek az Ural és a Kaspi tó felé. A Kr. u. VIII. században a törököket, kik akkor ujjur néven szerepeltek, a tunguzok a nagy Túrán alföldre szorították. (»Túrán» földrajzi fogalom, mely az Irántól északra eső nagy síkság neve; olyan nép, mely magát »turániénak nevezte, sohasem létezett.) A turáni alföldről a török népek egyrésze Észak-Perzsián át Kis-Ázsiába és a Balkánra került, más része pedig az Ural felé indult s Dél-Oroszországban és a Kaukázus északi vidékein helyezkedett el. Az északi törökséghez tartoztak az agacirok, polovcok (palócok vagy kunok), pecsenegek, (bessenyők) és kazárok. A déli törökök között kiváltak az oszmánok és végül is csak ezekre ragadt a török név.

A finn és a török eredetet védő tudósok két ellenséges tábora szenvedélyesen küzdött egymással s a nyelvtudományban járatlan közönség előtt gyakran neveltségessé is tették egymást. Nem hallgathatjuk el, hogy a török pártnak, melyet a világhírű Vámbéry Ármin vezetett, szintén voltak igen erős érvei. Arab írók megbízható elbeszélései szerint a török népek a Kaspi tó körül és a Fekete tenger felett a VIII. században nagy birodalmat alkottak, a kazár törzs uralma alatt. A keleti török népek: karluk, kimak, kirgiz és ujjur; nyugati török népek: bolgár, jaj dsi, madsgar, kazár, bedsenek és naukerde. A jajdsi annyit tesz, mint íjász; a madsgar nép neve mazsar és majar alakban is előfordul; a bedsenek a pecseneg vagy bessenyő nép; a naukerde népről senki sem tud semmit. Akár elfogadjuk, hogy a török madsgar nép volt a magyar nép őse, akár nem, kétségtelen, hogy a VIII. században, 717-től 799-ig az Iszlám csaknem szakadatlanul harcolt a kazárokkal, akik alatt ebben a vonatkozásban az

összes nyugati török népeket kell érteni. Valószínű, hogy az Iszlám győzelmei után a vesztes népek közül a magyarok átkeltek a Volgán és nyugat felé vándoroltak új hazát keresni. Az, amit a lebediai és etelközi időzésről olvashatunk a történeti könyvekben, nem igen állja ki a kritikát. Ellenben a török elmélettel jól megfér az a tény, hogy a magyar történelem legrégebb kútfőinek egyike, a Bíborbanszületett Konstantin császár könyve a X. században a magyarokat csaturkoknak nevezi, valamint az is, hogy a magyarokkal együtt vándorolt nyugatra a kazárok egyik törzse, a kabar is.

Tény, hogy a magyarok 896-ban már itt voltak a Nagy-Alföldön, de első történeteik, úgy a görög íróknál, mint a sokkal későbbi hazai krónikásoknál sok tekintetben nem tekinthetők egyebeknek, mint tiszteletreméltó hagyományoknak. Álmos apánk mondai alak, mióta tudjuk, hogy a rokon bolgárok nyelvén minden fejedelmet Álmosnak hívtak (Olumus = felmagasztalt), s a honfoglaló fejedelem nevét sem tudjuk, mert Árpád nem személynév, hanem számos közép-ázsiai nyelven ma is fejedelmet jelent. Történelmünk első hiteles adatai a fejedelmek korába, a X. századba eső nyugati portyázásaink leírásai a nyugati íróknál.

AZ ŐS-TÖRTÉNET HOMÁLYAI. De mielőtt ezekre rátérnénk, meg kell mondanunk, hogy őstörténelmünket illetőleg a jövőndő még némi meglepetéseket hozhat. Nem vitás ugyanis, hogy a finn-ugor népek és a török népek, sőt a japáni is egymással közelebbi-távolabbi rokonságban levő nyelven beszél, amennyiben ezeket mint ragozó (agglutináló) nyelveket az összes többi nyelvektől el kell különíteni és szerkezeti rokonságukat nem lehet vita tárgyává tenni. Meglepetés gyanánt hatott az a felfedezés, hogy Indiában is vannak ragozó nyelvek, — az ú. n. munda-nyelvek. Ezeknek a népeknek az ősei Indiában még előbb szerepeltek, mint az indogermánok ősei. A munda-nyelveket igen beható tanulmányozás tárgyává tette egy Párizsban élő magyar tudós, Hevesy Vilmos, akinek sikerült is bebizonyítania, hogy az árjátat megelőző nép Indiában a finn-ugor nyelvcsaláddal mutat

rokonságot. A szókincsnek és a nyelvszerkezetnek beható vizsgálatából az is kitűnt, hogy az, amiről a tudomány azt tanította, hogy »csuvas kölcsönzés«, megvan a munda-nyelvek egyikében, a szantaliban is. Újabb megállapítások szerint a magyarok 461-ben a Volga torkolata körül szabar néven szerepeltek. Hevesy nyomon követi a szabarokat Indiából kiindulva a Kaukázuson át, holott ezeket eddig Indiában senki sem kereste. Néprajzi tárgyi adatokat is felsorakoztat Hevesy a magyarok elődeinek indiai szereplése mellett; köztudomású, hogy a magyar faragványok ornamentikája (pl. a székely kapudísz) egyezik az indiai ornamentikával, s a pávaszemes díszítő motívum feltétlenül indiai eredetű. Mivel pedig a honfoglalás óta sohasem voltunk érintkezésben Indiával, a magyar ornamentika indiai elemei is támogatják azt a feltevést, hogy eleink az ősidőkben, kétezer évvel ezelőtt, vagy talán még régebben, megfordultak Indiában is.

HADJÁRATOK. A magyarok először Arnulf német király hívására jöttek mai hazájukba 892-ben és segítettek a morvákat leverni. Két évvel később már a Dunántúl jártak, majd Nyitra vidékén harcoltak, és később jutott kezükbe a Felső-Tisza s a Kőrös, Szamos és Maros vidéke. 899-ben Lombardiában, 900-ban pedig Bajorországban portyáztak. A magyarok a honfoglalás idején lehettek vagy kétszázezerén s negyvenezer embert tudtak harcra állítani.

899-ben Lombardiát Paviáig és Velencéig fosztogatták; 901-ben Karinthiában jártak, 900-ban. 904-ben és 907-ben az Enns vidékén. 910-ben Augsburgnál megverték a bajorokat, de három évvel később, mikor újra zsákmányolni akartak, már visszaverték őket a bajorok az Inn folyónál. 906-ban és 908-ban jártak a szász hercegségben, 915-ben Fuldánál, 917-ben Metz-nél s 918-ban megsarcolták Bréma városát. 916-ban a svájci St. Gallenben raboltak és dőzsöltek s elkalandoztak Franciaországba is. 937-ben eljutottak az Atlanti óceánig; 942-ben Spanyolországban raboltak; Taksony fejedelemnek 947-ben tíz véka ezüstöt hoztak Otrantóból. 954-ben meglátogatták Wormsot és Belgiumot. Dél felé 934-ben és 943-ban eljutottak Kon-

stantinápoly kapujáig, s 965-ben szép zsákmányt hoztak Szalonikiből.

A *LECH-MEZEI CSATA*. Nem csoda, ha a németek végül is minden erejüket összeszedték a magyarok ellen, s 955 augusztus 10-én Augsburg közelében, a Lech folyó mellett rettenetesen meg is verték őket; a magyarok majdnem mind ott veszttek; vezéreiket, Lehelt és Bulcsot felakasztották a németek. A magyarok tanultak ebből a vereségből és miután méltán tarthattak tőle, hogy ellenük fordulnak összes szomszédaik s ez esetben mindent elvesztenek és elpusztulnak, 973-ban Géza fejedelem elhatározta, hogy népét az európai keresztény államok sorába vezeti, mert fennmaradását egyedül csak így biztosíthatja. Hittérítőket kért tehát a németektől. Az ország déli részén, a Maros vidékén már úgylis térítgették a magyarokat a görög császárok által oda küldött görög papok. A térítés első eredményei nem lehettek nagyon jelentékenyek, mert még 985-ben is megtörtént, hogy a magyarok kifosztották a passauai püspök összes birtokait.

KIRÁLYSÁG. 995-ben a bajor herceg, II. Henrik leányát, Gizellát hozzáadta a magyar fejedelem fiához, Istvánhoz, ki ez alkalommal maga is megkeresztelkedett. A bajor hercegnővel nagyon sok német jött Magyarországra; a fejedelmi udvar elnémetesedett s az ifjú fejedelmet is német szokásokra tanították; még lovaggá is avatták. A térítés most már nagyban folyt s ahol a szép szó nem használt, érvényesült az erőszak is. Mindez természetesen nem mehetett végbe polgárháborúk nélkül, — annál kevésbé, mert az országnak még nem volt szervezett és központosított kormányzata s ennél fogva a fejedelemség gyenge alapokon nyugodott. A Dunántúl a király rokona, Kopány somogyi herceg, nem sokkal utóbb Gyula, az erdélyi fejedelem, majd a Maros mentén szinte korlátlanul uralkodó Ajtony tette a fejedelemség fennmaradását és a kereszténység érvényesülését kétségessé. Mind a három lázadó meg volt ugyan keresztelve, de Kopány pogánypárti volt, Gyula és Ajtony pedig görög-keresztény. Több, mint valószínű, hogy a fejedelmi főhatalom érvényesítése sok vérbe került, s a nagy számban

betelepített németek és olaszok segítsége nélkül nem lett volna lehetséges.

Istvánt a pápától kapott koronával 1000 augusztus 15-én királlyá koronázták ugyan Esztergomban, de a magyar királyság megalapozásához még néhány év küzdelme és munkája volt szükséges. Az az általánosan elfogadott nézet, hogy István azért kért a pápától koronát, hogy függetlenségét a császárral szemben megőrizze, — nem helytálló, mert ha Istvánnak ez a tette a császári érdek ellen irányult volna, akkor III. Ottó császár nem járt volna közben a pápánál, hogy Istvánnak küldjön koronát. Az a terület, melyen István király lett, nem volt a császáré, tehát ezt az országot hűbér gyanánt a császár nem is adhatta volna a magyar királynak. Péter király idejében, 1045-ben német hűbér lett ugyan Magyarország, de nem azért, mintha a császár az országot Péternek adományozta volna, hanem azért, mert Péter az országot hűbérbirtok gyanánt felajánlotta és jelképesen, egy aranyozott lándzsa átnyújtásával tényleg át is adta. Az új királyság berendezése frank és szláv minták szerint ment végbe, de a frankokra legjellemzőbb hűbériség, s a szlávokra legjellemzőbb házközösség nélkül. A közigazgatás és bíraskodás frank alapokon épült fel, de a szláv hatás megérzik a főbb közjogi alapfogalmak (király, megye, nadvornispan, »nádorispán«) szláv elnevezésén. A birtokviszonyok megmaradtak az ősi alapokon: a foglalással szerzett föld a nemzetség teljesen szabad tulajdona maradt, a király nem vehette el a földet tulajdonosától, s jószágvesztés-büntetés, vagy magszakadás esetén a birtok nem a királyra szállott, hanem a koronára, azaz nem a király magánvagyonát szaporította, hanem nemzeti köztulajdonná vált, melynek új tulajdonosát, bizonyára a királyi tanács meghallgatásával, a király jelölte ki. Ebből a tényből, s nem holmi állambölcsészeti elgondolásokból alakult ki idővel a szent korona jogi személyisége, a magyar alkotmánynak az egész világon példa nélküli különlegessége. A hadügy és a közigazgatás egybe volt kapcsolva a megye-rendszerben, mert a megye székhelye a vár volt, s a vár népe volt a hadsereg-

Az egyház berendezése is a király műve volt: ő alapította a püspökségeket s ő látta el javadalmakkal, a javadalomadományozás tehát királyi jog lett, még jobban, mint az akkori környező országokban, mert az egyházak ügyeinek intézését a pápa kifejezetten is átruházta a királyra, aki e megbízás folytán a pápa legátusa lett s a pápa helyett intézkedhetett. Az új királyság megszervezéséhez természetesen sok idegen pap és sok idegen úr is kellett; a királyi udvarban valószínűleg túlsúlyban voltak a jövevények, s ezeknek nem könnyen vetette alá magát a nyakas magyar. Amennyire szerette a magyar az idegent, mint vendéget, oly kevéssé látta szívesen a legnagyobb egyházi és világi hivatalokban s az is több, mint valószínű, hogy a bizalmatlanság és ellenséges érzés viszonzásaként a jövevények, ahol csak tehették, igyekeztek elnyomni a magyarokat s háttérbe szorítani ősi nemzeti kultúrájukat.

26. A NORMANOK

Nyugat-Európa sorsára harmadfél évszázadon át nagy befolyást gyakoroltak a normanok. Ezek, mint nevük mutatja, »északi emberek« voltak; ők maguk eleinte vikingeknek, harcosoknak nevezték magukat. Dán-norvég-svéd népek elődei lehettek; a tenger urai voltak. A partok hosszában jöttek lefelé s a folyók torkolatába behatolva a tengertől messzebb fekvő területeket is fosztogatták. 840-ben felégették Rouent, 843-ban kirabolták Nantest és Bordeaux-t, 885-ben már Párizst ostromolták. Még előbb megjelentek Angliában, melynek fejlődését hosszabb időre megakasztották. A hét angolszász királyságot 827-ben egyesítette Egbert, aki a dánok támadását vissza is verte. Nagy Alfréd király ügyesen szervezte az országot, melyet grófságokra osztott s rendszerbe foglalta az igazságszolgáltatást. Olaf norvég és Svein dán király seregeinek azonban már nem tudtak ellenállni s roppant váltságdíjat fizettek a hódítóknak, kik Angliában dán telepeket létesítettek. Mivel ezeket Ethelred király idejében az angolszászok részint felkoncolták, részint elkergették, a dán normanok büntető hajó-

raja nem maradt el, s Suenon, a dánok fejedelme Anglia királya lett. 1017-ben utóda, Kanut előtt meghajolt az egész Anglia. A normanok már szinte ellenállhatatlanok voltak. Franciaország nyugati partjain már kezdtek egybeolvadni a franciákkal, miután vezérük, Rollo megkeresztelkedett. 874-ben meghódították Islandot; 985-ben Grönlandban, 1003-ban pedig Észak-Amerikában alapítottak gyarmatokat. Angliában Kanut király bölcs törvényeket hozott; Skandináviába angolszász hittérítőket küldött. 1027-ben Rómában kötelezte magát, hogy Anglia minden háza egy dénárt fizet évenként Péter fillér gyanánt. Franciaországban csak egy tartományt foglaltak el a normanok, de birtokba vették az egész Angliát. A XI. század elején a francia normanok dél felé vonultak — a szent helyek zarándokainak mondták magukat, de inkább kalózkodtak. Csakhamar elfoglalták Dél-Itáliát és megalapították a sicíliai királyságot. Tény azonban, hogy a keresztes hadakban is részt vettek. Leghatalmasabb fejedelmük Guiscard Róbert (1015—85), ki öccsével, Rogerrel visszaverte a mórok támadásait s a IV. Henrik császár elől már az Angyalvárba menekült VII. Gergely pápát megvédte a németekkel szemben; vad harcosai azonban, miután megvédték a pápát, az örök várost kirabolták. Roger király leányát, Buzillát Könyves Kálmán magyar király vette nőül. Sicilia és Nápoly normán királyi családja 1189-ben II. Vilmossal fiágon kihalt. A normanok egyik törzse, a többi faj rokonnokkal meghasonlott varégok a Balti tengeren át még a IX. században a szlávok közt telepedtek le; főnökük, Rurik, 862-ben leigázta Novgorodot, s megalapították azt a birodalmat, melyből az idők folyamán Oroszország alakult ki. A nép önmegadóztatásának elvét, s a népnek az igazságszolgáltatásban való részvételét (az esküdtbíráskodást) a normanoknak köszönheti Anglia.

27. A HÚBÉRISÉG

A hűbér lényegében egyházi eredetű intézmény: a főpap birtokaiból, melyeket maga nem tudott megművelni, egyes részeket javadalom (beneficium) gyanánt

átadott embereinek — haszonélvezetre; ezek a haszonélvezetért valami csekély bért fizettek és tartoztak a javadalmat tulajdonosa részére megvédelmezni. Később a királyok is adtak híveiknek a meghódított területből földeket, életfogytig való használatra, nem fizetett bárért, hanem köteles hűségért. A föld tulajdonosa (az úr, a souverain) a föld haszonélvezőjével (vazallusával) olyan viszonyba került, hogy ez utóbbi köteles volt hűbérurat veszély esetén védelmezni és őt mindenképpen tisztelni és segíteni. A vazallus kötelezettsége a hűbérúrral szemben a katonai szolgálat volt; a hűbérurat, ha fogságba esett, hűbéresei tartoztak kiváltani, a hűbérúr legidősebb fiát lovagi fegyverzettel ellátni, legidősebb leányát kiházasítani, stb. E szolgáltatások fejében a hűbérúr is tartozott hűbéresét védelmezni, s a hűbéresnek adott birtokot nem vehette vissza, ha nem volt rá törvényes ok. A főbb tisztségek betöltői szolgálatuk fejében hűbérbirtokot, feudumot kaptak. A hűbérbébe való beiktatás (investitura) bizonyos jelképes cselekményekkel, eskütétellel volt kapcsolatos. Természetes, hogy a vazallusok igyekeztek az eredetileg csak életfogytig kapott hűbérbirtokot családjukban örökletessé tenni és amikor ezt sikerült elérniök, a vazallus családjában örökletessé vált az a hivatal is (hercegség, grófság, stb.), melynek beneficiuma volt a hűbérbirtok. Az eredetileg egyéni hercegi grófi, stb.-i címek így váltak családiakká, örökletesekké. Az ily címek viselői a hajdani hivatali nemesség utódai, míg a régibb törzsi arisztokrácia leszármazottjai cím nélkül maradtak. Kopasz Károly ismerte el 877-ben hivatalosan és véglegesen a feudumoknak és tisztségeknek a vazallus családjában való örökölhetőségét. A hűbérrendszer a maga idejében, bár a köteléknek tisztán csak a nyerserő volt az alapja, előnyös volt úgy a hűbérúrra, mint a hűbéresre. Mivel a pénzgazdálkodás még nagyon fejletlen volt, a hűbérúr nagyobb hadierővel pénz nélkül csak ebben a rendszerben rendelkezett, *viszont* a hűbéresek nem voltak magukra hagyatva, hanem ők is várhattak védelmet a hűbérúr részéről. Ezért sok szabad ember volt, aki valamely hatalmas úrnak önként felajánlotta birtokát hűbér gyanánt, s függetlenségét felszerezte a vazallusi függő viszonyal. Ennek a viszony-

nak az értéke mindig a nyerserőtől függött; a nagyon hatalmas királlyal szemben a hűbérurak meghunyászkodtak, míg a gyengébb királlyal hamar szembeszálltak az ellenállás jogával éltek, ha a király részéről valami túlkapást tapasztaltak. A kötelezettségek és jogok a föld birtokától elválaszthatatlanok voltak; csak az volt valóban szabad, akinek földje volt. A nagy feudumok birtokosai néhol annyira meggazdagodtak és elhatalmasodtak (főként Franciaországban), hogy a király inkább függött tőlük, mint ők a királytól s földjük lakói inkább függték tőlük, mint a királytól. A flandriai, anjoui vagy champagnei gróf, vagy a burgundi, vagy normandiai herceg vazallus volt ugyan jogilag, de tényleg fejedelem. Ezekkel szemben egyes falvak megőrizték a souzerainnal, a hűbérúrral való közvetlen kapcsolatukat (ezek voltak a »szabad faluk«) s egyes kisebb hűbéresek is megőrizték közvetlenül a nagy hűbérúrral való kapcsolatukat s birtokukat nem helyezték az elhatalmasodott vazallus védelme és hatalma alá; az ily önálló, kisebb hűbéresek voltak a szabadurak, bárók, Németországban freiherrék.

28. NÉMET-RÓMAI KIRÁLYSÁG ÉS CSÁSZÁRSÁG

A germán királyságból megpróbált nagy hatalmat csinálni Arnulf, Karimán törvénytelen fia, kit királlyá választottak, Franciaország nyugati szélé és Itália csatlakozott is hozzá és Arnulfot 896-ban Rómában császárrá is koronázták, de csakhamar kihalt a Karolingok német ága Arnulf fiával, Gyermekek Lajossal.

Germániának ezután választott királyai voltak. Közülök Konrádnak 911-ben sikerült megszereznie Svábföldet és Elzászt.

Utána szász fejedelmek uralkodtak, mintegy száz évig.

I. (Madarász) Henrik kiváló szervező volt; minden férfit, ki 16. évét betöltötte, hadi szolgálatra kötelezett; a határok védelmére örgrófságokat szervezett. A magyarokat 933-ban Merseburgnál megverte. Fia, Ottó, 955-ben szintén megverte Augsburgnál a magya-

rokat, kik ettől kezdve abbahagyták nyugati portyazásaikat.

Ottót Olaszország királyává is megválasztották, 962-ben pedig Rómában császárrá koronázták; a császárság újra feltámadt.

Ottó megeremtette a német uralmat Itáliában, de gyenge utódai nem voltak méltók nagy elődükhöz.

1024-ben a császári korona a szász házról a sali frank dinasztiára szállott. II. Konrád császár megtértette a vendeket, hűbéresévé tette a lengyel királyt, megszerezte Burgundiát s a Saône és Rhône völgyét.

Még kiválóbb volt III. Henrik, ki feltétlen ur volt Németországban és Itáliában s Csehországot adófizetésre kényszerítette; Magyarországra is többször betört s Péter király, kit 1045-ben ő helyezett vissza a trónra, hűbéres esküt tett neki. III. Henrik alapította a bajor, sváb és karinthiai hercegséget mint császári hűbért. Olaszországban a nagy hűbérurak hatalmát megtörte azzal, hogy minden hűbérest és minden hűbért közvetlenül a császári hatalom alá rendelt. Utóda, IV. Henrik alatt folyt le a császárság és pápaság nagy mérközése, mely investitúra-harc néven ismeretes a történelemben.

Egy Hildebrand nevű szerzetes, ki már VI. Gergely óta nagy befolyást gyakorolt a pápákra, 1059-ben II. Miklós pápa számára kidolgozta a pápaság függetlenítésének tervét. Ennek alapján leelőször a pápaválasztást szabályozták: ezentúl a bíbornokok a választók s Róma papsága és népe utólag járul hozzá a választáshoz — a császárnak az a joga, hogy ő erősíti meg a pápaválasztást, megszűnik. Elrendelte továbbá a pápa, hogy papok világiaktól többé semmiféle javadalmat ne fogadjanak el: a javadalmat csak az egyház adhatja s a beiktatást (investitúrát) csak az egyház végezheti. Ezzel a reformmal nemcsak a pápaság, hanem az egész papság függetlenné vált a világi hatalomtól.

AZ INVESTITURA-HARC. 1073-ban Hildebrand lépett a pápai trónra, VII. Gergely néven. Programjának főbb pontjai: 1. teljesen megszabadítani a pápaságot a német hűbériségnek még a látszatától is; 2. formálni az Egyházat erkölcsében és fegyelmében;

3. az egyházat teljesen függetleníteni a világi hatalomtól; 4. az egyházi hatalomnak a világi hatalmat alárendelni. Az első programpont lényegileg már azzal megvalósult, hogy a császárok többé nem szólhattak bele a pápaválasztásba. Az erkölcsi és fegyelmi rendszabályok között legfontosabb volt a papi nőtlenség szigorúbb ellenőrzése és a simonia (lelki dolgokkal való üzérkedés és a javadalom vásárlás) teljes eltiltása. Igen jelentős intézkedés volt az is, hogy világiak többé semmi szín alatt sem helyezhettek be egyházi férfit egyházi javadalomba.

A pápa felszólította IV. Henrik császárt, hogy a jövőben tartózkodjék az investitúrától és jöjjön Rómába számot adni néhány méltatlan embernek főpapi javadalomba iktatásáról. A császár nem ment Rómába, hanem 1076-ban Wormsban 24 püspökkel zsinatot tartott, mely »letette« a pápát. VII. Gergely erre kiközösítette és trónvesztettnek nyilvánította a császárt. Németországban a svábok és a szászok, kik különben is régi ellenségei voltak a frank dinastiának, fenyegetőleg léptek föl a császár ellen, Henrik császár erre megígérte, hogy ki fogja békíteni a pápát és Rómába megy vezetelni, hogy ezzel a kiközösítés visszavonását kieszközölje. Canossa várában várta a pápa a császárt, ki 1077 január 25-én daróc ruhában, mezítláb járult eléje és sírva ígérte, hogy meg fog javulni. A császár hűsége azonban nem sokáig tartott s emiatt a svábok Rudolf herceget választották meg német királlyá. A pápa újra kiközösítette a császárt, akinek tizenkilenc püspöke viszont a brixeni »zsinaton« letette a pápát és egy kiközösített érseket III. Kelemen néven ellenpápának választott. Henrik leverte a svábokat és a pápa ellen indult. A császár ismételten hosszasan ostromolta Rómát, 1083-ban a város egy részét el is foglalta s az Angyalvárba menekült császárt csak Guiscard Róbert normán hadseregének közbelépése mentette meg. Henrik újabb támadó hadjárata alkalmával a pápa Salernóba menekült és ott is halt meg 1085-ben. IV. Henrik császár fia és utóda, V. Henrik szintén harcolt a pápa ellen; II. Paskál pápát a Péter-templomban el is fogatta és csak akkor engedte szabadon, mikor a pápa a csá-

szár főpapeiktatási jogát elismerte és a császárt meg is koronázta (1111-ben). A laterani, majd a vienne-i zsinat ezt az erőszakkal kicsikart egyezményt megsemmisítette és V. Henriket kiközösítette. Az investitúra-viszály csak 1122-ben ért véget a worms-i egyezményvel: ettől kezdve a főpápnak püspökké szentelése előtt a császártól kellett kérnie a javadalmat mint hűbért s a beiktatás azután a kereszttel és gyűrűvel a pápa nevében ment végbe. A hűbéri kötelék tehát a császár és a püspökök között megmaradt s a főpapság függő viszonya a császárral szemben jogszerűen biztosítva volt.

A *HOHENSTAUFOK*. »Sváb uralom Itáliában« — ez ma igen furcsán hangzik, pedig valóság volt a XII—XIII. században.

IV. Henrik után, ki a pápasággal világtörténelmileg is nevezetes harcba keveredett, még fia, V. Henrik uralkodott a frank dinasztiából. Sok községet kivett a hűbérurak főhatósága alól és birodalmi várossá tette őket s igen sok apró immédiat hűbérbirtokot alapított, melyek közvetlenül a császártól függtek. Ez jó módszer volt a nagy hűbérurak hatalmának ellensúlyozására, de V. Henrik nem sok hasznát vette, mert már 1125-ben meghalt. Utána Lothár szász herceg lett német király s a pápa, akinek engedelmességet fogadott, császárrá is koronázta. Azzal, hogy 1133-ban Berlint megalapította és Brandenburg örgrófságot Medve Albertnek adományozta, olyan katonai és közigazgatási alakulatot hozott létre, mely egészséges magva lett a századokkal később létrejött porosz királyságnak. II. Lothár császár 13 évi uralkodás után meghalt és Hohenstauf (III.) Konrád lett az utóda.

A Hohenstauf ok sváb főurak voltak; az investitúra harcban a császárt támogatták a pápa ellen és ezért IV. Henrik Hohenstauf Frigyes sváb herceggé tette, sőt Ágnes nevű leányát hozzá adta feleségül. E házaspárnak két fia volt, Frigyes, ki sváb és Konrád, ki frank herceg lett. Ez utóbbit, aki unokája volt IV. Henrik császárnak, III. Konrád néven 1138-ban választották német királynak. Utóda, Rótszakállú (I.) Frigyes nagyon erőszakos ember volt, különösen az itáliai

főurakkal szemben. Mint V. Henrik Németországban, úgy I. Frigyes Itáliában apró hűbér-birtokokat alakított, melyek közvetlenül tőle függtek és számtalan várost annyira önállósított, hogy ezek lényegileg apró köztársaságok lettek. Az új rendet nem könnyen szokta meg a nép, mely Milánóban fellázadt. Frigyes erre Milánó városát a templomok kivételével lerombolta (1162). A gyűlölt svábok ellen megalakult a lombard szövetség, melyhez III. Sándor pápa is csatlakozott. Ezzel Frigyes a legnanoi veszített csata után kiegyezett; a békekötés után az itáliai városok megtartották függetlenségüket és köztársasági szervezetüket. Rőtszakállú Frigyes végül a III. keresztes hadjáratban életét vesztette (1190).

Fia és utóda, VI. Henrik II. Roger szicíliai király leányát vette nőül és vele hozományul kapta Siciliát és Dél-Itáliát. Halála után öccse, II. Fülöp került a trónra, aki abban a gyanúban volt, hogy Rómát is el akarja foglalni. III. Ince pápa tehát a Hohenstaufok legnagyobb ellenségének, a bajor Ottónak pártjára állott és őt 1209-ben IV. Ottó néven császárrá is koronázta. Ez vérszemet kapott és VI. Henrik fiának, II. Frigyesnek birtokaira tört, noha ez a pápa gyámsága alatt állott. IV. Ottót a pápa megfosztotta trónjától és II. Frigyeset ismerte el császáruul, azzal a feltétellel, hogy adja át Siciliát és Dél-Itáliát. II. Frigyes ezt megígérte, de nem teljesítette, sőt Siciliát és Nápolyt hatalmas katonai állammá szervezte, melynek hadseregébe még szaracénokat is fogadott. (Az arab-mór kalózokat hívták így a Földközi tenger partjain lakó népek.) III. Ince pápa úgy érezte, hogy ez a hatalom veszélyes a pápaság függetlenségére. Felszólította tehát II. Frigyeset, hogy vigyen keresztes hadat a Szent Földre. II. Frigyes el is ment seregével, de nem harcolt, hanem megegyezett az egyiptomi szultánnal és 1228-ban a Szent Sír bazilikában megkoronázta önmagát Jeruzsálem királyának. Mire hazatért Itáliába, saját fia, Henrik vezette ellene a pápa által újjászervezett lombard liga seregeit. II. Frigyes könnyen győzött, amiben nagy segítségére voltak a szaracénjai; de a városok egymásután felkeltek ellene és a pápa pártjára állot-

tak. A császár uralmának talán erőszakkal is véget vetettek volna, ha II. Frigyes 1250-ben hirtelen meg nem halt volna. Fia, IV. Konrád volt az utolsó sváb a német trónon; ennek fiát, Konradint Anjou Károly, a pápa embere 1268-ban a tagliacozzói csatában megverte s az alig 17 éves fiút Nápolyban lefejeztette.

29. ITÁLIA A XIV—XV. SZÁZADBAN

AZ ANJOUK. Anjou Károly Szent Lajos francia király testvére volt. IV. Orbán pápa Nápoly és Szicília koronáját azzal a feltétellel ígérte neki, ha nem lesz soha császár, nem szerzi meg se Toscanát, se Lombardiát, Beneventumot átengedi a pápának és évenként nyolcezer uncia adót fizet. Anjou Károly azonban hamar megfélekezett ígéreteiről, s uralmát ki akarta terjeszteni az egész Itáliára, bár egyelőre csak azt a tervét árulta el, hogy igyekszik megszerezni a bizánci császári koronát. Az Anjouk nem tudtak népszerűsége szert tenni az olaszok között. Palermóban összeesküvést szöttek az új uralom ellen és 1282 március 31-én, megbeszélés szerint a vecsernyére hívó harang megkondulásakor megrohanták a városban a franciákat és valamennyiüket megölték. A híres »vecsernye« az egész Sziciliában megisméltódott s a franciák közül, akit meg nem öltek, az mind elmenekült. A nép Péter aragon királyt hívta meg a szicíliai trónra. Nápolyban egy ideig még tovább uralkodtak az Anjouk; a pápa, hogy az elvesztett Sziciliáért kárpótolja őket, II. Károly unokáját, Károly Róbertet a magyar királyi trónra juttatta 1308-ban.

VÁROS-KÖZTÁRSASÁGOK. A XIII. század folyamán az egész Itáliában nagy volt a fejtelenség és zűrzavar. Lombardiában a városok népe kevés önállóságot árult el: látszott, hogy ez a vidék előbb-utóbb zsarnok fejedelmek zsákmánya lesz. Az egész Toscana a demokráciára hajlott, míg Velence az arisztokrácia kezébe került: csak az került a nagy tanácsba, akinek neve benne volt a velencei nemesség aranykönyvében, s a »tízek tanácsába« csak a legelső családok tagjai jut-

hattak be. Ezzel szemben Firenzében, ahol céh-alapon nyugodott a kormányzat, 1282-ben a kisebb céhek egyenlőjogúak lettek a nagy céhekkel; a város népiét hús csapatba osztották be és minden csapat élén a gonfaloniere (zászlós) állott. Nemesek csak az esetben kaphattak közhivatalt, ha előbb nemességükről lemondtak. Lucca, Pisa, Genova és sok más város utánozta a firenzei kormányformát. Különben az egész Itália háborút viselt önmagával: mindenki vagy a guelf, vagy a ghibellin párthoz tartozott; a pártoskodás eleinte amiatt folyt, hogy a guelfek a pápát, a ghibellinek pedig a császárt támogatták; később, mikor a pápaság és császárság küzdelme már veszített jelentőségéből, a nemesség volt a ghibellin, s a polgárság a guelf-párt. A guelfeket »feketéeknek«, a ghibellineket pedig »fehéreknek« is hívták; ez utóbbiaknak fehér rózsza volt a jelvényük.

AVIGNON7 PÁPÁK. Szép Fülöp francia király és VIII. Bonifác pápa viszálya következtében 1305-ben úgy alakultak a dolgok, hogy a pápaellenes francia párt még a bíbornoki testületben is győzött: a bordeauxi érseket választották meg pápává V. Kelemen néven. Ez a francia pápa nem helyezkedett szembe a francia királlyal; nem Rómában, hanem Lyonban koronáztatta meg magát és a pápaság székhelyét Rómából áttette a délfraanciaországi Avignonba. Csaknem hét évtizedig laktak itt a pápák, de erről az időről, mint a pápák babyloni »rabságáról« beszélni nagy túlzás. Az avignoni pápák mind franciák voltak és szívesebben laktak Avignonban, hol biztonságban voltak, mint Rómában, mely a pártviszályok miatt folyton forrongott és már-már elnéptelenedett. VI. Kelemen pápa nyolcvanezer firenzei aranyon meg is vásárolta Avignont Anjou Johanna királynétól.

A szintén francia nemzetiségű V. Orbán pápa 1367-ben tért vissza Rómába. Halála után, 1378-ban a római nép félt, hogy megint franciát fognak pápává választani; az ucca népe betört a választási helyiségbe és követelésére Prignano Bertalan barii püspököt választották pápává VI. Orbán néven. (Ez volt az utolsó eset, hogy nem-bíbornokot választottak pápának.)

Az új pápát azonban csak a magyarok, németek, lengyelek és angolok ismerték el; a franciák érvénytelennek nyilvánították megválasztását s VII. Kelemen néven ellenpápát választottak. Ezzel szakadás állott be az egyházban, mely harminchét évig tartott. VII. Kelemen Avignonból, VI. Orbán Rómából kormányozta az uralmát elismerő népeket. Az ellenpápa meg tudta magát kedveltetni, VI. Orbán azonban erőszakoskodott: a francia párti bíbornokok közül hatot megkínóztatott, hármat pedig kivégeztetett. E sötét korszakban néha két, néha három pápa volt, s abból, hogy mindegyikük kreált bíbornokokat és püspököket, rendkívül súlyos zavarok, sőt vérengzések is keletkeztek. A konstanzi zsinat 1417-ben vetett véget az egyházszakadásnak.

A MILÁNÓI HERCEGSÉG. *Itália* a XV. században, amilyen gazdag, olyan nyugtalan volt. Legtöbb városi köztársasága átalakulóban volt — fejedelem-séggé.

Milánót s vele Lombardia jó részét már a Viscontiak fejedelemséggé tették, miután megvásárolták Ven-
cel császártól a hercegi címet. Huszonhat lombardiai várost csatoltak Milánóhoz. A paraszt származású Sforza Ferenc, ki mint IV. Jenő pápa hadvezére már »az Anyaszentegyház zászlótartója« büszke címet viselte, miután megszerezte az Egyházi Állam számára Bolognát, milánói szolgálatba lépett, nőül vette Visconti Fülöp leányát s 1450-ben ő lett Milánó hercege, 1465-ig. Fiát azonban már megölték és unokája már csak úgy tudta megvédeni uralmát, hogy segítségül behívta a franciákat s ezzel elvetette az olasz-francia háborúk magvát.

GENOVA. Genova megmaradt köztársaságnak, de 1380-ban Velencétől szenvedett veresége után nagyon sokat veszített jelentőségéből.

VELENCE. Velencének viszont jó alkalmá volt rá, hogy emelkedjék. Foscari dogé (a köztársaság feje) alatt négy tartományt szerzett a félszigeten. Csakhamar elvesztette ugyan Negropontet és Scutarit, de viszont megszerezte Cyprus szigetét. Semmi egyéb szempont nem vezette, mint saját érdeke. Még azt is megtette, hogy adót fizetett a törököknek, s mikor

ezen az egész keresztény világ megbotránkozott, így felelt: »Mi velenceiek vagyunk, és csak azután keresztények.«

A MEDICIEK. Firenzében a gazdag és tehetséges Medici család jutott uralomra, mely az egyháznak három pápát, Franciaországnak pedig két királynét adott. Ezek eredetileg kalmárok voltak. A család első kiemelkedő tagja, Cosimo (1389—1464) »rang és cím nélkül« uralkodott a városon, azon a két jogcímen, hogy nagyszerű építkezéseivel és kulturális alapításaival, melyeknek költségét ő viselte, az olasz városok legműveltebbjévé tette Firenzét és hogy a városban több ezer embernek hitelezője volt. Unokája, Lorenzo, ki a büszke »Magnifico« jelzőt kapta a néptől, méltó utóda volt Cosimónak. Miután látnivaló volt, hogy egyeduralomra törekszik a család, ellenségei összeesküdtek ellene. Lorenzo testvérét, Giulianót meg is ölték, de Lorenzo leverte a Pozzi-féle összeesküvést, most már nyíltan fejedelemnek nevezte magát. (V. Károly császár jóval később nevezte ki őket hercegekké és nagyhercegi címük 1569-ből eredt.) Lorenzo a tudományok és művészetek rendkívül bőkezű támogatója volt. Fia, János 1510-ben X. Leo néven pápa lett. 1490-ben a Medici bankház fizetési zavarokba került; ettől kezdve már nem volt pénz a művészetek támogatására, sem az új fejedelemség erejének növelésére és Firenze lassan, de biztosan hanyatlani kezdett.

NÁPOLYI JOHANNA. Nápolyban a XIV. században még az Anjouk uralkodtak, — legtovább (1343—1382) I. Johanna, ki férjét, Endre magyar királyi herceget megfojtatta. Öregségére Johanna ugyanily sorsra jutott: 1382-ben Durazzo Károly megfojtatta. II. Johanna után, 1442-ben, Nápoly a királyné örökbefogadott fiáé, Aragóniái V. Alfonzé lett.

Bár oly sok csapás sújtotta Itáliát, a jólétnek és kultúrának igen magas fokára emelkedett. Genova Kis-Azsia és a Fekete tenger, Velence pedig az egész Kelet kereskedelmét irányította. Volt idő (a XIII. század végén,) mikor Velencének 35.000 tengerésze volt. Az olasz bankoknak fiókjai voltak Angliában, Flandriában és Németországban. Az olasz kereskede-

lem természetesen exportált is, amivel együtt járt az ipar fellendülése.

Nem is szólva Itália tömérdek építészeti műemlékéről, melyekre a legzavarosabb időkben is volt pénz, V. Miklós pápa megalapította a Vatikáni könyvtárat, Medici Kozma pedig a firenzei könyvtárat. Ebben a korban teremtette meg Dante az Isteni Színjátékban az olasz irodalmi nyelvet, melynek legnagyobb lírikusa, Petrarca és legnagyobb prózáírója, Boccaccio a XIV. században élt. De ki tudja, még mit teremthettek volna, ha Itáliában békesség lett volna?!

30. A FRANCIA ÉS AZ ANGOL KIRÁLYSÁG

A Karolingok birodalma 887-ben hét királyságra oszlott: Itália, Germania, Lotharingia, Franciaország, Navarra, Provence és Burgundia.

Franciaországnak Eudo gróf lett a királya, akivel szemben a rheimsi országgyűlés Dadogó Lajos utószülött fiát, Együgyű Károlyt kiáltotta ki királlyá Eudo győzött ugyan, de 898-ban meghalt s így az ország Együgyű Károly kezébe került. Ennek elég esze volt ahhoz, hogy a normanokkal kiegyezzen, Normandia árán, melyet átengedett nekik.

Utódai alatt a francia királyság folyton hanyatlott, míg az egyház hathatós támogatásával 987-ben Capet Hugót nem választották királlyá. Ennek fia, Róbert, 1002-ben a francia korona számára megszerezte Burgundiát.

Utódai csak árnyék-királyok voltak, kik csupán névleg uralkodtak: minden hatalom a nagy hűbérurak kezében volt. Aquitaniát Poitiers grófjai kapták hűbér gyanánt; a Garonne folyó és a Pyréneék közt Gascogne csaknem teljesen független lett, valamint az ország déli részében a toulousei grófság is. Mindezek a hűbéresek már nyíltan hirdették, hogy ők a királlyal egyenlők. A rheimsi érsek, továbbá Laon, Langues, Beauvaix, Chalons és Noyon püspöke szintén csaknem szuverén jogokat élvezett.

A hatalmas hűbérurak mellett a Capet ház első királyai rendkívül nehezen tudtak érvényesülni. VI. (Kövér) Lajos aratta az első sikert azzal, hogy a nagyurak ellen az elnyomott városi polgársággal szövetekezett. (1108—1137.) Utóda, VII. Lajos (1137—1180) a papsággal való szövetekezés útján tartotta fenn uralmát. Fülöp Ágost (1180—1223) rendbehozta pénzügyeit azzal, hogy országában teljesen kifosztotta a zsidókat; az angoloktól visszaszerezte Normandiát; országának határait az óceánig és a Földközi-tengerig töltesztette ki

SZENT LAJOS. Utódai közül IX. (Szent) Lajos sokkal nagyobb államférfiú volt, mint hadvezér, bár 1242-ben le tudta verni az Angliával szövetekező főurakat s ezzel Normandiát, Tourainet és Anjout biztosította a maga részére s fenntartotta hűbérúri jogát az aragon királynak átengedett barcelonai grófság felett. A kereszteshadjáratban azonban nem volt szerencséje. A perdöntő párbajok eltörlésével s a felebezések szabályozásával megjavította az igazságszolgáltatást. Szent Lajos volt az első francia király, akinek tanácsában polgárok is ültek.

SZÉP FÜLÖP. 1285-ben IV. (Szép) Fülöp került trónra, kinek első nagy sikere Flandria elfoglalása volt. Miután sem a zsidók vagyonának elkobzásával, sem rossz pénzek veretesével nem tudott hadi céljaira elég pénzt szerezni, megadóztatta a papságot. Ezért VIII. Bonifác pápa kiközösítette őt az egyházból, mindazokkal a papokkal együtt, akik adót fizettek a királynak. A király erre eltiltotta, hogy országából pénzt küldjenek a pápának. Miután a pápaság tekintélye igen nagy volt, a király összehívta az ország rendjeit, (nemcsak a papokat és nemeseket, hanem a polgárokat is) és úgy rendezte a vitákat, hogy a rendek a pápa ellen foglaltak állást. A király megbízottjai el akarták fogni Rómában a pápát, akit Szép Fülöp egyik embere, Colonna, vaskeztyűs kezével arcul is ütött. VIII. Bonifác csakhamar meghalt (1303) s utóda, V. Kelemen, kit Szép Fülöp választott meg, Avignonba tette át székhelyét. 1307-ben a Templomos lovagokat, kik rendkívül gazdagok voltak, a király mind elfogatta

s a zsinattal kárhoztatta őket. 1309—1314 közt, míg a »vizsgálat« tartott, ötvenöt templomos lovagot megégettek s a lovagrend vagyona a király kezébe került. A flamandok megsokallták a király kapzsiságát és fel lázadtak; a váltakozó szerencsével folyt polgárháború után mindössze három flandriai város maradt a francia király birtokában.

A XIV. század elején a Capet-ház fiágon már kihalóban volt. Az 1316-ban elhalt X. Lajosnak csak leánya maradt. Lajos testvére kimondatta az ország rendjeivel, hogy nő nem örökölheti a koronát, s V. Fülöp néven maga lépett trónra. V. Fülöpnek még volt egy fia, IV. Károly, de ennek már csak leánya maradt, s III. Edvárd király, akinek anyja Szép Fülöp leánya volt, igényt tartott a francia trónra, mert szerinte ő volt jogosabb örökös. Ebből a trónöröklési viszályból keletkezett azután az úgynevezett százéves háború, mely valójában nem száz, hanem százharminc évig tartott a franciák és angolok között.

Anglia akkoriban rendezettebb viszonyok közt élt, mint Franciaország. A normán királyok nagyon tehetséges államszervezők voltak; a hűbéri viszonyok sehol sem voltak oly szabatosan rendezve, mint Angliában. Mindenki biztos volt a maga jogaiban; rendes telekkönyvek voltak, rendezve volt a helyi közigazgatás és a nép kezébe került az igazságszolgáltatás, sőt az adókivetés is. Az angolok a közállapotokkal nagyon meg voltak elégedve, s a saját ügyeikben való rendelkezési joguk nagyon megerősítette bennük a közügyek iránt való érdeklődést és a szabadság szeretetét. Királyaik közül I. Henrik 1106-ban egyesítette Angliát és Normandiát.

A *PLANTAGEN ET HÁZ*. I. Henrik leánya, Matild egy francia főúrhoz, Plantagenet Godofrédhez ment nőül, aki Anjou grófja volt. (Azért nevezték Plantagenet-nek, azaz magyarul Reketyének, mert a címerében reketye ág volt.) Matild fia, II. Henrik lett a Plantagenet dinasztia megalapítója Angliában. II. Henrik apjától Anjout és Tourainet örökölte Franciaországban; VII. Lajos francia király elvált nejét vette feleségül s ezzel szintén nagy francia területet szer-

zett, fia pedig hozományul kapta feleségével Bretagnet. Így II. Henrik egy nagy francia-angol birodalom királya lett. A hatalmas király le akarta törni a pap-ságot is és az ország rendjeivel 1164-ben elfogadtatta a clarendoni cikkelyeket, melyek a papok bűnügyeit világi bíróságok elé terelik s a megüresedett egyházi javadalmakat a királyságra bízzák. A király kancellárja, Becket Tamás, Canterbury érseke ez ellen tiltakozott és Franciaországba menekült; innen II. Henrik hazacsalta és templomában megölette. E miatt a nép annyira felingerült, hogy II. Henrik kénytelen volt a clarendoni cikkelyeket visszavonni; családjával is kíméletlenül bánt s ezért mind a négy fia háborút viselt ellene; de II. Henrik még így is elég erős volt, hogy Írország déli és keleti részeit meghódítsa.

Fiai közül 1189-ben Richard, 1199-ben pedig János került Anglia trónjára. Richard a keresztes hadjáratban kiérdemelte ugyan az »Oroszlánszívű« jelzőt, de mint király nem sok nyomot hagyott a történelemben. János, a »Földnélküli« 1215-ben kénytelen volt kiadni a Szabadságok Nagy Oklevelét. (Magna Charta) mely az angol alkotmány legerősebb alapja, — biztosítja a nemzet ellenőrzési jogát a király ténykedéseivel szemben, az egyén személyes szabadságát s a nemzet önmegadóztatási jogát. János fiának, III. Henriknek uralkodása alatt, 1258-ban rendszeresítették a parlamentet, s már hét év múlva törvénybe iktatták, hogy ne csak a nemesek vegyenek részt a parlamentben, hanem a városok is válasszanak a parlamentbe 2—2 polgárt. I. Edvárd 1272-ben megszerezte az angol korona számára Wales grófságát. Ennek utóda, II. Edvárd vérengző ember volt; végül őt is megölette a felesége.

SZÁZÉVES HÁBORÚ. III. Edvárd trónra léptével kezdődött az ú. n. százéves háború Anglia és Franciaország között. III. Edvárd azon a címen, hogy ő Szép Fülöp francia király unokája, igényt tartott a francia koronára, de talán meg sem kísérelte volna igényének érvényesítését, ha ebbe az események bele nem kényszerítették volna. A flamandok, akik főként a szövöiparból éltek és gyapjút Angliából kap-

hattak legkönnyebben, III. Edvárdot ismerték el királyuknak. Flandria tényleg angol uralom alá került, de III. Edvard csak 1346-ban tört be Franciaországba és ágyúinak segítségével, melyek itt szerepeltek először, mint hadieszközök, Crécy mellett a kétszerakkora francia sereget megverte, a következő évben elfoglalta Calais kikötővárost, melyet azután kétszáz évig kezükben tartottak az angolok. 1356-ban az angolok ismét megverték a franciákat Maupertuisnél. Nem csoda, ha ezután a szerencsétlen Franciaországot egy parasztlázadás is megrázkódtatta. Általában, mikor a nagy háborúban szünet állott be, mingyárt belső zavarok támadtak. 1380-ban megint a flamandok kezdték a nyugtalankodást; számos város fellázadt s Párizsban a nép kalapáccsal verte agyon az adószedőket. VI. Károly számtalan kivégzéssel igyekezett helyreállítani a rendet; mint örült halt meg.

Utána két testvére, a burgundi és az orléansi herceg versengett a trónért. János, a burgundi, megölette testvérét, azonban ennek fia megkezdte a háborút János, a »Rettenthetetlen« ellen. A nemesség és papság az orléansi herceg pártján volt, a polgárság és a parasztság pedig János pártján, kinek a párizsi gyepmester volt a hadvezére. Iszonyú kegyetlenséggel folyt a polgárháború Franciaországban, de ki akarta használni a zavaros helyzetet a demagógia Angliában is, hol a parasztokat izgatták fel a nemesség ellen. 1381-ben hatvanezer főből álló paraszt sereg jelent meg London előtt, s a jobbágyság eltörlését és a jövedelmek egyenlő elosztását követelte. II. Richard, aki csak egy évvel előbb jutott trónra, mindent megígért, s mikor a paraszt sereg elszéledt, vezetői közül a király ezerötszázat felakasztatott. Általában II. Richard ellenfeleit, még ha közeli rokonai voltak is, lehetőleg eltette láb alól. 1399-ben a parlament a nemzet jogainak megsértése miatt megfosztotta a tróntól és elzárta. II. Richárdot börtönében egy év múlva megölték.

V. Henrik angol király 1415-ben újra kezdte a harcot a franciákkal, főként azért, hogy seregét foglalkoztassa. Agincournál meg is verte a franciákat s Normandiát végigfosztogatta. 1424-ben az angolok

elfoglalták az egész Normandiát és Burgundiát s VII. Károly francia királyt ostrom alá fogták Orléansban. Ha ezt a várost bevették volna az angolok, Dél-Franciaország is kezükbe került volna. Franciaországot azonban megmentette egy fiatal pásztorleány, az »orléansi szűz«, ki látomásaira hivatkozva, fanatizálta a francia népet, mely tíz napi harc árán elkergette az angolokat Orléans elől. A megmentett királyt az orléansi szűz Rheimsbe vitte és ott királlyá felkente. A háború tovább folyt az angolokkal, s az orléansi szűzet, ki a compïègnei csatában angol fogságba került, 1431 május 30-án mint boszorkányt Rouenben megégették. Ötszáz év múlva szentté avatták.

Ettől kezdve a hadiszerezése a franciákhoz pártolt, főként 1439-től kezdve, amikor Franciaország állandó hadsereget szervezett hivatásos katonákból. Az állandó hadsereg megszüntette az országban a rablóvilágot s nagy csapásokat mért az angolokra, kiket 1450-ben végleg kiűztek Normandiából, 1453-ban pedig Guyenneből. A százéves háború végén a franciaországi hódításokból az angolok kezében semmi egyéb nem maradt, mint Calais. Franciaország, a hadszíntér, természetesen többet szenvedett, mint Anglia, s a francia nép nem használhatta ki a háborút a maga jogainak érvényesítésére, — a háború végén a francia király abszolút uralkodó volt; az angol nép azonban a százéves háború alatt egyre gyarapította a maga jogait és erejét s államformáját minden ízében alkotmányos királysággá alakította ki.

31. A KERESZTES HADJÁRATOK

»Egy francia remete, Amiens-i Péter Jézus sírjához elzarándokolt Jeruzsálembe és onnan visszatérve beszédeivel feltüzeltelte a kereszténységet a Szent Föld visszafoglalására, mert látta, hogy Jeruzsálemben mennyire zaklatják a mohamedánok a keresztényeket«. Körülbelül ez a köztudat arról a pár száz éves nagy népmozgalomról, melyet »keresztes hadjáratok« néven ismer a világ. A remete Péter tényleg el is zarándokolt

a Szent Földre, de Jeruzsálemig nem jutott el, s a kereszties hadjáratokat nem ő hozta létre, sőt lehet mondani, hogy az ügynek, melyért lelkesedett, kimondhatatlanul sokat ártott és semmit sem használt.

Az Iszlám terjeszkedésének a Szent Föld nagyon hamar áldozatul esett; Omár már 637-ben elfoglalta Palesztinát, néhány templomot mecsetté változtatott, de egyébként nem háborgatta a keresztényeket. 969-ben, a Fatimidák uralomrajutásával külön adót vetettek ki a szent helyek látogatóira s a keresztényeket gyakran bántalmazták. Ennek következtében már II. Szilveszter pápa sürgette a Szent Föld visszafoglalását, de eredménytelenül. 1071-ben a bagdadi kalifa nagy győzelmet aratott Arméniában a byzanci császárság felett s ettől kezdve a császárok erélyesen sürgették a nyugati hatalmak fellépését az Iszlám ellen. VII. Gergely pápának ezzel kapcsolatban nagy tervei voltak; ugyanis arra számított, hogy ha a keleti császárságot megmenti a nyugati kereszténység, helyre fog állni az egyház egysége. A pápa 1074-ben sürgette is IV. Henrik császárt, hogy indítsa meg a háborút és ötvenezer főnyi segítő sereget ígért neki. IV. Henrik azonban kitért a felszólítás elől, a pápa pedig 1085-ben meghalt. A következő évben Ortok szultán ismét elkezdte a keresztények sanyargatását; a papokat kínoztta, a pátriárkát pedig börtönbe vetette. Alexius császár 1095-ben újra felkérte a pápát, hogy segítsen megvédeni a kereszténység keleti bástyáját, Byzancot. 1095 tavaszán, a piacenzai zsinaton szóba is került ez az ügy, de nem határoztak semmit. Ugyanazon év őszén a franciaországi Clermontban volt zsinat, ahol II. Urbán pápa nagy beszédet mondott a Szent Föld sanyarú helyzetéről. Felolvasták Raymond toulousei gróf levelét, melyben bejelentette, hogy több ezer harcosával kész a Szent Föld felszabadítására indulni. A lelkesedés nagy volt, s a pápa kérdésére, hogy a hadjáratot meg kell-e indítani, a zsinat egyértelmű felkiáltással felelt: *Deus lo volt!* (»Isten akarja!«) Ez lett azután a kereszties hadjáratok harci jelszava. Akik vállalkoztak a hadjáratra, vörös posztó-keresztet tűztek a köpenyükre. A pápa apostoli feloldozást

adott a keresztes vitézeknek s teljes búcsút engedélyezett nekik és a hadjárat támogatóinak; a keresztesek családjára és birtokára kimondotta a pápa »Isten békéjét«, azaz kiközösítés terhe alatt megtámadhatatlanoknak nyilvánította őket. A pápa a hadjáráthoz legátusává nevezte ki Adhemar püspököt, s a hadjárat megindítását 1096 augusztus 15-re tűzte Jci, hogy addig mindent elő lehessen készíteni. A főurakban nagy volt a harci készség, de még tüzesebb volt a nép, aminek nem annyira a vallási fanatizmus, mint inkább a szociális helyzet volt az oka. A nép éppenúgy el volt nyomva Franciaországban, mint később a nagy forradalom előtt s az 1095 évi termés rendkívül rossz volt. A gazdagságáról és kellemes klímájáról híres Keletre vándorolni és ott új otthont alapítani nagyon vonzó gondolat volt. »Nem volt ház, amelyből legalább egy ember ne jelentkezett volna a hadjáratra«. Amiens-i Péter, a Szent Földön járt remete durva szőrcsuhába öltözve járt-kelt Franciaországban a s népre rendkívül ható paraszti ékesszólásával óriási tömegeket gyűjtött össze. De eszében sem volt, hogy bevarja a pápa által kitűzött határidőt, — tizenötezer emberével már 1096 április 12-én Kölnben volt, ahol mintegy tizenötezer német csatlakozott hozzá. A jámbor remetének természetesen halvány fogalmai sem voltak a hadseregszervezésről, a vezetésről és élelmezésről, s »keresztesei«, akik között tömérdek volt a semmirevaló kalandor, egyszerűen kirabolták azt a vidéket, amelyen átvonultak.

A keresztesek első csapata 1096 tavaszán békén átvonult Magyarországon; pár héttel később jött Amiens-i Péter negyvenezer főnyi serege; ezek már kirabolták és felgyújtották Zimony városát. Még több baj volt Emicho leiningeni gróf óriási seregével, s több más csapattal, mely nemcsak erőszakoskodott és rabolt, hanem felgyújtotta a búzaasztagokat. A magyarok nagy csatákat vívtak velük Mosonynál, melyet a keresztesek hat hétig hiába ostromoltak és Belgrádnál a magyar király hadai sokezer kereszttest megöltek ezekben a harcokban. Istentelen erőszakosságaik miatt megtizedelték a kereszteseket a bolgárok is. Mintegy

negyvenezen lehettek a keresztések, mikor első seregük Konstantinápoly alá ért. A byzanciak megrémültek e gyülevész nép láttára, melytől semmi jót sem remélhettek. Pétert és hadát a császár beengedte ugyan a városba, de három nap alatt az utolsó keresztet is átszállította a Boszporus ázsiai partjára. Péter Nicomedián, mely akkor jóformán lakatlan volt, átvonult és Helenopolisnál ütött tábor. A császár követe utána ment és figyelmeztette, hogy ne menjen tovább, míg rendes hadsereg nem csatlakozik fegyelmetlen népéhez; miután azonban a keresztések a környéken már mindent kiraboltak és több zsákmányt nem találtak, egy háromezerfőnyi csapatuk elindult Nicea felé. Ezeket azután, négy napi járásnyira Niceától, megverték, sőt megsemmisítették. Remete Péter visszament Konstantinápolyba, hogy tanácskozzék a császárral a továbbiakról, s ez alatt seregét a Draco folyónál lemeszárolták. Péter most már belátta, hogy nem született hadvezérnek.

A keresztések »úri« csapata Bouillon Godofréd lotharingiai herceg és más főurak vezetése alatt békeségben vonult át az egész Európán. Konstantinápolyban a császár esküt követelt tőlük, hogy az elfoglalandó terület görög hűbértartomány lesz. Hónapokig tárgyaltak a francia keresztésekkel, mert attól féltek, hogy ezek az egész császárságot könnyűszerrel elfoglalják, ha szentföldi vállalkozásuk nem sikerül. Bouillon Godofréd testvérét, Balduint családjával együtt túszként őrizték és gyanúsak tartották, hogy a seregben ott van I. Fülöp király testvére, Hugó, Hódító Vilmos fia, Róbert normandiai herceg, Chartres, Blois és Boulogne grófja, s a francia nemesség színe-java. Nagyon megkönnyebbült a császári udvar, mikor a keresztések tovább vonultak. Ugyanakkor azonban nagy veszedelem fenyegette a byzanci birodalmat egy másik kereszties had részéről, melyet Guiscard Róbert fia, Boemund tarentumi herceg szervezett s amely Albánián keresztül közelgett Konstantinápoly felé. Boemunddal azonban a ravasz császár végül is megegyezett. Nehezebb volt az egyezkedés Raymond toulousei gróffal, ki szintén nagy hadsereggel érkezett. Raymond

a hűbéresküt kereken megtagadta, — illetőleg kijelentette, hogy Alexius császárt csak abban az esetben ismeri el hűbérurául, ha a császár foglalja vissza Jeruzsálemet. Apró csaták után azonban ők is meggyeztek.

Nicea szultánja, Szolimán önként meghódolt a keresztéseknek. Antiochiát nehéz ostrommal vették be 1098 júniusában, de itt csakhamar a muzulmánok vették ostrom alá a keresztéseket; végül is ezek győztek, négyezer vitéz életének árán, s ugyanakkor a muzulmánok (állítólag) százezer embert veszítettek. Bouillon Godofréd Edessába ment és ott grófságot alapított. Ezután ismét egyesült a két sereg és Jeruzsálem alá vonult, melyet a szeldsuk-törököktől időközben elfoglaltak az egyiptomi arabok. Rövid ostrom után 1099 július 15-én a keresztések bevették a várost, s kilenc napon át raboltak és féktelenkedtek benne, ami persze nem válik dicsőségükre. A keresztések kikiáltották a jeruzsálemi királyságot és Bouillon Godofrédet választották királlyá; ez el is fogadta a királyságot, de nem koronáztatta meg magát, mert nem akart arany koronát hordani ott, hol az Üdvözítő töviskoronát viselt. A szerzett tartományokból a byzanci császár kapta a kisázsiai részt, Palesztina és Nyugat-Szíria pedig a jeruzsálemi királyság része lett.

A gyors siker nagyon felbátorította a keresztény világot; 1101-ben már új kereszties had indult Keltre, főként Genua és Velence pénzén, mert ez a két kalmár köztársaság hamar átlátta a terjeszkedés üzleti lehetőségeit. Sigurd király vezetése alatt még a norvégek is résztvettek tízezer harcossal. A kereszties had erejét messze meghaladó feladatra, Bagdad elfoglalására vállalkozott, de szétverték a törökök.

1146-ban indult meg a harmadik kereszties hadjárat, a pápa, III. Jenő kezdeményezésére. Előbb VII. Lajos francia király volt kiszemelve fővezérnek, de ő már kezdetben gyengének bizonyult. Szent Bernát agitációjának hatása alatt a speyeri országgyűlés megszavazta a kereszties háborút, melyben a bajor Konrád és Rótszakállú Frigyes sváb herceg vezetése alatt

hetvenezer német lovas vett részt. Franciák, hollandiak és angolok is nagy számban csatlakoztak a sereghez, melynek létszáma meghaladta a háromszázezret. Ebből a nagy seregből, két évi harc után, csak ötvenezer ember jutott el Jeruzsálembe. Miután hiába ostromolták Damaszkust és Aszkalont, a keresztes had maradványai csüggedten visszatértek hazájukba.

A negyedik keresztes hadjáratot, 1188-ban, ismét Rótszakállú Frigyes vezette, ki akkor már császár, de egyszersmind nagyon öreg is volt. Ezt a hadjáratot a jeruzsálemi királyságot fenyegető nagy veszedelem tette szükségessé: a törökök Kis-Ázsiában, az arabok Palesztinában nagyon előrenyomultak és 1187-ben Jeruzsálemet is elfoglalták. A hadjárat szerencsétlen volt: maga a császár is életét vesztette. Meghasonlások, a zsákmányokon való versengések miatt a hadjárat eredménye majdnem semmi, — csak annyit értek el, hogy a szent helyekre a keresztényeknek szabad volt elzarándokolniuk.

Az ötödik hadjárat (1193—1198) eredménye Beirut elfoglalása, aminek annyiban volt értéke, hogy az antiochiai fejedelemség és a jeruzsálemi királyság (Jeruzsálem nélkül) ismét szomszédságba került egymással.

A hatodik hadjárat nagy szégyent hozott a kereszténységre. Főként franciák vettek részt ebben a hadjáratban és Velencétől béreltek hajókat, de mivel nem tudtak fizetni, pénz helyett elfoglalták Velence számára a magyar királytól Zárát; nem a pogányok, hanem keresztények ellen harcoltak, minden jog és igazság nélkül, majd Konstantinápolyt foglalták el s 1204-ben a maguk számára megalapították a latin császárságot.

A hetedik keresztes hadat eszelősök szervezték és vezették: 1212-ben harmincezer gyermekkel indultak a Szent Földre, azt hirdetve, hogy a felnőtt keresztések bűnösök voltak, azért nem sikerültek hadjárataik; ami nem sikerült a bűnösöknek, az majd sikerülni fog az ártatlan gyermekeknek. A gyermekek nagyrésze útközben elpusztult; kisebb részük rab-szolgakereskedők kezébe került.

A nyolcadik hadjáratot (1217—1218) a bajor és osztrák herceg és II. Endre magyar király vezette. Ezt a hadjáratot is a vezérek versengése és a teljes eredménytelenség jellemezte.

A kilencedik keresztes hadba annak vezetője, II. Frigyes császár, Brienne János jeruzsálemi király veje, csak nagy fenyegetések után indult el és akkor is annyira habozott, hogy a reá méltán gyanakvó IX. Gergely pápa kiközösítette. Keresztes had, melyet egy kiközösített fejedelem vezet... Pedig a pogány helyzete bizonyára nagyon kedvezőtlen volt, mert különben nem engedte volna át a kereszteseknek Jeruzsálemet, Betlehemet és Názáretet. (1228.) Ebben a hadjáratban nem harcoltak, csak üzletileg alkudtak, s tíz évre békét kötöttek.

A tizedik keresztes had a béke lejárta után, 1239-ben indult el; franciák és angolok vettek benne részt. 1244-ben Jeruzsálemet végleg elvesztették.

A tizenegyedik hadjáratot Szent Lajos francia király vezette (1248—1254) oly szerencsétlenül, hogy maga is fogságba esett és csak nyolcszázezer aranyon vehette vissza szabadságát.

Az utolsó, tizenkettedik keresztes hadat 1270-ben megint Szent Lajos király indította útnak, de már csak Tuniszig jutott el, ahol meghalt. A pápa az egyházi tizedeket átengedte három évre a keresztes had céljaira; voltak fejedelmek, akik ezt a pénzt a néptől be is szedték és a maguk céljaira fordították. Nem csoda, hogy az utolsó keresztes hadjáratban csak az angolok jutottak el a Szent Földre, de ők sem érték el semmit.

Az összes keresztes hadjáratok gyakorlati eredménye az, hogy igen élénk ké vált az összeköttetés a Nyugat és a Kelet között; az emberek földrajzi ismeretei bővültek, megtanulták az utakat, a pogányokkal való érintkezést s tömérdek új árut hoztak forgalomba. A keresztes hadjáratok eszmei sikere kezdetben volt legnagyobb s azután egyre hanyatlott s a körülbelül két évszázadra terjedő nagy mozgalomnak, melyben Európa minden népe részt vett, korántsem lett meg az a nagy erkölcsi és vallási eredménye, melyet

vártak tőle. A jeruzsálemi királyság is rövid életű intézmény volt, mely az Iszlám tengerében nem állhatta meg helyét. Hogy az Iszlám területe szinte beláthatatlan és ereje is igen nagy, azt a keresztények közül a keresztes hadak idején még nem tudta senki.

32. AZ ÉSZAKI ORSZÁGOK

Az északi országok sokkal jobban el voltak foglalva a maguk ügyeivel, semhogy az európai népek történetében szerepet játszhattak volna.

A normanok ősi faj rokonai, a dánok, norvégek és svédek a X—XI. század folyamán megkeresztelkedtek. A dánok csakhamar oly hatalmasok lettek, hogy királyt adtak Angliának Nagy Kanut személyében. A kereskedelmi és haditengerészetben rejlett erejük. A dánokkal legközelebről rokon norvégek nem jöttek érintkezésbe a kontinens népeivel. A svédek a Folkung dinasztia alatt szépen fejlődtek; 1254-ben megalapították Stockholm városát. Az ország egyházi középontja Upsala, mely már 1154-ben érseki székhely volt.

COLMARI UNIÓ. 1397-ben Margit dán királyné a colmari szerződéssel egyesítette a három királyságot, úgy, hogy csak az uralkodó legyen közös, de a törvényhozás és közigazgatás mind a három királyságban legyen független. 1448-ban a svédek kiléptek a colmari unióból, de Dániának és Norvégiának továbbra is közös uralkodója volt. 1457-ben a pápa Svédország primásává nevezte ki az upsalai érseket; ugyancsak a pápa alapította 1477-ben az upsalai egyetemet, melynek a káptalan tagjai lettek a tanárai.

A *LENGYELEK.* Az északi szláv népek közül legelőször a lengyelek alapítottak konszolidált államot a Visztula és az Odera mentén. A X. században a lengyel fejedelmek a császár hűbéresei voltak; a hűbéri kötelékből Merész Boleszlo fejedelem lépett ki 992-ben, és ennek jeléül felvette a királyi címet. III. Boleszlo leigázta és országába beolvasztotta Pomerániát. A lengyeleknek hatalmas vetélytársa lett a XIII. században a Német Lovagrend. A keresztes háborúban

résztvett németekből alakult ez a lovagrend, mely először Magyarországon talált hazát. II. Endre nekik adta Erdélyben a Barcaságot, de csakhamar ki is kergette őket, mert a németek a Barcaságból külön fejedelemséget akartak csinálni, sőt már fel is ajánlották hűbér birtok gyanánt a pápának. A németek tőlünk Poroszországba mentek, hol nagymesterük német birodalmi hercegi címet kapott. Részt vettek a pogány poroszok leverésében s ezért Poroszországot legelőször ők vették birtokba, majd megszerezték Kurlandot, Livlandot és Észt-országot is. A rend főnökének, a Deutschmeisternek Marienburgban volt a székhelye. A lengyelek Tannenbergnél 1410-ben ugyan megverték őket, de a német lovagok még elég erősek voltak, hogy Danzigot megtartsák. A lengyelek tehát kelet felé terjeszkedtek, s elfoglalták Vörös-Oroszországot, Volhíniát és Podoliát. Legkiválóbb királyuk Nagy Kázmér volt. Vele 1370-ben kihalt a Piast család. A lengyelek ekkor Kázmér unokaöccsét, Nagy Lajos magyar királyt, 1382-ben pedig Lajos leányát, Máriát választották királlyá. Máriát, mivel férjét, Zsigmondot a lengyelek nem szenvedhették, 1384-ben Mária nővére, Hedvig követte a lengyel trónon. 1386-ban Jagelló Ulászló litván fejedelem kereszténnyé lett, nőül vette Hedviget, s a lengyelek királlyá választották. Lengyelország és Litvánia egyesülésével északon egy új nagyhatalom keletkezett, mellyel szemben idővel a hatalmas Német Lovagrend is annyira háttérbe szorult, hogy az 1466 évi thorni békekötéssel már csak Kelet-Poroszország birtokában maradhatott meg.

AZ OROSZOK. Oroszország a IX. századtól fogva szervezkedett, mióta a normán Rurik lett a fejedelme. Ennek neje, Olga 955-ben Konstantinápolyban megkeresztelkedett. Utódai közül Vladimir terjesztette buzgón a kereszténységet. A városok és az első székesegyházak alapítása Jaroszláv (1019—1054) nevéhez fűződik. A byzanci szertartási könyveket ő fordíttatta oroszra s ez az ó-szláv nyelv lett a keleti egyház nyelve. Az egyházszakadás alkalmával a kievi érsek, ki a konstantinápolyi pátriárkától függött, a keletiekkel tartott. A XIII. században az oroszok mongol főhatóság alá

kerültek. Kalita Jánosnak a XIV. század elején némileg sikerült fejlesztenie országát és Moszkvába tette át székhelyét; ide tette át székhelyét 1307-ben a kievi érsek is. Politikailag nem tudott súlyt szerezni ez az ország a mongol uralom miatt, mely csak a XVI. században ért véget.

33. A MAGYAROK SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG

Magyarországnak egyik nagy szerencsétlensége volt, hogy az Árpád dinasztia csak kevésbé volt életképes; a koronát csak ritkán örökölte fiú az apjától s a legfőbb hatalomnak az utódra való átszarmaztatása igen gyakran járt nagy megrázkódtatással.

Szent István egyetlen fia, Henrik vagy Imre, 24 éves korában, még atyja előtt meghalt, 1031-ben. Szent István unokatestvére, Vazul következett volna a trónon, de ezt István utolsó éveiben Nyitravárába zárták és megvakították. Vazulnak állítólag testvére volt *Szár* László; erről 1031 után nincsenek adataink. Szár Lászlónak három fia, Endre, Béla és Levente a krónika szerint Szent István tanácsára külföldre menekült, hogy Vazul sorsára ne jusson. A három herceg egy Tatum nemzetségből való leánytól származott, aki Szár Lászlónak nem volt a felesége. Miután a krónikák hangsúlyozzák, hogy a megvakított Vazul erkölcstelen életű volt, s hogy a szent királyt nagyon bántotta, hogy »az ő véréből senki sem méltó a koronára«, nem képtelenség feltenni, hogy Vazul és Szár László egy személy volt.

István egyik nővérét II. Urseolo Ottó velencei dogé, egy másik nővérét pedig Sámuel, Abaújvár ura vette nőül. István felesége, Gizella nem szerette a magyar hercegeket; ő ajánlotta Istvánnak, hogy Urseolo Ottó fiát, Pétert nevezze ki trónja örökösévé. Urseolo Ottót 1026-ban elkergették a velenceiek; a dogé feleségével a görög császári udvarba, 15 éves fia, Péter pedig a magyar királyi udvarba került, hol István halálakor, 1038-ban a testőrség parancsnoka és

ezzel egyszersmind az egész magyar hadierő fővezére volt, — 27 éves korában.

Péter igen rosszéletű ember volt; a magyarok gyűlölték s 1042-ben elkergették. Sámuel, Szent István sógora lett a király, az Aba nemzetségből; övé volt a Mátra egész vidéke, de valószínű, hogy már öreg ember volt. Miután a magyarok még nem barátkoztak meg a kereszténységgel s Szent István új alkotmányát sem kedvelték, Sámuel István rendelkezéseit megsemmisítette, de csak igen rövid időre, mert uralmának hamar vége szakadt; Péter ugyanis sógorának, az osztrák örgrófnak és a német császáriak segítségével visszajött az országba már 1044-ben. A német ellen vívott ménfői csatát Sámuel elveszítette; haza menekült a birtokára, hol ellenségei valahol Füzes-Abony táján megölték. A sári barátok templomában temették el. Péter újabb uralma nem volt jobb, mint uralkodásának első éveit. E miatt 1046-ban a magyarok megint fellázadtak ellene, Szomor községben elfogták és megvakították. Péter nem sokára meg is halt. Az általa alapított pécsi székesegyházban temették el.

Az 1038-ban elmenekült három királyi herceg, Endre, Béla és Levente előbb Csehországba ment, onnan Lengyelországba és végül Oroszországba, 1046-ban orosz haddal tértek vissza az országba.

I. Endre lett a király, aki Oroszországban Anasztázia hercegnőt vette nőül. Miután nem volt gyermeke, megígérte öccsének Bélának, hogy reá hagyja a koronát. 1052-ben azonban váratlanul fia született a királynénak, — Salamon. Béla, aki úgy látta, hogy trónöröklése most már veszélyben van, még az életét is felfeltette bátyjától és Lengyelországba menekült a családjával. Innen 1060-ban hadsereg élén tért vissza és követelte a koronát. I. Endre, aki köszvényes, öreg ember volt, a csatában leesett a lóról és úgy megsérült, hogy néhány nap múlva meghalt. Az általa alapított tihanyi apátságban temették el.

I. Béla csak két évig uralkodott. Halála után Salamon, ki anyjával Németországba menekült, a német császár behozta az országba. A gyermek király rosszul kormányozott; a királyi hercegek felkeltek ellene és

1074-ben a mogyoródi csatában leverték. Salamon előbb a németektől, majd a kunoktól, végül a besenyőktől kért segítséget, hogy koronáját visszaszerezhesse, de vállalkozásai nem sikerültek. Senki sem tudja, hogy azután mi lett vele. András és Béla harmadik testvére, Levente már nem élt. 1046-ban ő is visszajött az országba, de visszatért a pogány hitre. 1047-ben meghalt és pogány szertartással temették el Taksonyban.

Miután I. Endre családja fiágon kihalt, Salamon bukása után I. Béla idősebb fia, I. Géza került trónra, de ez már csak három évig élt, 1077-ig. A trónon I. Gézát testvére, I. (Szent) László követte, ki 1095-ig uralkodott, dicsőségesen. Unokaöccse, Kálmán igényt tartott a horvát királyi trónra mint legközelebbi örökös; László az ellene fellázadt horvátokat leverte és Horvátországot társországgént Magyarországhoz csatolta. Kiverte az országot háborító kunokat is, és üdvös törvényeket hozott az egyházi élet és általában a jogviszonyok szabályozására. 1192-ben szentté avatták. Szent Lászlónak sem volt fia; egyik leánya, Piroska, II. Comnen János görög császárhoz ment nőül, László bátyjának, Gézának idősebb fia, (Könyves) Kálmán került tehát a trónra, ki nagyon képzett ember volt. Mikor nagybátyja, a király ki akarta nevezni egri püspöknek, Kálmán Lengyelországba szökött. Mint király ő is igen bölcös törvényeket hozott. A normán Roger leányát, Buzilla hercegnőt vette feleségül. Elfoglalta Dalmáciát, a görög császár ellenkezése nélkül, mert akkor Kálmán unokatestvére, Piroska volt a császár felesége. Kálmán, mikor fia született, szokás szerint öccsét, Álmost és annak ötéves kis fiát megvakította. Kálmánnak Buzilla 1101-ben ikreket szült, Lászlót és Istvánt. László kicsiny korában meghalt, és Buzilla is elhunyt 1112-ben. Kálmán újra megnősült, de nejét, Eufémiát elkergette, mert ennek fiát, Borist nem akarta elismerni, Boris mint trónkövetelő később sok zavart okozott. Kálmánnak 1114-ben bekövetkezett halála után a 13 éves II. István került trónra. Ebből nagyon erkölcstelen ember lett s 1131-ben gyermektelenül halt meg. Megvakított

unokatestvére, II. Béla került trónra, kinek neje, a szerb Ilona az aradi országgyűlésen levágatta azokat a főurakat, akikről azt gondolták, hogy Almos és Béla megvakításában részük volt.

Vak Béla gyermekei közül hárman jutottak trónra:

II. Géza, II. László és IV. István. II. Géza 1141-től 1161-ig uralkodott. Utána a fia, a 14 éves III. István következett, de egyelőre csak névleg, mert a trónt Mánuel görög császár II. Béla fiai, a görög udvarba menekült László és István számára követelte. II. Lászlót a görögök hozták vissza az országba, de ez a király már a következő évben meghalt, s két évvel később követte őt a sírba a másik ellenkirály, IV. István is. Ezt az 1064-ben elhunyt IV. Istvánt a magyarok már 1062-ben elűzték és attól kezdve 1173-ban bekövetkezett haláláig III. István uralkodott. Utóda öccse,

III. Béla lett, kinek huszonháromévi uralma (1173—1196) nagyon szerencsés volt. Az egész közigazgatást és bíraskodást újjászervezte III. Béla; ő hozta be az írásbeliséget. A ciszterciák betelepítésével a földművelés fellendülését biztosította. Egy francia főúri nőtől, Chatilloni Ágnestől, kivel még Konstantinápolyban kötött házasságot, két fia született: 1174-ben Imre és 1176-ban Endre.

Imre kiváló jellemű és kiváló képességű, Endre ellenben alacsony jellemű és tehetségtelen ember volt, nem érte be Horvát-Dalmátországgal, melyet bátyja átengedett neki és végül fellázadt ellene. Imre király pálcával a kezében ment öccse táborába, s Endrét a saját táborában elfogta és fogságba vetette. Ki volt nagyobb: a király-e, aki kezében pálcával átment az ellenséges seregbe annak vezérét elfogni, vagy a sereg, mely nem emelte föl fegyverét felkent királyának személye ellen?

Mikor Imre 1204-ben meghalt, fia, III. László még csak ötéves volt; hatéves korában már meg is halt és utána Imre testvére, II. Endre következett a trónon. Első felesége Gertrud volt, Merán hercegének, Isztria örgrófjának leánya. Ezt a magyarok nem szerették, meg is ölték. A legenda szerint, melyről azonban a mi krónikásaink nem tudnak, azért ölték meg, mert az

öccse elcsábította Bánk bánnak a nádornak feleségét, Melindát. II. Endre második neje a francia Courtenay Jolanta, harmadik neje Estei Beatrix. II. Endre uralkodása nagyon mozgalmas volt. Sok haszontalan háborút viselt Halics fejedelemség (Galícia) birtokáért. 1217-ben keresztes hadat vezetett a Szent Földre, de onnan azzal az ürüggyel, hogy megmérgezték, visszatért, mielőtt Jeruzsálem falait látta volna; jogosulatlanul nevezték tehát Jeruzsálemi Endrének. A magyarok nem szerették, még fia, Béla, a trónörökös is ellene fordult. 1222-ben a királyi várföldeken élő szabados vitézek fel is zendültek; »roppant sokaságuk« követelte, hogy a király kergesse ki az országból a főurakat és javaikat ossza szét a nép között. A király a birtokviszonyok szabályozására és a nép jogainak biztosítására még 1222 májusban ki is adott egy szabadságlevelet, melyet Arany Bullának neveznek, miután a pecsétje arany lemezből készült skatulyában volt elhelyezve. Az Arany Bulla intézkedéseiben a várjobbágyokat és kisebb nemeseket megvédi a főurakkal szemben; a jogtalanul szerzett várföldeket és egyéb királyi javakat visszakereszi, biztosítja a nemesség kiváltságait s megadja neki azt a jogot, hogy törvényszegés esetén a királynak ellenmondjon és ellenálljon. Az Arany Bulla sem kora, sem tartalma tekintetében nem sokkal áll mögötte az angol Magna Chartának. Rendelkezéseit azonban már maga II. Endre is megszegte.

Utódát, IV. Bélát, ki 1235-től 1270-ig uralkodott, igen nagy megpróbáltatásnak tette ki a Sors: 1241—42-ben az országot Batu khán vezérlete alatt feldúlták és kifosztották a tatárok, kik a királyt egészen Dalmáciáig, Trau városáig üldözték. A muhi csatában elvérzett a nemesség síne-java, a lovagrendek vitézeivel együtt. Miután a pesti nép a IV. Béla által betelepített negyvenezer kun család királyát, Kuthent megölte, ebből magyar-kun polgárháború is keletkezett, melynek folyamán nagyon sok vért ontottak. A tatárjárás után a király újjászervezte az országot, amiben nagy segítségére voltak az idegenből nagy számban betelepített mesteremberek. Lascar is Máriát, a niceai görög császár leányát vette nőül, akitől tíz gyermeke szüle-

tett; közülök Kunigunda és Erzsébet, a thüringi örgróf neje a szentek sorába emelkedett, Margitnak, a Nyulak szigete apácájának boldoggá avatása most van folyamatban. Mikor IV. Béla 1270-ben meghalt, már csak egyik fia volt életben; ez lépett trónra V. István néven. Kun Erzsébet volt a felesége; két év múlva már meghalt. Fia, IV. (Kun) László még csak tíz éves volt, mikor trónra lépett, és tizenhat, mikor Habsburgi Rudolfnak segített a cseh Ottokár hadi erejét megsemmisíteni. Nagyon könnyelmű és erkölcstelen ember volt; egyik elhagyott szeretőjének, a kun Eduának testvérei 1290-ben megölték. Az Árpád-családnak már csak egy férfitagja élt. II. Endre utószülött fia, Endre Velencébe költözött, ahol Morosini leányt vett nőül. Ennek fia, ki körülbelül 1265-ben született, 1290-ben került a magyar trónra III. Endre néven. Először Fennenát, Cujavia hercegének leányát, ennek halála után, 1296-ban pedig I. Albert császár leányát, Ágnest vette nőül, de gyermektelenül halt el, 1301 január 14-én. Vele az Árpád család sirba szállott.

A magyar trónra hárman is pályáztak: II. Vencel cseh király kis fiát, Vencelt Budára hozta és itt meg is koronáztatta, de örült, mikor három év múlva fiát a koronával együtt haza szöktethette. A magyarok ezzel csak nyertek; Vencelt két év múlva leszűrték Olmützben. Utána Ottó bajor herceg következett, de csak három esztendőre. 1308-ban Károly Róbert került trónra a Nápolyban uralkodó Anjou családból. A három trónkövetelő közül Károly Róbert volt a jogszerű örökös, mert ő V. István király leányától, Máriától származott, míg Vencel és Ottó IV. Béla Anna és Erzsébet nevű leányaitól származott, és miután Anna idősebb volt, mint Erzsébet, a tőle származó Vencel joga erősebb volt, mint az Erzsébettől származó Ottóé.

Károly Róbertet a pápák is nagyon erőteljesen támogatták. Meg is érdemelte, mert a magyar királyság régi nagy tekintélyét visszaszerezte; Visegrádon fényes királyi udvart rendezett be. A várszervezet helyett a honvédelemben megszervezte a banderialis rendszert, s az egyházi és világi főurakat háború esetén saját zászlójuk alatt harcoló csapatok kiállí-

tására kötelezte. A csehek példájára ezüst garasokat és a firenzeiek módjára arany forintokat veretett. Az igazságszolgáltatásban a tűz- és vízpróbát megszüntetve elrendelte a tanúkkal való bizonyítást. Pécssett egyetemet alapított. A kereskedelem érdekében enyhítette a harmincad vámot, s nagyszerűen fejlesztette a lovagi társadalmat. A jólét és kultúra emelkedett az országban.

Fia, Nagy Lajos 1342-ben, 17 éves korában került a trónra. Öccsét, Endre herceget a felesége, Johanna nápolyi királyné 1345-ben megfojtatta. Lajos hadat vezetett Itáliába és Nápolyt elfoglalta. 1351-ben törvényt hozott arról, hogy a nemesi birtokot csak a birtokos családja örökölheti; a család kihalta után a birtok a királyi kincstárra (fiscus) száll. Az ősiség és fiscalitás elve ötszáz évig megmaradt a magyar alkotmányban. Rendezte az adókat is: a nem-nemesektől beszedette a termés kilencedét. A háborúban szerencsés volt Nagy Lajos; a tatárok támadását visszaverte, Moldvát és Bulgáriát meghódította, az elvesztett dalmát városokat visszaszerezte 1370-ben, Kázmér halála után lengyel királlyá választották. 1382-ben leánya, Mária jutott a trónra, ki helyett anyja, a lengyel Erzsébet kormányozott. Miután az ország nem volt velük megelégedve, 1385-ben behívták Durazzo (Kis) Károlyt; ezt meg is koronázták, de 39 nap múlva a két királyné hívei megölték. Ezt újabb lázadás követte; a horvátok elfogták az özvegy királynét, Erzsébetet és Novigrád várában megfojtották.

1387-ben Mária férje, Zsigmond, IV. Károly császár fia lépett a magyar trónra. Ez sem volt szerencsés uralkodó. 1396-ban seregét a törökök szétverték Nikápolynál. Sokat bolyongott a külföldön; mert igen vágyakozott a cseh koronára, 1401-ben hazajött, s a magyar főurak elfogták; félévig raboskodott Visegrádon és Siklóson. 1410-ben német császárrá választották, jobb hiányában. Hogy pénzt szerezhessen, 1412-ben a tizenhat szepesi várost zálogba adta 150.000 aranyért a lengyel királynak. Ötvenévi uralmának legnagyobb érdeme a városi polgárság jogainak kiterjesztése és rendezése.

1437-ben Habsburg Albertet választották királlyá, ki azonban már két év múlva meghalt. 1440-ben Ulászló lengyel királyt hívták meg a trónra, és míg a küldöttség elment érte, hogy az országba hívja, Albert özvegyének fia született, László. Miután Ulászló 1444-ben a várnai csatában életét vesztesette, a négyéves V. László lett a király, aki helyett Hunyadi János, a nagy hadvezér kormányozta az országot. 1452-ben Hunyadi lemondott a kormányzóságról, de 1456-ban még visszaverte Belgrád alól a törököket. E diadal után történt, hogy a belgrádi várban a Hunyadiak barátai agyonvagdalták a király nagybátyját, Ciliéi Ulrikot. Bár a király megesküdött, hogy nem fog bosszút állni, lefejeztette Hunyadi János fiát, Lászlót. Néhány hónap múlva menekülnie kellett Prágába, hova magával vitte Hunyadi kisebbik fiát, Mátyást, és ahol 1457 nov. 23-án meghalt.

Két hónap múlva a budai országgyűlés Hunyadi Mátyást királlyá választotta, miután ezt követelte a negyvenezer főből álló, a vár alá állított hadsereg. Mátyás kitűnő szervező és kitűnő hadvezér volt; megszervezte a híres fekete sereget, mely húsz-harmincezer kitűnően fegyelmezett és gyakorlott zsoldosból állott. Ezzel a sereggel és a főurak bandériumaival sok győzelmet vívott ki az országba betörő törökök felett. 1479-ben a kenyérmezei csatában a törökök harmincezer embert vesztesettek. Az országhoz csatolta, Frigyes császár halála után, Alsó-Ausztriát és Stíriát. Nagy pártolója volt a tudománynak és művészetnek, de mindenek felett a szegény népnek, melynek ma is közmondása: »Meghalt Mátyás király, oda az igazság!« Miután Mátyásnak Beatrix nápolyi hercegnővel kötött házassága meddő volt, (Corvin János, »Liptó hercege«, Mátyásnak törvénytelen fia volt egy boroszlói nőtől), Mátyás halála után II. Ulászló cseh királyt ültették a magyar trónra. (1490—1516.) Ez V. László király nővérének, Erzsébetnek a fia volt, könnyelmű ember, akinek tehetetlensége miatt a magyar-cseh szövetségnek semmi hasznát sem látta az ország. Az udvar és a kormányzás elzüllött, a fekete sereget fel kellett oszlatni, s a király asztalára hitelben vásárolták a minden-

napi eledelt. 1514-ben történt, hogy a nagyravágyó Bakócz Tamás bíbornok keresztes háborút hirdetett a török ellen. Össze is gyűlt vagy negyvenezer paraszt, és ezek Dózsa György vezetése alatt megkezdték a háborút a magyar urak ellen. Gyújtogattak, öltek és raboltak. Szapolyai János erdélyi vajda könnyű szerrel leverte őket. Dózsát és vezéreit kivégezték, s a parasztokat költözködési joguktól megfosztva, »örök szolgaságra« vetették. A nép nagy többsége, a parasztság, közönyössé vált az ország sorsával szemben. II. Ulászló fia, II. Lajos alatt, mikor a török betört a Dunántúlra, oly kevesen siettek a haza védelmére, hogy a mohácsi csatát (1526 aug. 29.) el kellett veszteni. Oda-veszett maga a király is, és a törökök előtt nyitva volt az út Budára.

34. SZERZETES- ÉS LOVAGRENDEK

Decius császár idejében az üldöztetések elől sok keresztény a »pusztába« menekült, nem csupán azért, hogy az életét megmentse, hanem azért is, hogy zavartalanul folytathassa vallásos elmélkedéseit. Keresztelő Szent János és maga Jézus is a »pusztába« ment elmélkedni. A városokon és a falvakon kívül természetesen sok nélkülözés között tengették életüket ezek a »remeték«, akik szükségképen mind önsanyargatók voltak s úgy a többi hívek, mint a pogányok részéről nagy tiszteletben részesültek. Voltak, akik valami kis cellát építettek maguknak, (Egyiptomban nádból és sásból), de voltak, akik valamely sírboltban húzták meg magukat. A vallási túlbuzgóság nem ritkán megőriztette és öngyilkosságba kergette őket. Nem volt ritka eset az sem, hogy naplopók remetéknek adták ki magukat és városról-városra járva koldultak és tolvajkodtak. Az egyiptomi Pachomius bölcsen cselekedett, mikor a remetéket elkezdte megrendszabályozni és a Nilus egyik szigetén, Tabennán közös zárt házat (kolostort) épített számukra, melyet nem volt szabad elhagyniok. Csakhamar sok hasonló kolostor keletkezett Egyiptomban és Pachomius a főnökük, »apát« címmel, már

hétézer kolostorba telepített remetével rendelkezett. A Keleten sok más apátság is keletkezett s csakhamar nagy hírre tettek szert Nagy Szent Bazil szerzetesei, a baziliták, kiknek Neocaesareában volt az első »rendházuk«. A nyugati kereszténységben is ismeretes volt a szerzetesi élet már a IV. században, de nagyobb jelentőségre akkor tett szert, mikor Nursiai Szent Benedek megalapította a róla elnevezett Benedek-rendet s 529-ben megírta ennek Reguláit, melyek az egész szerzetesség kialakulására óriási befolyással voltak.

A szerzetes ma a papi rend tagja, de eleinte voltak kolostorok, hol csak az apátnak volt papi jellege. A közös vallásos élet célja volt az élet keresztény tökéletességére való törekvés; miután a tökéletességnek a világi élet számtalan csábításával igen nagy akadályja, a szerzetes rendek tulajdonképeni célja a tökéletesezés akadályainak elhárítása. Az elhárításhoz végeredményben három dolog szükséges: a szegénység, a szüzesség és az engedelmisség. Ennek a három erénynek a megtartására fogadalmat tesz minden szerzetes, és aki e három fogadalmat nem tette le, az nem szerzetes. A VIII—IX. századtól kezdve már a szerzetesek legnagyobb része belépett a papi rendbe is. Csakhamar igen sokféle szerzetesrend keletkezett, melyeknek új volt a munkaterve és egyre szigorúbb a fegyelme, de valamennyit egyenlővé tette a szerzetesi hármas fogadalom. A ciszterciek, kik a franciaországi Cîteaux kolostoráról kapták nevüket, eredetileg Benedek-rendiek voltak és csak idővel alakultak külön szerzetté, melynek első nagy férfija Szent Bernát volt. A franciaországi Prémontré völgyében, Laon mellett Szent Norbert alapította meg a premontrieiek rendjét 1120-ban. Az öntökéletesítésen s a közös imákon kívül rendszerint közös munkára is kötelezve voltak a szerzetesek, akik mint könyvmásolók és írók a kultúra legkitünőbb terjesztői voltak a könyvnyomtatás feltalálását megelőző korban. Igen nagy érdemeket szereztek azzal is, hogy mintaszerű gazdaságaikon megtanították Európa népeit az okos gazdálkodásra és számos iparra. Sok országban mint építőmesterek is kiváló műveket alkottak. Természetes, hogy szegénységük és szigorúbb

életmódjuk nagy hatással volt a népre, s a világi pap-ságra is, melynek erkölcsait és fegyelmét a szerzetesek példája nagy mértékben befolyásolta. A fejedelmek és püspökök nagyon keresték a szerzetes apátokkal való együttműködést s hogy ezeknek a jelentősége mekkora volt, elképzelhetjük abból az egy tényből is, hogy például a clunyi bencés apátságához Franciaországban 1125 táján nem kevesebb, mint 2000 kolostor tartozott. Női szerzetes rendek is nagy számban alakultak; a női szerzetes ugyanoly fogadalmat tett, de csak bizonyos számú évre, s ennek az időnek elteltével fogadalmát meg kell újítania. (Az ünnepélyes fogadalmat tett szerzetes csak a pápa engedélyével léphet ki rendjéből; az apácák kilépése könnyebb.)

Magyarországon a Benedek-rend már Géza fejedelem idejében jelen volt, de óriási birtokait csak Szent Istvántól kapta. Ez a rend Magyarországnak az első időkben sok püspököt adott. A ciszterciák és premonstreiek, akiket a XII. században telepítettek be, főként a mezőgazdaság terén szereztek nagy érdemeiket, míg a Benedek-rendiek inkább a tudományokat művelték. A szerzetesek nagy népszerűségét Magyarországon mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar nép kezdettől fogva egyszerűen barátoknak nevezte el őket.

A szerzetességhez nagyon hasonló intézmény volt eredetileg a lovagság, sőt lehet mondani, hogy az első lovagrendek eredetileg szerzetesrendek voltak. A legrégebbiek Jeruzsálemben keletkeztek 1099-ben és a következő években, a jeruzsálemi királyság alapításakor. A keresztes hadakban résztvevő vitézek közül néhányat eí>y-egy rendházban telepítettek le; közülök azok, akik a Szent Sír őrizetére vállalkoztak, a Szent Sír Rend lovagjai lettek; a beteget ápoló lovagok alkották a Szent Lázár Rendet, s azok, akik Szent János temploma mellett helyezkedtek el, a Szent János (vagy Johannita) rendet; azok, akiknek háza Salamon király egykori temploma mellett volt, mint templomosok vagy templáriusok váltak ismeretessékké. A Szent Sír Rend tagjainak fele pap volt, — »a Szent Sír kanonokjai«, fele pedig lovag; de a többi lovagrendekben is

voltak papok, lovagok és »segítő testvérek«. A lovagok főfeladata volt a zarándokokat a kikötő és Jeruzsálem között kíséreni, hogy a pogányok meg ne öljék, sőt ki se rabolják őket. Az első lovagok — többnyire franciák — igen szegények voltak, »ketten ültek egy lovon.« A pápák azonban nagyon felkarolták őket s a kereszties hadjáratokért való lelkesedés hevében minden európai országban birtokokat kaptak, rendházakat építettek és nagyon elnépesedtek, annál is inkább, mert a XII. század végén már minden lovagrend úri módon el tudta tartani minden tagját, sőt az egyes országokban alakult rendtartományok főnökeit (egyes rendekben priorok vagy perjelek, másokban commendatorok) a főurak közé számították. A Szent Föld védelmében legkitartóbbak voltak a János lovagok, kik a Szent Földről végül is Rhodos szigetére, majd onnan Málta szigetére kerültek s ott önálló fejedelemséget alapítottak, melynek I. Napoleon vetett véget, — de ennek a lovagrendnek fejedelmi szuverenitását a bécsi kongresszus elismerte s a katolikus államok ma is respektálják. A magyar-horvát rendtartomány feje, az auraniai perjel a magyar főúri rendhez tartozott és jogutódai ezen a címen 1918-ig tagjai voltak a magyar főrendiháznak. A Szent Sír Rend II. Endre kereszties hadjárata után telepedett le Magyarországon, s már Nagy Lajos király idején beleolvadt a lengyel rendtartományba. Legnépszerűbbek voltak és egész Európában legjobban elhatalmasodtak a templomosok. Szép Fülöp francia király megkívánta óriási birtokukat, s az 1312 évi viennei zsinattal kimondatta a rend feloszlatását. Miután a francia templáriusok a kánpadon nagyon sok bünt magukra vállaltak, közülök sokat kivégeztek és nagymesterüket Párizsban elevenen elégették.

Amíg virágoztak, a lovagrendek voltak a lovagi erények melegágyai: az egyház és a király, a hűbérúr védelme, az özvegyek és árvák gyámolítása és általában mindaz, ami a modern kultúrában »lovagiasság« neve alatt ismeretes, a régi lovagrendekből virágozott ki.

35. A MÓROK SPANYOLORSZÁGBAN

A Pyrenaei félsziget népei a római uralom megszűnte után is idegenek jármában nyögtek; uraik, a a svévek, alánok, vandálok, gótok azonban nem tudtak tartós államszerkezeteket alkotni; gyengítették őket a vallási villongások és főként a zsidók, akik nagyon elszaporodtak a félszigeten. A sokszor kegyetlenül üldözött zsidók végül az Iszlám nyugati ágával, az Észak-Afrikát az Óceánig meghódító arabokkal és mórokkal szövetkeztek, akik 711-ben hosszú időre megvetették lábukat az európai partokon. A félsziget déli része hamar az Iszlámé lett, s a hódítók 750-ben elszakadva a bagdadi kalifátustól, megalapították a cordobai kaifátust. Az új uralom általában türelmes volt a keresztényekkel szemben, kiknek 3 érseke és 29 püspöke kapcsolatban maradt Rómával, bár némely lényegtelen dologban szertartásuk (a »mozarab« rítus) némileg eltért az idők folyamán a rómainótól.

A mórok természetesen terjeszkedni akartak észak felé, de az Ebron túl csak rövid ideig tartó sikereik voltak, s a félsziget közepén levő zord hegységbe se mentek be. Azok a keresztények, akik nem akartak meghódolni, a hegyekbe menekültek s Leon, Castilia, Aragónia néven apró királyságokat alapítottak. Miután a XI. század végén a mór uralom ís apró fejedelemségekre (emírségekre) bomlott, a keresztények csakhamar megkezdték földjeik visszafoglalását. VI. Alfonz castiliai király 1085-ben visszafoglalta Toledot; 1095-ben a kereszties lovagok visszavívták az ősi Lusitaniát, (a mai Portugáliát,) s nem sokkal később Cid, a rettenthetetlen lovag felszabadította Valenciát. A visszafoglalt területek tömörítése szerencsés gondolat volt; Aragónia nemcsak Valenciával egyesült, hanem Barcelonával is; Leon beolvadt Castiliába, s ugyancsak Castillához került egymás után Murcia, Cordoba, Sevilla, Estremadura és Cadix is. Aragónia és Castilia egyesült hadai 1212-ben a navas-de-tolosai csatában, hol állí-

maradt a mórok kezében, 1492-ig, amikor ezt is végleg elvesztették.

A spanyolok sikereinek egyik fontos rugója volt a pápasággal való jó viszony; ennek köszönhetőek a XIII. században Sicilia, Nápoly és Sardinia megszerzését is, ami igen nagy erőt kölcsönzött nekik.

Királyaik nem voltak kiválóak és díszes melléneveikre nem nagyon szolgáltak rá. Például »Bölcs« (X.) Alfonz castiliani király a német császárságra is pályázott s ezzel kapcsolatban igen nagy adósságokba keveredett. A parlament (»cortez«) úgy Castiliában, mint Aragóniában egyre jobban megnyirbálta a királyi hatalmat s gyarapította a papság és a nemesség kiváltságait. Bár a spanyolok nagy vallásosságukról ős idők óta híresek, abban a szomorú korszakban, mikor még az egyházat is a kettészakadás veszélye fenyegette, a spanyolok az ellenpápákkal tartottak, kiknek az aragon király volt legfőbb védelmezője.

Egységes állammá akkor vált Spanyolország, mikor 1469-ben II. Ferdinánd aragon király nőül vette Izabella castiliani királynőt. A király és a királyné jogilag külön-külön kormányozta ugyan a maga ország-résztét, de gyakorlatilag a kormányzás egységes volt; ezért sikerült 1492-ben végleg kiűzni a mórokat. Ezt megelőzően azonban kiűzték az összes zsidókat, kik közül a spanyolországiak Marokkóba és a Balkánra, a portugáliaiak pedig Hollandiába vándoroltak.

Az alatt a hét és fél évszázad alatt, míg a mórok a Pyrenaei félszigeten voltak, az ő kultúrájuk messze felülmúlta a spanyolokét, akik nagyon sokat tanultak az építészet s a tudományok (különösen a filozófia és orvosi tudományok) terén a móroktól, sőt el kell ismerni azt is, hogy a mórok társadalmi műveltsége és íovagiassága is könnyen kiállja az összehasonlítást nemcsak a spanyolokéval, hanem az akkori Európa bármelyik népével.

36. A RENESZÁNSZ

A XV. században Itáliából kiindulva, érdekes és nagyjelentőségű szellemi mozgalom van kifejlődőben: a művészetek minden ágában gyors és gyökeres, szinte forradalmi fejlődés mutatkozik; a tudomány ráveti magát a klasszikus görög és római világ tanulmányozására, csodálják az új építkezések alkalmával a földből előkerülő régiségeket, még ha csak töredékek is, a latin és görög nyelv és irodalom klasszikus alkotásainak ismerete az általános műveltség alkatelemévé válik s nagy buzgalommal utánozzák a klasszikus formákat, művészetben és irodalomban egyaránt. Divatba jön a görög-római kultúra a maga egészében, minden pogányságával és romlott erkölcsével, mert ezek »emberiek«, s az emberiesség, a humanizmus a kor jelszavává válik, a szó szoros értelmében, mert hangoztatják, de csak annyiban valósítja meg ki-ki, amennyiben neki kellemes és hasznos. Ezt a szellemi mozgalmat a görög-római klasszicizmus újjászületésének, reneszánsznak nevezik, — nagyon kevés joggal, mert semmi sem született újra, hanem az antik világtól függetlenül virágzott ki a művészetek legtöbb ága s alakult át az egyéni és közerkölcs, aminek következménye volt az egész világszemléletnek jelentékeny módosulása.

Az új szellemi mozgalom első nagy istápolója Medici Cosimo, ki Firenzében harminckét millió arany forintot költött palotákra, szobrokra, festményekre és könyvekre. Azt mondják, hogy mikor Konstantinápoly a törökök kezére került, a görög művészek és írók tömegesen menekültek Itáliába és ezeknek köszönhető a reneszánsz. De ebből a korból egyetlen kiváló görög művészt sem tud megnevezni senki, ellenben Itáliában akkor már száz év óta hemzsegték a legkiválóbb szobrászok, festők és építészek, kik a régi görögöktől és a régi rómaiaktól teljesen függetlenül alkották remekeiket. Valóság, hogy a »menekült görögök« nagyon sok klasszikus könyvet hoztak magukkal és lehetővé tették a könyvtárak alapítását; valóság az is, hogy az addig nem is emlegetett görög és római klasszikus költők művei divatba jöttek, de hogy ezek

egészen ismeretlenek lettek volna, nem lehet mondani. A reneszánszot még a messze jövő rejtegette, mikor Dante már kétségtelenül jól ismerte Vergiliust. Az olaszok reneszánsz szobrászata a hazai művészetből fejlődött, fokozatosan, lépésről-lépésre, Michelangeloig, és Rafael festészetének semminő görög vagy római előzménye nincsen. A reneszánsz pápák nem Periklestől és nem Maecenastól tanulták a műalkotások megrendelését és kifizetését. Amikor van jólét, de nincs kultúra, — műpártolás nincsen; amikor kultúra van, de pénz nincs, — akkor sincs műpártolás. Ha kultúra is van, pénz is van, — dolgozhatnak a művészek, s ha erre analógiákat találunk egy régibb korban, azt mondjuk, hogy az a régibb kor »újraszületett.«

Véletlenül egy időre esett az új szellemi áramlattal a könyvnyomtatás feltalálása, ami lehetővé tette, hogy mindenki hozzáférhessen a görög és római írók műveihez, melyeknek egyszerre oly rendkívüli értéket tulajdonítottak.

Hogy az erkölcsökre jó hatással volt a humanizmus, azt sem lehet határozottan állítani. Mindenesetre az erkölcsök szelídülését jelenti, ha többet költenek műalkotásokra, mint fegyverekre, s a maecenasok esztétikai élvezete magasabbrendű a vérontásban gyönyörködő szadizmusnál. De az is igaz, hogy tör, gyilkos és méreg Itáliában sohasem vesztett el oly sok emberéletet, mint a reneszánsz idején; erre a korra esnek az Inkvizíció borzalmai is; e kor »humanizmusát« tehát nem lehet túlbecsülni. Az emberi tulajdonokból a tévedéseknek szenteltek nagyobb figyelmet; a reneszánsz előtt is bizonyára sokat vétkeztek az emberek, de vétkeikre csak a reneszánsz korban találták meg azt a mentséget, hogy »minden emberi.« Igazságosan állítva fel a mérleget, a reneszánsz név alatt ismert szellemi áramlat erkölcsi szempontból több kárt okozott, mint hasznos s a maga moráljával nagy mértékben hozzájárult egy nagy szellemi forradalomnak, a reformációnak létrehozatalához.

De ha a reneszánsznak nem is minden gyökere ért le az antik világig és ha erkölcsi szempontból a reneszánsz inkább hanyatlást jelent is, mint haladást, két-

ségtelen, hogy a művészetek terén oly nagy eredményeket hozott létre, hogy hozzá legföljebb Perikies százada hasonlítható. Kétségtelen az is, hogy a reneszánsz az irodalomnak és a tudománynak is nagy lendületet adott s szabadabbá tette a bíráló és kutató emberi szellemet.

37. A FRANCIA KIRÁLYSÁG MEG- ERŐSÖDÉSE

Franciaországban a százéves háború után végbe ment az egész államszerkezet gyökeres átalakulása: XI. Lajos, fia annak a VII. Károlynak, ki kiverte az angolokat Franciaországból, elsöpörte a hűbérrendszert. Jellemről e királlyal kapcsolatban beszélni sem lehet, de tehetségét el kell ismerni. Miután nyíltan hirdette, hogy Franciaországban csak egy úr van: a király, ötszáz előkelő hűbéres szövetség ellene és megalakította »a köz jólét szövetségét«. XI. Lajos rendkívül ügyesen védekezett; keveset csatázott, de minél több embert *megvesztegetett*; mindent megígért mindenkinek és mikor az ellene irányult szövetség felbomlott, ígéreteiből minél kevesebbet tartott meg, azokkal az ellenfelekkel pedig, kik hatalmába estek, kegyetlenül bánt; egy bíbornokot és egy püspököt vasketrecbe zárva tíz évig sanyargatott. Gyanúsították, hogy testvérét, Guyenne hercegét, ki a hűbéresek pártján volt, ő mérgeztette meg.

Volt egy hatalmas vetélytársa, Bátor Károly burgundi herceg, kinek németalföldi és franciaországi birtokait Elzász és Lotharingia választotta el egymástól; az volt a terve, hogy e két tartománynak, továbbá Provenconak és Svájc egy részének megszerzésével egy új, gall-belga királyságot fog alapítani. III. Frigyes császártól azonban hiába kérte a királyi címet, a svájciak pedig ahelyett, hogy meghódoltak volna neki, seregét tönkrevették. Bátor Károly nagyon bízott IV. Edvárd angol király segítségben, ez azonban Bátor Károly nagy ellenségével, AI. Lajossal kiegyezett, készpénz alapon. Bátor Ká-

roly mindent elvesztett, 1477-ben a nancyi csatában még életét is.

Miután XI. Lajos uralma most már biztosítva volt, alig akadt olyan ellenfele, akit ki nem végeztetett s a láb alól eltett urak vagyonát természetesen elko- bozta. Franciaországba bekebelezte nemcsak Burgun- diát, de Picardiát is, és örökség gyanánt megszerezte az Anjou birtokokat is. Mikor XI. Lajos 1483-ban meghalt, jelentékeny hűbértartók már nem volt Fran- ciaországban.

Jól rendezett országot hagyott 13 éves fiára, VIII. Károlyra, ki helyett testvérnénje, Beaujeu Anna kor- mányozott, míg nagykorúvá nem nyilvánították. Ren- dezve voltak a parlamentek, volt rendes posta, ki- fogástalan volt a közbiztonság s az ipar és a bányá- szat fejlődése révén gazdaságilag is fellendült az or- szág. VIII. Károly nőül vette Bretagne örökösnejét és ezzel előkészítette e szép tartomány egyesülését Franciaországgal, de nagyzási mániába esett s hogy nyugodtabban készíthesse elő birodalomalapító ter- veit, Aragóniának átengedte Roussillon és Cerdagne grófságokat, Miksa osztrák főhercegnek pedig Artois-t és a Franche-Comté; gyarapítás helyett tehát meg- csonkította országát.

38. A FEHÉR RÓZSA ÉS A PIROS RÓZSA HARCA

A százéves háború után Angliát a XV. században harminc évig dúlta az a polgárháború, melyet a »fehér rózsza« és a »piros rózsza« harcaként emlegetnek az irodalomban. A fehér rózsza a York családnak, a piros rózsza pedig a Lancaster családnak volt a jelvénye. Mindkét család III. Edvárd királytól származott; York nőágon III. Edvárd második fiától, fiágon pedig III. Edvárd negyedik fiától származott, míg a Lanras- terek III. Edvárd harmadik fiától származtak. A vita tehát akörül forgott, hogy a másodszülető fiú leányági leszarmazottja jogosultabb örökös-e, mint a harmadszülető fiú fiúági leszarmazottja? A Lancaster

házból uralkodott IV., V. és VI. Henrik; ezeket a York ház természetesen bitorlóknak tartotta. York Richard 1455-ben megverte a király seregét, s a parlament 1455-ben előbb Anglia protektorának, 1460-ban pedig az angol korona törvényes örökösének nyilvánította. A Lancaster párt azonban a skótok segítségével megverte a fehér rózsa pártját és Richard a wakefieldi csatában életét veszítette. Richard fia IV. Edvárd néven királlyá kiáltotta ki magát s az ellenpártot megverte, VI. Henriket elfogta és hét évre a Towerbe zárta. 1470-ben a piros rózsa pártja megszalasztotta IV. Edvárdot, de ez egy év múlva ismét visszakerült a trónra. További tizenkét évi uralmát páratlan kegyetlenség jellemzi: a Lancaster ház minden számottevő' hívét vagy lemészárolták, vagy száműzték; IV. Edvárd még saját testvérét, Clarence herceget is kivégeztette.

IV. Edvárdot egy másik testvére, III. Richard követte a trónon 1483-ban. Ez IV. Edvárd két ifjú fiát egyszerűen megölette, hogy szabaduljon tőlük. A Lancaster háznak élt még Walesben egy nőági leszármazottja, Tudor Henrik. III. Richárd ellenfelei ezt kiáltották ki királynak., és miután III. Richard a bosworthi csatában életét veszítette, VII. Henrik néven az új, Tudor dinasztia megalapítója lépett trónra, melynek birtokát azzal biztosította, hogy IV. Edvárd leányát nőül vette.

VII. Henriknek nem volt nehéz uralkodnia; a piros és a fehér rózsa harcaiban a királyi család nyolcvan tagját ölték meg; el lehet gondolni, mennyire elnéptelenedett az arisztokrácia. Vagyonelemekbázások révén a nemesség birtokainak ötödrésze a királyra szállott, — nem kellett tehát minduntalan a parlamenttől kérni pénzt. Nagyon megnyirbálta a nemesség hatalmát számos kiváltság eltörlésével; például megszüntette az ősiségét: az öröklött nemesi birtok elidegenítésének tilalmát; 1506-ban halt meg. Fia, VIII. Henrik következett utána, kiről sokkal többet beszélnek a könyvek, mint az apjáról.

39. A HABSBERGOK HATALMA

II. Frigyesnek 1250-ben bekövetkezett halála után 23 évig nem volt a német birodalomnak császára. Ez idő alatt az »ököljog« érvényesült a versengő hűbérurak között. A főurak várakat építettek, sokan azért, hogy nagyobb biztonsággal fosztogathassák a váraik mellett elmenő utasokat; ez volt a »rabló lovagok« aranykora. »Jog« volt akkor, hogy a hajótörötteknek a partra került áruja a part tulajdonosáé, s a kalmár kocsijáról a földre esett áru azé, akié a föld. A főként kereskedelemmel foglalkozó német városok (Lübeck, Köln, Magdeburg, Danzig, stb.) 1241-ben megalakították polgáraik védelmére a Hansa-szövetséget, s szükség esetén még háborút is viseltek érdekeik védelmére. A Hansa hatalmas áruházat tartott fenn Londonban, Brüggeben, Novgorodban. Volt olyan idő, mikor az Északi tengeren csak a Hansa hajói járhattak.

1273-ban Rudolf habsburgi grófot választották császárrá, aki igen erélyes uralkodónak bizonyult. Egyik hűbérese, II. Ottokár cseh király megtagadta tőle a hűségesküt. Rudolf a magyarok segítségével háborút indított ellene, s 1278-ban Ottokár a morvamezei csatában életét vesztette. A birodalom közigazgatását rendbeszedte Rudolf és számos rablóvár lerombolásával a közbiztonságot megszilárdította. Császárságára számára megszerezte Ausztriát, Styriát és Krajnát, de elvesztette, főként helytartóinak erőszakosságai miatt svájci birtokait, Schwyzet, Úrit és Unterwaldent; ezekhez csakhamar Luzern, Zürich, Glarus, Zug és Bern is csatlakozott, — így jött létre a helvét szövetséges köztársaság.

1346-ban a cseh IV. Károly lett császár, kinek legnevezetesebb ténye a császárválasztást szabályozó Aranybulla, mely megszüntette a pápának azt a jogát, hogy ő erősítette meg az új császárt. Az 1356-iki Aranybulla szerint a császárt a »hét választó fejedelem« választja: ezek a cseh király, a pfalzi gróf, a szász

Aachenben ment végbe. IV. Károly alapította 1348-ban az első német egyetemet Prágában.

IV. Károly fia, Zsigmond, Nagy Lajos magyar király leányát vette nőül és így lett magyar király 1387-ben. Bátyja, Vencel akkor már kilenc év óta császár volt, 1400-ban Vencelt letették a császárságról és Zsigmondot választották meg helyette. Zsigmond műve volt, hogy 1414-ben összeült a konstanzi zsinat, mely az egymással versengő római és avignoni pápát lemondatta és V. Márton pápa megválasztásával helyreállította az egyház egységét. A zsinat elégettette Hus Jánost, a prágai egyetem rektorát, ki a katolikus hit fontos tanait elvetette. Hus hívei, a husziták fellázadtak, a félszemű Ziska János vezetése alatt s rettentő polgárháborút idéztek elő Csehországban és Felső-Magyarországon.

Zsigmondnak 1438-ban bekövetkezett halála után Habsburg Albertet, Magyarország királyát választották császárrá, ki már a következő évben meghalt. Utószülött fia, V. László már nem lett császár, hanem csak magyar és cseh király, de ez is meghalt 1457-ben, 17 éves korában. A császári koronát és címet Habsburg Frigyes kapta, a család osztrák és styriai ágából, de a császárság ekkor már csak pusztá cím volt, minden hatalom nélkül.

A Habsburg császárok között III. Frigyes volt az, akinek idejében legmélyebbre süllyedt és valójában már csak névleg állott fenn a császárság. Ez a tehetetlen ember, aki a Sors kegyetlen végzése folytán 53 évig viselte a császári koronát, (1440—1493) — mindig és mindenütt vesztett. Keleten a lengyelek elfoglalták a Német Lovagrend birtokait; északon a dánok elvették Holsteint; délen a magyarok elfoglalták Alsó-Ausztriát és Styriát.

Fia, I. Miksa, (1493—1528) sokkal szerencsésebb volt. Bátor Károly burgundi herceg leányát, Máriát vette nőül és hozományul kapta vele Hollandiát. A birodalmat tíz kerületre osztotta fel, s a közigazgatást és katonai kormányzást e tíz kerületre decentralizálta. Az adózást is elrendelte, de nem tudta végrehajtani, mert sem a sok apró fejedelem nem engedelmes-

kedett neki, sem a városok. Miután azonban Miksa megszerezte Franciaországban Artois-t és a Franche Comté-t, francia és hollandi birtokai révén tekintélye növekedett. Szerencséjére volt egy nagyon szép fia, Szép Fülöp; ennek sikerült nőül vennie Aragóniái Ferdinánd és Castiliai Izabella leányát, Johannát, kit ugyan Örültnek neveztek, nem ok nélkül, de vele hozományul kapta Spanyolországot, Siciliát és Nápolyt: a Habsburg-család helyzete ezzel néhány évszázadra meg volt alapozva.

40. AZ INKVIZÍCIÓ

A spanyol nemzeti egység megteremtője, Aragóniái Ferdinánd király és felesége, Izabella castiliai királynő. Mindkettőnek az elődei rettenetes emberek voltak. II. János aragon király, Ferdinánd előde a trónon, megmérgezte egyik fiát, mert vetélytársat látott benne. Izabella testvérbátyja, IV. Henrik castiliai király a leggyűlöltebb uralkodók egyike volt. Sem Ferdinánd, sem Izabella nem volt nagy jellem, de a kormányzáshoz kiválóan értettek. Izabella már királynő volt, Ferdinánd még csak trónörökös, mikor 1469-ben házasságot kötöttek, de három év múlva Ferdinánd is trónra került.

Külön kormányozták országukat, mindketten nagy szerencsével. A mór uralom utolsó maradványát, a granadai királyságot is leverték 1492-ben. A város kétszázezer mór lakosának megígérték, hogy vagyonukat, törvényeiket és vallásukat megtarthatják, de ezt az ígéretet nem sokáig tartották meg. Castiliában 1480-ban, Aragóniában pedig 1484-ben megszervezték az Inkvizíciót, mely rövid idő alatt a zsidó és mohamedán vallás maradványait is tökéletesen kiirtotta.

Az Inkvizícióról, különösen a spanyolországról, már sok ezer könyvet írtak. Nincs igazuk sem azoknak, akik az Inkvizíció áldozatainak óriási számáról írnak, sem azoknak, akik az Inkvizíciót mentegetik. A spanyol Inkvizíció főnökévé mindenesetre a pápa nevezte ki

Ferdinánd és Izabella gyóntatóját, Torquemada Tamás domonkosrendi szerzetest, és a kereszténységhez méltatlan az a rabulisztika, hogy »a halálos ítéleteket a világi hatóság hajtotta végre«. Viszont a kereszténységnek sem lehet nyakába varrni az Inkvizíció borzalmait, ha tudjuk, hogy e szörnyű pereknek valójában nem vallási, hanem politikai és pénzügyi motívumai voltak. De ha nem tízezrekre, hanem csak százakra rúgott is az elevenen elégetett vagy másként kivégzett maranok (megkeresztelkedett zsidók) és moriscok (megkeresztelkedett mórok) száma, akkor is csak borzalommal gondol minden emberi érzésű keresztény az Inkvizícióra. A történetek megítélésénél figyelembe kell venni a spanyol nép igen nagy vallási fanatizmusát, mely nem faji, hanem helyi jellegű; a spanyolok csaknem hétszáz évig voltak a pogányok uralma alatt, s a beolvadástól csak vallási érzésük mentette meg őket, amelynek ébrentartásával és fokozásával a papság a spanyoloknak nemzeti szempontból is óriási szolgálatot tett. Nem lehet elfogadni az Inkvizíció védőinek azt az állítását, hogy a spanyolok féltek a mór uralom visszatérésétől; erről az Inkvizíció idejében már álmodni sem lehetett; ellenben több, mint valószínű, hogy már látni sem akarták azokat, akiket jól megtanultak gyűlölni hétszáz éven át, s akik ha uralmuk megdőlte után is ott maradtak Spanyolországban, akkor valószínűleg vagyonosak is voltak s több tudásukkal csak nehezítették a létért vívott küzdelmet. A zsidókkal sem az volt a baj, hogy megkeresztelkedésüket csak színlelésnek tekintették a spanyolok, mert bizonyára a spanyolok között is voltak elegen, akik csak színlelték a vallásosságukat; a valódi ok, amely miatt nem tűrhették a zsidókat, sem megkeresztelve, sem megkereszteletlenül, az volt, hogy a király és a királyné bankárja, titkárja, orvosa, ügyvédje, bérlője és vagyongazdája csaknem mind zsidó volt, és a zsidóság nagyon gazdag is volt. Az arab uralom alatt a zsidók természetszerűleg mindent elkövettek, hogy a legjobb viszonyban legyenek a kormányzattal s ezzel szövetkezve egyrészt folyton gazdagodtak, másrészt a kultúra igen magas fokára jutottak;

az arab tudományosságot ők közvetítették Európának, de ugyanakkor óriási birtokokat is szereztek í a művelhető földek harmadrésze a XV. század közepén zsidó birtok volt. Ha nagyon szegények és erőtlenek lettek volna, nem sokat törődtek volna velük a spanyolok. Miután az Inkvizíciónak az eretnekségek kiirtása volt a hivatalos célja, a zsidókra természetesen nem terjedt ki az Inkvizíció hatásköre, és így a meg nem keresztelkedett zsidó előnyösebb helyzetben volt, mint a »marano«, a megkeresztelkedett. Torquemada ajánlotta a királyi párnak, hogy az összes zsidókat üzzék ki Spanyolországból, ami 1492-ben meg is történt. A kivándorló zsidók száma nyolcszázezer volt. Hogy mennyi volt a kivégzett, vagy legalább kínvallatott maranok száma, arról az írók pártállásuk szerint vagy igen nagy, vagy igen kicsiny számokat közölnek. Az a körülmény, hogy a kivégzettek vagyonát elkobozták, és hogy az Inkvizíció bárkit gyanúba vehetett, ezt az intézményt rendkívül ijesztővé tette. A királyi hatalom növekedéséhez Spanyolországban semmi sem járult hozzá oly nagy mértékben, mint az Inkvizíció, feltehető tehát, hogy az Inkvizíció lényegében a világi hatalom eszköze volt.

Izabella királyné 1504-ben meghalt, s ettől kezdve Ferdinánd volt Castilia királya; még ugyanabban az évben megszerezte Szicíliát és Nápolyt, s a következő évben Navarrát. Ez volt a spanyol világbirodalom alapja.

Ugyanakkor a kis Portugáliában is megerősödött a királyi hatalom. II. János király kiirtotta ellenfeleit; Vizeu hercegét sajátkezűleg szúrta le. Nemcsak alattvalóit fosztogatta, hanem hűbéreseit is; a király lett az országban az élet és halál ura.

41. AMERIKA FELFEDEZÉSE

A XV. és XVI. századi nagy felfedező utazások nem a véletlennek s nem is a vakmerő kalandoroknak vagy kiváló hajósoknak a művei: ezeket a közsükség hozta létre.

A keresztes háborúk nyomán elég élénk kereskedelem fejlődött ki egyrészt Európa, másrészt India és Kína között. Selyem, sokféle finom szövet, drágagyöngy, fűszer, elefántcsont, stb. csak a Keletről volt beszerezhető, e cikkek két nagy európai piaca, Velence vagy Genova útján. A keleti és nyugati piacot egy csaknem átjárhatatlan fensík választja el egymástól a perzsa-öböl és a Hindu-Kush hegylánc között. Azt a kevés utat, mely ezen a nagy területen járható, a törökök Konstantinápoly elfoglalása után teljesen elzárták; tehát új utat kellett keresni Indiába.

A portugálok indultak el először az új út megkeresésére és Dias Bertalan 1487-ben eljutott a Jórémény-fölkig. Tíz évvel később Vasco da Gama még tovább ment s a vihar északkelet felé sodorta, az indiai Calcut városáig.

De még mielőtt Vasco da Gama megtalálta volna az indiai utat, egy állítólag olasz, mások szerint spanyol hajós, kinek neve olaszul Cristoforo Colombo, spanyolul pedig Christobal Colon nyugat felé indulva akart Indiába eljutni. Ez az állítólag genovai származású tengerész 1477-ben Liszabonban egy olasz hajósnak a leányát vette nőül és Porto Santo szigetén, Madeirától északkeletre telepedett le, az apósa birtokán. Itt az Azori-szigeteken is túl járt hajósoktól hallotta, hogy valahol a messze nyugaton szárazföld van. Az apósa térképei is erre vallottak. Ismeretes Toscanelli 1474-i térképe, melyen az Atlanti óceán nyugati partja: Kína és India. A hajósok közfelfogása már a XV. század közepén is az volt, hogy a Föld gömbölyű és körülhajózható. Semmi különös dolog nem volt tehát Colon vagy Colombo nyugati útjának ötletében. II. János portugál király a nyugati út tervét tudósokkal vizsgál-tatta meg és nem hajósokkal; a tudósok tehát a vállalkozás ellen nyilatkoztak. Colon neje halála után Spanyolországba jutott és Izabella királyné elé terjesztette tervét, azonban a véleményadásra felszólított salamancai egyetem is a terv ellen nyilatkozott. Colon fiával, Diegoval Franciaországba indult, hogy ott próbáljon szerencsét; útközben megszálltak a La Rabida kolostorban, melynek priorja a királyné gyóntatója

volt. A prior kieszközölte, hogy Colon az indiai útra három hajót kapjon. 1492 aug. 3-án indult el a pálosi kikötőből. 1492 okt. 12 hajnali 2 órakor a legkisebb hajónak, a Pinta-nak őrálló matróza, Rodrigo de Triana elsütötte az ágyút, amivel utasítás szerint azt jelezte, hogy földet vett észre; a Watling szigetnél jártak. Azután csakhamar felfedezték Cubát és Haitit. Az expedíció 1493 jan. 4-én indult vissza, márc. 2-án ért Lisszabonba és márc. 15-én Pálosba. A II. útra Colon 1493 szept. 25-én indult el. Felfedezte az Antillákat. Cubáról azt hitte, hogy az az ázsiai kontinens. Harminc indiánnal tért vissza Spanyolországba. III. útján, 1498-ban felfedezte Trinidad szigetét, IV. útján, 1502-ben San Domingót. Első útja óriási lelkesedést keltett. Colon alkirályi címet kapott. Miután azonban következő útjáról nem hozott aranyhegyeket, nemsokat törődtek vele, különösen Izabella királyné 1504-ben bekövetkezett halála után. A nagy felfedezés első lázában az új területekért csaknem háború támadt a spanyolok és portugálok között; VI. Sándor pápa 1494-ben úgy döntött, hogy az Azori és Zöldfoki szigetektől nyugatra, háromszázhetven mérföldnyire levő délkör legyen a határ; ami attól keletre van, a portugáloké, és ami nyugatra, az a spanyoloké.

Colon III. útján eljutott az Orinoco torkolatáig, tehát a délamerikai kontinensnek ő a felfedezője. IV. útján látta Közép-Amerika partjait. 1497-ben egy John Cabot nevű angol tengerész eljutott Labrador félszigetig; őt kell tehát Észak-Amerika felfedezőjének tekintenünk, bár azt hitte, hogy egy sziget előtt áll, melyet meg kellene kerülnie, hogy Indiába jusson. Az új »sziget« felfedezéséért VII. Henrik angol királytól 1497 aug. 10-én tíz font sterling jutalmat kapott.

1499-ben Amerigo Vespucci, firenzei hajós portugál szolgálatban, felfedezte Venezuela, Guyana és Brazília északi partjait. A szintén portugál szolgálatban álló Cabrait, aki az afrikai part mentén hajózott, véletlenül Braziliába sodorta a vihar. Jelentést tett a portugál királynak, ki Amerigo Vespuccit küldte ki, hogy ellenőrizze a felfedezést. Vespucci ezúttal a La Plata folyó torkolatáig jutott el, és miután Brazília keleti

sarka a VI. Sándor pápa által megállapított határvonaltól keletre esik, Brazília a portugáloké lett. Az új világrészt Waldseemüller német geográfus nevezte először Amerikának, bizonyára Amerigo Vespucci emlékezetére.

Eleinte a felfedező utazók is azt hitték, hogy Ázsiában járnak. Balboa, spanyol szolgálatban álló portugál tengerész 1513-ban átgyalogolt a Panama-földszoroson, ahol azután egy új óceán tárult szeméi elé. Balboa volt az első, aki megállapította, hogy egy új világrészt fedeztek fel.

V. Károly császár Fernao de Magalhaes portugál hajóst, ki spanyol szolgálatban állott, megbízta, hogy keressen új utat Indiába, a Molukki szigetekhez. Magalhaes (másként Mageihaes vagy Magellan) 1519 szeptember 20-án indult el öt hajóval. 1520 január 10-én elérte a La Plata torkolatát; a telet Patagoniában töltötte. 1520 október 21-én a róla elnevezett szorosba bement s november 28-án elérte a nagy óceánt, melyet sima tükre miatt ő nevezett el Csendes-nek. Három hónap és 20 nap alatt átment a Csendes óceánon s felfedezte a Mariana s azután a Fülöp szigeteket; ezek egyikén, Matan szigetén a benszülöttekkel vívott harcban elesett. Hajói közül a Victoria 1522 szeptember 6-án ért vissza Spanyolországba. Ez volt az első hajó, mely körüljárta a Földet. Ebben a felfedező útban legfontosabb, hogy Dél-Amerika és a Tüzföld között megtalálták a 600 km hosszú szorost, melyen 18 nap alatt hatoltak át; ott ugyanis mindig erős a nyugati szél. Ma e szoros mindkét partja Chile-hez tartozik.

A kínaiak már 500 évvel Kr. e. ismerték Alaskát és Észak-Amerika nyugati partjait. A normanok egyik főnöke, Leif Ericson, Kr. u. 1000-ben gyarmatot alapított Vinlandban, valahol New-Englandban, melynek azonban csakhamar nyoma veszett; az »új világ« felfedezésének dicsősége mindenesetre Colone.

A spanyolok igen érthetően nem érték be azzal, hogy felfedezték az új világrészt, hanem birtokba is vették. Természetesen mindenütt kincseket kerestek és raboltak. Hernando Cortes 1519—21 közt meg-

hódította Mexicót, a Pizarrok 1531—35 közt Perut s kegyetlenségükkel nemcsak leigázták, de meg is félemlítették a mindenükből kifosztott benszülötteket. Ponce de Leon felfedezte 1513-ban, Floridát, Pineda pedig a Mississippit, melyet Szent Lélek folyónak nevezett el.

Aranyat és ezüstöt' minél többet akartak harácsolni a spanyolok, de új országaik felvirágoztatásával semmit sem törődtek.

42. A FRANCIÁK ITÁLIÁBAN

A XV. és XVI. század fordulóján a franciák kísérletet tettek Itália megszerzésére. Ez az ötlet, mely bátran fantasztikusnak nevezhető, VIII. Károly francia király fejében született meg, ki arról ábrándozott, hogy az Óceántól Jeruzsálemig terjedő birodalmat fog alapítani.

1494-ben át is kelt az Alpokon és kezdetben nagy sikerei voltak Itáliában, ahol éppen akkor »minden rothadt«. A milánói fejedelem félt a nápolyi királytól, tehát szívesen látta a franciákat. Firenzében Medici Péter ügye már veszve volt, VIII. Károly tehát könnyen bevonulhatott Firenzébe; de mikor adót követelt, sietve kellett távoznia. Pisát és Sienát elfoglalta és bátran mehetett Rómába, mert ott VI. Sándor pápát még a bíbornokai is gyűlölték. A nápolyi hadsereg még a csata előtt szétszaladt a franciák elöl és VIII. Károly 1495-ben Nápolyban megkoronáztatta magát »Nápoly és Jeruzsálem királyának és a Kelet császárának«. Ez már sok volt Itáliának; szövetkeztek a franciák ellen, akik üres kézzel mentek vissza hazájukba; itáliai birtokaikat oly gyorsan veszítették el, amily gyorsan szerezték.

VIII. Károly utóda, unokaöccse, XII. Lajos szintén szerencsét próbált Itáliában. Nápolyt jogos örökségének tekintette és Milánóra is igényt tartott azon a címen, hogy Visconti leány volt az anyja. Fűt-fát ígért mindenkinek, megosztozott mindenkivel s e sok egyezmény alapján ő is eljutott Nápolyig, de

hat év múlva (1504) ő is olyan üres kézzel tért haza, mint előde.

II. Gyula pápa, ki bámulatos politikai és hadvezéri tehetség volt, 1508-ban létrehozta a cambray-i szövetséget, melyben mindenki nagy nyereséget remélt; XII. Lajos Milánóra, Nápolyi Ferninánd elvesztett városaira, Miksa Friaulra vágyott; de eredményt csak a pápa ért el, kinek ellenségét, Velencét közös erővel megverték. Erre a pápa a szövetségét »szent liga« néven újjászervezte — a franciák nélkül, a franciák ellen. Évekig tartó háború után a franciák minden olaszországi szerzeményüket újra elvesztették s a liga svájci zsoldosai Franciaországot Dijonig fosztogatták. VIII. Henrik angol király már későn érkezett a franciák segítségére, de az előre kikötött évi százezer tallér tiszteletdíjat mégis megkapta, tíz éven át. XII. Lajos 1515-ben halt meg. Népe megbocsátotta neki az itáliai kalandot, mert megjavította az igazságszolgáltatást s fellendítette az ipart és kereskedelmet.

43. A TÖRÖKÖK EURÓPÁBAN

Európának és kultúrájának félezredéven át nagy veszedelme volt a török nép, melynek egyes törzseit Közép-Ázsiából már a VIII. században nyugatra űzték a mongolok. A törökök elfogadták a mohamedán vallást, csakhamar kimutatták fölényüket az arabokkal szemben. A szeldsuk-törökök birtokba vették Kis-Azsiát, majd Palesztinát; a keresztes hadakkal ők állottak szemben. Az egyik szultánjukról ozmánoknak nevezett törökök a már szétkorhadt kelet-római birodalommal szemben igen előnyös helyzetben voltak már azért is, mert fanatikusok voltak és jó vezetés alatt állottak, míg a császárságban örökös volt a pártoskodás, hitvány volt a kormányzat és nem volt nemzeti egység. A törökök rendkívül fölényes hadi szervezete már 1356-ban lehetővé tette, hogy elfoglalják Gallipolit, a Dardanellák európai partján. Konstantinápoly sorsa ezzel meg volt pecsételve, de ezzel talán nem is történt valami szörnyű igazságtalan-

ság, mert a császárság sorsát nagyon megérdemelte. A török hadsereg legerősebb serege a janicsárok csapata volt; ezek keresztény eredetű, de török fogságba esett és mohamedánna lett ifjából álltak; kiváltságos helyzetük volt, — nősülniök ugyan nem volt szabad, de mindnyájan birtokot kaptak. A byzanciak szép számmal küldték fiaikat a törökökhöz, hogy ott legyenek hitetlenek és a keresztény népek rettegett ellenségei, de a katonai pályán érvényesüljenek ...

A törökök nem támadták meg mingyárt Konstantinápolyt; Murád szultán 1361-ben bevette Drinápolyt és oda tette át székhelyét. A pápa keresztes hadjáratot hirdetett ellene a Balkánon, de 1389-ben Rigómezőn a magyar, szerb, bosnyák, bolgár és albán sereggel szemben a török győzött. A szultánt egy szerb megölte ugyan sátorában, de Szerbia török uralom alá került, egész a Dunáig. Utóda, I. Bajazid (1389—1403) meghódította Havas-Alföldet (Romániát) és Bulgáriát is. Zsigmond királyunk hadba vonult ugyan ellene, de 1396-ban seregét Nikápolynál szétverték a törökök. II. Murád szultánnal (1421—1451) már Hunyadi János állott szemben, korának legnagyobb hadvezére és legönzetlenebb férfia, és a vitéz Skander bég, Albánia ura. Ezek saját országaikat meg tudták ugyan védeni, de a törökök előrenyomulását nem bírták feltartóztatni. II. Mohamed (1451—1481) kétszázhatvan ezer emberrel és nagy tűzérséggel támadta meg Konstantinápolyt s 1453 május 29-én be is vevette. Azóta mindmáig a törökök uralkodnak a Bosporus partjain, és valószínű, hogy hamar elárasztották volna Fél-Európát, ha 1456 július 22-én Hunyadi János Belgrádnál meg nem verte volna őket. (A katolikus országokban ennek a győzelemnek emlékére harangoznak minden délben 12 órakor.)

A pápák hiába erőlködtek, hogy a törökök ellen Európát talpraállítsák. 1459-ben a II. Pius által Mantovába összehívott fejedelmi kongresszusnak nem volt semmi eredménye: Európa fejedelmei inkább egymással óhajtottak veszekedni. II. Mohamed ezalatt a tatároktól elvette a Krim félszigetet és a lengyelektől Moldvaországot. Miután mindenki csak a

maga ügyeivel törődött, Velence, Firenze és Milánó szövetkezett a törökkel. A török már Itáliát is fenyegette és 1480-ban Otrantót ostromolta. A várost a magyarok mentették meg, Magyar Balázs vezetése alatt, talán azért, mert akkor a magyar királyné nápolyi nő volt.

I. Szelim szultán (1510—1520) országaiban helyreállította a rendet s ezzel birodalmának erejét roppantul megnövelte. Utóda, II. Szolimán, már a biztos siker reményével kezdhette hadjárait. 1522-ben el is foglalta Belgrádot és Sabácot s így szabad volt az út Magyarország felé. A nagyon gondos előkészületek okozták, hogy a török seregek csak 1526 augusztus végén értek el a mohácsi síkra.

44. ÚJ ERETNEKSÉGEK — ZSINATOK

Hitvitákban sohasem szűkölködött az emberiség. Már az első emberpár fiának, Ábelnek is azért kellett meghalnia, mert az ő áldozata jobban tetszett az Úrnak, mint a Káiné. A zsidók szent könyvei mind az embereknek Istenhez közeledéséről és Istentől való eltávolodásáról szólnak; az emberiség minduntalan letér a helyes útról, de hogy melyik a helyes út, ebben a kérdésben sohasem teljes az egyetértés. A népek nemcsak különböző isteneket teremtenek maguknak, hanem amikor megtalálják a maguk Istenét, mihamarabb összevesznek azon, hogy hogyan kell Istent tisztelni. Valamennyi nép közül legelőször a zsidó fedezte fel, hogy Isten csak egy lehet; az *egy* Istenben való hit a zsidóság legnagyobb kincse, szellemének legnagyobb dicsősége. De már a zsidóságnak is voltak felekezetei, melyek kölcsönösen kárhoztatták egymást.

A kereszténység felekezetei e vallásnak már az első öt századában is szinte megszámlálhatatlanok; az egyház kormányzóinak és tudósainak szinte minden szellemi erejét felemésztik a nagy vallási viták és harcok, melyekben a »tan« tisztasága körül forog minden. De azok a régi viták mennyire különböznek a XVI. század reformációjától! A régi nagy hitviták mind

hittudományi elgondolásokból eredtek, míg a XVI. századbeli reformáció erkölcsi okok miatt keletkezett s az erkölcsi tartalmú ítéletekhez utólag készültek a hittudományi érvek és elméletek.

A protestantizmus vezérei nem az albigenseknek, nem Wiclifnek és nem is Húsnak a szellemi utódai — mindezekkel nincsen semmi lelki kapcsolatuk.

AZ ALBIGENSEK. Az albigensek, patarenusok, bogumilok — egy felekezet, különböző nevekkal. »Albigensek« Franciaországban, mert Albi városa volt a fészük; patarénok Lombardiában, hol ezt a magyarul »koldusnép«-et jelentő nevet megvetés jeléül kapták, de ők maguk büszkén viselték és bogumilok a Balkánon, mert imáikban gyakran ismételték: »Bog miluj« (Isten, irgalmazz«). Szerintük Isten csak a láthatatlan világot alkotta, a látható világ az ördög műve. A magántulajdon, a húsevés, a házasság, pereskedés és a háború bűn, és miután az állam is az ördög műve, az államnak sem kell engedelmeskedni, még kevésbé a papságnak. Megtagadták az összes szentséget, de hittek a bűnbánatban és bűnbocsánatban, ami kézzátétellel és a Miatyánk elmondásával történt. Miután a »vigasz«-nak nevezett bűnbocsánat állapotában hitük szerint az ember feltétlenül üdvözült, a »vigasz« után sokan öngyilkosok lettek. Franciaországban fegyverrel irtották ki őket, a Balkánon pedig évszázadok lelkipásztori munkája szüntette meg ezt a szektát.

WICLIF. Az angol Wiclif (1320—84) a IV—V. század keleti eretnekségének szellemi utóda, ki nem tud hinni abban, hogy a kenyér átalakulhat Jézus testévé; nem hisz a bérálásban, sem az utolsó kenetben, sem a pápaság szükségességében. Tételei mind hittudományi természetűek. Jellemző a korra, Anglia akkori egyházi állapotaira, hogy Wiclif haláláig mint plébános működött.

HUS. Hus János, cseh pap, prágai egyetemi tanár (1369—1415) Wiclif tanait jól ismerte és azokat 45 tételbe foglalva kifejlesztette. Szerinte a Szentírás a hit egyetlen forrása; hadakozott a pápaság, az egyházi fegyelem s a búcsúk ellen; hívei nemcsak kenyérrel,

de borral is áldoztak. A konstanzi zsinat halálra ítélte s a konstanzi örgróf Húst még aznap máglyára vitette. Hus mozgalma hittudományi jelleggel indult, s Hus halála után polgárháborúvá fajult a mozgalom.

A BORGIÁK. A reformáció elindítójának nem Wiclif és Hus voltak az előfutárai, hanem a reneszánsz erkölcsök s a Borgiák és a hozzájuk hasonlók, kiknek példája nem maradhatott reakció nélkül. Csak a kor jellemzéséül említjük, hogy a spanyol Borgia családból származó III. Calixt pápa rokonát, Borgia Rodrigot, noha ez züllött, eladósodott ember volt, vadházasságban élt egy nővel és öt törvénytelen gyermeke volt, kinevezte bíbornokká. Ez a Borgia Rodrigo vesztegetésekkel pápává választatta magát, rokonait hercegségekkel és nagy javadalmakkal halmozta el; ennek a VI. Sándor pápának egyik fia, Cézár, (1475—1507) már hét éves korában prelátus, tizenhat éves korában püspök, tizenhét éves korában érsek és bíboros, azután ott hagyja a bíbornokságot, nőül veszi a navarrai király leányát és rablósereget szervez, melynek az élén atyja, a pápa kinevezi őt »az Egyház kapitányának«. A méregkeveréstől vagy a gyilkosság más fajtáitól sohasem riadt vissza. Ha ilyen volt magának a pápának családja, elképzelhetjük, milyen erkölcsök uralkodhattak Rómában a XV. század végén, sőt némelyik pápa idején a XVI. században is. XV. század zsinatjait élénken foglalkoztatták ezek az állapotok, de az akkori zűrzavaros politikai viszonyok között a zsinatoktól nem lehetett nagyon eredményes munkásságot várni.

KONSTANZI ZSINAT. Zsigmond császár egyetemes zsinatot hívott össze Konstanz városába, 1414-ben. A zsinatnak hármassal célja volt: a nyugati egyházszakadás megszüntetése, Hus és mások tanításainak kárhóztatása és az egyházban lábrakapott visszaélések megszüntetése. Az összehívásra nem a császár lett volna illetékes, hanem a pápa, de akkoriban hármassal viselték a pápa címét. 29 bíbornok, 3 pátriárka, 150 püspök, 9 király, 2 választófejedelem, 8 herceg és 300 hittudós jelent meg a zsinaton, összesen mintegy százezerfőnyi kísérettel. Az egymással vetélkedő papá-

kat lemondatták és 1415-ben Colonna Ottó bíbornokot választották pápává, V. Márton néven. Ezzel az egyház egysége helyre is volt állítva. A Róma által kifogásolt tanításokat eretnekségnek nyilvánították, de egyházfegyelmi intézkedésekre, amelyekre pedig nagy szükség lett volna, már nem igen került sor.

BASELI ZSINAT. 1431-ben összeült a baseli zsinat, melyet még V. Márton hívott össze. Arról akartak tanácskozni, hogy hogyan lehetne békét teremteni a keresztény fejedelmek között, hogyan lehetne megtéríteni a huszitákat, és miként lehetne helyreállítani az egyházban a fegyelmet? A legkevesebb fegyelmet azonban maga a zsinat tanúsította, mert mikor a pápa a zsinatot feloszlatta, ezt nem vették tudomásul, hanem tovább tárgyaltak és kimondották, hogy 1. a zsinat a pápa felett van; 2. a zsinat át nem helyezhető és fel nem osztható tagjainak beleegyezése nélkül; 3. aki az előbbi két tételt tagadja, az eretnek. IV. Jenő pápa tiltakozott e határozatok ellen, mire a zsinat ellenpápát választott V. Felix néven, Amadé savoyai herceg személyében. Az ebből keletkezett zűrzavar négy évig tartott; végül is abban egyeztek meg, hogy V. Felix, az ellenpápa lemondott, a törvényes pápa pedig a zsinat némely határozatait jóváhagyta, de azokat nem, melyek a pápára és a zsinatra vonatkoztak. A javadalmat törvénytelen eszközökkel szerző és az erkölcstelen életet élő papok elleni határozatok természetesen csak annyiban voltak üdvösek, amennyiben az életben érvényesültek.

A firenzei zsinat 1439-ben elvileg létrehozta a nyugati és keleti egyház egyesülését; 115 latin püspök mellett 33 keleti püspök is aláírta az egyesülésről szóló bullát, melyben egy értelemmel elismerik, hogy 1. A Szent Lélek az Atyától és Fiútól származik; 2. van Purgatórium (Tisztítóhely) és a holtakért imádkozni üdvös; 3. az egész egyház feje a pápa. Miután azonban a nyugati egyháztól remélt segítséget a keleti egyház a török ellen nem kapta meg, az egyesülés papíroson maradt, gyakorlatilag nem valósult meg.

LATERANI ZSINAT. Hogy mennyire közkívánat volt a rend megteremtése az egyházban, mi

sem bizonyítja jobban, mint hogy a pápaválasztás alkalmával 1503-ban II. Gyulának, 1513-ban pedig X. Leónak meg kellett esküdni, hogy a reformok ügyében zsinatot hív össze. Miután II. Gyula háborúival volt elfoglalva, 1511-ben 5 bíbornok zsinatot hívott össze Pisába. A pápa ez ellen tiltakozott és 1512-ben ő is összehívta a zsinatot Rómába a Lateranba. Megszakításokkal 1517-ig tárgyalt ez a zsinat, mely megsemmisítette a pisai ál-zsinat határozatait és tudományos viták után megállapította a lélek állagi önállóságát, szerencsésen szabályozta a püspököknek és a szerzetesrendeknek egymáshoz való viszonyát is, de a zsinat véget ért anélkül, hogy a várt reformokkal foglalkozott volna.

45. A REFORMÁCIÓ

Egy Ágoston-rendi német szerzetes, Luther Márton (sz. 1483) gyalogszerrel Rómába zárandokolt 1510-ben. Mint legjelesebb életrajzírója, a jezsuita Grisar mondja, »nagyon rossz benyomást tett rá az az erkölcsi szabadosság, amit Rómában még a klérusnál is tapasztalnia kellett; az erre vonatkozó emlékek később, mikor megkezdte támadásait Róma ellen, leküzdhetetlen erővel keltek életre lelkében«. A római zárandoklat után Luther a Szent írás magyarázatának tanára lett a wittenbergi egyetemen. Az első években tartott előadásai, amennyire ismerjük őket, katolikus szempontból kifogástalanok; azonban már tépelődik a nagy lelki problémákon, melyeknek sarokköve az üdvözülés kérdése, Ebben tért el legelőször a római egyház tanításától. A katolikus tanítás szerint a keresztség felvétele az ember lelkéről letörli a vele született eredendő bűnt és Isten gyermekévé teszi az embert, akiben megmarad ugyan, a keresztség ellenére is, a rosszra való hajlam, de aki bűnt követett el, bánat és vezeklés útján újból a kegyelem állapotába juthat és Krisztus halálának érdeme folytán remélheti, hogy halála után üdvözülni fog. Az akarat szabadságánál fogva a megkeresztelt ember jót vagy rosszat csele-

kedhetik, de rossz cselekedeteinek következményeitől sem pusztán Krisztus halálának érdeme, sem a Krisztusban való hit által nem szabadul s pusztán csak ezek révén nem üdvözülhet, hanem csak a fentartás nélküli, teljes bánat, s amennyiben módjában van, a bűn jóvátétele, s ha nincs módjában, az előírt vezeklés útján. Ezzel szemben Luther azt kezdte tanítani, hogy az ember minden erőfeszítése hiábavaló, a rosszra való hajlam úrrá lesz benne és csak Isten akadályozhatja meg, hogy a rossz hajlam az embert bűnbe vigye. Krisztus halála által eleget tett az ember bűneiért, s ha az ember öbenne hisz, ez már elég, hogy üdvözüljön; azonban csak az hisz, akinek Isten megadja a hitet, — akinek nem adja meg, az elkárhozik. Ebben már benne van az »előrendeltség« tana, a predesztináció, amelynek értelmében sorsunk már előre meg van írva, mi nem változtathatunk rajta. Munkájában, (Pál apostol római levelének magyarázatában) megemlékezik arról a rettenetes romlottságról, melyet az egész világ életében láthatunk s az egyházi visszaélésekről; de ha a világiak és az egyháziak alkalmazkodnak az írás új magyarázatához, minden jóra fog fordulni. Az, amit Luther hirdetni kezdett, még csak hittudományi tétel volt, de már az erkölcs nagy problémájára felépítve és legfeljebb azon lehet csodálkozni, hogy Luther a saját tanát miért nem alkalmazta a »római bűnösök« mentésére? Az események úgy fejlődtek, hogy Luther egyre inkább szembe került Rómával. X. Leó pápa búcsút hirdetett azoknak, akik adományaikkal hozzájárulnak a római Péter-templom felépítéséhez. Németországban a pápa a búcsú hirdetését a dominikánusokra bízta, kik ősi vetélytársai voltak Luther szerzetes rendjének, az augusztinusoknak. A búcsú (az időleges túlvilági büntetés egy részének elengedése) az egyház tanítása szerint csak úgy érvényes, ha az, aki búcsút akar nyerni vagy valamely elhunyt hívóért a búcsút fel akarja ajánlani, a »megszentelő malaszt állapotában van«, azaz gyónás útján bűnei alól feloldozást szerzett. Azonban az egyszerű hívők nagy tömegei könnyen azt gondolhatták, hogy az adomány

átadásában és a búcsúcédula átvételében van a lényeg, és igen valószínű, hogy a búcsúcéduláknak a vásárokon való árusításával sok visszaélés is történt. Mikor a búcsút hirdető dominikánus, Tetzl János Wittenberg közelébe ért, Luther 1517 okt. 31.-én az egyetemi templom kapujára kiszögezett egy iratot, melyben 95 tételt sorolt fel a búcsúról s e tételek fölött vitát hirdetett. Ez a 95 tétel megtagadása ugyan az egyház tanításainak a búcsúról és már gúny és támadás van benne a pápa ellen, de még nincs benne az új tanak hittudományi rendszere. Mindazáltal a 95 pont kiszögezését tekintik a protestánsok a reformáció kezdetének.

Rómában tényleg csak most kezdtek figyelni Luther tanításaira; azonban egyelőre csak vizsgálatot rendeltek el, talán azért, mert Frigyes szász választó fejedelem már erősen pártját fogta Luthernek, s vele tartott az Ágoston-rend német káptalana is. 1518-ban. az augsburgi országgyűlés alkalmából Vio Kajetán bíbornok, pápai követ felszólította Luthert, hogy vonja vissza a búcsúra vonatkozó állításait s azt a tételét is, hogy a szentségek ereje egyedül a hitben rejlik. Luther nem vont vissza semmit, hanem kijelentette, hogy »a rosszul informált pápától a jobban informálandó pápához« fog fölebbezni. A pápa 1519-ben barátságosan Rómába hívta Luthert, hogy ott a helyes útra térjen, de Luther a római útra nem volt hajlandó.

1519 júliusában a lipcsei egyetemen nyilvános vita volt Eck János ingolstadtí tanár és Luther közt, ki itt már tagadta a pápa elsőségét s a zsinatok tekintélyét.

Abban az időben az alsó papság Németországban valóságos proletariátus volt; rengeteg sok volt a legszűkösebb megélhetéssel sem rendelkező pap s ugyanakkor szokás volt a nagyjavadalmaknak egy kézben (gyakran méltatlan kézben) való halmozása. Volt egy nagy papi proletariátus, mely egy új tan befogadására készen állott, s ugyanakkor mélyre süllyedtek az erkölcsök. Igaza van a jezsuita Grisarnak, mikor azt írja, hogy »a lelki élet leromlása nélkül a hit-

szakadás tragédiája teljesen megoldhatatlan rejtély lenne«. A pápa 1520 jún. 15-i bullájában Luthert eltiltotta a prédikálástól és kiközösítéssel fenyegette meg, ha a bullában megjelölt téves tanításait 60 nap alatt vissza nem vonja. Luther erre azzal felelt, hogy kiadott egy füzetet »Az Antikrisztus bullája ellen« s »A német nemzet keresztény nemességéhez« címzett röpiratában felszólította a császárt, a fejedelmeket, a nemességet és a népet a Rómától való elszakadásra, a pápai bullát pedig az egyházi jogi tankönyvvel együtt nyilvánosan elégette. A pápa 1521 jan. 3-án kiközösítette Luthert, akit erre megidéztek a wormsí birodalmi gyűlés elé. Miután a kiközösítésnek következménye volt a birodalmi számkivetés, a szász választófejedelem Luthert, nehogy baja legyen, fegyveres kísérettel Wartburgba vitette és tíz hónapig ott őriztette. Ez alatt kezdte meg Luther a Szent írás német fordítását s írt egy értekezést a szerzetesi fogadalmak érvénytelenségéről. Igen sok pap és szerzetes fogadta el Luther erre vonatkozó nézeteit és Luther buzdította is őket, hogy nősüljenek meg. De ő maga csak 1525 tavaszán vette nőül Bora Katalin volt apácát. Luther nagy pártfogója, a szász választófejedelem természetesen az új felekezethez csatlakozott, úgyszintén Hessen-Cassel, Pomeránia, Mecklenburg és számos birodalmi város is. A csatlakozás következménye volt, hogy ezek a fejedelmek és városok lefoglalták a területükön levő egyházi javakat. A sváb és thüringiai parasztok, kik e változások vallási okait nem igen értették meg, fellázadtak uraik ellen s háborút kellett indítani ellenük, amit maga Luther is nagyon helyeselt. 1529-ben a speyeri országgyűlés eltiltotta az új hitelvek terjesztését, ami ellen az új eszmék hívei protestáltak; innen ered a »protestáns« elnevezés. 1530-ban hitelveiket szabatosan írásba foglalva Augsburgban átadták V. Károly császárnak; ez az irat az »augzburgi (magyarosan: ágostai) hitvallás«, mely 2 részből áll, 28 fejezetben. Az új hitvallás 7 helyett már csak 3 szentséget ismer, s tiltja a misét, a fülgyónást, a papi nőtlenséget, a szerzetességet, s a bűjtöket. A császár elutasította az új hit-

vallást; erre a Luther-párti fejedelmek a császár ellen 1531-ben megkötötték a schmalkaldeni szövetséget. A francia király, V. Károly ellenfele természetesen a protestánsokat pártolta, s ebben a politikai helyzetben végre is létre kellett jönnie 1555-ben az augsburgi békének, mely a protestánsoknak teljes vallásszabadságot biztosított, Luther már kilenc évvel azelőtt meghalt; szívgörcsök ölték meg, melyek miatt már régóta szenvedett, A protestánsok »a szabadság és kultúra hőseinek, új szellemi irány úttörőjének s a német eszme hősének« tisztelik Luthert. A katolikusok természetesen másként ítélik meg, de elismerik, hogy fanatikusan ragaszkodott a maga vallási eszméihez s a maga hitelvei szerint szigorúan vallásos életet élt, önzetlen volt, fáradhatatlanul buzgó eszméinek terjesztésében, s a német irodalomnak egyik legkiemelkedőbb munkása, A jezsuita Grisar felvetette azt a kérdést, hogy Luther vajjon üdvözülhet-e? És nem tartotta lehetetlennek, hogy Luther számára »Isten bocsánatát remélje« és igazat kell neki adnunk abban, hogy »csak Egy láthat bele a szívekbe és vesékbe: a korlátolt emberi tekintetnek nem adatott meg ez a képesség«. A római egyháznak már a XVI. század folyamán úgy tanaiban, mint erkölcsében bekövetkezett tisztulási folyamata talán nem is jött volna létre Luther fellépése nélkül.

Lutherrel csaknem egyidőben lépett fel Svájcban Zwingli, ki szintén azt hitte, hogy a hit egyetlen forrása és egyetlen szabályozója az evangélium. Az ő hívei nevezték magukat legelőször evangélikusoknak. A német kantonok közül Luzern, Uri, Schwitz és Unterwalden, a négy »ős-kanton« katolikus maradt, a többi protestáns lett s a két felekezet véres háborút vívott egymással, melyben Zwingli is elesett. Minden kanton önállósította magát a vallás kérdésében.

Genf népének egy része szintén az új eszmék híve lett, mert régóta gyűlölte a város püspökét. Itt is fellépett egy hitújító, a Franciaországból jött Calvin János, ki Keresztény Intitúció című könyvében elvetett mindent, ami az evangéliumban nincs benne.

Rendkívül szigorú életmódja nagy hatással volt a népre. Servet Mihályt, ki másként magyarázta a Szent Háromságot, mint Calvin, máglyán végezték ki.

Németalföldön, Skóciában és Anglia egy részében a reformációnak az az iránya vert gyökeret, melynek tanait Calvin hirdette. Franciaországban I. Ferenc és II. Henrik kegyetlenül üldözte a hitújítókat; az »eretnek-égetések« hatása alatt Calvin csak kevés hívet szerezhethet, Luther egyet sem.

Svédországban Wasa Gusztáv, ki népét felszabadította a dán uralom alól, a protestantizmushoz csatlakozott, hogy megtörhesse a főpapok hatalmát. A dánok és norvégek csak később csatlakoztak a lutheránizmushoz.

Angliában VIII. Henrik király eleinte a katolicizmus mellett foglalt állást és könyvet írt Luther ellen; ezért kapta a pápától a Defensor Fidei (a Hit védője) címet, melyet utódai, az angol királyok mindmáig használnak. Mikor VIII. Henrik szabadulni akart feleségétől, Aragóniai Katalintól s nőül akarta venni Boleyn Annát, kérte VII. Kelemen pápát, hogy semmisítse meg házasságát. Mivel a pápa erre semmiképpen sem volt hajlandó, a király a parlamenttel mondatta ki, hogy házassága semmis. A pápa kiközösítette VIII. Henriket, aki erre parlamentjével törvénybe iktatta, hogy az anglikán egyház a pápaságtól teljesen független és feje az angol király. Az emiatt keletkezett viszályok folyamán mintegy hetvenkétezer embert végezték ki. E vérengző zsarnoknak, ki hat felesége közül kettőt lefejeztetett, egyetlen érdeme, hogy a Szent írást angolra fordíttatta s ezzel nagy mértékben hozzájárult a modern angol nyelv kialakulásához.

46. I. FERENC ÉS V. KÁROLY

Két fiatal uralkodó vetélykedése roppant sok bajt zúdított Nyugat-Európára a XVI. század első felében. I. Ferenc, ki 1515-ben lépett a francia, és V. Károly, ki 1520-ban került a spanyol királyi trónra, új akart

lenni az egész Nyugat-Európa felett, s Miksa császárnak 1519-ben bekövetkezett halála után mind a ketten megkívánták a császári koronát. Ebben a versengésben a pápa eleinte I. Ferenc pártján volt, mert ez a püspökök közvetlen kinevezésének jogáért átengedte a pápának az *annata-kat*, a megüresedett egyházi javadalmak jövedelmét. Károlynak viszont előnye volt, hogy ő fiági leszármazottja, unokája volt Miksa császárnak. Atyjától és anyjától, Szép Fülöptől és Castiliani Johannától örökölte Ausztriát, Németalföldet, Artoist, a Franche-Comté, Nápolyt, Sziciliát és Spanyolországot. Károly, bár sokkal nagyobb volt a birodalma, kedvezőtlenebb helyzetben volt. A francia királyság már teljesen konszolidált hatalom volt, melynek teljes erejével rendelkezhetett a király, míg Károlynak sok baja volt a spanyolokkal, még több a hollandi polgárokkal és legtöbb a német fejedelmekkel, kik kevés hajlamot mutattak arra, hogy engedelmessé válnak a császárnak. VIII. Henrik angol király barátságát és szövetségét mindketten keresték. Károly a pápaságot is odaigérté Wolsey bíbornoknak, az angol király kancellárjának, ki meg is akadályozta, hogy a VIII. Henrik a francia király pártjára álljon, de mikor 1522-ben megüresedett a pápai trón, Károly nem teljesítette ígéretét, — tanítóját, Utrechti Adorjánt ültette a pápai székbe, VI. Adorján néven. Ugyanabban az évben a franciák nagy vereséget szenvedtek Itáliában Károly seregeitől, aminek következtében elvesztették Milánót s Genova és Velence elpártolt tőlük. A következő pápa, VII. Kelemen a franciákat segítette. 1527-ben Károly serege kirabolta Rómát s a pápát is nagy váltságdíj fizetésére kényszerítette. Az 1529-iki béke biztosította Itália nagy részét V. Károlynak, akit a pápa 1530-ban meg is koronázott császárrá és Itália királyává. A francia király ezt természetesen nem nézte tétlenül; bár saját országában kegyetlenül üldözte a protestánsokat, pénzzel segítette a német protestánsokat V. Károly ellen, sőt még a törökkel is szövetségelt, ami azért volt kellemtelen a császárnak, mert csak az imént törte össze az északafrikai kalóz-hatalmakat. 1538-ban, miután I. Ferenc megkapta Itáliában Piemontot, tíz évre békét

kötött a francia király és a császár. Miután egyikük sem tartotta meg a békefeltételeket, három év múlva már ismét harcban voltak egymással. Három évi harc után ismét megbékültek, — kölcsönösen visszaadták egymásnak mindazt, amit egymástól az utolsó három év alatt elvettek; csak VIII. Henrik nem akart egyezkedni, de az általa elfoglalt Boulognet végre is visszaadta a franciáknak, két millióért. 1547-ben meghalt Ferenc király, s V. Károly felléphetett a német protestáns fejedelmek ellen, akiket 1547-ben Mühlbergnél meg is vert. Franciaország új királya, II. Henrik azonban folytatta elődének politikáját s azon a címen, hogy meg akarja védeni a németek szabadságát, 1551-ben elfoglalta Metz, Toul és Verdun városokat és környéküket. A német protestánsok erre vérszemet kaptak és felkeltek a császár ellen, aki 1552-ben a passauai egyezményben azzal csillapította le őket, hogy biztosította vallásuk szabad gyakorlatát. V. Károly ezután a franciák ellen akart indítani büntető hadjáratot, de mivel Metznel vereséget szenvedett, 1556-ban lemondott a trónról; Ausztriát és a császári címet öccsére, Ferdinándra hagyta, ki akkor már 30 év óta magyar király volt, Spanyolországot, Itáliát és Németalföldet pedig fiára, II. Fülöpre. A császár ezután visszavonult Spanyolországba a San J uste kolostorba és ott is halt meg.

II. Fülöp ellen a franciák tovább folytatták a harcot, melyben IV. Pál pápa is segítségükre volt. Nápolyból és Milánóból ki akarták szorítani a spanyolokat, s el akarták venni tőlük Németalföldet is. Ezek a hadjáratok azonban nem sikerültek; a spanyolok Itáliában maradtak, Milánót és Nápolyt megtartották; Genova megszerezte Corsicát, a Mediciek visszakapták Sienát, Savoya hercege is visszakapta mindazt, amit a franciák elvettek tőle. A franciák egyetlen nyeresége Calais, melyet Guise herceg 1558-ban tíz napi ostrommal visszafoglalt az angoloktól.

47. A TRIDENTI ZSINAT — A JEZSUITÁK

Bár a reformáció nagyon gyorsan terjedt, a pápa és a fejedelmek között tizenhét évig tartott a huzavona egy új zsinat összehívása ügyében. III. Pál pápa 1542 nov. 1-re Trientbe összehívta a zsinatot, de a zsinat csak 1545 dec. 13-án ült össze, mert a protestáns fejedelmek vonakodtak megjelenni a zsinaton, sőt a francia püspököket sem akarta odaengedni a királyuk. Rövid megszakításokkal tizennyolc évig működött ez a zsinat, mely revízió alá vette és szabatosan fejezte ki a római katolikus hit legfőbb tanításait. Hittudományi szempontból legfontosabb volt a megigazulás kérdésének tisztázása, mert itt volt a legnagyobb eltérés a római egyház és a protestantizmus felfogása között. A katolikus hit szerint a megigazulás nemcsak a bűnök bocsánatát és következményeiknek eltörlését jelenti, hanem egyszersmind a lélek természetfölötti megújulását és megszentelését is. A kálvinizmus szerint a megigazulás csak a bűntől való megtisztulást jelenti, de általa a lélek nem szentelődik meg; a lutheránizmus szerint a megigazulás nemcsak a bűntől való megtisztulást jelenti, hanem egyéb is történik általa: nevezetesen utána Isten úgy tekint bennünket, mintha »igazak«, azaz megszenteltek lennénk. A katolikus tanítás szerint a bűnbocsánaton kívül a megszentelő kegyelem állapotába jutást is jelenti a megigazulás, amely állapotban az ember Isten természetének bizonyos fokig részesévé válik és ezzel bizonyos természetfölötti jelleget is kap. Míg Calvin nem az ember tényeitől tette függővé a megigazulást, Luther megkívánta az embertől a megigazulás feltételül a »hívő bizalmat«; a katolikus tan szerint is elengedhetetlen ugyan a megigazuláshoz a hívő bizalom, de ezen kívül egyéb is kell, nevezetesen az Istentől való »félelem, a remény, a kezdő szeretet, a bánat és a jó szándék« és a megigazulást elősegíti és növeli a »jó cselekedet.« De nemcsak a hittudományi kérdéseket (közöttük a szentsé-

számtalan egyházkormányzati kérdést: a bíbornokok, püspökök és papok ügyeit rendezte, tömérdek fegyelmi szabály megállapításával az erkölcsök javításának útját kijelölte és sok visszaélést is megszüntetett. Minden, amit »ellenreformáció« néven ismer, a tridenti zsinat tizennyolc év alatt hozott határozatainak alapszik.

Sok vér is folyt a tridenti zsinat miatt; a protestáns fejedelmeket V. Károly kényszeríteni akarta, hogy képviseltesék magukat a zsinaton, és mikor e miatt a fejedelmek megalkották az u. n. schmalkaldeni szövetséget, a császárral csakhamar meg kellett mérközniük; a véres háború a császár nagy győzelmével végződött ugyan, de nem enyhítette az ellentéteket. A zsinattól függetlenül, az 1555 évi birodalmi gyűlésen megkötötték az augsburgi vallásbékét, melynek értelmében a fejedelmek szabadon csatlakozhattak akár a katolikus, akár a lutheránus valláshoz, és alattvalóik kötelesek voltak fejedelmük vallását követni, vagy más országba vándorolni; a birodalmi városokban szabaddá vált mindkét vallás gyakorlata. Az augsburgi vallásbékével vált teljessé a szakadás a katolicizmus és protestantizmus közt.

A tridenti zsinat határozatainak érvényesítésében az oroszán rész a jezsuita rendé (Jézus Társaságáé), melyet a spanyol Loyola Ignác 1534-ben éppen arra a célra alapított, hogy az egyházi életet az egyéni életszentség hirdetésével és elősegítésével megreformálja. Ez a szerzetesrend a lelkipásztorkodás új eszközeivel, az u. n. lelki gyakorlatokkal és már az ifjúságnak a Mária-Kongregációkban való megszervezésével, továbbá tevékenységben nyilvánuló rendkívüli hitbuzgalmával bámulatos hatást gyakorolt a katolikus népre mindent, s a protestánsok visszatérésének nehéz munkájában minden más rendnél nagyobb sikert ért el. Kitűnő nevelési rendszere iskoláit híresekké tette, — de magukat a rend tagjait is a legnagyobb gonddal válogatták és nevelték. A szokásos három szerzetesi fogadalmon kívül a jezsuiták feltétlen engedelmességet fogadnak a pápának. 1556-ban, Loyola Ignác halálakor a rendnek már több, mint ezer tagja volt tizenkét tartományban, 1640-ben pedig már tizenötezer volt a jezsuiták száma.

48. AZ ANGLIKÁNOK — ERZSÉBET ÉS STUART MÁRIA

Anglia életében is a vallási kérdések uralkodtak a XVI. század végéig, 1534-től kezdve, mikor a pápa véglegesen érvényesnek nyilvánította VIII. Henrik király házasságát Aragóniai Katalinnal. A házasságot azután a parlament bontotta fel, hogy a király elvehesse feleségének udvarhölgyét, Boleyn Annát, ki már szülés előtt állott. VIII. Henrik kegyetlenül kivégeztette volt kancellárját, Morus Tamást és Fisher János püspököt és 376 kolostor vagyonát elkobozta, — de még mindig katolikusnak vallotta magát, kegyetlenül üldözte az anabaptista eretnekeket (egyszerre tizennégyet elevenen megégettetett), s 1539-ben kiadta a »véres törvényt«, mely halállal fenyegette azokat, akik tagadják a misében az átlényegülést s kifogásolják az egy szín alatt áldozást, a papi nőtlenséget, a gyászmisét, a szerzetesi fogadalmat és a fülgyónást. Az angol protestantizmus nem VIII. Henrik korában, hanem csak utódai alatt alakult ki. Mikor VIII. Henrik meghalt, fia, a kilencéves VI. Edvárd követte a trónon, aki azonban négy év múlva szintén meghalt. Utána 1553-ban VIII. Henriknek Aragóniai Katalintól született leánya, a katolikus Mária következett, kit »Vérengző«-nek nevez a történelem, nem is jogtalanul, mert ötévi uralma alatt vallási okból 279 embert végeztetett ki. Lehet, hogy ebben része volt férjének, II. Fülöp spanyol királynak is, ki nagyon gyűlölte a protestánsokat.

VI. Edvárd idejében készítette el az angol protestáns papság az új vallás liturgiáját, mely »Közönséges Imakönyv« címmel 1548-ban jelent meg. Az új, anglikánnak nevezett hitvallás egyelőre 42 hitágazatot állapított meg; behozta a két szín alatt (kenyérrel és borral) való áldozást, de a szertartások külsőségeit megtartotta, még az egyházi ruhákat és főpapi jelvényeket is.

Mária halála után a trónöröklés kérdése még bonyolultabbá tette a helyzetet. VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya, Erzsébet lépett a trónra 1558-ban, de nem

ellenmondás nélkül, mert a pápa Erzsébetet törvénytelen származásúnak s a trónöröklésre jogosulatlannak nyilvánította. Érthető, hogy emiatt Erzsébet gyűlölte a pápát és a katolikusokat, akik közül mintegy kétszázat hamarosan vérpadra juttatott. Miután az anglikán egyház fejének nyilvánította magát, Parker Mátét kinevezte Canterbury érsekévé. Miután az új érseket olyan püspök szentelte fel, akiről nem lehet bebizonyítani, hogy ő maga fel volt szentelve, a katolikus egyház Parker érseket s az általa felszentelt püspököket és azok utódait nem ismeri el (a folytonosság hiányában) az apostolok utódainak. De nem ismerték el ezeket a püspököket azok az angol protestánsok sem, akik egyáltalán nem ismerik el a püspöki szervezetet (presbiteriánok), vagy még a papságot sem tartják szükségesnek (puritánok). Ezeket a »non-conformistákat« vagy »dissentereket« (széthúzókat, egyetnemértőket) az anglikánok időnként éppen úgy üldözték, mint a katolikusokat.

Az angol katolikusok felfogása szerint Stuart Mária volt Anglia jogos uralkodója. VIII. Henrik nővére, Margit, IV. Jakab skót királyhoz ment férjhez és ennek a királyi párnak unokája volt Stuart Mária, ki 1542-ben született, hat nappal az atyja, V. Jakab halála előtt; anyja egy francia hercegnő, Guise Mária volt. Máriát, ki Skótorszámban csak névleg uralkodott, 1558-ban férjhez adták Ferenc francia trónörököshöz. Ennek 1560-ban bekövetkezett halála után a 18 éves özvegy hazament Skótországba, ahol a parlament követelte, hogy legyen protestáns, vagy mondjon le a trónról. A királynő anyja francia sereget hívott segítségül és így Stuart Mária számára meg lehetett menteni Skócia trónját, de az ország népessége már túlnyomóan protestáns volt s a királynőnek csak házikápolnijában lehetett misét hallgatnia. A királynő férjhez ment unokatestvéréhez, Darnley Henrik lordhoz, majd ennek 1567-ben történt meggyilkolása után férje gyilkosához, Bothwellhez. Miután Stuart Mária a franciák biztatására már első házassága alkalmával felvette az »Anglia királynője« címet, Erzsébet már csak azért is támogatta a francia hugenottákat. Erzsébet háborút indított

Stuart Mária ellen, kit egyebek között azért is gyűlölt, mert Mária nagyon szép, Erzsébet pedig rendkívül rútvolt. A katolikus Stuart Máriát a skótok közül kevesen támogatták; mivel ügyét veszve látta, a skót koronáról lemondott fia, VI. Jakab számára és 1569-ben Erzsébet kezébe tette a sorsát. Erzsébet a szerencsétlen nőt tizennyolc évi fogság után 1587 febr. 8-án lefejeztette.

VI. Jakabot, ki tizenhárom hónapos korában lett király, a skót kálvinizmus megalapítója, Knox nevelte, az 1560-ban a parlament által államvallássá nyilvánított presbiterián hitben. VI. Jakab azonban, amikor felnőtt, anglikáná lett.

Hogy Stuart Mária igénye az angol trónra mily alapos volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Erzsébet halála után, 1603-ban I. Jakab néven Stuart Mária fiát, VI. Jakab skót királyt ültették az angol trónra.

49. AZ ANGOL FORRADALOM

Angliára nem hozott szerencsét a Stuartok visszahelyezése a trónra. Jakab, Stuart Mária fia, nagy pazarló volt s e miatt a parlament nem nagyon támogatta, bár az anglikán papság annyira mellé állt, hogy az isteni jog alapján való uralkodást s a királyhoz való hűséget hitcikkellyé tette. Azzal, hogy fiát, Károlyt XIII. Lajos francia király nővérével, Henriettel, egy katolikus nővel háziasította össze, Jakab igen népszerűtlenné vált.

Fia, I. Károly nagyon szerencsétlen uralkodó volt; a parlament azelőtt a vámszedés jogát a király egész életének tartamára megszavazta; Károlynak azonban csak évről-évre akarták megszavazni a vámokat. Emiatt a király feloszlatta a parlamentet és Laud érsekre, e rosszjellemű, kegyetlen emberre bízta a kormányzást. A hallatlan szigorúság, mellyel a kormány ellenfeleit üldözte s az óriási bírságok, melyeket rájuk kiróttak, a forradalom felé kergette a népet. Károly 1640-ben összehívta a parlamentet, mely perbe fogta és lefejez-

tette a király egyik volt miniszterét és hadvezérét, Strafford lordot. 1641-ben az írek fellázadtak és negyvenezer protestáns angolt lemészároltak. Mikor a király a lázadók ellen segílyt kért a parlamenttől, oly keserű kifakadásokat kellett hallania, hogy az ellenzék vezéreit a király a parlamentben el akarta fogatni. Miután ez nem sikerült, Károly menekült Londonból és sereget szervezett a parlament ellen. A királyhoz elsősorban a nemesség csatlakozott, a parlamenti párthoz pedig, (melyet kerekfejűeknek csúfoltak,) a polgárság. A kerekfejűek Newburynél döntő győzelmet arattak és szövetségre léptek a skótokkal. 1645-ben a király ügye már végképp elveszett. A király Skótországba menekült, a skótok azonban 1647-ben kiszolgáltatták az angol parlamentnek, — négyszázezer font sterlingért. A kerekfejűek vezére, Cromwell Olivér katonáival 81 »gyanús« képviselőt kiűzött a parlamentből, mely azután halálra ítélte Károlyt. A szerencsétlen királyt 1649 febr. 9. le is fejezték.

Anglia köztársaság lett. Írország ez ellen tiltakozni próbált, de Cromwell egy vérengző hadjáratral lecsendesítette. Skócia is tiltakozott, de 1651-ben Cromwell hadai kényszerítették az angol parlament főhatóságának elismerésére. A parlamentet szétkergette Cromwell, előbb azonban megszavaztatta a hajózási törvényt, mely 1850-ig érvényben volt és amelynek értelmében idegen hajó angol kikötőbe csak a saját hazájából származó árut vihetett be. Ez az intézkedés igen alkalmas volt az angol ipar és kereskedelem rendkívüli fellendítésére. Cromwell Anglia Lord-Protectorává nyilvánította magát s úgy kormányzott, mint egy abszolút uralkodó. 1658-ban meghalt. Fia, Richard, ki őt a kormányon követte, árnyéka sem lehetett az apjának. Egy ügyes tábornok, Monk, 1660-ban már annyira kezében tartotta a hadsereget, hogy segítségével kényszerítette a királyság visszaállítását.

A lefejezett király fia, II. Károly mit sem használt országának. Rosszéletű, pazarló ember volt, a francia királytól rendes évdíjat kapott. A parlament felhasználta a király gyengeségét és kormányzott helyette. 1674-ben megcsinálták a »próba-törvényt«,

amely szerint senki sem léphet közhivatalba, ha előbb meg nem esküszik arra, hogy nem hisz az átlényegülés tanában; ezzel, az anglikánokat kivéve, mindenkit kizártak a közhivatalokból. (Ez a törvény 1829-ig érvényben maradt.) Az angol katolikusokra rossz világ következett; nyolc jezsuitát felakasztottak, a papokat üldözték. A szabadelvű párt, a »whigek« megpróbálták ugyan a személyes szabadság védelmét s 1679-ben törvénybe is iktatták a »habeas corpus« elvét, (amely szerint a letartóztatott egyént a bíró köteles 24 óra alatt kihallgatni s megfelelő kezesség esetén szabadon bocsátani), de törekvésük sok előkelő embernek az életébe került, mert a konzervatívok, a tory-k pártja, (arisztokraták és a papság) a protestantizmust féltették a szabadelvű eszméktől.

A következő király, II. Károly öccse, II. Jakab 1685-ben lépett trónra és csakhamar igazolta a toryk aggodalmát: követséget küldött a Vatikánba, hogy Angliának Rómával való kibékülését megkísérelje. Négy év múlva II. Jakab Franciaországba menekült s a parlament királlyá kiáltotta ki II. Jakab vejét, Oraniai III. Vilmost, akivel, mielőtt trónját elfoglalta volna, aláírták a Jogok Kinyilatkoztatása című iratot, mely az angol alkotmány új alapokmánya lett. E szerint az angol királyság nem isteni jogon, hanem a nép akaratán alapul, az adókat a parlament szavazza meg, mely időnként összehívandó, s az esküdtszékek működése biztosítandó.

III. Vilmosnak 1702-ben bekövetkezett halála után II. Jakab másodszülött leánya, Anna lépett trónra, kinek legnevezetesebb cselekedete az edinburghi parlament feloszlata s a skót királyságnak Angliával való egyesítése, Nagy-Britannia név alatt. Anna, a Stuart család utolsó uralkodó tagja, 1713-ban halt meg.

A gyenge szellemi képességű Anna királynő halála után, 1714-ben I. Györgyöt választotta Nagy-Britannia királyává az angol parlament, a hannoverai házból. Ennek a választásnak az a magyarázata, hogy I. György anyja, Zsófia hercegnő unokája volt I. Jakab angol királynak s így leányágon a Stuart családból száрма-

zott. I. György nem tudott angolul, nem ismerte az angol alkotmányt s nem is avatkozott bele az államügyekbe. 1727-ben bekövetkezett halála után II. György következett, ki 33 évig uralkodott, ugyanolyan elvek szerint, mint az atyja. Azt nevezte ki miniszterré, akit a parlament többsége ajánlott, s a király csak aláírta a parlament határozatait és kormánya előterjesztéseit. Az az alkotmányos elv, hogy »a király uralkodik, de nem kormányoz«, I. és II. György idejében valósult meg a legtökéletesebben.

Az európai háborúban való részvétel s belső gazdasági válságok miatt nagyon eladósodott és elgyengült az ország. Amerikában a franciák, bár csak nyolcvanezer szegény telepesük volt Canadában, nagyobb fegyelmük, jobb hadvezérek és indián szövetségeseik révén már fenyegették az angolok amerikai gyarmatait, melyeken egymillió háromszázezer, többnyire jómódú angol élt. Nagy-Britannia végzetes helyzetbe jutott volna, ha egy fiatal képviselő, a 25 éves William Pitt át nem vette volna 1757-ben a kormányt, ezzel a programmal: »Bizonyos vagyok benne, hogy megmenthetem ezt az országot és hogy senki más nem menthetné meg.« 1758-ban meg is indította a háborút Amerikában a franciák ellen s egymásután az angolok kezébe került Duquesne vára, a Niagara és Quebec. Akié Duquesne, azé az Ohio völgye ... 1760-ban az angolok bevették Montrealt is. Három év múlva békét kötöttek; a franciák a Mississippi folyótól keletre mindent átengedtek az angoloknak, kivéve New-Orleanst. A Mississippitől nyugatra minden a spanyoloké lett, New-Orleans városával együtt; viszont a spanyolok átengedték az angoloknak Floridát. De ennek a roppant kiterjedésű gyarmatnak nem sok hasznát vették. II. György után unokája, III. György került trónra 1760-ban. Egészen 1820-ig uralkodott ez a szerencsétlen ember, kinek sok nagy hibáját csak az menti, hogy nem volt teljesen egészséges az elméje.

50. A HUGENOTTÁK

Franciaországban a protestantizmus I. Ferenc királyban ellenségére talált, mert a király a maga szempontjából veszedelmesnek tartotta. Üldözte is a protestánsokat, bár nem vallási meggyőződésből, mert a német protestánsokat támogatta, hogy felhasználhassa őket V. Károly császár ellen. IX. Károly nővére, Valois Margit, Henrik navarrai király felesége azonban protestáns lett s a navarrai udvar székhelye, Béarn, csakhamar a francia protestantizmus székhelye lett. Hetven esztendőn át (1540—1610) Franciaország története nem egyéb, mint a katolicizmus és a francia kálvinizmus (»hugenották«) élet-halálharca.

I. Ferenc fia, II. Henrik Medici Katalint vette nőül, aki buzgó katolikus volt. Mikor II. Henrik 1559-ben meghalt, gyermekei még kicsinyek voltak s így helyettük az anyjuk kormányozott. II. Ferenc, Stuart Mária férje, csak másfél évig »uralkodott«, s 1560-ban, húszéves korában sírba szállt. Utána IX. Károly következett — tízéves korában s huszonnégy éves korában már ez is meghalt. IX. Károly idejében a francia királyság legnagyobb támasza volt a hatezer svájci zsoldos, míg a hugenottákat tizenkétezer német protestánsból álló sereg támogatta. 1570-ben rövid időre békét kötöttek: a hugenották négy, ú. n. »biztonsági helyet« kaptak; e négy városban szuverén módon intézhették ügyeiket. 1572 aug. 24-én Bourbon Henrik, Navarra királya nőül vette Valois Margitot, IX. Károly francia király nővérét. Az e napot követő éjszakán (Sz. Bertalan éj) a katolikus párt rettentő vérontást vitt véghez, bizonyára az özvegy királynénak, Medici Katalinnak s a király nagybátyjának, Guise hercegnek tudtával. Párizsban megölték Coligny tengernagyot, a hugenották vezérét és három-ezer hugenottát; ugyanakkor a vidéken megöltek tízezer hugenottát. A protestánsok erre az egész országban fegyvert fogtak és szörnyű polgárháború dúlt az országot. IX. Károly 1574-ben meghalt és

királyok Valois ágából. Miután ennek nem volt gyermeke, a francia katolikusok félték, hogy utána protestáns királya lesz az országnak, mert Navarrai Henrik, ki II. Henrik francia király leányát, Margitot vette nőül, igényt támaszthatott a francia trónra. A katolikus párt vezére, Guise Henrik herceg, 1583-ban manifesztumot bocsájtott ki arról, hogy Franciaországnak kálvinista királya nem lehet. III. Henrik, aki ellen összeesküvést szőttek, még idejekorán elmenekült Párizsból s a navarrai udvarba menekült. Guise Henriket, a francia hadsereg főparancsnokát és Guise Lajos bíbornokot III. Henrik orgyilkosokkal megölette s azután a navarrai sereggel vonult Párizs ellen, — vesztére, mert egy Clément nevű dominikánus szerzetes vallási fanatizmusában leszúrta. Most már Henrik navarrai király lépett föl, mint trónkövetelő, de négyévi harc árán sem tudta a francia fővárost bevenni. 1593-ban azzal a kijelentéssel, hogy »Párizs megér egy misét«, katolikussá lett, a pápa feloldotta őt a kiközösítés alól s egy ideig zavartalanul uralkodott. 1598-ban a protestánsok javára kiadta a »nantesi rendeletet«, mellyel szabad vallásgyakorlatot és állami támogatást biztosított nekik. A hugenották e rendelet értelmében körülbelül ezer templomot visszaadtak a katolikusoknak, viszont a hivatalviselés tekintetében a katolikusokkal egyenlőjüek lettek. IV. Henrik különben elődének sorsára jutott: 1610-ben vallási fanatizmusból meggyilkolta őt Ravailac Ferenc. A katolikus történetírók igen kedvezőtlenül ítélik meg IV. Henriket; azonban országának pénzügyeit rendbehozta és hadseregét megszervezte, jeles tábornokának és miniszterének, Sullynek segítségével, és kiváló szociális érzéket tanúsított alattvalóinak sorsa iránt. (Híres mondása: »Azt akarom, hogy minden vasárnap legyen tyúk minden paraszt fazekában«).

IV. Henrik fia, XIII. Lajos még gyermek volt, mikor 1610-ben trónra került; eleinte anyja, Medici Mária (IV. Henrik második felesége) kormányozott helyette, ami elég nehéz dolog volt, mert a hugenották négy ízben kezdtek polgárháborút. 1624-ben Richelieu

bíbornok lett az állam-miniszter, aki négyévi küzdelem árán letörte ugyan a hugenottákat, de 1628-ban ő is vallásszabadságot biztosított nekik. Mint általában a franciák, Richelieu is ellensége volt a Habsburgoknak és mindenkivel szövetséget ellenük, — de ugyanúgy tett akkor a pápa is; VIII. Orbán II. Ferdinánd ellen a franciákkal szövetséget. Richelieu pénzzel is támogatta a katolicizmus ellen küzdő svédeket és támogatta Bethlen Gábort is, — viszont, a protestánsok segítségével elvette a Habsburgoktól Franciaország számára Elzászt. A velenceiek valaha kimondták, hogy ők előbb velenceiek és csak azután keresztények; Richelieu nem mondta ugyan, de tetteivel bebizonyította, hogy előbb francia és csak azután katolikus.

51. II. FÜLÖP

V. Károly fia és spanyol, olasz és németalföldi birtokaiban örököse, II. Fülöp, nem volt nagyon szerencsés uralkodó, de az ő királysága alatt (1555—1598) Spanyolország mégis fénykorát élte. A katolikus egyház védelmezőjének tüntette fel magát, de mikor ellentétbe került a pápával, hadvezérét, a kegyetlen Alba herceget Rómába küldte és elfogatta vele a pápát. Az uralkodók közt egyike volt a legelsőeknek, kik a tridenti zsinat határozatait kihirdették országaikban. A hollandi protestánsok emiatt nagyon aggódtak és nemeseik 1566-ban Bredában szövetséget kötöttek egymásnak védelmére. A protestáns nép erre megrohanta a katolikus templomokat s tüzrehányta a szent képeket. Fülöp Alba herceget bízta meg »a rend helyreállításával«, s a herceg által kinevezett vértörvényszék tizennyolcezer embert kivégeztetett, köztük a protestánsok két vezérét, Egmont és Hoorn grófokat is. Körülbelül százezeren menekültek el Hollandiából s az otthon maradt protestánsok közül mintegy harmincezernek minden vagyonát elkobozták. Alba herceg kegyetlenségének következménye volt Észak-Hollandia elszakadása. A

vallási okok miatt folyt polgárháborúban a katolikusok 1579-ben kiegyeztek a spanyolokkal; ennek a közvetetlen következménye volt, hogy Belgium különvált Hollandiától és békén tűrte a spanyol uralmat, míg a hollandusok hol a franciák, hol az angolok, hol a német protestánsok segítségével tovább harcoltak. Utrechtben 1581-ben országgyűlést tartottak. Hágában II. Fülöpöt, Hollandiát illetőleg trónvesztesnek nyilvánították, megalapították a köztársaságot, amelynek élére »helytartó« elnevezéssel ^ legkiválóbb vezérüket, Oraniai Vilmos herceget állították. Vilmost 1584-ben egy, a spanyolok által felbérelt gyilkos megölte. 11. Fülöp harcolt a török ellen is; miután a törökök már Máltát is ostromolták, féltő volt, hogy uralmukat kiterjesztik az egész Földközi tengerre. 1571-ben a spanyol hajóraj II. Fülöp természetes testvérének, Ausztriai Don Jüannak vezetése alatt a lepantói csatában megsemmisítette a török flottát. Tripoliszban azonban megverték a törökök a spanyolokat.

1588-ban II. Fülöp meg akarta valósítani régi tervét: le akarta verni Angliát, hogy ismét katolikussá tegye. Fényes hajóhada, »a legyőzhetetlen armada« ötvenezer embert akart partraszállítani Angliában, azonban egy óriási vihar megsemmisítette a büszke hajórajt, még mielőtt elérte volna az angol partokat. Mikor II. Fülöp 1598-ban elhunyt, országa, mely nemrég még egy hatalmas világbirodalom középontja volt, már nagyon el volt szegényedve, földművelése és ipara tönkrement s behozatalra szorult.

52. MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY

A mohácsi katasztrófa után Szapolyai János erdélyi vajda, kinek 72 vára volt s aki az ország területének negyedrészen földesúr volt, 1526 nov. 9-én eltemettette II. Lajosnak a csatátér közelében megtalált holttestét Fehérváron és két nappal később ugyanott királlyá választatta magát. II. Lajos özvegye, Mária, Komáromba hívott össze országgyű-

lést, mely azonban Pozsonyban gyűlt össze, mert ezt a várost biztosabb helynek tartotta. A pozsonyi országgyűlés 1526 dec. 17-én királlyá választotta II. Lajos nővérének, Annának férjét, Habsburg Ferdinándot, ki már Ausztria főhercege volt és akit 1527-ben cseh királlyá is megválasztottak. Miután Ferdinánd nem jöhetett az országba, Pozsonyban megszervezte a m. kir. helytartótanácsot, melynek élére, helytartói minőségben, Mária özvegy királynét állította. A következő évben Ferdinánd seregei Tokajon túl kergették Szapolyai seregét; Perényi koronaőr a szent koronával átpártolt Ferdinándhoz, akit nov. 3-án meg is koronáztak. Ferdinándnak jelentékeny pártja volt az országban; nem azért, mert sógora volt a mohácsi csatában elesett II. Lajosnak; nem is azért, mert Ausztria főhercege volt és Csehország királya lett, hanem azért, mert fivére volt V. Károlynak, a későbbi császárnak; Ferdinánd hívei azt remélték, hogy Károly majd segíteni fogja Magyarországot a török ellen. Ez, sajnos, nem történt meg, mert Károlynak úgyszólván az egész Európával hadakoznia kellett.

Károly legnagyobb ellenségének, Ferenc francia királynak tanácsára Szapolyai János 1528-ban szövetséget kötött Ferdinánd ellen Szolimán szultánnal, ki 1529-ben elfoglalta Budát és átadta János királynak, kit hazahívott Lengyelországból, miután János Ferdinánd elől az előző évben odamenekült. Tíz éven át folytonos hadjáratok színhelye volt az ország. 1538-ban végre a nagyváradi békében V. Károly és Ferdinánd »testvéréül« fogadta János királyt és megosztották az országon. Ferdinándé lett a Dunántúl, Jánosé Erdély s az ország többi részéből mindkét király megtartotta azt, ami a békekötés idején birtokában volt. A következő évben a már 52 éves János király nőül vette Izabella lengyel hercegnőt, akitől fia született, János Zsigmond. János 1540-ben meghalt. Ettől fogva ugyan egyedül uralkodott az országban Ferdinánd, de Erdélyben és a Tiszántúl János Zsigmond lett a fejedelem, akinek nevében anyja, vagy inkább annak kancellárja, Martinuzzi (Fráter) György kor-

mányozott, oly tehetségesen, hogy meg tudta szerezni még a bíbornoki kalapot is. Ferdinánd hadvezére, Castaldo, 1551-ben Alvincon meggyilkoltatta. 1562-ben Ferdinánd békét kötött a szultánnal, akinek évi 30.000 arany adót fizetett, János Zsigmond erdélyi fejedelemségének elismerése mellett.

A török háborúk s a királyok versengése miatt oly zűrzavarosak voltak az állapotok, hogy a protestantizmus Magyarországon és Erdélyben nyugodtan terjeszkedhetett. Még a mohácsi vész előtt, 1525-ben a hatvani országgyűlés törvénybe iktatta ugyan, hogy »a luteránusokat meg kell égetni«, de ezt a törvényt sohasem hajtották végre. Papság már alig volt az országban, a reformációnak nem volt semmi akadálya, egészen 1561-ig, mikor Oláh Miklós esztergomi érsek behozta az országba a jezsuitákat. A történeti hűség kedvéért meg kell említeni, hogy I. Ferdinánd a tridentini zsinat idején a protestánsokkal való meggyezést ajánlotta és kész lett volna nekik bizonyos engedményeket is tenni. (Kehelyhasználat, a papok nősülése, stb.) Az augsburgi vallásbékét Ferdinánd kötötte meg a császár nevében; viszont, Csehországban megakadályozta a reformációt, Ausztriában pedig a jezsuiták betelepítésével és az innsbrucki egyetem alapításával nagyon megerősítette a katolicizmust.

Fia és utóda, Miksa császár (1564—1576) katolikus maradt ugyan, de nagyon pártolta a protestánsokat; 1571-ben megengedte nekik, hogy templomokat építhessenek és prédikátorokat tarthassanak. A cseh huszitáknak is nagy barátja volt, hogy fia, Rudolf számára a cseh koronát biztosíthassa. A törökökkel szemben erélytelen volt; Győrnél nyolcvanezer főnyi serege állott, mikor Zrínyi Miklósnak (1566) segítség hiányában, Szigetvárral együtt el kellett esnie. Miután János Zsigmond 1571-ben meghalt, Erdély fejedelmévé Báthory Istvánt választották. Miksa felkelést szított Báthory ellen Békési Gáspár vezetése alatt, ezt azonban leverte Báthory, akit 1576-ban lengyel királlyá is megválasztottak; ugyanakkoriban II. Miksa meghalt.

Ennek fia, II. Rudolf nem sokat törődött országai-val; Prágában lakott, hol csak óragyűjteménye és a

csillagászat érdekelte; a kormányzást testvéröccsére Ernő főhercegre bízta; nem csoda, ha a törökök ezalatt tovább terjeszkedtek Magyarországon, melynek közállapotai már egészen zavarosak voltak, sőt a »hajdú« néven csapatosan kóborló szegénylegények a közbiztonságot is megsemmisítették. A vallási viták is természetesen mindenkit foglalkoztattak, noha az 1604-i országgyűlés végzeményeihez II. Rudolf önkényűleg hozzácsatolt egy új cikkelyt, melyben az országgyűlésnek megtiltotta, hogy vallási vitákkal foglalkozzék. Ennek következtében a protestánsok elő sem terjeszthették sérelmeiket. Ez volt az ok a Bocskay-féle felkelésre. Mátyás főherceg, aki nyíltan pártolta a protestánsokat, az uralkodó családot meggyőzte arról, hogy II. Rudolf gyengeelméjű; 1606-ban Mátyást nyilvánították a család fejévé, aki Rudolfot lemondásra kényszerítette. II. Mátyást 1608-ban a pozsonyi országgyűlés királlyá választotta és meg is koronázta; azután a csehek is királlyá választották Mátyást, aki Rudolf halála után, 1612 januárban császár lett. Miután gyermekei nem voltak, Habsburg Ferdinándot, Stájerország hercegét, mint legközelebbi rokonát választotta magyar királlyá 1618-ban. Mátyás a következő évben meghalt.

53. A HARMINCÉVI HÁBORÚ

II. Ferdinándnak és fiának, III. Ferdinándnak uralma alatt megint lángbaborult Közép-Európa: a XVI. század vallási háborúi megújultak.

A csehek bizalmatlanok voltak a buzgó katolikus II. Ferdinánddal szemben és 1618-ban Frigyes pfalzi választófejedelemet, az angol király kálvinista vejét választották királlyá. Bízta benne, hogy az evangélikus fejedelmeknek már tíz év óta fennálló uniója erősebb lesz a katolikus fejedelmek ligájánál. II. Ferdinánd azonban a spanyolok segítségével tönkrevverte az 1620. évi fehérhegyi csatában a cseheket s az önálló cseh királyságot megszüntetve, birtokba vette Csehországot.

Ebben a hadjáratban a cseheket csak Bethlen Gábor segítette, akit már 1613-ban Erdély fejedelmévé választottak. Bethlen felvette a »Magyarország és Erdély fejedelme« címet, elfoglalta Pozsonyt és a korona-öröktől elvette a szent koronát. A besztercebányai országgyűlés királlyá kiáltotta ki Bethlent, a koronázás azonban a cseh szövetséges bukása következtében elmaradt. 1622-ben a nikolsburgi békekötéssel Bethlen megkapta Szabolcs, Zemplén, Abauj és Borsod megyét, ezenkívül Munkács várát, több nagy uradalommal együtt, — viszont, a szent koronát átadta II. Ferdinándnak. 1623-ban azonban Bethlen már török sereggel támadja a királyt s az 1624-i bécsi békével megkapja az »Oppeln és Ratibor hercege« címet, 30.000 forinttal, s Ecsedet, Nagybányát és Felsőbányát. Bethlen nőül vette a brandenburgi választófejedelem leányát, Katalint s újra megtámadta a királyt. Valószínű, hogy a svédek katonai segítségével hamarosan lengyel király lett volna, de 1629-ben meghalt.

1625-ben a dánok is megtámadták a német birodalmat, melynek gyengeségét felismerték s az Elbe és a Weser közt mindent elfoglaltak. II. Ferdinánd számára azonban Wallenstein Albert ekkor már óriási sereget szervezett, mely zsoldot nem kapott, de szabadon zsákmányolhatott s végső nyomorba döntött minden földet, ahol csak megfordult. 1625-ben a dánok már visszavonultak hazájukba, II. Ferdinánd elrendelte, hogy a protestánsok adják vissza a katolikusoknak mindazokat az egyházi javakat, melyeket az augsburgi vallásbéke óta elfoglaltak.

1630-ban II. Ferdinándnak nagy ellensége támadt Gusztáv Adolf svéd királyban, ki Richelieu ösztönzésére átkelt a Balti tengeren, elfoglalta Pomeraniát s egész a Rajnáig hatolt, mindenütt maga előtt hajtva a katolikus liga seregeit, s azután bevonult Bajorországba. A szász választófejedelem ugyanakkor Lausitzot és Csehországot foglalta el. Wallenstein serege megmentette a császár uralmát; a lützeni csatában a császári sereg győzött s a svéd király elesett. Wallensteint, kinek hatalmától már félt a bécsi udvar, 1634-ben megölték.

1635-ben a franciák léptek föl támadólag II. Ferdinánd és szövetségesei, a spanyolok ellen. A hadjárat érdekében Richelieu a spanyol sereg mögött lázadást szított Cataloniában és Portugáliában. »Végkimerülésig« akartak harcolni Ausztria ellen. Richelieu azonban 1643-ban meghalt, s mivel Párizsban csakhamar zavargások törtek ki, évekig tartó tárgyalás után az 1648 október 24-i vesztfáli békével véget vetettek a »harmincéves háborúnak.« E békekötéssel a történetírók szerint a protestánsok nyertek, mert megtarthatták mindazt, ami 1624-ben (illetve Pfalzban 1618-ban) az övék volt s fejedelmeik javára számos püspökséget és apátságot szekularizáltak; a valódi nyertes azonban a német nép volt, melyet a hosszú háború megtizedelt és végső nyomorba döntött. A békekötés következtében a császár elvesztette minden hatalmát Németország felett, mely néhány száz, egymástól független, apró fejedelemségre és szabad városra bomlott.

54. A TÖRÖKÖK KIÚZÉSE

A Habsburg-családot már a XVII. században fenyegette a kihalás veszedelme. III. Ferdinándnak (1637—1655) ugyan négy fia volt s a legidősebbet, IV. Ferdinándot már 1646-ban, 13 éves korában megkoronáztatta, de ez, valamint még két fítestvére még atyja halála előtt meghalt. 1655-ben a negyedik fiú, I. Lipót került trónra. Fél százados uralmának korszaka elég mozgalmas volt. Különösen Erdélyben voltak nagy zavarok, ahol II. Rákóczi György fejedelem (1648—57) nem volt jó viszonyban a törökkel. Rázúdította a török Erdélyre a déli és keleti szomszédság népét s a tatárokat; a magyar jobbágyság nagy része néhány év alatt kipusztult a fejedelemségben s helyét az oláhság foglalta el. II. Rákóczi György a váradi csatában halálosan megsebesült; utódát, Barcsay Ákost megölték, Kemény János fejedelem is csatában esett el. A török még folyton nyugtalankodott, 1663-ban elfoglalta Érsekújvárt és Galgócot, de Szentgotthárdnál 1664-ben nagy vereséget szenvedett Montecuccolitól. Az ezt

követő vasvári békével elégedetlen volt a magyarság. Ez volt a kiindulópontja Wesselényi nádor összeesküvésének, melynek leleplezése után Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet lefejezték. I. Lipót 1673-ban felfüggesztette a magyar alkotmányt és bevezette a fogyasztási adót; emiatt keletkezett a kuruc mozgalmak neve alatt ismeretes polgárháború, mely nem annyira nagy csatái, mint szörnyű kegyetlenségei miatt volt borzalmas. Ha a labanc Kobb generális karóba húzatott 22 magyar nemest és lefejeztetett negyvenet, Wesselényi Pál karóba húzatott 32 labanc tisztet. 1678-ban gróf Thököly Imre lett a kurucok vezére, ki a törökök szövetségese volt. 1682-ben, 25 éves korában nőül vette I. Rákóczi Ferenc özvegyét, a 39 éves Zrínyi Ilonát.

1683-ban a törökök ostromolták Bécset, melyet Sobieski János lengyel király mentett meg. A török még az évben elvesztette Esztergomot, 1684-ben Visegrád, Vácot és Pestet, 1685-ben Érsekújvárt, Kassát, Aradot és Eszéket. Ennyi siker után a magyar, német, angol és spanyol csapatokból álló sereg 1686-ban visszafoglalta Budát. Még az évben magyar kézre került Szeged, Pécs, Kaposvár és Pétervárad. A császári hadak bevonultak Erdélybe,

1687-ben a hálás országgyűlés eltörölte az aranybulla ellenállási záradékát s törvénybe iktatta a Habsburgok fiágon való trónöröklését, beleértve a család spanyol ágát is.

A török ereje azonban még nem volt teljesen megtörve. 1688-ban Szófiáig vonultak vissza a törökök, de 1690-ben már visszafoglalták Belgrádot s előlük harmincezer szerb család a Szerémségbe és Magyarországra vándorolt. 1691-ben sikerült Nagyvárad visszavétele és Zentánál Savoyai Eugen 1697-ben a törököt döntően megverte. Az 1699-i karlócai béke már csak Temesvárt és vidékét hagyta meg a töröknek.

A spanyol örökösödési háború nagy érdekévé tette a francia királynak, hogy Magyarországon minél nagyobb nyugtalanság legyen. II. Rákóczi Ferenc felkelésének francia biztatás és francia segély volt az alapja. Mivel a császári sereg külföldön volt elfoglalva,

a Murától a Küküllőig terjedt ki a kuruc mozgalom, melynek hatása alatt Rákóczit Erdély fejedelmévé választották. Az 1705. évi országgyűlés Rákóczit kikiáltotta vezérlő fejedelemmé, az 1707. évi ónodi országgyűlés pedig az új királyt, Lipót fiát, I. Józsefet (1705—1711) trónvesztettnek nyilvánította. Az 1708-i trencsényi és az 1710-i romhányi vereség és a pestis kitörése Rákóczi ügyét elbukatta. Rákóczi Lengyelországba ment, hol Nagy Péter orosz cárral akart összeköttetésbe lépni; távollétében vezérei 1711-ben megkötötték a békét és április 29-én a nagymajtényi síkon hűséget esküdtek a császárnak. Nem is tudták, hogy I. József már 12 nappal előbb meghalt. *Őccse*, III. Károly sietett haza Spanyolországból, hogy átvegye az uralmat.

Savoyai Eugén 1716-ban visszafoglalta Temesvárt és Belgrádot. A szultán Rákóczit, aki akkor már Párizsban lakott, Konstantinápolyba hívta, ahonnan egy sereg élén Erdélybe akarta küldeni, de mire Rákóczi megérkezett, már megtörtént a passarovici békekötés, mely az Olttól az Unnáig terjedő területet (a későbbi »katonai határőrvidéket«) átadta III. Károlynak.

55. XIV. LAJOS

Richelieu-vel egy esztendőben, 1643-ban halt meg XIII. Lajos, kit a trónon ötéves fia, XIV. Lajos követte. Ennek nevében anyja, Ausztriai Anna kormányozott, kinek az olasz Mazarin bíbornok lett a minisztere. Bár Richelieu-nél sokkal kisebb ember volt, a vesztfáli békében Mazarin biztosítani tudta a franciák számára Metz, Toul és Verdun birtokát. Adópolitikája rendkívül népszerűtlenné tette ezt az erőszakos államférfiút s a fronde-párt (a parlamenti párt) nyílt lázadást szervezett ellene. Condé, a tehetséges hadvezér, majd később ennek a spanyolokhoz pártolása után Turenne leverte a lázadást 1653-ban, s az ifjú király, a 17 éves XIV. Lajos 1655-ben lovaglóstorral kergette szét a parlamentet. 1659-ben a franciák megverték a frondeurök forradalmát pártoló spanyolokat és XIV. Lajos békét kötött velük. A francia király egy spanyol királyi her-

cegnőt vett feleségül, kijelentette, hogy nem tart igényt a spanyol koronára, viszont a spanyolok visszaadták a franciáknak Roussillont, Artoist és Cerdagnet. Mazarin 1661-ben meghalt; ettől kezdve XIV. Lajos maga kormányzott, eleinte igen szerencsésen; egyik minisztere, Louvois rendbehozta a hadsereget, másik minisztere, Colbert a pénzügyeket hozta rendbe. A kincstár megtelt, de az adózók zsebe kiürült. XIV. Lajos elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy Franciaország határait kiterjessze. IV. Fülöp spanyol király halála után azon a címen, hogy a felesége spanyol királyi hercegnő, magának követelte Németalföldet s 1668-ban el is foglalta Franche-Comtét és Nyugat-Flandriát. Miután azonban a hollandok, angolok és svédok szövetkeztek ellene, az 1668-i aacheni békében beérte tizenkét németalföldi város birtokával. A hollandi köztársasággal Colbert politikája miatt csakhamar vámháborúba keveredett. Miután az angolok és svédok cserbenhagyták a hollandokat, XIV. Lajos 1672-ben százezer emberből álló hadsereget küldött Hollandiába. A hollandiak vezére, Oraniai III. Vilmos helytartó megnyitotta az országot védő zsilipeket, víz alá borította Hollandia nagyrészét s ezzel kényszerítette a franciákat a visszavonulásra. Bár a hollandok szövetséget kötöttek több német fejedelemmel, a hadjárat mégis azzal végződött, hogy Franciaország megtarthatta a Franche-Comtét, 14 flamand várost és Elzászt.

A kegyetlen adóztatás miatt 1681-ben lázadás támadt a Dauphinéban. Ezt elnyomták és mivel a zendülők közt sok volt a protestáns, megkezdődött a hugenották zaklatása. A király 1685-ben visszavonta a vallás szabad gyakorlatáról szóló nantesi rendeletet, a protestánsoknak választaniuk kellett az áttérés és a kivándorlás közt. Hatvanhétezer iparoscsalád vándorolt ki Angliába, Hollandiába és Poroszországba. Ezeknek az országoknak iparát és főiskoláit a francia emigránsok lendítették fel.

Mikor XIV. Lajos már annyira ment vakmerőségében, hogy a Rajna mentén elfoglalta Bonnt néhány más várossal együtt, a német fejedelmek 1686-ban Augsбургban szövetséget kötöttek ellene és 1689-ben

csatlakozott a szövetséghez Anglia is. XIV. Lajos először az angolokat támadta meg, még pedig a tengeren, de nagy vereséget szenvedett, mert az angol tengerészet már kétszerte erősebb volt. A szárazföldön győztek ugyan a franciák, de jobbnak látták nyolcévi harc után a megegyezést. 1697-ben a ryswicki békében XIV. Lajos Elzász, Landau és Saarlouis kivételével mindent visszaadott a németeknek, amit elfoglalt tőlük.

A »Nap- király« még ereje teljében volt, de jelzőjét nem hadi dicsőségének, hanem udvara fényének köszönhetette. Országga pénzügyileg már nagyon hanyatlott (»a nép egyik fele a nép másik felének alamizsnáiból élt«), az irodalom azonban és különösen a drámaköltészet XIV. Lajos alatt virágzott legszebben Franciaországban.

56. A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ

A Habsburg család spanyol ágának kihalása a XVIII. század elején háborúba döntötte az egész Európát.

Mikor II. Károly 1701-ben meghalt, trónjára igényt tartott a már nagyon öreg I. Lipót császár azon a címen, hogy a felesége IV. Fülöp spanyol király leánya volt.

XIV. Lajos francia király, Lipót császár sógora, szintén azon a címen követelte Spanyolországot, hogy a felesége IV. Fülöp leánya.

Trónkövetelőként lépett föl a bajor választófejedelem fia is, kinek az anyja unokája volt IV. Fülöpnek.

Maga II. Károly Anjou hercegre, XIV. Lajos egyik unokájára hagyta végrendeletében a spanyol koronát.

Emiatt nagy háború keletkezett, melybe az egész Európa belesodródott — még Magyarország is, mert II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát XIV. Lajos francia király nagyon kihasználta a Habsburgok ellen. A rastatti és az utrechti béke (1713—1714) vetett véget e hosszú háborúnak, melynek eredményeként a Habsburgok elvesztették ugyan Spanyolországot, de

megkapták Németalföldet, Nápolyt, Sardiniát, Milánót és Toscanát, a savoyai herceg megkapta Siciliát királyi címmel s a brandenburgi választófejedelem Poroszország királya lett.

XIV. Lajos egy évvel a békekötés után, 1715-ben meghalt. Spanyolország ettől a háborútól kezdve többé nem játszhatott nagy szerepet az európai politikában, s Ausztria is gyengült, mert olasz birtokaiban oly rendkívül népszerűtlen volt, hogy azok inkább terhet jelentettek számára. Ellenben kilépett a történelem színpadára két új királyság: Savoya-Sicilia, a későbbi olasz királyság magva és Poroszország. A háttérben pedig Anglia, mely lassan kivonta magát az európai népek hadi vetélkedéseiből, a világ leggazdagabb országává s a tengerek urává fejlődött.

57. MÁRIA TERÉZIA — NAGY FRIGYES

A hálás magyar országgyűlés 1722-ben megszavazta a »pragmatika szankciót«, melynek értelmében a trónöröklés III. Károly családjában a leányágra is kiterjed. (A Habsburgok »házi törvénye« is kimondta már a leányági öröklést, de a következő sorrendben: I. József leányai, III. Károly leányai, I. Lipót leányai. Ezt a sorrendet III. Károly megváltoztatta s az öröklésben a saját leányát tette az első helyre.) Törvénybe iktatták azt is, hogy a király feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul együtt birtokolja Magyarországot és örökös tartományait, azaz se I. József, se I. Lipót leányutódainak nem engedhet át egyes birtokrészeket.

III. Károly egyetlen leányát, Mária Teréziát 1736-ban férjhez adta Lotharingiai Ferenc herceghez. Atyja halála után Mária Terézia került trónra 1741-ben. Az alig 23 éves királynő országait megtámadta a porosz, francia, spanyol, sardiniai és nápolyi király, a magyarok hűsége és vitézsége azonban megmenette számára a trónt, sőt férjének megszerezte az 1745-i drezdai béke útján a császári címet. Az 1748-i aacheni békekötés alapján II. Frigyes porosz

király megkapta Szilézia nagy részét, Sardinia királya megkapta a milánói hercegség egy részét és a spanyol királyé lett Parma és Piacenza.

Néhány év múlva (1756) Mária Terézia a porosz királlyal együtt belesodródott a hétéves háborúba. Tulajdonképpen az angolok verkedtek a franciákkal, de Mária Terézia a franciák pártján, a porosz király pedig az angolok pártján beleavatkozott a dologba. Ez a háború bővelkedett fényes epizódokban (például Hadik András huszárai megsarcolták Berlint), de befejezése mit sem változtatott a dolgok rendjén, vagy legfőlegb csak annyiban, hogy a porosz király segített Mária Terézia fiát, II. Józsefet 1765-ben császárrá választani.

Mária Terézia halála után tíz évig (1780—1790) II. József uralkodott, aki nem koronáztatta meg magát Magyarországon. («Kalapos királynak» csúfolták.) Az alkotmányt semmibe sem vette s egy új, központosított hivatalnok-kormányzatot vezetett be, német szolgálati nyelvvél. 1788. évi szerencsétlen hadjárata a török ellen, 1789-ben a francia forradalom kitörése, (hiszen testvére volt a francia királyné) majd Belgium elszakadása és a saját elhagyatottsága (gyermektelen özvegy és tüdővésztes beteg volt) nagyon elkésérítette élete végén. 1790 február 20-án bekövetkezett halála előtt reformrendeleteinek túlnyomó nagy részét visszavonta és ezzel a magyar alkotmányt helyreállította.

A XVII. században egy új hatalom keletkezett a németek földjének északi részében azzal, hogy a Hohenzollern-családból való János Zsigmond brandenburgi választófejedelem tartományát egyesítette az addig a német lovagrend kezében volt Poroszországgal I. Frigyes Vilmos (1640—1688) szervezte meg véglegesen az új országot. Ennek utóda, I. Frigyes a császár pártján volt a franciákkal szemben és részt vett a törökök ellen viselt hadjáratokban is. Ezért kapta I. Lipót császártól 1700-ban a királyi címet. II. (Nagy) Frigyes (1740--1786) Mária Terézia nagy ellenfele; kiváló tehetségű uralkodó és nagy hadvezér; megszerezte Szilézia nagy részét és Lengyelország első felosztása alkalmával megkapta Posent. Nagy párt-

fogója volt a tudománynak és irodalomnak; maga Is szenvedélyesen szeretett írni; évekig tartotta udvarában Voltaire-t, a nagy francia író. A szétszakadt Németország roncsaiból mindenesetre ő teremtette meg a legnagyobb monarchiát, mely jelentőségben messze felülmúlta úgy Szász-, mint Bajorországot. Nagy Frigyes idejében már látni lehetett, hogy ha létrejön egykor a német egység, a poroszoké lesz benne a vezető szerep.

58. NAGY PÉTER CÁR — LENGYEL-ORSZÁG

Mialatt Közép- és Nyugat-Európa népei vallási eszmék védelmének ürügye alatt gyilkolták egymást, Keleten és Északon egy új félelmetes nagyhatalom volt kialakulóban. IV. Iván nagyfejedelem (1533—1584) felvette a császári címet s a nemességet oly kegyetlenséggel törte le, hogy bőven kiérdemelte a Rettenetes melléknevet. Birodalmát Szibéria birtokbavételével (1568) óriási módon kiterjesztette. Fiával, Fedorral kihalt a normán eredetű Rurik ház. Az utolsó Rurik emlékezetéhez fűződik a parasztoknak csaknem rabszolgai állapotba süllyesztése, a költözködési tilalommal. Fedor cár után özvegyének fivérét, Godunov Borist emelték trónra. (1598—1605.) Ez, mint IV. Iván volt minisztere, értett a kormányzáshoz, ő volt az első cár, ki Németországba és Angliába orosz ifjakat küldött tanulni. 1613-ban, mint a Rurikok leányági leszármazottjai, a Romanovok kerültek uralomra. Ezek közül Nagy Péter cár (1689—1725) volt a legkiválóbb. Péter fiatal korában évekig tanult Németországban, Hollandiában és Angliában. A hollandiai Zaandam városban a hajóépítést is megtanulta. Tanulmányútján, Bécsben értesült róla, hogy Oroszországban felázadtak a katonaság íjászai, a strelicek. Mihelyt haz ért, kétezer strelicet felakasztatott vagy kerékbe törtetett. Nagy reformátor volt, a pátriárkaság megszüntetésével az orosz egyház vezetését egy színódustra bízta és magát az egyház fejének nyilvánította. Birodalma

székhelyét áttette az általa alapított Szentpétervárra. (1703.) Hadseregét teljesen újjászervezte, amire szükség is volt, mert a svédek ifjú királya, XII. Károly az orosz birodalmat nagy veszedelemmel fenyegette.

XII. Károly, korának legnagyobb hadvezére, Livlandból kiverte a szászokat, a Narva folyónál szétverte az oroszok tízszer nagyobb hadseregét és II. Ágostot lemondatta a lengyel királyságról. Péter azonban Mazeppa kozákjainak leverése után a svédeket is úgy megverte, hogy XII. Károly csak ötszáz lovassal menekülhetett a törökhöz. A szultán százötvenezer embert adott a svéd királynak segítségül, azonban a törökök visszavonultak, mikor a cár megvesztegette a török nagyvezért és a szultánnak visszaadta az Azovi tenger környékét. Míg XII. Károly a törökkel bajlódott, a poroszok elfoglalták tőle Stettint és Pomerániát. A svéd király remélte, hogy mindent jóvá tehet; azonban alig hogy hazaért, meggyilkolták és a háborúi miatt elszegényedett Svédország többé nem tudta visszaszerezni nagyhatalmi helyzetét. Nagy Péter ezután a nystadii békében (1721) könnyen megszerezte Livlandot, Észtországot, Ingriát, Viborgot és Karelia egy részét. Péter nagyon sokat tett országának gazdasági fejlesztése érdekében is. Reformjait olyan kérlelhetetlen eréllyel hajtotta végre, hogy fiát, ki szembe szállott vele, halálra íteltette és kivégeztette. Péter 1725-ben meghalt. Utána három nő következett a trónon; csak Péter leánya, Erzsébet cárnő (1741—62) volt köztük jelentékeny egyéniség. Ennek halála után egyik unokaöccse, III. Péter (a Holstein-Gottorp hercegi családból) került a trónra, kit csakhamar megöletett a felesége, ki azután II. Katalin néven (1762—1796) uralkodott.

Lengyelországban II. Zsigmonddal 1572-ben kihalt a Jagelló család. Valois Henriket választották meg, aki azonban pár hónap múlva hazament Béarnba és III. Henrik néven Navarra királya lett. Három évig II, Miksa császár volt Lengyelország királya, akivel szemben 1575-ben az utolsó Jagelló sógorát, Báthory István erdélyi fejedelmet választották királlyá. Utána a svéd Wasa családból választottak királyt, III. Zsig-

mond személyében, ki székhelyét Krakóból áttette Varsóba. Fia, IV. Ulászló (1632—1648) gyenge ember volt; a nemesség kivívta azt a jogot, hogy a király nem érvényesítheti akarátát, ha az országgyűlésen csak egy nemes is ellenmond. Néhány gyenge uralkodó után 1674-ben Sobieski János személyében végre kitűnő királyt kaptak a lengyelek. 1683-ban Sobieski szabadította fel Bécszet a törökök ostroma alól. II. Ágost szász herceget, kit 1697-ben választottak királlyá, XII. Károly svéd király kergette ki Lengyelországból. Miután Ágost az oroszoktól kért segítséget, az orosz befolyás nagyon megerősödött és II. Katalin cárnő egyik kedvesét, Poniatowski Szaniszlót megválasztatta lengyel királynak. Miután ez ellen a katolikus párt fegyvert fogott, az oroszok leverték a lengyeleket és 1772 aug. 5. Lengyelország nagyrészét felosztották Oroszország, Poroszország és Ausztria között; az utóbbi Galíciát kapta és a krakói nagyhercegséget. A megmaradt Csonka-Lengyelországot 1793-ban, s egy újabb felkelés leverése után, melynek Kosciuszko Tádé volt a nemzeti hőse, végleg felosztották. Lengyelország csak a világháború után, 1918-ban kelt újra életre.

59. AMERIKA FÜGGETLENSÉGE

Mielőtt az amerikaiak függetlenségi törekvései megnyilatkoztak volna, tizenhárom, egymástól független gyarmat kötelékébe tartoztak. Alkotmánylevelés gyarmatok voltak: Massachussetts, Connecticut és Rhode Island; ezekbe a király kormányzókat nevezett ki, kik a gyarmatnak adott alkotmánylevelével rendelkezési szerint intézték az ügyeket. Magántulajdonban levő gyarmatok: Pennsylvania, Delaware és Maryland. Királyi gyarmatok: New Hampshire, New York, New Jersey, Virginia, Észak- és Dél-Carolina, Georgia. Minden gyarmatnak külön képviselőtestülete volt, mely törvényeket is alkotott s ezeket az angol király szentesítette. Ha egy telep házainak száma elérte az ötvenet, várossá alakulhatott és községi önkormányzatot kapott. Az angol jogrendszert természetesen

átültették Amerikába is. Az angol kormány nem sokat törődött azzal, hogy a gyarmatok milyen törvényeket alkotnak a maguk használatára, neki csak az volt fontos, hogy megtartsák a hajózási törvényt, amelynek értelmében mindent, amit Angliában kapni lehet, Angliából kellett hozatni.

Miután a franciák kiverése a tizenhárom gyarmat egyes területeiről és Canadából nagyon sokba került Angliának és miután a békekötés után is jelentékeny angol hadsereget kellett tartani Amerikában, az angol parlament 1765-ben törvénybe iktatta a bélyegilletéket: az anyakönyvi iratokra, számlákra és váltókra bélyeget kellett ragasztani. Mikor az amerikai gyarmatosok megtudták, hogy ők is kötelesek bélyeget ragasztani az említett ügyiratokra, nagyon felháborodtak. Nem az új teher volt rájuk sérelmes, hanem az elv; a bélyegilletékből Amerikában legföljebb évi százezer font sterlinget lehetett várni, az Amerikát védő katonaság pedig évi háromszázezer fontba került. Ellenben az amerikaiak nem bírták elképzelni sem, hogy reájuk bárminő új terhet ki lehet róni előzetes hozzájárulásuk nélkül, — hiszen ötszáz év óta minden angolnak az volt a meggyőződése, hogy az angol népet csak önmaga adóztathatja meg. A bélyegilletékek ellen tiltakozó népgyűlések egymást érték, az angol katonákat az uccán inzultálták, az angolpárti bírák házáat feldúlták, stb. Amerika ellenállása olyan erős volt, hogy az angol parlament és az angol király 1766 március 18-án visszavonta a bélyegilletékről szóló törvényt. Az angolok azonban már 1767-ben törvényt hoztak arról, hogy az amerikai gyarmatosoknak az importált üveg, ólom, papír, tea és festék után vámot kell fizetniök s e vámbevételből fizetik a korona amerikai tisztviselőit s az amerikai helyőrségek katonaságát. Az amerikaiak rögtön megértették, hogy a korona tisztviselői, kiket eddig ők fizettek, függetlenek lesznek tőlük és hogy állandó hadsereg fog ülni a nyakukon. A vámtörvényt tehát meg akarták hiúsítani azzal, hogy semmit sem importáltak a vám alá eső árukból, hanem mindent csempészet útján szereztek be. Három év múlva az angol gyárosok és kereskedők kívánságára el is törölte

Anglia az amerikai vámokat, csak a tea vámját tartották fenn, »a parlament felsőbbségének jeléül s annak kifejezéséül, hogy a parlament jogosult a gyarmatok kormányzására«. A teavám kicsiny volt, fontonkint hat penny; de nem az összeg izgatta az amerikaiakat, hanem a vámszedés ténye. Mikor az első teaszállítmány megérkezett New Yorkba, Philadelphiába és Baltimoreba, a nép magatartása olyan fenyegető volt, hogy a hajók a tea kirakása nélkül azonnal visszafordultak Angliába. Bostonban a királyi kormányzó nem engedte meg, hogy a teaszállító hajó visszaforduljon. Erre ötven bostoni polgár indiánnak öltözve megrohanta a hajót és az egész teaszállítmányt a tengerbe dobta. Az angol parlament lázadásnak nyilvánította ezt az eljárást és öt törvényt hozott a lázadó bostoni gyarmatosok megbüntetésére és megfélemlítésére. Az első törvény arról intézkedett, hogy a bostoni kikötőt el kell zárni mindaddig, míg a bostoniak a tengerbe dobott teát meg nem fizetik. Gage tábornok sok katonasággal meg is érkezett Bostonba, hogy a kikötőt elzárja. Egész Amerikában óriási volt az izgalom; a tizenhárom gyarmat képviselői 1774 szeptember 5-én »kongresszusra« gyűltek össze Philadelphiában. Első művük a Jogok Kinyilatkoztatása volt, melyben a gyarmatok népe előadja, hogy melyek azok a jogok, amelyekhez ragaszkodik, és szövetségben egyesültek. Elhatározták, hogy semminő angol árut nem vásárolnak többé és feliratban értesítették a királyt, hogy Boston eljárását helyeslik, ellenállását támogatni fogják. Az angol parlament ezt lázadásnak nyilvánította s a gyarmatokkal minden közlekedést megszüntetett.

1775 április havában Gage tábornok nyolcszáz katonát küldött a Bostontól nem messze levő Concord városába, a lázadók két vezérének elfogására. Ezek még idejekorán megszöktek. Lexington városka előtt mintegy nyolcvan gyarmatos várta a katonákat és mivel nem akartak szétoszlani, a katonaság beléjük lőtt; hét polgár meghalt, kilenc megsebesült, a többi szétszaladt és lármát ütött. A nép fegyvert vagy vasvillát ragadott és megtámadta a katonákat, akik közül alig egypár tucat ért vissza Bostonba, a többit agyon-

verték. Az amerikaiak néhány nap alatt tizenhatezer embert állítottak fegyverbe s az angol tábornok nem mozdulhatott ki Bostonból. így kezdődött az angol-amerikai háború.

1775 májusban összeült Philadelphiában a második kongresszus, mely átvette az ország kormányát s az ügyek intézésére szakbizottságokat alakított, hat évre. Elhatározták azt is, hogy »kontinentális hadsereget« szerveznek és főparancsnokul megválasztották George Washington virginiai gyarmatos, ki a franciákkal és indiánokkal vívott harcokban angol királyi ezredesi rangot kapott. Washington nagy tehetséggel indította meg a hadjáratot az angol csapatok és az oly gyarmatosok ellen, akik, mint például Észak-Carolinában a skótok, hűek maradtak az angol királyhoz. A kongresszus 1776 július 4-én megszavazta a Jefferson által fogalmazott Függetlenségi Nyilatkozatot, mely az amerikai alkotmány alapokmánya és amelyet minden amerikai polgárnak szóról szóra meg kell tanulnia az iskolában. A Függetlenségi Nyilatkozattal jöttek létre az Amerikai Egyesült Államok. A Függetlenségi Nyilatkozat alapelvei: 1. egyik ember sem hoz magával e világra több jogot, mint a másik; 2. a népnek vannak olyan jogai, melyeket nem lehet elvenni tőle; 3. a kormány minden hatalma a néptől ered; 4. a népnek joga van a kormányzatot megváltoztatni, ha a kormányzat veszélyezteti az életet, a szabadságot, vagy a boldoguláshoz való jogot.

Az amerikaiak létükért és jövőjükért harcoltak, — ellenük az angolok pénzért; az amerikai angol seregben tizenhétézer német zsoldos volt. A franciák egy hajórajjal s Lafayette és Rochambeau vezérlete alatt egy hadsereggel támogatták az amerikaiakat; ezek pártján harcolt különben egy porosz ezred is De Kalb báró vezérlete alatt. A francia és spanyol flotta minden úton-módon elősegítette a csempészetet az amerikai partokon; Anglia a háború alatt gazdaságilag nagyobb csapásokat szenvedett el, mint az amerikai csatatereken.

A hadiszerencse többnyire az amerikaiaknak kedvezett függetlenségi harcukban. Győzelmük 1781 okt.

19-én vált teljessé, mikor Cornwallis angol tábornok nyolcezer emberével letette a fegyvert. 1783 szeptember 3-án kötöttek békét Párizsban. Amerika nevében Benjamin Franklin, az újságíró, a villámhárító feltalálója, John Jay és John Adams írta alá a békeokmányt, melyben Nagy-Britannia elismerte az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét. A végleges alkotmányt 1787-ben szavazta meg a Szövetségi Gyűlés.

A ma is érvényben levő alkotmány szerint a törvényhozást a Congresszus gyakorolja, melynek két kamara van: szenátus és képviselőház; a szenátusba minden állam két tagot küld; a képviselőház tagjainak számát államonként a lakosság számarányában állapítják meg. A végrehajtó hatalmat az elnök, vagy ennek halála esetén az alelnök gyakorolja; az alelnök egyszersmind a szenátus elnöke. A kormány tagjait (kik államtitkári címet viselnek) az elnök választja és nevezi ki; ezek egyedül az elnöknek felelősek, a kongresszusnak nem. A bíróság független a törvényhozó testülettől, a kormánytól és az elnöktől; a legfőbb bíróság által alkotmányellenesnek nyilvánított törvény érvényét veszti. A nép maga választja törvényhozóit, a köztisztviselőket és a bírákat; bűnügyekben a nép maga ítél esküdtzékei útján.

Az alkotmány értelmében választott kongresszus 1789 március 4-én ült össze a newyorki városházán. Nyolc szenátor és tizenhárom képviselő volt jelen.

Az Egyesült Államok első elnökévé Washington, első alelnökévé John Adamst választották meg. Thomas Jefferson lett az első külügyminiszter, Henry Knox az első hadügyminiszter, Alexander Hamilton, Amerika leghíresebb ügyvédje az első pénzügyminiszter, John Jay a főbíró. Hamilton kieroszakolta, hogy a kincstár a hadikölcsönkötvényeket névértékük száz százalékán váltsabe.

1791-ben 14-ik állam gyanánt felvették az Unióba Vermontot, 1792-ben 15-iknek Kentucky t, 1796-ban Tennesseeet, 1802-ben Ohiót. Minden államnak volt saját törvényhozása és egy kormányzó vezetése alatt külön kormánya.

1803-ban az Unio megszerezte Louisianát, mely akkor óriási terület volt, a Mississippi folyó, a Sziklás-

hegylánc és Mexico között. A franciák és indiánok ellen vívott háború után ez a terület a spanyoloké lett, de a spanyolok titokban visszaadták a franciáknak, akiktől az Egyesült Államok 1803 április 30-án tizenöt millió dolláron vásárolták meg. Napoleon, aki akkor nagyon meg volt szorulva pénz dolgában, húsz millió dollárt kért, de végül kiegyezett tizenöt millióban. Az amerikaiak jó üzletet csináltak, mert a Mississippi völgyében terem a világ búzájának egy negyede, a világ tengerijének négyötöde, a világ gyapotjának háromötöde, itt van a világ vasércének háromnegyede, s a világ szenének egy harmadrésze.

60. XV. LAJOS — A JEZSUITÁK ÜLDÖZÉSE

XV. Lajos, a XIV Lajos dédunokája még csak ötéves volt, mikor 1715-ben Franciaország trónjára került. A gyermek helyett Fülöp orléansi herceg kormányozott, elég rosszul, de még többet ártott azzal, hogy a gyermek-királyt rosszul nevelte. Fleury bíbornok volt ugyan hivatalosan a király nevelője, de ő is inkább a politikával törődött s XV. Lajos ugyanolyan kicsapongó, csak az élvezeteinek élő ember lett, mint amilyen Fülöp herceg volt. Fleurynek legalább az az érdeme megvolt, hogy Lotharingiát Franciaországhoz csatolta. A bíbornoki halála után, 1743-tól kezdve XV. Lajos helyett a kegyencei uralkodtak, előbb Pompadour, azután Dubarry. Mind a két nő alacsony sorsból vergődött fel a király kedvesévé. A végtelenül nagyravágyó Pompadour a bécsi udvarral jó barátságban akart lenni és rávette a királyt, hogy Franciaország avatkozzék bele a hétéves háborúba. Emiatt a franciák összeütköztek az angolokkal is; az eredmény az volt, hogy a francia flotta elpusztult és Franciaország elvesztette Canadát. Végzetes következményekkel járt az országra Dubarry pazarlása is; ez a nő egymaga öt év alatt száznyolcvan millió frankjába került Franciaországnak. Mikor XV. Lajos 1774-ben meghalt, az egész ország fellélekzett.

De a szörnyű államadósságoknál és az elviselhetetlen adóterheknél még nagyobb veszedelemmel fenyegette az országot a franciák erkölcsi felfogásának az a megváltozása, amiből végül is a világ legnagyobb és legvéresebb forradalma keletkezett.

A népek természetes erkölcsi nevelői Istennek szolgálói, a papok; de különösen fontos volt a papság munkássága akkor, amikor a másik két nevelő tényező, az iskola és a sajtó még csak a nép kicsiny töredékére hatott és nem a nagy tömegekre.

Franciaországban a katolikus egyház helyzete egészen különös volt; már a XV. századtól kezdve elég laza volt a kapcsolata Rómával s a királyok pártfogása alatt a »gallikán« egyház amennyire csak tudta, függetlenítette magát a pápaságtól. XIV. Lajos alatt, 1682-ben a párizsi zsinat, melyen 34 francia püspök vett részt, Bossuet meauxi püspök indítványára kimondta, hogy 1. a pápának világi ügyekben nincs joghatósága a fejedelmek felett; 2. az egyetemes zsinat a pápa felett áll; 3. a pápa hatalmát korlátozzák az egyházi törvények és a franciaországi ősi jogszokások; 4. a pápa határozatai a hit dolgában csak akkor megváltoztathatatlanok, ha a határozatokhoz az egyetemes egyház is hozzájárult. A gallikanizmus négy tétele alapján a francia papság úgy vélte, hogy a pápa rendelkezései csak úgy érvényesek, ha azokhoz a király is hozzájárul, s hogy egyházi ügyekben világi bírósághoz is lehet fordulni és hogy a pápa döntései megfellebbezhetek az egyetemes zsinathoz. Bár az 1682. évi párizsi zsinatnak a gallikanizmusra vonatkozó határozatait VIII. Sándor pápa megsemmisítette, a korábbi gyakorlathoz tovább is ragaszkodott nemcsak a nép, hanem a papság is és ebből példátlan fegyelmetlenség és fejtelenség származott.

Igen nagy hatással volt a francia nép felfogásának átalakulására a jansenizmus is. Ezt a szellemi áramlatot az, aki a hittudományokban nem nagyon járatos, nehezen érti meg. A »kegyelem« értelmezése volt a nagy hitviták sarokköve. Jansen löweni egyetemi tanár, később yperni püspök, Szent Ágostonról szóló munkájában, mely csak halála után jelent meg, az

egyház ősrégi tanításaival ellenkező eszméket hirdetett, atekintetben, hogy az isteni kegyelem hogyan és mily mértékben teszi képessé az embert arra, hogy bűnös vágyainak ellenálljon? A laikus azt gondolná, hogy a kegyelem-tan magyarázata csak a hittudósokat foglalkoztathatta; azonban a jansenista eszméknek gyakorlati következményei is voltak: a hívők az isteni kegyelemre bízták bűneiket és elidegenedtek vallásuknak a szentségekhez való járulásban nyilvánuló gyakorlásától. Igen nagy jelentősége volt annak, hogy a mozgalom legfanatikusabb hívei a párizsi Port-Royal igen vallásos cisztercita apácái és azoknak papjai voltak; miután szigorú erkölcsű, kifogástalan életű szerzetesek és papok terjesztették ezeket az eszméket, pártjukra állott a főpapság nagyrésze és maga a párizsi érsek is. Franciaország legnagyobb gondolkodóinak egyike, Pascal is buzgó jansenista volt. Az egyház szerencsétlenségére igen szenvedélyessé vált a jansenistáknak a jezsuitákkal vívott harca az irodalomban és a szószéken. Olyan emberek is, akik teljesen meg voltak róla győződve, hogy jó katolikusok, a jansenizmus hatása alatt az egyház legfőbb szertartásait is hovatovább csak üres alakiságoknak tekintették.

Miután a XVIII. század folyamán a francia irodalom nagyon fellendült, a szellemes és tudós írók hosszú sora azzal emelte munkáinak népszerűségét, hogy a közhangulatnak megfelelően, gúnyt űzött a régi hagyományokból, hol kalandos útleírások alakjában (Montesquieu Perzsa Levelei), hol életrajzban (Villars Mohamedje), hol pedig komoly történeti fejtegetésekben (Bayle). Természetesen nem kímélték a vallást és az egyházat sem. Beaumarchais vígjátéka (»Figaro házassága«) kigúnyolása minden tekintélynek. (Maga Napoleon is azt mondta, hogy a forradalom a Figaro előadásával kezdődött.) A francia klérus két ízben is (1765-ben és 1770-ben) felírt a királyhoz a fenyegető veszedelem ügyében, de Dubarry uralkodott a király felett s a nép már megszokta, hogy a vallási életet maga az udvar is üres ceremóniának tekinti, s ugyan mi hatással lehetnek volna a népre például a királynak és »hivatalos« kedveseinek gyóntatói, ha

ezek becsukták szemüket az udvar és a felsőbb körök oly erkölcsi elött, melyeket a nép előtt már nem is takargattak? Szokás a francia forradalom előkészítője gyanánt a nagy Enciklopédiát feltüntetni; bizonyos, hogy azok a kiváló szellemű, de tökéletesen erkölcstelen írók és tudósok, kik e nagy művet szerkesztették és írták, (Diderot, D'Alembert, Malesherbes, Montesquieu, stb.) tényleg nagyon közreműködtek a franciák forradalmasításán, de a könyvek és füzetek ezrei az Enciklopédián kívül is ugyanezt a munkát végezték. Alig volt tehetséges író, aki nem ennek az iránynak hódolt volna. Voltaire és Rousseau művei még nagyobb hatást keltettek, mint az Enciklopédia. A XVIII. század rendkívüli irodalmi tevékenységében azonban nemcsak a vallásellenes törekvéseket kell meglátni, hanem a politikai tartalmat is: a politikai kiváltságok megszüntetése, a jogegyenlőség, a köztelherviselés, az állam és az egyén egymáshoz való viszonyának új szabályozása, a nép önkormányzata, a társadalom valamilyen új, a réginél igazságosabb és emberibb rendje, az igazságszolgáltatás kegyetlenkedéseinek megszüntetése, a fejedelmi önkény intézményes korlátozása és sok más új eszme az Enciklopédiában és a vele rokon-szemű irodalomban jutott kifejezésre.

Az értelmesebb uralkodók belátták, hogy változásokra van szükség, de az egyházi és a politikai-gazdasági reformokat ők sem mindig tudták elválasztani egymástól. II. József örökös tartományaiban és Magyarországon egységes politikai és gazdasági reformjait sem tudta kellően érvényesíteni, mert az egyházi életbe való beleavatkozásával nagy bizalmatlanságot és ellenségeskedést keltett. VI. Pius pápa hiába ment Bécsbe (1782), hogy a császárral személyesen tárgyaljon, — a császár a legtöbb szerzetesrendet eltörölte és vagyonukat a vallásalaphoz csatolta. Poroszország királya, Nagy Frigyes, éppen olyan »szabad szellemű« volt, mint József; sőt kevésbé volt hívő, mint a császár, de tudta, hogy a vallásnak a népre igen nagy hatása van és emiatt kímélte alattvalóinak vallási érzelmeit; még azt is megtette, hogy a más országokból kiűzött jezsuitákat befogadta Poroszországba, — mert

tudta, hogy az oktatásügy terén nagy hasznukat veheti.

Minden országban érvényesült többé-kevésbé az új korszellem, mely ha győz, az egész Európának át kell alakulnia; nagyobb jelentősége volt ennek, mint háromszáz évvel előbb a reneszánsznak, mely csak a művelt embereket ragadta magával és ezeknek száma a könyvmásolás korában csekély volt; a XVIII. században tömérdek főiskola és a könyvnyomtatás mindenki számára hozzáférhetővé tette az új tanokat.

Ezeknek csak egy hatalmas ellensége volt: a jezsuita rend, melyet néhány évtizedre meg kellett bénítani, hogy az új szellem érvényesülhessen. Legelőször Portugáliában függesztették fel a rendet. A jezsuiták azt mondják, hogy ez azért történt, mert a jezsuiták panaszt tettek, hogy Dél-Amerikában a portugál helytartó embertelenül bánik az indiánokkal s a panasz miatt megharagudott Pombal miniszter, aki nagybátyja volt a helytartónak. Nagyobb dologról volt itt szó; hiszen a portugál jezsuiták ellen Pombal hiába lépett volna fel, ha a római Curia egyik bíborosa, Saldanha fel nem függesztette volna a jezsuiták működését Portugáliában és gyarmataiban. 1760-ban Portugáliából kiűzték a jezsuitákat, de közülök sokat börtönben sanyargattak. A világi papságnak, sőt főképp a főpapságnak terhére volt az a szerzetesrend, mely magát a főpapság erkölcsének ellenőrzésére is hivatottnak és kötelezettnek érezte. Franciaországban Choiseul miniszter javaslatára XV. Lajos eltörölte a jezsuita rendet, állítólag azért, mert a jezsuiták Pompadour mellett nem vállalták a lelkiatyai tisztet. Spanyolországban 1767-ben elfogták az összes jezsuitákat és mind a hűzret átszállították Itáliába, az Egyházi Állam területére. 1773-ban XIV. Kelemen pápa, Ganganelli, ki valaha minorita volt, feloszlatta a jezsuita rendet, melynek generális főnökét, Riccit az Angyalvárba zárták, hol két év múlva meg is halt. Csak a porosz király és II. Katalin cárnő túrte meg országában a jezsuitákat, akik a többi országokban letették a szerzetesi ruhát és beleolvadtak a világi papságba.

A pápaság a jezsuita rend eltörlésével négy évtizedre elveszítette harcos hadseregét s e négy év alatt alakult át Európa egy új világgá, a pápaság közreműködése nélkül.

Franciaországban mindazok, akik a jezsuiták buzgó hívei voltak, ellenségévé váltak a királyságnak, mely megsemmisítette őket. Az egész nép elégedetlensége a végsőkig fokozódott, nem annyira az udvar léhasága, mint inkább az elviselhetetlen adóterhek miatt. Nagy mértékben rontotta még a helyzetet az elfogatási parancsok óriási tömegének kibocsátása; ezeket a parancsokat a király előre aláírta, a gyanús vagy kellemetlen ember nevét csak bele kellett írni a kész parancsba s az illető évekre a Bastille erőd foglya lett.

1774-ben XV. Lajost unokája, XVI. Lajos követte a trónon, egy 24 éves ifjú, ki négy évvel előbb Mária Terézia leányát, Mária Antóniát vette nőül. Jóindulatú, de energiátlan ember volt. Volt némi érzéke a reformok iránt; eltörölte a kínvallatást és a robotot s megszüntette a protestánsok hivatalképtelenségét. De mindez már kevés volt és későn jött, a francia királyság már annyira züllött, hogy nem volt többé megmenthető. Az államadósság már meghaladta a négy milliárdot. XVI. Lajosnak volt ugyan egy tehetséges minisztere, Turgot, ki Rousseau és Quesnay tanítványa volt a nemzetgazdaság terén s abból az elvből indulva ki, hogy csak »a természet ad új értékeket«, megalkotta az ú. n. fiziokrata elméletet, amely szerint csak az östermelést kell az államnak támogatnia, és egyszersmind meg kell szüntetni mindent, ami az östermelés (mezőgazdaság, erdészet, bányászat) útjában áll. A robot eltörlése, a jobbágyok sorsának javítása mindenütt a fiziokratizmus követelése és sikere volt, — de egyszersmind a fejedelmi abszolutizmusnak is a fiziokratizmus lett az alapja, mely nem engedte, hogy a fejedelmeket cselekvéseikben a jobbágyok földesurai korlátozhassák. Turgot természetesen hamar megbukott, mert a nemesség létérdekét veszélyeztette. Utóda Necker, nem tudott megküzdeni az óriási pénzügyi bajokkal, amelyeket még fokoztak az amerikai szabadságharc katonai és tengerészeti támogatásának költségei. Nem

volt már más hátra, mint az ország rendjeit összehívni, de úgy, hogy a polgárságnak annyi képviselője legyen, mint a papságnak és nemességnek együttvéve. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy az ország rendjei szavazzák meg a kormányzat rendbehozatalához szükséges pénzt s azután oszoljanak szét. De nem ez történt.

61. A FRANCIA FORRADALOM

1789 május 5-én összeült Versailles-ben az országgyűlés, melyen a papságot és nemességet 561, a polgárságot és a népet pedig 584 küldött képviselte. A papság és a nemesség a lakosságnak csak 4 százaléka volt és ezzel szemben a lakosság 96 százalékanak csak 23 főnyi többsége volt, de az sem ért semmit, mert nem fejenként, hanem rendenként szavaztak. A papság egyik képviselője, Sieyès apát volt a polgárság legerősebb támasza. »Mi a harmadik rend?« című röpirata a forradalom alapköve. Igen érthetően és meggyőzően értekezik: »Mi a harmadik rend? Minden. Mi volt az állam eddigi rendjében? Semmi. És mit követel? Hogy legyen valami.« Ezt mindenki megértette — még maga a harmadik rend is, melynek hatszáz képviselője nemzetgyűléssé nyilvánította önmagát. De ha a harmadik rend a nemzetgyűlés, akkor mi a másik két rend? A papság 149 képviselője mingyárt csatlakozott a nemzetgyűléshez. A király és kormánya elvesztette lélekjelenlétét: a »nemzetgyűlés« előtt bezáratta a tanácskozó termet! A harmadik rend erre elment a labdasport-terembe, egy óriás, hombárszerű épületbe s felesküdt, hogy összetart és nem oszlik szét, míg meg nem csinálja az ország új alkotmányát. Az esküt három nap múlva megtoldották azzal, hogy a nemzetgyűlés sérthetetlen, tagjai ellen eljárás nem indítható. A kormány ötvenezer főnyi hadsereget vont össze Párizsban és Versaillesben, de a nemzetgyűlés ellen fellépni nem mert. Június 23-án már az egész papság csatlakozott a nemzetgyűléshez s a papság Példáját egy hét múlva követte a nemesség is. A nép ingerültségét fokozta az éhínség. Forradalomra készült

a nép, jelvénye a háromszínű kokárda. A nép fegyverkezik, itt-ott összeütközések vannak a katonasággal. Július 14-én ostrom útján beveszik a »régi uralom« fellegvárát, a Bastille-t, a parancsnokot megölik és Foulon minisztert is. Ettől kezdve már a nyílt forradalom uralkodik, de még a törvényesség formái között. Törvénybe iktatják a jobbágyság eltörlését s a közteherviselést. De ez még nem kenyér, s a nép éhezik. Október 5-én egy sereg párizsi nő Versaillesbe ment, hogy kenyeret kérjen a királytól. A királyi palota udvarán a nemzetőrség és a testőrség fegyverrel ment egymásnak; többen el is estek; a király kénytelen volt elhagyni versaillesi menedékét és visszatérni Párizsba. Ettől kezdve már a nép foglya volt. A nemzetgyűlés lázasan dolgozott, tömérdek törvényt alkotott; eltörlötte a nemesi kiváltságokat, kimondotta a polgári jogegyenlőséget, szabályozta a sajtójogot, az országot 83 megyére osztotta és a régi tartományi felosztást megszüntette. Miután a főurak és nemesek nagy számban menekültek külföldre és sok pénzt vittek magukkal, 400 millió frank papírpénzt csináltak, melynek a Talleyrand herceg, autuni püspök indítványára elkobzott egyházi vagyon volt a fedezete. A király 1790 július 14-én ünnepélyesen megesküdt az alkotmányra. A nemzetgyűlés az állam ügyei után az egyház ügyeit is szabályozni akarta és törvénybe iktatta »a papság polgári szervezetét«. Az érsekségek számát 18-ról 10-re, a püspökségeket 136-ról 83-ra szállította le, s a plébánosok és püspökök választását a községi, illetve megyei tanácsokra bízta azzal, hogy a választásokat csak az érseknek kell jóváhagynia, a pápának nem. Kötelezték a papságot, hogy mindezekre tegyen esküt. A pápa az eskü letételét megtiltotta. 76.000 pap közül 30.000 letette az esküt; ezeket püspökeik felfüggesztették, 46.000 papot pedig, aki nem esküdt fel, a polgári hatóságok állásuktól megfosztottak. Tökéletes volt a zűrzavar a vallási ügyekben. Talleyrand új püspököket szentelt fel a hivataluktól megfosztott főpapok helyébe. A király december 27-én szentesítette ugyan az egyházi ügyeket szabályozó törvényt, de saját helyzetének tarthatatlanságát már

belátta. Az volt a szándéka, hogy az emigránsokhoz menekül s porosz és osztrák hadsereggel tér vissza Franciaországba. Menekülése közben (1791 június 21) felismerték és visszavitték Párizsba. A nemzetgyűlésen már a véresszájú Robespierre, Marat és Danton volt az úr (a »jakobinusok« — szélső radikálisok, kik onnan kapták nevüket, hogy a dominikánusok Sz. Jakabról elnevezett kolostorában tartották gyűléseiket). Velük szemben a mérsékeltebb köztársaságiak, a »girondiak« közt több a képzett és tehetséges ember, de forradalomban a radikalizmus gyakran győz a tehetőség felett. A köztársasági mozgalom, melynek főfészke a párizsi községtanács volt, egyre erősödött és mikor a vallási sérelmek miatt a Vendée-ben és Bretagne-ban felkelések voltak, a helyzet egyre jobban elmérgesedett. Marat újságja, a *L'Ami du Peuple*, fanatizálta a tömeget, mely 1792 június 20-án megrohanta a király palotáját s kényszerítette XVI. Lajost, hogy tegye fejére a köztársaságiak frígiai véres sapkáját. Marseilleből és Bretagneból önkéntes csapatok jöttek Párizsba a forradalom segítségére; a marseilleiek dala a franciák nemzeti indulója lett. Augusztus 13-án újra megrohanták a királyi palotát, a svájci testőröket felkoncolták s a királyt családjával együtt a Temple-toronyba zárták. A forradalmi alkotmány már nem volt elég radikális; a nemzetgyűlés helyett »konventet« alakítottak, mely 1792 szeptember 21-től 1795 január 21-ig intézte Franciaország sorsát. A konvent kikiáltotta a köztársaságot, halálra ítélte és lefejeztette 1793 január 21-én XVI. Lajost, tíz hónappal később a királynét s a király nővérét, Erzsébetet is. (A trónörökös, kit egy Simon nevű cipésznek adtak, 1795-ben meghalt.) A Guillotin doktor által szerkesztett nyaktiló mindennap működött; 1793 szeptember 2—5 közt 966 kivégzés volt. Azt a célt, hogy rettegésbe ejtsék a polgárságot, tökéletesen elérték. A papoknak megtiltották a papi ruha viselését; számtalan templomot elárvereztek; törvénybe iktatták a polgári házasságot és a válást s a nyilvános nőknek állami fizetést adtak. 1793 november 23-án eltörölték a keresztény időszámítást, a hónapok neveit megváltoztatták. Egy nyilvános nőt az Ész

istennőjének nyilvánították s a Notre Dame templomban az oltárra állították. A forradalmárok sorából került ki az új párizsi érsek, Gobel, ki a konvent ülésén letette főpapi jelvényeit. A konvent lemondott tagjainak sérthetlenségéről és megalakította a »közjóléti bizottságot«, mely csak fokozta a rémuralmat. A jakobinusok vezérei, a »hegypártiak«, (kiket azért neveztek így, mert a konventben a legfelső padsorban ültek) 1793 június 2-án 27 girondista képviselőt vád alá helyeztek; ezek közül huszonegyet október 31-én le is fejeztek. A többi girondisták fellázították Dél-Franciaországot; a felkelő vendéiek oly erősek voltak, hogy a 83 megye közül már csak 30 tartott ki a forradalom mellett. Iszonyú öldöklés folyt mindenütt, mert mindenki joggal féltette az életét. A forradalom egymilliókétszázezer embert állított fegyverbe; ezek le is verték a vendéieket és egy fiatal tüzérkapitány, Bonaparte, visszafoglalta a forradalmi párt részére Toulont. De nem ez a katonai siker tartotta fenn a forradalmat, hanem a rémületes kegyetlenség, mellyel üldözőbe vettek a »gyanúsakat«. A radikálisok vezéreit, Desmoulinst és Dantont is lefejezték, mikor mérsékletről kezdtek beszélni. 1794 július 28-án maga Robespierre is vérpadra került. Az előtte való napon, a forradalmi naptár szerint Thermidor 9-én helyezték vád alá. Uralmának utolsó hetében 1400 embert végeztetett ki Párizsban. A 420 napig tartó rémuralom alatt csak Párizsban 2669 kivégzés történt, de nagy volt a vérengzés Lyonban, Arrasban, Nantesban, Toulouseban, Marseilleban és Bordeauxban is.

Az igazsághoz híven fel kell említeni, hogy a konvent üdvös dolgokat is cselekedett; megalkotta a közoktatás modern szervezetét, mely nagyjában ma is érvényben van; egyetemeket, múzeumokat és akadémiákat alapított; a konvent műve az Institut, s a méter-rendszer behozatala. Az állami birtokok parcellázásával lerakta egy jól bevált földbirtokpolitika alapjait.

1795-ben a konvent új alkotmányt léptetett életbe; kétkamarás parlamentet csinált az »Ötszázak gyűléséből« és a »vének tanácsából«, a végrehajtó hatalmat

pedig öttagú igazgatóságra (Directoire) bízta. Az öt »igazgató« egyike, Barras, nagyon felkarolta a fiatal Bonapartét, ki 27 éves korában a belföldi hadsereg főparancsnoka lett.

Ha valaha, úgy most nagy szüksége volt Franciaországnak egy jó tábornokra, mert mindenfelől fenyegette az ellenség.

Érthető, hogy Európa fejedelmei nem nézték tétlenül a franciaországi eseményeket. II. Lipót császárnak nővére volt a francia királyné s Koblenz és Worms már régen ki volt szemelve, hogy a franciák ellen indítandó hadműveletek alapja legyen — ezért gyülekeztek itt a francia emigránsok is. Ausztria, Porosz- és Spanyolország, Piémont és Svájc titkos szerződést kötött XVI. Lajossal, kinek *százezer* főnyi sereget ígért; ezért akart a király 1791 júniusában menekülni Párizsból. Ez év augusztus 27-én a szövetségetiek pillnitzai tanácskozása ki is nyilatkoztatta, hogy megvédi XVI. Lajos trónját — amivel a forradalmat a végsőkig való ellenállásra kényszerítették. A braunschweigi fejedelem nagyhangú kiáltványt adott ki, melyben halállal fenyegetett minden franciát, aki fegyvert fog. 1792-ben meg is támadták a franciákat északon az osztrákok, gyenge erővel, melyeket könnyű volt visszaverni. Délen a piemonti támadást úgy visszanyomták a franciák, hogy elfoglalták Savoyat és Nizzát. A poroszokat úgy megverték a franciák, hogy Speier, Worms és Mainz városok birtokukba estek. 1792 november 6. a jemappesi csatában az osztrákok olyan vereséget szenvedtek, hogy a franciák bevonultak Németalföldre. A következő évben Mainz megadta magát a poroszoknak s a földközítengeri hajóraj az angolokhoz pártolt. Ekkor már csatlakozott a franciaellenes szövetséghez nemcsak Anglia, hanem Hollandia és Portugália is. A szövetségesek közül azonban mindenki csak arra a zsákmányra tekintett, amelyre áhítozott, közös hadműveletekre nem igen vállalkoztak, magukra hagyatva pedig mindannyian csak vereséget szenvedtek. Spanyolország csakhamar kilépett a szövetségből, úgyszintén Poroszország is, mely a lengyel ügyekkel volt elfoglalva.

1796-ban dél felől az osztrákok és piemontiak fenyegették a franciákat; ezek negyvenezer főnyi sereggel védekeztek, melynek a 28 éves Bonaparte tábornok volt a vezére. Bonaparte elvágta egymástól a két ellenséges sereget s azután 18 nagy ütközetben és 67 kisebb csatában megverte őket. Ötvenezer fogoly, 1150 ágyú volt a franciák zsákmánya. 1797 október 17-én megkötötték a campoformioi békét, mely a Rajnát jelölte ki Franciaország határául. Lombardiában a franciák megalakították az Alpesen-inneni Köztársaságot, hogy szövetségesük legyen Ausztria és Piémont ellen.

Ausztriával egyelőre leszámoltak a franciák, de Angliával még nem. Bonaparte elhatározta, hogy Egyiptomban támadja meg az angolokat és ha lehet, bemegy Indiába. A piramisoknál győzött is, de a francia hajóraj Abukirnál 1798 augusztus 12-én olyan vereséget szenvedett, hogy a következő évben Bonaparténak ki kellett vonulnia Egyiptomból, melynek semmi hasznát nem vehette. Hosszas távolléte alatt az angolok, poroszok és osztrákok franciaellenes szövetségéhez a törökök is csatlakoztak, akiket a franciák ellenségévé tett az egyiptomi hadjárat. Hollandiába bevonultak az angolok. Itáliában pedig nagy osztrák sereg nyomult előre és visszavett mindent, amit a campoformioi békében a franciák megszereztek.

1799 november 9-én, »Brumaire 18-án«, Bonaparte, hadseregére támaszkodva, megbuktatta a kormányt s az öttagú direktórium helyett három konzul vette át az ország kormányzását — de csak az »első konzul«, Bonaparte számított, a másik kettő csak tanácsot adhatott. A konzulátus katonai diktatúra volt, amelyet az államtanács, tribunátus és szenátus csak leplezett. Ezeknek jól megfizetett tagjai nem is akarták zavarni munkájában Napóleont, aki igen ügyesen megszervezte a közigazgatást, nagyjában úgy, ahogy ma is érvényben van. Bonaparte nevéhez fűződik a polgári és a büntető törvénykönyv megalkotása és a francia bank megalapítása is.

A piemontiak újból szerencsét próbáltak 1800-ban a franciák ellen, de Marengonál győzött Napoleon

miután seregével átkelt az Alpeseken s a következő évben békére kényszerítette Ausztriát, 1802-ben pedig Angliát. Otthon, Franciaországban is nagy sikerrel folytatta kormányzó munkáját: az ipart és kereskedelmet fellendítette, a pénzügyeket rendbehozta, utakat, csatornákat és kikötőket építtetett, nagy gondja volt a tehetséges emberekre minden téren; az emigránsokat hazahívogatta és megkötötte a békét a pápával is.

62. NAPOLEON CSÁSZÁR

Bonaparte 1802 augusztus 2-án »életfogytiglani konzul« lett. (Eredetileg csak tíz évre kapta ezt a hatalmat.) 1804 május 18-án pedig felkérte a szenátus az olasz származású corsicai ügyvéd fiát, hogy I. Napóleon névvel, mint örökös császár kormányozza Franciaországot. VII. Pius pápa Párizsba ment és december 2-án megkoronázta az új császárt, ki 18 tábornagyot, számos herceget, grófot és bárót nevezett ki, hogy emelje udvarának fényét és pótolja a régi arisztokráciát, mely a forradalom alatt részint elvérzett, részint külföldre menekült. 1805 március 18-án felvette az »Itália királya« címet is. Svájcot is birtokba vehette volna, de beérte azzal, hogy javítgatta alkotmányát és svájci ezredekkel erősítette hadseregét.

Az angolok már sokalták Napoleon hatalmát s anélkül, hogy hadat üzentek volna neki, többszáz francia hajót elfogtak. Napoleon erre azzal felelt, hogy az angol király német tartományát, Hannovert megszállta és előkészületeket tett arra, hogy betör Angliába. Boulogne-ban már gyülekezett a francia sereg, hogy átszálljon a csatornán, mikor az osztrák sereg Mack tábornok vezetése alatt megkezdte az előnyomulást a Rajna mentén, Károly főherceg pedig százhatvanezer főből álló osztrák és orosz sereget vezetett le az Etsch völgyében Lombardiába. Napoleon kénytelen volt seregével Anglia helyett keletre indulni. 1805 október 19-én Ulmnál megverte az osztrákot és elfogta Mack tábornokot, egyik legjobb vezére, Massena pedig feltartóztatta Károly főherceget. A francia hajórajt azonban október

21-én Trafalgarnál tönkrewerte Nelson. Bonaparte november 19-én bevonult Bécsbe és december 2-án Austerlitznél szétverte az osztrák és orosz sereget. Pozsonyban békét kötöttek: Ausztria Velencét, Istriát és Dalmáciát átengedte a franciáknak, sőt Tirolt is; Napoleon királlyá tette a bajor és a württembergi herceget és nagyhercegséggé Badent, amivel ez a három német tartomány kiszabadult az osztrák befolyás alól. E három országból és még néhány tartományocskából Napoleon megalakította a Rajnai Szövetséget — mintegy ütköző állam gyanánt — sa német császári címről lemondatta II. Ferencet, ki erre felvette kárpótlásul az osztrák császári címet.

Napoleon úgy vélte, hogy ezzel elrendezte Európa ügyeit is. A Rajnai Szövetség, a Frankfurtban időnként összeülő országgyűléssel, jó gondolat volt, mert a szövetséges országoknak teljes autonómiát adott a belügyekben, a külügyekben pedig egységes eljárásra kényszerítette őket. Miután azonban Napoleon a francia befolyást nagyon is akarta érvényesíteni a szövetségben, ennek tagjai egyre jobban vonzódtak a keleti németiséghez, Ausztriához vagy Poroszországhoz. Napoleon hiába tette meg testvéreit, Lajost Hohandia, Jermost Vesztfália, Józsefet pedig Nápoly királyává, hiába nevezte ki sógorát, Murát tábornagyot Berg nagyhercegévé, majd Nápoly királyává, mostohafiát, Beauharnais Eugènet Olaszország alkirályává, nővérei közül pedig Eliset Lucca és Piombino hercegnőjévé és Toscanai nagyhercegnővé, Paulinet Guastalla hercegnőjévé — ezek az új fejedelmek nem születtek az uralkodásra s nem tarthatták meg tovább uralmukat, mint ameddig a francia hadsereg mögöttük állott.

1806-ban a poroszok, Anglia és Oroszország támogatásában bizva, megtámadták a franciákat. Jenánál és Auerstadtnél borzalmas vereséget szenvedtek a poroszok s a következő évben Eglau és Friedland mellett az oroszok. A hadjárat eredménye a tilsi béke (1807), melyben Poroszország területének és népességének felét elvesztette.

Napoleon meg akarta büntetni az angolokat és elzárta előlük a kontinenst: »angol árut európai kikötőbe behozni nem szabad!« Miután a portugálok, bizva

az angolok támogatásában, vonakodtak részt venni a zárlatban, Napoleon hadjáratot indított ellenük; Portugáliába ugyan nem ért el, de bevonult Madridba és testvérét, Józsefet Nápolyból áthozva, a spanyol királyi trónra ültette. Szerencsétlen gondolat volt e nyugtalan nép leigázására vállalkozni; egymást érték a felkelések s a harc örökös volt, minden hasznon nélkül. Látva a spanyolokkal való vergődést, Európa újra szövetkezett Napoleon ellen. 1809-ben újabb keleti hadjáratra kellett indulni. Május 12-én Napoleon ismét bevonult ugyan Bécsbe, de Aspernnél vereséget szenvedett — ez volt az első komoly veresége! A hibát hamar helyrehozta a wagrami győzelemmel, melynek következményeként az osztrák császár negyedfél-millió alattvalóját elvesztette és leányát, Mária Lujzát kénytelen volt nőül adni Napóleonhoz.

A tilsiti békeszerződéssel megalázott és megnyomorított Poroszország lassan éledni kezdett s nagy elhagyatottságában pótolta azt, amit a jobb napokban mulasztott. Felszabadították a jobbágyságot, a városi autonómia kibővítésével megerősítették a polgárságot, megreformálták a közigazgatást és noha a békeszerződés szerint Poroszországnak csak 42.000 emberből álló hadsereget volt szabad tartania, besoroztak százötven ezer embert. Kiváló költők és tudósok élesztgették a német nacionalizmust, melynek szervezete a Tugendbund (Erényszövetség) szelíd neve mögé rejtőzött.

Eközben a kontinentális zár főnállott Anglia ellen — kivéve az óriási kikötőfront két szélét, Portugáliát és Oroszországot. A portugál kikötők szabad forgalmát nagy angol hadsereg védte Wellington vezérlete alatt, akivel szemben Napoleon negyedmillió serege nem boldogult. Hogy Oroszországot is engedelmességre kényszerítse, 1812 június 14-én Napoleon Memelnél 450.000 emberrel átlépte az orosz határt. Győzött is mindenütt és bevonulhatott Moszkvába, melyet felgyújtottak előtte az oroszok. Már beállt a tél, mikor az élelmezés lehetetlensége miatt kénytelen volt visszavonulni. A szörnyű hidegben hadserege túlnyomó nagyrészét elvesztette; a Berezina folyón való átkelés volt a legborzalmasabb.

Európa látta ezt a katasztrófát s a franciák természetes ellenségei ismét összefogtak; még Bernadotte is közéjük állt, aki mint francia tábornok szerezte a svéd trónt; Ausztria nem vallott ugyan színt, de inkább ártott, mint használt Napóleonnak, kit Európa népei közül már csak a dánok támogattak. Napoleon új hadsereget szervezett s újoncaival szinte diadalmenetben vonult Lipcséig. Itt a 130.000 főnyi hadsereggel 300.000 ember állt szembe; a »népek csatájában« háromnapi küzdelem után végre is Napoleon lett a vesztes, akinek a Rajnáig vissza kellett vonulnia.

Napóleont most már elhagyta szerencséje; a szövetségeket nem bírta feltartóztatni, 1814 március 30-án bevonultak Párizsba, a szenátus a császárt trónvesztettnek nyilvánította, Napoleon április 12-én aláírta lemondását s számkivetésbe ment Elba szigetére.

Az 1814 május 30-i párizsi békeszerződésben Franciaország már csak a forradalom alatti határokat tarthatta meg. XVI. Lajos öccse XVIII. Lajos néven a francia trónra került. Az egész Európát a Bécsbe összehívott kongresszus foglalkoztatta, melynek feladata volt Európa ügyeinek rendezése.

Franciaország új királya azonban már öreg volt s az uralkodásra alkalmatlan. A forradalmak miatt emigrált, vagy Napoleon elől menekült nemesség hazatérve nagyon meggondolatlanul viselkedett s a forradalom olyan »vívmányait« is el akarta pusztítani, amelyek nélkül a nép már el nem lehetett. Napóleon, ki jól volt tájékoztatva a közhangulatról, 1815 március 1-én nyolcszáz emberrel visszatért Franciaországba. Mindenki a császárhoz pártolt és Napoleon akadálytalanul bevonulhatott Párizsba. Első dolga volt a császári alkotmányt a legdemokratikusabb intézkedésekkel kibővíteni s miután a közhangulatot ezzel a maga részére megnyerte, megtámadta és megverte Lignynél (jún. 16.) a poroszokat. Két nap múlva azonban Waterloonál a porosz, angol, belga és hannoverai sereggel szemben döntő vereséget szenvedett. Napoleon 1815 jún. 22. lemondott. Az angolok az Atlanti óceán déli részében levő Szent Ilona szigetére vitték és ott őrizet alatt tartották 1821 május 5-én bekövetkezett haláláig.

1815 nov. 20-án megkötötték a második párizsi békét: Franciaország ezerhetven millió frank hadisarcot fizetett s elvesztette Elzászban Landaut, továbbá Sarrelouist, Annecy, Chambery, stb. városokat s gyarmati birtokaiból számos szigetet.

A bécsi kongresszus most már zavartalanul folytathatta munkáját. A diplomaták csereberélték az országrészeket és a népeket, pl. két lengyelt adtak egy kölni németért.

Ausztria visszakapta Salzburgot, Tirolt és Vorarlberget, Velencét, Lombardiát, Illiriát, Raguzát. Oroszországgé lett a varsói nagyhercegség.

A poroszok megkapták Posent, Szászország egy részét, Vesztfáliát, a Rajna mellékét és Pommernt.

Anglia visszakapta Hannovert, Helgolandot, Máltát, az ioni szigetek protektorátusát s ezenkívül néhány értékes szigetet az Antillák közt és az Indiai óceánban, továbbá Ceylont és Afrika déli sarkát, a Fokföldet.

A Rajna mellékéből Luxemburgot Belgiumhoz, Limburgot Hollandiához csatolták s az oraniai herceg uralma alatt egyesítették Belgiumot és Hollandiát. A piemonti király megkapta Savoyát és Genovát.

Svájcot egy kevés francia területtel gyarapították s Helvét Szövetség néven külügyi szempontból egységes, de semleges állammá kovácsolták a 22 kantont.

Napoleon feleségének, Mária Lujzának »élethosz szig« átengedték Parmát, Piacenzát és Guastallát. Toscana és Modena nagyhercegi, illetve hercegi trónjára ismét egy-egy főherceg került.

Svédország végleg átengedte a cárnak a finneket és kárpótlásul elvehette a dánoktól Norvégiát.

Dániának be kellett érnie Rügen szigetével és Lauenburggal.

63. KATALIN CÁRNŐ

Az uralkodók családi ügyei még sohasem gyakoroltak olyan nagy befolyást a népek sorsára, mint a XVIII. században Oroszországban.

Nagy Péter cárnak egy orosz nő, Ljapukin Eudoxia volt az első felesége. Ezt hamar megunta és kolostorba dugta, de Oroszországban talán nem is gyűlölte őt jobban senki, mint a saját felesége. Eudoxiától volt egy fia, Alexej; gyenge tehetségű, gonosz jellemű fickó, aki számos összeesküvést szőtt az apja ellen. Az államtanács végül is halálra ítélte; vagy öngyilkos lett vagy kivégezték. Nagy Péter második felesége egy alacsony származású, írástudatlan nő, Szkavronszki Katalin; ifjú korában szolgáló, előbb közkatonák, azután urak kedvese, utóbb Nagy Péter kedvese és végül neje. Nem volt szép és nem is igen tisztálkodott, de Péterhez bámulatosan ragaszkodott.

Mikor Nagy Péter 1725-ben meghalt, fiának, Alexejnek élt egy 12 éves fia, Péter; némelyek ezt akarták cárnak, de akik hatalmon voltak, inkább a cár özvegyével, Katalinnal tartottak, aki cárnője lett Oroszországnak. 1727-ben bekövetkezett halála után Nagy Péter unokája, II. Péter került trónra, de 1730-ban, tizenhét éves korában ő is meghalt. Az orosz »nagytanács«, melynek 8 tagja közül 2 a Galiczin, 4 a Dolgoruki családhoz tartozott, kidolgozott egy arisztokratikus alkotmánytervezetet, mely szerint minden hatalom a tanács 8 tagjának kezében összpontosult; Nagy Péter testvérének, V. Ivánnak egyik lánya, Anna, Kurland hercegnője elfogadta ezt az alkotmányt és így Oroszország cárnője lett. A két nagy arisztokrata család tagjait hamarosan kiirtotta, minden fontos állást németekkel töltött be. Tízévi uralkodás után, 1740-ben meghalt Anna cárnő; utódjául unokaöccsét, Iván braunschweigi herceget jelölte ki, bár ez még csak háromhónapos volt.

Nagy Péternek második feleségétől, Katalintól is volt két leánya, Erzsébet és Anna. Anna Holstein hercegnének a felesége volt. Erzsébet rendkívül népszerű volt különösen a katonaság körében. 1741-ben az akkor 28 éves Erzsébetet a katonaság cárnőnek kiáltotta ki. Ez a nő huszonegy évig uralkodott, kiváló tehetséggel és szerencsével. Alatta nagyon megerősödött Oroszországban a francia befolyás. Nővérének, Annának fia, Péter holstein-gottorpi herceg követte

a trónon. III. Péter Nagy Frigyesnek bámulója volt, s egészen a porosz politika jármába fogta Oroszországot. Egyébként tudatlan és erkölcstelen ember volt. Felesége, Zsófia anhalti hercegnő fellázította ellene a katonaságot, elfogatta, csakhamar eltétette láb alól és II. Katalin cárnő névvel 1762-ben átvette az uralkodást.

Nagy Pétert kivéve nem volt olyan tehetséges uralkodója Oroszországnak, mint II. Katalin. Élénk összeköttetésben volt a francia filozófusokkal, nagyon sokat tanult tőlük s hat év alatt új, modern törvényeket készítettett Oroszország számára. Nagyon megjavította a közigazgatást a vesztegetések üldözésével; az addig 17 tartományra osztott birodalmat 50 kormányzóságra s ezeket apró kerületekre osztotta fel s ezzel a közigazgatást és bíraskodást ellenőrizhetővé tette. Rendezte a városi polgárság helyzetét és sok német és szerb gyarmatost telepített le Ukrajnába és a Volga mellé. A közoktatásügynek és irodalomnak is nagy pártfogója volt, maga is számos színművet írt. Az orosz nyelv művelésére külön akadémiát alapított. Egyik kegyencét, Poniatowski Szaniszlót lengyel királlyá választatta, s Mária Teréziával és Nagy Frigyeszel 1773-ban megegyezett Lengyelország felosztásában. A következő évben hadserege megverte a törököket s a kücsük-kainardzsi békeszerződésben megszerezte a szultán birtokaiból Azovot, Moldva és Oláhország felett az orosz védnökséget, a szabad hajózást a Fekete-tengeren és a Dardanellákon, s függetlenítette a krími és kubáni tatárokat a törököktől. 1777-ben a krími tatár kánt lepénzelte és felépíttette Szebasztopol várát s a Kaukázusban átvette a védnökséget Georgia felett. 1787-ben a török hadat üzent az oroszoknak és a vele szövetséges Ausztriának. II. József seregei a Bánságban és a Szávánál is nagy vereséget szenvedtek. Az 1792 évi jassyi békeszerződésben a Dnyeszter lett Oroszország és Törökország határa.

A lengyelek éppen akkoriban csináltak új és modern alkotmányt a hasznavehetetlen régi alkotmány helyett, a királyi hatalom lényeges korlátozásá-

val és a parlamentnek felelős minisztérium szervezésével. Akadtak lengyelek, akiknek érdekeibe beleütközött az új alkotmány s az elégedetlenek Katalin cárnőtől kértek segítséget. Nyolcvanezer orosz és húsz ezer kozák vonult be Lengyelországba; velük szemben hiábavaló volt Kosciuszko Tádé minden hősiessége; a porosz király is talált rá ürügyet, hogy beleavatkozzék a lengyel szabadságharcba s 1793 szept. 24-én az orosz gránátosok »megszavatták« a lengyel országgyűléssel az orosz »szövetséget«. Poroszország és Oroszország másodszor is megosztotta Lengyelországon, melynek mint »köztársaságnak« csak egy kicsiny területet hagytak. A lengyel hadsereg ellenállott; a nemeség és a városi polgárság támogatta a szabadságharcot, melynek folyamán a nemzeti ügy számos árulóját kivégezték. Az oroszok azonban véres harcok után bevették Varsóval szemben Prága várát s tizenháromezer lengyelből tizenkétezeret lemészároltak. Lengyelországot harmadszor is felosztották. Az oroszok megkapták Litvániát, Volhíniát, Kurlandot, Szamogitiát, Ausztria Galíciát és Vörösoroszországot, Krakó, Sandomir, Chelm és Lublin birtokával, a poroszok Kelet-Lengyelországot Varsóval.

II. Katalinnak 1796 nov. 17. bekövetkezett halála után fia, I. Pál uralkodott négy és fél évig; azután ő is ugyanarra a sorsra jutott, mint az atyja, — összeesküvést szöttek ellene és megfojtották. Erőszakos ember volt; megkövelte, hogy ha ő megjelenik az uccán, mindenki álljon meg és térdeljen le. Anyja politikai tehetségéből semmit sem örökölt.

Fia, I. Sándor már tehetségesebb ember volt. Napoleon ellen foglalt állást, helyreállította az angolokkal a Pál cár alatt megromlott viszonyt. Politikája eredményes volt: birodalmához csatolta Besszarábiát, Finnországot, a varsói nagyhercegséget s a Kaukázusban Dagesztánt, Sirvánt, Mingreliát és Imretiát.

64. A PÁPASÁG MEGPRÓBÁLTATÁSAI

A XVIII. század szellemi áramlatai a római katolikus egyház kormányzatát sem hagyták egészen érintetlenül. A jezsuita rend feloszlatása nem egy embernek az egyéni ténye volt s más, hasonló szellemű intézkedések is jártak vele együtt. XIV. Kelemen halála után a bíbornokok öt hónapig nem tudtak megegyezni, hogy ki legyen az új pápa, mert sokan voltak közöttük, akikre több-kevesebb befolyással volt az, amit úgy hívnak: »a kor szelleme«.

1775-ben a cesenai Braschi lett az új pápa, VI. Pius néven. Nemcsak a franciák okoztak gondot neki, hanem úgyszólván az egész katolikus világ urai. II. József császár éppen olyan »szabad szellemű« volt, mint a francia király, és öccse, Lipót toscanai herceg még túltett rajta. Lipót zsinatot hívott össze — a pápa tiltakozása ellenére — Pistoia-ba s ez a zsinat 1786-ban magáévá tette a jansenizmust s nem ismerte el, hogy a pápa a zsinat fölött van. II. József nemcsak öröklött tartományaiban és Magyarországon, hanem már a milánói és mantovai hercegségben is gyakorolta a püspökök kinevezését s a pápa kénytelen volt ezt elnézni. Nápoly és Sicilia királya ugyanezt a jogot követelte a maga részére, de a pápa ehhez már nem járult hozzá és így a nápolyi királyságban csakhamar hatvanra emelkedett azoknak a püspököknek a száma, akiket Róma nem ismert el.

Koblenzben négy német érsek megszerkesztette az »emsi pontokat« a római szentszék »túlkapásai ellen« s azokat II. József császár elé terjesztette.

Mindez még a francia forradalom előtt történt. A forradalom alatt természetesen még tovább rosszabbodott a pápaság helyzete. A Direktorium megbízásából Bonaparte József, a későbbi nápolyi, majd spanyol király Rómába ment s a néppel kikiáltotta a Római Köztársaságot. A francia sereg vezére, Berthière felszólította a pápát, hogy mondjon le világi uralmáról, és mikor VI. Pius ezt megtagadta, letartóztatták és

A pápaválasztás ismét nagy nehézségekbe ütközött, mert a bíbornokok csaknem mind elmenekültek a »római köztársaságból«. Mivel Velencében volt a legtöbb bíbornok, itt ült össze a pápaválasztó Conclave. Ennek munkáját rendkívül megnehezítette I. Ferenc magyar király megbízottja, gróf Harzen bíbornok, szombathelyi püspök, aki a királynak a pápaválasztásba való beavatkozását oly ügyesen érvényesítette, hogy a Conclave félévig tétlenségre volt kárhoztatva. 1800-ban végre megtörtént a választás, gróf Chiamonti bíbornok lett az új pápa, VII. Pius néven. Egy század magyar huszár védelme alatt vonult be Rómába.

Napoleon nem tanúsított nagyobb tiszteletet a pápa iránt, mint a forradalom. Nővérei és rokonai számára nagy területeket adományozott az Egyházi Államból és mikor a pápa ez ellen tiltakozott, a franciák 1808-ban újra megszállták Rómát. Sőt Napóleon arra hivatkozva, hogy ő Nagy Károly császár jogutóda, visszavonta a Pipin-féle adományt és megszüntette az Egyházi Államot. A pápa erre kiközösítette az Egyházból Napóleont, Napoleon pedig elfogatta és Franciaországba vitette a pápát.

Napoleon békülni akart a pápával, mert el akart válni feleségétől, Josephine-től, hogy nőül vehesse Ferenc császár és király leányát, Mária Lujzát. Miután a pápa nem volt hajlandó Napóleon első házasságát megsemmisíteni, tizenhárom bíbornokot összeesküvés címén letartóztattak. A Napoleon által nemzeti szintre összehívott püspökök azonban mindenhez hozzájárultak s utóbb a pápa is kénytelen volt a császár által kinevezett püspököket megerősíteni.

A lipcei csata után Fontainebleau-ból hazamehetett Rómába a pápa. Érthető, hogy a franciák összes intézkedéseit érvénytelenítette; sajnos, még az uccák éjjeli világítását is megtiltotta, mert ez is a franciák újítása volt.

Sokkal nagyobb jelentőségű dolog volt ennél, hogy a pápa 1814-ben a jezsuitarendet visszaállította s régi szervezetében és jogaiban megerősítette.

65. AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG MEGALAPÍTÁSA

Ausztriában és Magyarországon II. József császárt öccse, II. Lipót követte (1790), ki akkor már 25 év óta volt Toscana nagyhercege. Első uralkodói ténye volt a magyar országgyűlés összehívása Budára. Törvénybe iktatták, hogy Magyarország semmi más országnak nincs alávetve; csak saját törvényei és szokásai szerint kormányozható; a törvényhozás és magyarázás a koronás király és az országgyűlés által közösen gyakorlandó; a király pátensekkel nem kormányozhat, adót, katonát az országgyűléstől kér, mely legalább három-évenként összehívandó. A belügyeket kizárólag magyarok intézik, de a külügyekre is befolyást gyakorolnak. Csakhamar meg is koronázták Pozsonyban a királyt, aki Belgrádot visszaadta a töröknek és Szisztovban békét kötött a szultánnal.

II. Lipót 1792-ben meghalt s a trónon 24 éves fia, I. Ferenc követte. Az új király Budán koronáztatta meg magát, a helyőrségi templomban. A francia forradalom s az ezt követő háborúk sok gondot okoztak neki. Némi visszhangot Magyarországon is keltettek a francia forradalom eszméi; a Reformátorok Titkos Társaságának azonban száz tagja sem volt. A társaság vezetői közül hetet, Martinovics Ignác apáttal az élükön, 1795-ben lefejeztek a budai Vérmezőn. A római szent birodalmi császárságról, mely különben is már csak pusztá cím volt, Ferenc 1806-ban kénytelen volt lemondani; felvette helyette az osztrák császári címet.

Az 1807. évi országgyűlésen érvényesült az adóemeléssel kapcsolatban az az elv, hogy a követek nemcsak a nemességet képviselik, hanem az egész népet. A király jóindulatú volt a nemzettel szemben s így Napoleon hiába hívta fel a magyarokat schönbrunni kiáltványában, hogy szakadjanak el az uralkodóháztól. A király azonban ezt azzal viszonzta, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül 1811-ben a pénz értékét leszállította egyötödére. Mindazáltal nagyot

vívő Ludovika út, a Ferenc csatorna, Széchenyi Ferenc gróf megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot, Festetics György gróf Keszthelyen létrehozta az első gazdasági akadémiát. De ezeket a szép dolgokat ellensúlyozta Metternich herceg kormányralépte. 1812-től kezdve már nem tartottak országgyűléseket; tizenhárom évig az országgyűlés hozzájárulása nélkül szedtek adót és katonát, a szólásszabadság és a sajtószabadság megszűnt s a kémrendszer minden átka ránehezedt az országra.

66. A SZENT SZÖVETSÉG

A forradalmi mozgalmaknak s a nyomukban járó háborúknak, melyek oly bizonytalanná tették az uralkodóknak és országaiknak sorsát egy negyed századon át, természetesen hatalmas reakciója támadt, mikor a forradalmi szellem utolsó nagy képviselője, Napoleon is megbukott. Az európai kontinens uralkodói közül azok, akik trónjukat oly sok és oly nagy megpróbáltatás után is megtartották, védekezni akartak népeik lázongása ellen.

Oroszország, Poroszország és Ausztria-Magyarország uralkodói 1816. szept. 14-én Párizsban aláírták a »Szent Szövetség« okmányát, melyben kijelentik hogy a gondviselés bízta meg őket ugyanazon népcsalád három ágának kormányzásával; ez a népcsalád egy keresztény államot alkot, melynek Isten az uralkodója s az Isten megbízottja a két császár és a porosz király; egymást testvéreknek tekintik, az igazság, kegyesség és a béke szellemében kormányozzák népeiket s ha valamelyiküknek a népe netalán lázongana, egymás segítségére sietnek.

Az uralkodók szövetsége volt ez népeik ellen.

A népek pedig nem eszméltek rá, hogy mit értek el a forradalommal? Kívívták a »szabadságot«, illetve azt, amit ők a szabadság alatt értettek: a polgári jogokat, de óriási és örökös áldozatot hoztak érte vérben és pénzben, annyira, hogy ha a forradalom előtt tudták volna, hogy a szabadság milyen vér- és pénzádóval jár

sok dolgot bizonyára meggondoltak volna. A forradalomnak a konvent őrjöngése után rendezkednie kellett, hogy az állandóság felé haladhasson s ez a rendezkedés a bürokráciának és a központi hatalomnak olyan túltengésével végződött, aminőt a francia császárságban látott először a világ. Napoleon megcsinálta az állam központosított hatalmát s ettől fogva azon fordult meg a népek sorsa, hogy kinek a kezébe kerül ez a hatalom.

Magyarországon és Ausztriában az atyáskodó kormányzat nagyobb abszolutizmussal rendezkedett be, mint II. József idejében. Uralmának alapja 300.000 szurony.

Poroszország szintén »berendezkedett«, — 200.000 szuronyra. Itt a kormánynak hátvédje is volt: az »Adelskette« nevű nemesi szövetség, mely az ősi kiváltságokból minél többet akart megmenteni.

Roszbabb volt a helyzet Franciaországban, hol a Koblenzből és Genfből hazatért emigránsok megteremtették a »fehér terrort«, a konvent egykori vörös terrorának megtorlásául, a kormány komoly beavatkozása nélkül.

Az Egyházi Államban beérték azzal, hogy helyreállították az 1790-i állapotot.

Madridban eltörölték az egész alkotmányt s a francia uralomban kompromittáltakat üldözték, sok embert ki is végeztek.

Franciaországot hat éven át százötvenezer főnyi idegen katonaság tartotta megszállva, nehogy a nép megmozdulhasson.

Milánóban arról lehetett látni, hogy mi a helyzet, hogy a város négy terén a katonák állandóan égő kanóccal álltak a megtöltött ágyúk mellett.

Nem egészen elfogulatlan történetírók e korról kapcsolatban sokat beszélnek a római egyház világhatalmi törekvéseiről. Azonban nem lehet tényeket felsorakoztatni e véleménynek igazolására; hogy az egyház az államok ügyeibe a XIX. század elején jobban be akart volna avatkozni, mint máskor, ez túlzó állítás. A XVIII. század vallástalan szellemének visszahatását a XIX. század elején azonban csaknem

minden európai államban megfigyelhetjük, a protestánsokban éppenúgy, mint a katolikusokban. Igaz, hogy a jezsuita rend visszaállítása óriási jelentőségű dolog volt, de bár ez az esemény egészen más jellegű volt: 1803-ban a Brit Biblia Társulat megalapítása szintén világtörténeti esemény. A vallás terén a protestánsoknál a buzgóság jelentékeny fokozódása volt tapasztalható. A római egyház állítólagos uralmi vágyával nem egyeztethető össze a gallikanizmus számos maradványának fentartása, ami legszemléltetőbben abban nyilvánult meg, hogy a jezsuita rendet Franciaországban 1821-ben a püspöki kar felügyelete alá helyezték.

A Szent Szövetség különben éppen olyan kevésbé volt erős, mint szent. 1818-ban az aacheni kongresszuson már meg kellett újítani. Ezúttal újból hangoztaták, hogy a kormányzás és törvényhozás kizárólag azoknak feladata, akik Istennek felelősek a hatalomért s megállapodtak abban is, hogy ha valamelyik nép fejedelmére olyasmit akar rá kényszeríteni, amit alkotmányának neveznek, az illető fejedelem segítségül hívhatja a többi fejedelmet, — de mégis oly kevésbé érezték magukat biztonságban, hogy újra meg újra összejöttek, 1819-ben Karlsbadban, 1820-ban Bécsben, majd Troppauban, 1821-ben Laibachban, 1822-ben pedig Veronában.

Nápoly és Sicilia börtöneiben a politikai foglyok száma 16.000-re emelkedett. Megteltek Velence, Laibach és Spielberg börtönei is.

Miután most az emberek nem annyira tetteik, mint inkább eszméik miatt gyűlöltek egymást, óriási jelentőségre tett szert a könyvnyomtatás és az időszaki sajtó, melyet tökéletesen elnyomni éppenúgy sohasem lehet, mint ahogyan nem lehet minden embernek a száját örökké befogva tartani. Az egész Európában mindenütt felvirágoztak a titkos társulatok is. Miként a forradalom eszméit az »illuminatorok« (a »szabadkőművesek« elődei) terjesztették a XVIII. században, most a szabadság eszméjének terjesztői Itáliában a carbonarik (»szénégetők«, mert elhagyatott helyeken, a szénégetők kunyhóiban szoktak össze-

jönni) terjesztették. Ezek ellensúlyozására alakult a »rézművesek« s a sanfedisták (»szent hit védői«) ellenforradalmi titkos szervezete. Mindegyik ily szervezet kezeihez sok vér is tapadt.

A németeknél a fejedelmi zsarnokság visszahatása a nacionalizmus ébredése volt, különösen az egyetemek és tudósok s a diákok egyesületei, a Burschenschaftok körében. Ébredezőben volt a nacionalizmus Ott is, ahol talán legkevésbé várták: Görögországban! Közép- és Dél-Amerika spanyol gyarmatai is felfedezték külön nemzetiségüket és független köztársaságokká alakultak.

Nem volt olyan ország Európában, melyet többé-kevésbé ne izgatott volna a szabadság eszméje. De miután a Szent Szövetség résen volt mindenütt, (Németországban külön a »mozgalmak« megfigyelésére és elnyomására alakították a »mainzi bizottságot«) valósággal divatbajjöttek az összeesküvések és merényletek, melyek azonban csak nagyon kevésbé mérsékelték a reakció erőszakosságait és vérengzéseit.

Ezúttal is bebizonyult, hogy csak érett helyzetek és nem véletlenek vagy erőszakosságok hozhatják létre a dolgoknak valamely új rendjét.

67. SPANYOL FORRADALOM

Spanyolországban a Bourbon családból való VII. Ferdinándot Napoleon elűzte a trónról, hogy saját testvérét, Józsefet ültesse helyére. VII. Ferdinánd az angolok segítségével már 1812-ben visszakerült a trónra. Első dolga az volt, hogy a parlament által elfogadott alkotmányt megsemmisítette. Kihirdette: »Aki az alkotmány fenntartására törekszik, merényletet követ el felséges személyem ellen és halállal bűnhődik.« Harminc szabadelvű politikust másfél évig börtönben tartott és miután a bíróság vonakodott elítélni őket, a király maga szabta ki rájuk a büntetést. 1820-ban hadsereget akart küldeni a király a forrongó délamerikai gyarmatok lecsendesítése re. A Cadixban összegyűjtött sereget azonban egy Riego nevű fiatal tiszt fellázította;

kikiáltották az alkotmányosságot és nem szálltak hajóra; Riego ezeröttszáz emberével diadalmenetben vonult végig Spanyolországon s a katonaság mindeütt csatlakozott hozzá. A király újból megesküdött az alkotmányra és szabadelvű kormányt nevezett ki. Az alkotmány könyvét a papság körmenetben vitte végig az uccákon. VII. Ferdinánd a veronai kongresszustól kért segítséget lázadó alattvalói ellen. Miután ezt a kongresszus meg is ígérte, 1823-ban tízezer francia bevonult Spanyolországba, a király segítségére. A spanyol kormány, melynek nem volt se pénze, se hadserege, Cadixba menekült, ahova magával vitte a királyt is. A franciákhoz csatlakoztak az »apostoli sereg« néven gyülekező spanyol önkéntesek is. Madridban a szabadelvű politikusokat börtönbe vetették s egy részüket ott meg is ölték. A kormány Cadix erődjében, a Trocaderoóban csakhamar ostrom alá került és megadta magát, miután a király esküvel biztosította őket az amnesztiáról. A kapituláció után a kormány tagjait halálra ítélték és kivégezték. Riegót Madridba vitték, ahol felakasztották, miközben a nép ujjongva kiáltotta: »Éljen a király!« »A bosszú angyala« nevű titkos társaság hozzálátott a forradalmárok kiirtásához.

68. A SPANYOL GYARMATOK FELSZABADULÁSA

Spanyolországnek Amerikában a XIX. század elején még háromszor annyi gyarmata volt, mint amekora az egész Európa területe, pedig a spanyol királyságnak már rég nem volt elég ereje ahhoz, hogy egy ily óriási birodalmat kezében tartson. Csak alkalom kellett hozzá, hogy mindent elveszítsen.

Mikor I. Napoleon testvérét, Józsefet spanyol királlyá tette s a franciák ellen Spanyolországban reakció támadt, a spanyol gyarmatokban az alkirályok és kormányzók (»főkapitányok«) bizottságokat alakítottak a franciák elleni védekezés céljából. Mikor a francia veszedelem elmúlt, ezek a bizottságok továbbra is együtt maradtak és most már a spanyolok ellen

szervezkedtek. A gyarmatokba kormányzókat, püspököket és tisztviselőket mindig az anyaországból küldtek. A gyarmatok tiszta spanyol származású lakosai, kik a gyarmatokban születtek, (ezek a kreolok) eddig nem kaphattak semmi hivatalt. Most, hogy a francia veszedelem idején őket is befogadták a bizottságokba, követelték, hogy a gyarmati hivatalok felét velük töltsék be. Miután a spanyol kormány képviselői ezt a kérést nem teljesítették, Buenos Ayresben 1810-ben, a chilei Santiagóban, az új-granadai Bogotában és a venezuelai Caracasban 1811-ben »nemzeti kormány« alakult, mely kimondotta a madridi kormánytól való elszakadást. Hosszú és véres háborúk után, melyeknek a braziliai Bolivar volt a főhőse, sikerült is egész sereg független köztársaságot alapítani. Az angolok is segítettek Bolivárt, sok pénzzel és néhány ezer katonával. Legtovább ellenállott Mexico, melyet Iturbide tábornok felkelő serege szabadított fel 1821-ben. Ez a tábornok 1822-ben I. Ágoston néven császár lett, de két év múlva elfogták az ellene is felkelt mexicóiak és agyonlőtték. Aránylag legkönnyebben szabadult fel Paraguay, mely a XVII—XVIII. században a jezsuiták kormányzása alatt volt, kommunista gazdasági rendszerrel. A jezsuita rend feloszlata után itt is egy spanyol királyi kormányzó vette át a hatalmat. A dél-amerikai háborús mozgalmak hírére Paraguay spanyol kormányzója megszökött és egy Francia nevű ügyvéd vette át a kormányzást 1814-ben, konzuli címmel és diktatori hatalommal, melyet háborítatlanul gyakorolt 1840-ben bekövetkezett haláláig. A mai Argentínának pásztorai és Buenos Ayres város lakói előbb La Plata Államok néven alapítottak köztársaságot, mely később vette fel az Argentina nevet. Uruguay megalapítója egy Artigas nevű csempész-vezér.

A függetlenség kivívása után az összes spanyol köztársaságokat több évtizeden át polgárháborúk nyugtalanították. Mai szabadságát mindegyikük sok vér árán vásárolta meg.

69. A FRANCIA RESTAURÁCIÓ — AZ 1830-1 FORRADALOM

Mikor Napoleon első lemondása (1814 ápr. 12.) után a Bourbonok visszakerültek a francia trónra, XVI. Lajos öccse oly szabatos volt a legitimitás elvének érvényesítésében, hogy magát XVIII. Lajosnak nevezte, mintha a szerencsétlen XVI. Lajos fia XVII. Lajos néven uralkodott volna.

Az 1814-i alkotmányban a restauráció sokat megtartott a forradalom vívmányaiból: a vallásszabadságot, a törvény előtti egyenlőséget, az összes franciák hivatalviselési képességet, a sajtó szabadságát, stb. A törvényhozás jogát a király megosztotta a parlamenttel s a miniszterek felelősek voltak a parlamentnek.

Napoleon második lemondása után, az 1815 augusztusi választásnak nagy királypárti többség volt az eredménye. Ez a többség »kivételes törvényeket« hozott az állambiztonság védelmének ürügye alatt, valójában azonban a többségi párt uralmának megerősítésére. Azok, akik Napoleon »száznapos uralma« alatt elmenekültek, visszatérve üldözöbe vették azokat, akik az Elba szigetéről visszatért császárhoz pártoltak. Az volt a jelszó, hogy minden hivatalt »tisztá« embernek kell adni s ezalatt azt értették, hogy a köztársaságiakat és Napóleon-pártiakat el kell távolítani. »Rendkívüli törvényszék« alakult minden megyében; sok embert halálra ítélték tisztán politikai okból, még többet erőszakosan tettek el láb alól. A történelemben itt találkozunk először a »fehér terror« elnevezéssel. (A Bourbonok és pártjuk zászlaja fehér volt, a köztársaságiaké és bonapartistáké vörös, fehér, kék.) XVIII. Lajos szerette volna megtartani a Napóleonkorabeli hivatalnokokat, de ezt nem engedték saját hívei, a »fehérek.«

1816-ban a király feloszlatta a kamarát. Az új választás öt pártot juttatott be a 258 tagú parlamentbe: 1. »Fehérek« azaz Bourbon-nártiak 2. Túlzó királv-

helyet. (Ettől kezdve a konzervatívok és klerikálisok minden parlamentben a jobboldalon ülnek.) Ezek követelték, hogy a forradalom alatt elkobzott nemesi birtokokat adják vissza a károsult családoknak. 3. A hivatalnok-nemesség »balközép« néven a szabadelvéekhez húzott. 4. A közép-nemesség és a papság »jobb-közép« néven a túlzó királpártiakkal tartott. 5. Az »ellenzék« a baloldalon helyezkedett el; ezeket függetleneknek vagy szabadelvéeknek is nevezték. Ehhez a párthoz tartoztak a parasztok, a kereskedő- és iparos osztály és Napoleon volt katonatisztjei. A választók száma nagyon csekély volt, mert csak annak volt szavazati joga, aki legalább 300 frank adót fizetett. Az 1816-i választáson csak 25 baloldali került be a parlamentbe. A képviselők ötödét évenként kisorsolták és újra választották; így a baloldaliak száma 1818-ban már 45, 1819-ben pedig 90 volt.

1820-ban új választás volt; ezúttal történt először, hogy minden hivatalnok köteles volt a kormány jelöltjére szavazni. A mandátumok számát 220-ra szállították le; 198 királpártit választottak. 1824-ben meghalt XVIII. Lajos; a trónon öccse követte, X. Károly néven, ki a túlzó királpártiakkal tartott. Az 1824-i választáson a választók ezreit oly módon fosztották meg a szavazati jogtól, hogy adójukat 299 frankra szállították le. Az eredmény: túlzó királpárti többség. Azonnal törvénybe iktatták, hogy az emigránsok kárát meg kell téríteni: minden »menekült« az 1790 évi jövedelmének húszszorosát követelheti. Ennek az összegnek egyelőre 3 százalékát fizették ki évenként. Törvénybe iktatták, hogy a szentségtörés büntette halállal büntetendő. Ezt a törvényt azonban sohasem alkalmazták. A képviselőház megszavazta az elsőszülöttek öröklését s a liberális sajtó eltörlését. A felsőház mindkét javaslatot elvetette. A nagy városokat kivilágították a főurak tiszteletére. Hogy itt is biztos legyen a kormány többsége, 76 új tagot neveztek ki a felsőházba. Az 1827-i választás meglepetéssel járt: 170 jobbpártit és 180 balpártit választottak meg. A király a többségből alakított kormányt. Miután csak az lehetett képviselő, aki legalább

ezer frank adót fizetett, a parlament nem a népet, hanem a nagybirtokot, nagyipart és nagykereskedelmet képviselte. Harminc millió francia közül csak 88.000-nek volt választójoga.

XVIII. Lajos megígérte, hogy véget vet a katonakötelezettségnek. Elvileg át is tért a zsoldos-rendszerre, de mivel nem akadt elég önkéntes jelentkező, sorozással egészítették ki a hadsereget 240.000 főre. XVIII. Lajos tehetséges pénzügyminisztere, Louis báró azt az elvet követte, hogy minden kormány, mely becsüli önmagát valamire, vállalja elődének adósságait; vállalta tehát a forradalom és Napoleon korabeli államadósságokat is és azokat pár év alatt kifizette, sőt 1820-ban már az egyenes adókat is mérsékelte.

Az ügyek szépen fejlődtek 1829-ig, amikor X. Károly, aki gyűlölte az alkotmányosságot, Polignac herceget nevezte ki miniszterelnöknek és Bourmont tábornokot hadügyminiszternek. Ez utóbbi igen népszerűtlen volt, mert Napoleon idejében a poroszokhoz pártolt. Polignac azt hirdette, hogy megjelent neki a Szent Szűz és megparancsolta, hogy szabadítsa meg Franciaországot a »belső ellenségtől«. Nyilvánvaló volt, hogy ezalatt az ellenzéket értette. A képviselőház feliratban figyelmeztette a királyt, hogy »Franciaország a király és a nép egyetértését nélkülözi«. A király erre feloszlatta a parlamentet. Az új választás eredménye: 270 ellenzéki, 145 kormánypárti. Ezt a képviselőházat is feloszlatták, még mielőtt összeült volna. A király önhatalmúlag megváltoztatta a választójogot és elrendelte a cenzúrát.

Egy fiatal történétíró, Thiers 1830 július 26-án plakátokon figyelmeztette Párizs népét, hogy a kormány letért a törvény útjáról, tehát senki sem tartozik neki engedelmességni. Az uccákon nagy tüntetések voltak s a nép barrikádokat emelt a keskeny uccák kövezetéből. Minden forgalom megakadt. A helyőrség csak 12.000 emberből állott s a katonák, kiket mindenütt éljenzéssel fogadott a nép, nem voltak többé megbízhatók. Július 28-án egy ezred a tüntetőkhöz csatlakozott, másnap pedig még egy ezred. A nép meghant a királyi palotát, ahonnan a svájci testőrök

elmenekültek. A király, aki vidéken vadászott, megüzente, hogy kész visszavonni törvénytelen rendeleteit. Thiers visszaüzent neki: »Már késő!« Thiers újabb plakátot adott ki, melyen az orléansi herceget ajánotta »polgár- királynak«, de a parlament egyelőre csak kormányzónak választotta meg. A herceg, Lajos Fülöp, megjelent a városháza erkélyén, kezében a háromszínű lobogóval, X. Károly lemondott unokája, a tízéves bordeauxi herceg javára, kit V. Henrik néven királynak nyilvánított. Azonban az egész család sietve Angliába menekült.

A képviselőház erre kimondotta, hogy miután a Bourbon-család idősb ága elhagyta Franciaországot, a trón megüresedett; a francia nép Lajos Fülöp orléansi herceget hívta meg a trónra. X. Károly még »Isten kegyelméből« volt király; Lajos Fülöp már így címezte magát: »Isten kegyelméből és a nemzet akaratából a franciák királya.« Esküt is tett az alkotmányra. A választói cenzust 300 frankról leszállították 200-ra; ezzel a választók száma 88 ezerről 200 ezerre emelkedett. Minden francia polgár, ki fel tudta magát szerelni, nemzetőr lett »a kormány és az alkotmány védelmére«.

Lajos Fülöp nagyon népszerű ember volt. 1792-ben emigrált s azóta szegénységben élt. Mint király is igen szerényen élt; gyalog járt, esernyővel a kezében, polgári családokat hívott meg magához s néha betért egy*egy kocsmába is, hogy a munkásokkal kocintson.

A rossz választójog miatt hasznavehetetlen volt a parlament; a képviselők fele hivatalnok volt, vagy katonatiszt. A kormányban 1840 óta vezető férfiú Guizot, tudós férfiú, de ellensége a demokráciának. Akik választójogot követeltek, azoknak így felelt: »Igyekeztek vagyonhoz jutni, akkor majd ti is választók lesztek.« A választójogi reform követelése már oly általános volt, hogy a nemzetörség az 1840. évi szemlén ezt kiáltotta a királynak: »Éljen a reform!« Lajos Fülöp többé nem *is* ment el a nemzetörség szemléjére.

Franciaország népe a forradalom óta nagyon megváltozott. A gallikanizmus kihalóban volt; a Papság megtalálta a kapcsolatot Rómával és miután

alávetette magát a hegyeken túli Rómának, ellenfelei ultramontánnak csúfolták. A szabadelvű katolicizmus fellobbanása rövid ideig tartott. Lamennais abbé hamar meghasonlott Rómával s a liberalizmus másik két katolikus vezére Montalembert és Lacordaire irányt változtatott. Montalembert a politika elvi kérdései helyett csak az iskolaügyre vetette magát és kiharcolta a katolikus felekezeti iskolák állításának jogát, Lacordaire pedig, kora legnagyobb egyházi szónoka, dominikánus lett és alávette magát a szerzetesi fegyelemnek. Lacordaire szónoklatai térítették a francia polgárságot a voltairei iránytól a katolicizmushoz.

A szociális eszmék terén is érdekes fejlődést lehetett megfigyelni. Saint-Simon hívei kezdték hirdetni a vagyonmegosztás reformját; azzal azonban, hogy megtagadták az örökösödéshez való jogot és színpadias hatásokat vadászva álltak a nép elé, hamar neveltségessé váltak. Nagyobb hatást keltett Louis Blanc újságíró »A munka megszervezése« című könyvével, melyben azt hirdette, hogy a munka haszna egyedül a munkást illeti meg. A negyvenes években már voltak, akik »a társadalmi terhek és javak egyenlő megosztását« sürgették. Ezek voltak a szocialisták elődei, de akkor még kommunis táknak nevezték őket. 1848-ig csak egy emberük volt a képviselőházban: Ledru-Rollin, párizsi ügyvéd.

70. ANGLIA — VÁLASZTÓJOG — SZABADKERESKEDELEM — KATOLIKUSOK EMANCIPÁCIÓJA

Angliában is voltak szószólói a haladás eszméinek már a XVIII. század közepe óta. 1769-ben már sokan követelték a választójogi reformot; azonban az amerikai és a franciaországi események következtében az angol polgárság irtózott minden újítástól, mert minden reformban forradalmi tartalmat sejtettek. A francia forradalom eszméi különben sem gyakoroltak vonzó hatást az angolokra, akiknél már régen megvolt a parlamenti felelős kormányrendszer, melyért a franciák küzdöttek.

A francia forradalom idején Anglia helyzete elég rossz volt. Az a rendszer, hogy a vidék maga kormányozta önmagát s a kormánynak a vidéken alig voltak hivatalnokai, nem volt alkalmas a népjólét biztosítására. A szociális viszonyok rendkívül kedvezőtlenek voltak. A parasztbirtok rég megszűnt; a föld a nagybirtokosok és az egyház kezében volt. A földek bérbé voltak adva s a bérlők a lehető legolcsóbb munkaerővel művelték a földet. A köznép »mezőgazdasági család és munkás« volt, melynek rettenetes nyomorát tömérdek adat közlésével írta le Marx »A tőke« című munkájában. A közsegélyben részesülők száma meghaladta a másfél milliót. Miután a szegényadót a földbirtok után vetették ki, voltak, akik parlagon hagyták földjüket, mert a szegényellátás nagy terhét nem bírták el. Erre az időre esik a gépeknek az ipari termelésbe való bevezetése; hatalmas ipari központok keletkeztek, nagy városok, melyek azonban nem kaptak városi szervezetet, mert ehhez külön törvény kellett volna. A városi joggal még nem rendelkező Manchester, Birmingham, Liverpool és más nagy ipari városokban nem volt semminő közegészségügyi, semminő középítési szabályrendelet, sőt még rendőrség sem volt. Az egymásra zsúfolt, rettenetes nyomortanyák így keletkeztek.

A francia háború, de legfőképpen a kontinens kikötőinek elzárása az angolok elől (ami Napoleon gondolata volt), igen nagy népnymort idézett elő Angliában. Miután az ipari termékeket nem lehetett kivinni, a gyárak abbahagyták a munkát; igen nagy lett a munkanélküliség, a munkabérek egyre hanyatlottak. A birtokososztály, mely uralkodó volt az országban, a törvényhozással megcsinálta a gabonatörvényt, amely szerint Angliába külföldi gabonát nem szabad bevinni addig, míg a búza ára quarterenként (291 liter) el nem éri a 80 shillinget. (Ez métermázsánként körülbelül 35 pengőnek felel meg.) A földbirtok ezzel meg volt mentve, de a nép éhezett. Egyre sűrűbben emlegették a választójogi reformot, hogy a földbirtokos osztálynak ne legyen túlsúlya a parlamentben.

III. György király, ki elvesztette az amerikai

gyarmatokat, 1811-ben megőrült; fia vette át a kormányt, mint régens, ki hallani sem akart reformokról.

1820-ban meghalt III. György és utána fia került trónra, IV. György néven. Nagyon eladósodott, züllött erkölcsű ember, kitől semmi jót sem várhatott népe.

A már 1783 óta kormányon levő tory (konzervatív) párt nem is igen törte magát a reformokért. A whig (haladó, liberális) párt azonban állandóan napirenden tartotta a reformok ügyét. Rüssel évről évre indítványozta a választójog, Brougham a közoktatás reformját, Grattan pedig a katolikusok egyenjogúsítását.

Minden reformnak legnagyobb akadályja a választójog elavultsága volt. Az egész Skóciában csak három-ezer választó volt; számtalan kerület volt 40—50 választóval. A népesség változását nem vették figyelembe. Az új nagy városok nem választhattak képviselőt, ellenben sok olyan mezőváros is megtartotta követküldési jogát, amelynek lakossága a századok folyamán kihalt vagy elköltözött. Volt olyan kerület, melynek egy választója volt: ő volt a választási elnök, a szavazóközönség, a képviselőjelölt és a megválasztott képviselő egy személyében. Ezek voltak az úgynevezett »rothadt kerületek«. De a nem-rothadtak is megcsúfolásai voltak a népképviselőnek, mert a föld birtokosainak a szavazatokkal való szabad rendelkezése megszokott dolog volt. Így a nép nem is érdeklődött a választások iránt; a választások rendesen »egyhangúak« voltak. 1818-ban nagy feltűnést keltett, hogy a 658 választókerület közül csak 558-ban volt egyhangú választás.

1830-ban meghalt IV. György is és 64 éves fivére, IV. Vilmos követte a trónon. Lord Grey alakított kormányt. A parlamentben indítványozták, hogy azokat a választókerületeket, melyek kihaltak, meg kell szüntetni. A tory-párt oly különösnek találta ezt az indítványt, hogy harsogó kacagással fogadta s természetesen meg is buktatta. Azonban az 1831-i választáson váratlanul whig többség került be az alsóházba és megszavazta a választójogi reformot. Sok huzavona után 1832-ben a lordok háza is hozzájárult

a reformhoz. 56 kerület megszűnik s a szavazatra jogosító adócenzust tíz font sterlingre szállították le. A munkások még nem jutottak képviselőhez s a szavazás még nyílt maradt.

IV. Vilmos nem szerette a liberálisokat. 1846-ban feloszlatta az alsóházat s a tory Peelt nevezte ki miniszterelnökké. Ez azonban lemondott, mikor a választásnak megint whig többség volt az eredménye. Az új parlament megreformálta a községi autonómiát; az újságok bélyegilletékét példányonként 30 fillérről leszállította 8 fillérré, 1833-ban megszavazta az első iskolasegélyt (addig az állam egy fillért sem adott az iskolákra) s 1836-ban törvénybe iktatta a fakultatív polgári házasságot.

IV. Vilmos 1837-ben meghalt; utódát, a szabadelvű gondolkozású Victoriát (IV. Vilmos unokahúgát, ki ekkor 18 éves volt) a whigek királynőjének csúfolták. Victoria 1840-ben férjhez ment egyik unokatestvéréhez, Albert szász-coburg-gothai herceghez, akivel igen boldog családi életet élt. Victoria mindig a parlamenti többség vezérét bízta meg a kormányzással; az ő uralkodása tette tökéletessé a parlamenti kormányrendszert.

Mingyárt Victoria uralkodásának elején, 1838 májusban kezdődött az ú. n. charter-mozgalom: a munkások mozgolódása az általános szavazati jogért, a titkos szavazásért, a képviselők fizetéséért, az adócenzus eltörléséért, az évenkénti választásért és a kerületek új beosztásáért. Ez a mozgalom csaknem egy évtizeden át nagy port vert fel, de nem volt egyéb eredménye, mint hogy a munkásság belátva politikai érvényesülésének az időszerinti lehetetlenségét, erőteljesen hozzájárított a szakszervezeti rendszer kiépítéséhez.

Rendkívül nehéz volt a vámpolitikai reform és a katolikusok egyenjogúsítása is, de végül is mind a két mozgalom sikerrel járt.

Az ipar támogatásának ürügyével fentartott magas vámok és a gabonatörvény nagyon fokozták a nép nyomorát, különösen a gazdasági válságok idején. 1823-ban egy kissé csökkentették a vámokat s azt a

belföldi búzaárat, melynek meghaladásakor szabad a gabonabehozatal, quarterenként 80 shillingről 66-ra mérsékeltek, de a csökkent munkabérekhez képest még így is nagyon drága volt a kenyér. Emiatt aggódtak a gyárosok is, mert a kenyér drágasága miatt a munkások folytonosan követelték a béremelést. Manchester gyárosai és nagykereskedői 1838-ban megalapították a Gabonatörvény Elleni Ligát, melynek céljaira másfél millió sterlinget adtak össze. Cobden Richard, manchesteri kartongyáros állott a mozgalom élére s az egész országban megkezdte az izgatást a gabonatörvény eltörlése érdekében. 1845-ben a burgonyavész miatt rettenetes éhínség tört ki Írországbán; ezrével haltak éhen az emberek. Peel törvényjavaslatot nyújtott be a gabonavám eltörléséről s a javaslatot 329 szavazattal 222 ellen megszavazták. Még abban az évben eltörlték az összes vámokat: Anglia áttért a »szabadkereskedelem« politikájára.

A katolikusok egyenjogúsítása tulajdonképpen az írek felszabadítása volt, mert a XIX. század elején Angliában még nagyon kevés katolikus volt. Írországot 1800-ban az Egyesült Királysággal egyesítették s parlamentjétől megfosztották, nem alkotmányos úton és módon. Azóta a feszültség állandó az írek és angolok között. A XIX. század elején az ír szigeten minden földbirtok az angoloké volt s az írek a sovány földeken, melyekért egyre magasabb bért kellett fizetniök, főként csak burgonyát termeltek. Közbiztonság nem volt az országban az angolok számára; a földbirtokosok túlnyomó része soha nem is látta Írországot. A rettentő nyomor ellenére a nép nagyon szaporodott. 1826-ban még 6-8 millió volt az írek száma, 1841-ben már 8-7 millió.

Politikai jogai egyáltalán nem voltak az Íreknek, mert katolikusok voltak; vallásuk miatt (a XVII. századbeli *test ad* következtében) sem hivatalt nem viselhettek, sem képviselők nem lehettek.

1828-ban O'Connell ügyvéd fellépett képviselőjelöltnek, bár mint katolikus, nem volt választható. A nép oly nagy lelkesedéssel csoportosult körülötte, hogy ellenjelöltje visszalépett és egyhangúlag meg-

választották O'Connellt. Ez a választás indította meg azokat a nagy parlamenti vitákat, amelyeknek végén 1829-ben eltörölték a *test ad*-et s a katolikusok politikai egyenlőjogúságát kimondották. Azonban a kinevezett tisztviselők Írországban továbbra is mind protestánsok voltak, a bírák az esküdszékekbe csak protestánsokat hívtak be s a katolikusok továbbra is tartoztak fizetni a tizedet az anglikán papságnak. A tizedbehajtás a legnagyobb nehézségekbe ütközött; nem azért, mert a tizedbehajtókat néhol agyonverték, hanem azért, mert a végtelen szegény nép nem tudott fizetni; a tizednek tizedrészét sem lehetett Írországban behajtani.

O'Connell, ki magát »liberális katolikusnak« nevezte, 1843-ban országszerte nagy népgyűléseket rendezett, melyeken Írország számára külön parlamentet követelt. Letartóztatták s azon a címen, hogy »összesküvést szőtt és megvetést szított a kormány ellen«, egyévi börtönre ítélték. A felsőbíróság ugyan felmentette, de O'Connell e nagy pör izgalmaiba belehalt. A »fiatal írek«, akik radikálisabbak voltak, nem hallgattak többé a papság mérséklő szavára, hanem megalkotották az ír Szövetséget, mely egyenesen forradalomra izgatott. Az 1846. évi burgonyavész miatt az éhhalál megtizedelte az ír népet; aki csak tehetett, kivándorolt Amerikába. Öt év alatt az ország lakossága 1,700.000 emberrel fogyott. Az ír Szövetség vezetői most már nyíltan »az erőszak eszközeit« ajánlották az ír népnek, — akkor, amikor az íreknek nem volt szabad puskát vagy pisztolyt tartani. Így a forradalom nem is volt nagyon veszedelmes az angolokra nézve; 118 vezetőt elfogtak és deportáltak 1848-ban és ezzel az ír mozgalom egyelőre elcsendesedett.

71. METTERNICH

A bécsi kongresszus, melynek az osztrák külügyminiszter, Metternich volt az elnöke, természetesen különös előzékenységet tanúsított Ausztria iránt és igen nagy »osztrák birodalmat« hozott létre. Ausztria

nagy volt, de nem egészséges és nem volt erős, mert olyan elemekből állott, amelyek között seminő természetes kapcsolat nem volt. A »birodalom« a következő öt népcsoportból állott: 1. Lombard-velencei királyság. 2. A tíz osztrák »örökös« tartomány. 3. A cseh korona országai. (Cseh- és Morvaország, Szilézia.) 4. Galícia és Bukovina, lengyel, rutén és román lakossággal. 5. Szent István koronájának országai. Ebben a nagyon vegyes lakosságú birodalomban a szlávok száma volt a legnagyobb, de minden fontos hivatalban németek voltak és német volt a hivatalos nyelv. A kormányzat semminő alkotmányosságot nem ismert, abszolutisztikus módszerekkel kormányoztak, a hivatali titoktartás mindent eltakaró köpenye mögött, felelősség nélkül, szabadságjogok nélkül, a titkos rendőrség és a cenzúra igénybevételével. De mindenki tudta, mihez tartsa magát, mert az uralkodó is, Metternich is (ki 1809-től külügyminiszter, 1821-től kezdve pedig egyszerűs mind főkancellár is volt) a legteljesebb őszinteséggel vallotta, hirdette és alkalmazta önkényuralmi elveit, melyekkel a francia forradalom és az azt követő háborúk borzalmai után a műveltebb polgárság nagy része is letagadhatatlanul egyetértett.

Ferenc császár halála után utóda, V. Ferdinánd (mint császár I.) gyenge szellemi képességű, de jóakarató ember volt. Az elvek maradtak a régiek, de a gyakorlat lassan és fokozatosan enyhült, különösen Magyarországon, melynek ellenálló erejét nem lehetett lekicsinyelni. Az 1831-i lengyel felkelés arra intette Metternichet, hogy a magyarokkal csínján bánjék. Az 1832. évi pozsonyi országgyűlésen, mely négy évig maradt együtt és ezalatt 450 ülést tartott, a követek tábláján liberális volt a többség s a liberális reformpárt súlyban egyre növekedett. A főrendiház megakadályozta ugyan a reformokat, de mikor Kossuth Lajos, a liberálisok újságírója kiszabadult kétévi börtönéből, már úgy megerősödött a tábor, hogy a reformok feltartóztatatlanságát mindenki belátta. 1844-ben minden téren győzött a magyar hivatalos nyelv, törvénybe iktatták a nem-nemesek hivatalviselő képességét és már küszöbön volt a jobbágyság fel-

szabadítása, a teljes polgári egyenjogúság és a szabad sajtó.

Ausztria helyzete rosszabb volt, mint a világ bármely más államáé, mert míg másutt csak a reakció és a haladás hívei állottak egymással szemben, Ausztriában a liberalizmus, az alkotmányosság és a demokratikus reformokon kívül még egy nagy ütköző pont volt, mely szembeállította egymással az embereket; a nemzeti kérdés. A németek és olaszok egy monarchiában akartak egyesülni, Ausztria népei pedig éppen ellenkezőleg, egymástól szét akartak válni.

72. BRAZIL CSÁSZÁRSÁG

Portugália királya 1808-ban, mikor Napoleon serege benyomult az országba, Braziliába menekült, mely azóta, hogy felfedezték, Portugália gyarmata volt. 1820-ban a portugál hadsereg fellázadt és követelte, hogy a király térjen haza. A király haza is ment és az 1812. évi spanyol alkotmány mintájára 1822-ben új alkotmányt adott országának. A király ellen fia, Pedro, kit Braziliában hagyott, fellázadt és 1824-ben császárnak kiáltotta ki magát. Miután Brazília csaknem akkora, mint Európa, területét tekintve, kitelik belőle egy császárság. A Portugáliában született portugálok azonban sehogysen tudtak megférni a Braziliában született portugálokkal, kiket kreoloknak hívtak. Pedro császár hamar megunta a viszálykodást és 1830-ban lemondott. Fia, II. Pedro ekkor még csak ötéves volt; nagykorúságáig régensek kormányoztak. II. Pedro 1889-ig uralkodott, békességgel. Rendkívül sokat tett országának fejlesztése érdekében. Felszabadította a néger rabszolgákat s iskolákat, vasutakat és kórházakat épített. A tisztikar azonban nem szerette, mert keveset törődött velük. 1889-ben, mikor a császár tanulmányúton volt Európában, kikiáltották a köztársaságot és a császár után Európába küldték egész családját. Brazília ettől kezdve köztársasági államszövetség, nagyjában olyan szerkezettel, mint amilyen az Amerikai Egyesült Államoké.

73. NÉMET BUND — A FRANKFURTI PARLAMENT

A bécsi kongresszus után a német *Bund* 36 kis államból állott. A szövetség ügyeit kizárólag a kormányok megbízottjai irányították a *diétán*, a nép közreműködése nélkül. A diéta életképtelensége nyilvánvaló volt, mert fontosabb ügyeket csak akkor intézhetett volna el, ha egyhangú határozatot hozott volna.

Az 1830-i párizsi forradalom után egyes apró államokban tüntetésekkel kivívták ugyan az alkotmányt, de a szövetségi diéta, melyen Metternich diktált, minden haladást megghiúsított.

III. Frigyes Vilmos porosz király, ki 1840-ig uralkodott, ugyanoly elkéseredett ellensége volt minden alkotmányosságnak, mint Metternich. Poroszország mégis virágzó állapotban volt, mert közigazgatása okos és becsületes volt és gazdasági téren nagy hasznát látta az ország a *Zollverein*-nek: a szomszéd német államokkal alkotott vámunióknak. IV. Frigyes Vilmos, ki 1840-ben lépett trónra, kissé szabadabb szellemű volt, mint előde, de az alkotmányosságtól ő is irtózott. 1847-ben megcsinálta a porosz *Landtag*-ot, mely csak külsőségeiben hasonlított a parlamentekhez, jogkörében nem.

1848-ban Badenben a párizsi forradalom hírére a nagyherceg liberális kormányt nevezett ki. Az apró államokban mindenütt tüntettek a reformokért. Mikor megjött a híre annak, hogy már Bécs is forrong, március 15-én Berlin is tüntetett. Bár a nép a királyi palota előtt a királyt éltette, a katonaság belelőtt a tüntető tömegbe. A nép erre kifosztotta a fegyverkereskedéseket és az uccára kivonult katonaságot megtámadta. Másnap a király új minisztereket nevezett ki és alkotmányt ígért országának. A király, igen okosan, a német nemzeti mozgalom élére állott.

Frankfurtban a Szent Pál templomban összeült a parlament, melyben valamennyi német állam kép-

tokat tehetett, — minden kormány fentartotta a maga intézkedési jogát. A parlament főcélja az volt, hogy megcsinálja az egységes német birodalmat s a birodalom szervezőjéül még is választotta János főherceget.

Ausztria bele akarta vinni a birodalomba összes népeit; az esetben az övé lett volna a túlsúly és természetesen az osztrák császár lett volna a német birodalom császára. Poroszország ezt nem engedhette és azt követelte, hogy csak német tartományok léphessenek be a birodalom kötelékébe. Ez az álláspont győzött a parlamentben, mely 538 szavazatból, 290 szavazattal a porosz királyt választotta német császárrá. Ez azonban nem fogadta el a választást, mert nem a néptől, hanem »a hozzá hasonlóktól«, azaz a fejedelmektől óhajtotta átvenni a császári koronát.

A bajor, szász, hannoveri és Württemberg! királyok azt gondolták, hogy az ő rangjuk nem kisebb, mint a porosz királyé; nem fogadták el a frankfurti parlament által tervezett birodalmi alkotmányt, Ausztria visszahívta követeit a parlamentből és példáját számos állam követte, úgy, hogy végül csak 105 demokrata képviselő maradt a parlamentben, mely székhelyét áttette Stuttgartba. A népek megint mozgolódni kezdtek; előbb a szász király s azután a badeni nagyherceg is kénytelen volt elmenekülni országából. Mindkét fejedelem Poroszországtól kért segítséget. A poroszok kétnapi ostrom után bevették Drezdát és csakhamar »lecsendesítették« Badent is, nagyszámú kivégzéssel. A köztársasági párt vezéreiből Svájcba, Franciaországba vagy Amerikába menekültek. A birodalmi *diéta* újra összeült, Frankfurtban és a *parlament* összes határozatait semmiséknek nyilvánította: helyreállott az 1848 előtti állapot minden német államban.

74. LENGYEL FELKELÉS

Napoleon foglalkozott Lengyelország feltámasztásának gondolatával. 1807-ben a tiliszi békeszerződéssel létrehozta a varsói nagyhercegséget (Varsó,

Posen és Bromberg) harmadfél milliónyi lakossággal, s ehhez két év múlva a bécsi szerződésben még hozzáadta Krakó, Radom, Lublin és Szudomir vidékét, másfél millió lakossal. Ha ezt az új alakulatot nem is nevezték Lengyelországnak, ez azért mégis Lengyelország volt, egyelőre a szász király, mint varsói nagyherceg uralma alatt. Az 1807. évi alkotmány elég modern volt, kétkamarás parlamenttel, felelős minisztériummal és 50.000 főnyi nemzeti hadsereggel, melynek Poniatowski József, az utolsó nemzeti király unokaöccse volt a parancsnoka.

Napoleon bukása után a bécsi kongresszus Lengyelország orosz kézbe került részének (a »Kongresszusi Lengyelországnak«) önkormányzatot adott, Sándor cár felvette a lengyel király címét s a lengyel hadsereg hűséget esküdött neki. A cár a maga képviselőjére alkirályt nevezett ki Varsóba és testvérét, Konstantin nagyherceget nevezte ki a lengyel hadsereg főparancsnokának. A parlamentet meghagyta a cár.

1825-ben, Sándor halála után Konstantinnak kellett volna a cári trónra lépnie, de lemondott a trónöröklésről, hogy feleségül vehessen egy lengyel grófnőt. Így Konstantin öccse, Miklós került a trónra, aki ellen felzendült a katonaság egy része. Miklós cár ugyan elfojtotta a lázadást, de ettől kezdve nagyon gyűlölte a forradalmakat. Egyébként jóindulatú ember volt; a jobbagyságot ugyan nem szabadította fel, de sok üdvös reformot léptetett életbe, különösen a közoktatás terén. Oroszországban ő építtette az első vasutat, Pétervár és Moszkva közt, »a legrövidebb úton«, tekintet nélkül a közbeeső városokra.

1830-ban Lengyelországban forradalmi volt a hangulat. A párizsi forradalom után a varsói francia konzulátusra kitűzték a trikolor, a nemzeti eszme jelképét. Oroszország helyzete nagyon súlyos volt, — egyszerre három helyen is felzendült a nép. A lengyelek, akik a gazdasági fellendülés korszakát élték, megpróbálták az orosz iga lerázását. 1830 november 29-én a varsói hadapródiskola növendékei felláztak és néhány óra alatt csatlakozott hozzájuk az egész helyőrség. Öt lengyel tábornokot, aki vonakodott csatlakozni, fel-

koncoltak. Konstantin nagyherceg kivonult Lengyelországból, melynek parlamentje kimondotta a Romanovok trónvesztését. Diebitsch orosz tábornok száz-húszezer emberrel 1831 februárban bevonult Lengyelországba és május 26-án Ostrolenkánál döntően megverte a lengyeleket. Úgy Diebitsch, mint Konstantin nagyherceg meghalt kolerában; Paskievics vette át az orosz főparancsnokságot, s szeptember 6-án már jelenthette a cárnak: »Varsó Felséged lábainál hever.« Az orosz kormány a világ számára ezt a szállóigévé vált jelentést adta ki: »Rend uralkodik Varsóban.« Valójában nem a rend uralkodott, hanem a terror; egymást érték a kivégzések, elfogatások és deportálások Szibériába. Lengyelország elvesztette autonómiájának utolsó foszlányait is, — az orosz törvények és orosz adók léptek érvénybe.

75. AZ 1848-1 KI FORRADALOM PÁRIZSBAN — III. NAPOLEON

Lajos Fülöp utolsó miniszterelnöke, Guizot megbuktatta a királyságot azzal, hogy makacsul ellenezte a választójogi reformot. Bár a balpárt is határozottan királypárti volt, 1847-ben már nagyon elégedetlen volt a kormánnyal. Az ellenzék, miután a gyülekezési jogot nem ismerte el a kormány, sűrűn rendezett politikai bankettek, melyeken lelkes pohárköszöntőket mondtak a királyra és a választójogi reformra. Az 1848 február 22-re kitűzött bankettet, melyen 86 képviselő akart részt venni, betiltották. A nép kíváncsi volt rá, hogy a bankettet megtartják-e vagy sem s nagy csoportokban gyülekezett. A katonaság szétkergette a népet, mely erre a Louvre előtti parkban a padokat halomra hányta és felgyújtotta. Február 23-án ismét csoportosulások voltak az uccákon, s a nemzetőrök, akiket a rend helyreállítására kirendeltek, csak csekély számban vonultak ki és ezek is a reformot éltették. Este Guizot kormánya lemondott. A nép ezt nagy lelkesedéssel vette tudomásul; az ucca még éjfél után is zajongott. Hajnali 3 óra tájban a külügy-

minisztérium előtt az őrség ijedtében sortűzet adott a tüntető tömegre, s azután a katonaság azonnal szétfutott. 52 halott és 74 sebesült volt a sortűz áldozata. A tüntetők kocsikra tették a hullákat, fáklyákat szereztek és bejárták a főbb uccákat és barrikádokat emeltek. Reggel a király kinevezte városparancsnokká Bugeaud tábornokot, de ez a 12.000 főből álló helyőrséggel tehetetlen volt, mert katonái már 60 óra óta szolgálatban voltak és kimerültek. A nép folyton zajongott, kiöntötte a lámpaoszlopokat, a parkokban a fákat kivágta, s folyton a reformot élte. A katonák egy része átpártolt a tüntetőkhöz. A nép behatolt a király előszobájába és ott kiáltozott: »Mondjon le! Mondjon le!« Lajos Fülöp lemondott 8 éves fia, a párizsi gróf javára, s azután gyorsan elmenekült. A király menyé, az orléansi herceg özvegye, a párizsi gróffal a képviselőházba ment, hol ezt II. Lajos Fülöp néven királlyá nyilvánították. A tüntetők csakhamar elértek a képviselőházba is és benyomultak az ülésterembe. A képviselőház egyetlen szocialista tagja, Ledru-Rollin ideiglenes kormány alakítását indítványozta. A többség, mely egy fél órával előbb királlyá tette Lajos Fülöp 8 éves fiát, megalakította »a francia köztársaság ideiglenes kormányát.« Bár a nép nagy többsége nem volt köztársasági párti, mindenki ellenállás nélkül fogadta a forradalmat, a hadsereg is.

Az új kormány első intézkedése az volt, hogy a munkásokat is bevette a nemzetőrségbe, melynek létszáma 56.000-ről 190.000-re emelkedett. Azután felszabadították a sajtót; valami száz olcsó újság keletkezett, — mind köztársasági párti. De már a köztársaság második napján bement egy munkás a képviselőház termébe s a padlót a puskatussal ütögetve közölte, hogy »a nép követeli a reformokat!« A kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy minden állampolgárt munkához juttat.

Az első szociális reformot február 28-án iktatták törvénybe: a napi munkaidőt leszállították Párizsban 10, a vidéken 11 órára.

A forradalom kellemetlen következménye volt, hogy megbénult a munka; nem lehetett az árut eladni

s egyre több üzem szüntette be a munkát. A munkanélküliek özönlöttek Párizsba. A kormány elhatározta, hogy »nemzeti műhelyeket« szervez. Egyenruhákat varrtak ezekben a nemzetőröknek. A munkanélküliek nagyobb részével földmunkákat végeztek. Például minden cél nélkül felásatták a Champ de Mars-t. Májusban már százezer munkanélkülit foglalkoztatott a kormány, heti 8 frank fizetéssel. Mivel az állampénztár üres volt, 45% pótdát vetettek ki, amivel a parasztokat nagyon elkéséztették.

1848 március 5-én megszavazták a választójogi reformot. Választó lett minden francia férfi, ki 21-ik évét betöltötte és legalább 6 hónap óta egy helyben lakott. A választók száma 280.000-ról 9 millióra emelkedett. Április 23-án 900 képviselőt választottak, 25 frank napidíjjal; a nyugati megyékben megválasztottak mintegy száz királypártit, Párizsban néhány szocialistát; a csaknem 800 főnyi többség »demokrata köztársaságinak« vallotta magát. Május 5-én a szocialisták puccsot kíséreltek meg és ellenkormányt alakítottak. A képviselőház Cavaignac tábornokot bízta meg az ügy elintézésével. Négy napi harcban leverték a szocialistákat; közülök 11.000-et elfogtak és 4000-et ítélet nélkül deportáltak. A munkanélkülieket kikergették Párizsból és 30 újságot betiltottak. Nagy gyorsasággal megcsinálták az 1848-iki alkotmányt, amely szerint a törvényhozó hatalmat a 750 tagból álló kamara, a végrehajtó hatalmat pedig a köz ve tételül a nép által választandó köztársasági elnök gyakorolja. A minisztereket, a köztisztviselőket és a katonatiszteket az elnök nevezi ki. Az elnöknek az alkotmányra fel kell esküdnie és ha az alkotmányt megszegi, rendkívüli törvényszék ítéel felette.

1848 december 10-én volt az elnökválasztás. Napoleon Lajos öt és fél millió, Cavaignac másfél millió, Ledru-Rollin pedig 370.000 szavazatot kapott. Cavaignacra szavaztak a köztársaságiak; Napóleonra a királypárt, a katolikus párt, a parasztok s a munkások közül azok, akik még nem voltak szocialisták.

Napoleon a császár fivérének, Lajos hollandi királynak a fia volt; 1808-ban született. 1836-ban Lajos

Fülöp ellen fel akarta lázítani a strassburgi helyőrséget; 1840-ben ismét zavargást szított, amiért életfogytiglani börtönre ítélték, de onnan csakhamar megszökött. 1848-ban négy megyében választották meg képviselőnek.

Napoleon Lajos az Elysée-palotába költözött. Minisztereit a régi oriéansisták közül választotta s a parlamentben a királypárt jobb szárnyára támaszkodott. A megyefőnökök hivatalaikból eltávolították a köztársasági jelvényeket. Mikor az elnök hadsereget küldött a római köztársaság leverésére, a köztársasági többség felzúdult a képviselőházban. Az elnök azonban figyelmeztette őket, hogy megbízatásuk az új alkotmány törvénybeiktatásával véget ért.

1849 májusban volt az új választás, melyen a köztársasági párt megbukott, s a legitimisták által alapított »rendpárt« győzött. A 45% pótdadó miatt zúgolódo parasztok, a földosztástól féltő birtokosok, s a papsággal tartó katolikusok a rendpárthoz csatlakoztak, mely a 750 mandátumból 500-at megszerzett. Ennek következtében a hírlapkiadást ismét engedélyhez kötötték, a hírlapóvadékot felemelték, a politikai gyűléseket betiltották, a klubokat bezárták. 1850 május 31-én megcsinálták az új választójogot, melyben 3 évi helybenlakást követeltek s a politikai vétség miatt elítélteket a választójogból kizárták. Ily módon 3 millió ember elvesztette szavazati jogát, — jobbára köztársasági pártiak és munkások.

Az elnök négy évre kapta megbízatását és nem volt újra választható. Napoleon Lajos tehát módosítani akarta az alkotmányt, de a kamarában ehhez nem volt meg a szükséges kétharmadnyi többség. 1851 december 2-án hajnalban a rendőrség letartóztatta a királypárt és a köztársasági párt vezetőit s katonaság szállta meg a képviselőházat. Reggel Napoleon Lajos plakátokon közölte a néppel, hogy feloszlatta a kamarát, mely »az összeesküvések tűzhelye lett s a hatalom ellen *tör*, melyet én a néptől vettem át; ezzel szemben nekem kötelességem a köztársaság fenntartása és az ország megmentése.« Az alkotmány szerint abban az esetben, ha az elnök a képviselőházat meggátolja működésében, jogköre visszazáll a parlamentre. A rend-

kívüli törvényszék össze is ült, hogy bíraskodjék az elnök felett, de a rendőrség szétkergette.

Tizenöt megyében felkeltek a köztársaságiak; ezeket a kormány kommunistáknak nyilvánította és leverte; 26.889 felkelőt letartóztattak és közülök tízezret deportáltak.

1851 december 20-án népszavazás volt arról, hogy a nép helyesli-e az elnök intézkedéseit? A nép felelete: 7,740.000 igen, 646.000 nem. Napoleon Lajos erre a zászlókra visszahelyeztette a császári sasokat. 1852-ben pedig életbeléptette az új alkotmányt, amely szerint az elnököt 10 évre választják, a miniszterek csak neki felelősek, övé a hadüzenet és békekötés joga, és ostromállapotot rendelhet el; a képviselőház 251 tagját 6 évre választják, de a képviselőház, mely évenként legfeljebb 3 hónapig tanácskozhatik, nem módosíthatja a kormány törvényjavaslatait és kezdeményezési joga nincsen. A szenátus tagjait az elnök nevezi ki, ez a testület örökös a törvények alkotmányosságán és elhatározhatja az alkotmány módosítását. Az elnök felett a nép ítél, de csak akkor, ha erre az elnök felhívja.

Az elnök ezután átköltözött a Tuileriák palotájába, hol azelőtt a királyok laktak. A szenátus népszavazást rendelt el a császárság visszaállítása ügyében; 7,839.000 francia rászavazott, 253.000 ellene. 1852 december 2-án, az austerlitz-i diadal évfordulóján császárrá kiáltották ki III. Napóleont. (II. Napoleon, az I.-nek fia, sohasem uralkodott.)

III. Napoleon több mint 18 évi császársága tömérdek bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy az uralkodók sikerei és balsikerei jellemüktől és tehetségüktől gyakran egészen függetlenek. Az állhatatlanságnak, *sőt* kétszínűségnek, az elszántságnak és félénkségnek egyaránt tömérdek bizonyoságát adta III. Napoleon; csak egyben volt határozott és következetes: az önzésben.

Még mielőtt császárrá kiáltották ki, megcsinálta az 1852-iki alkotmányt, mely igen kevésbé különbözött a császári abszolutizmustól. A választójogba bevezette a községenkénti szavazást, de eltiltotta a választók gyűléseit, s a kerületek célszerű beosztásával biztosította a kormánytöbbséget. A képviselőház nem változtathatott a költségvetésen, elnökét az államfő nevezte

ki, nem volt szabad interpellálni, sem javaslatokat előterjeszteni; a miniszterek nem lehettek képviselők, sőt el se jártak a képviselőházba. A lapkiadáshoz a kormány engedélye kellett, s a főszerkesztőt a kormány nevezte ki. A sajtó vétségek büntetése elrettentő volt. Bár a közszabadságokból semmi sem maradt meg, mint az egész Európa, úgy Franciaország is nagyon fellendült gazdaságilag; sok vasút épült, nagy bankok alakultak, az iparnak és kereskedelemnek sok pénzre volt szüksége és így a tőke értéke, mely a kamatban jut kifejezésre, emelkedett. Párizs jó vízvezetékot kapott, közvilágítása nagyon fejlődött; a lerombolásra megérett, egészségtelen városnegyedek helyén fényes palotákkal új sugárutak épültek. III. Napoleon első nagy háborúja, a krími hadjárat a törökök érdekében, az oroszok ellen, nagyon szerencsés volt és Franciaország súlyát nagyon növelte a világpolitikában. Katonai sikereket ért el a császár Itáliában is, hol segítette az osztrákot kiverni s a pápai állam nagy részét a piemonti király kezére juttatni, amivel azonban ellenségévé tette Franciaországban a katolikus köröket. Még szerencsétlenebb dolog volt a mexicói hadjárat, melyet azért indított meg, hogy a francia pénzpiac 75 millió franknyi mexicói követelését behajtsa. A franciák ugyan elfoglalták Mexico fővárosát és Miksa osztrák főherceget beugratták a mexicói császárság elfogadásába, de csakhamar cserbenhagyták őt és Miksát a mexicóiak agyonlőtték (1867). A belpolitikában is kapkodó magatartást tanúsított III. Napoleon. 1868-ban enyhült a sajtó kezelése; feléledt, bizonyos korlátozással, a gyülekezési jog és remélni lehetett a parlament hatáskörének bővülését, így az 1869-iki választáson a kormány még kétharmadnyi többséget kapott, de Párizs már kizárólag köztársasági párti képviselőket választott. III. Napoleon felismerte a helyzetet, s az 1870 január 2-án kinevezett Ollivier-minisztérium már a jobb- és bal-középből alakult s a parlamentnek felelős volt, az új alkotmány szerint, melyet a népszavazás 7,350.000 szavazattal 1,450.000 ellen jóváhagyott. Franciaországban mindenki azt hitte, hogy ezzel a császárság hosszú időre biztosítva van.

76. BÉCSI FORRADALOM — MAGYAR SZABADSÁGHARC

Az 1848-i párizsi forradalom természetesen Bécsben is érezte hatását. Március 13-án nagy tüntetések voltak; a katonaságot megdobálták s a katonák lőttek a tüntetőkre. A nép behatolt a Burgba és zajongva követelte Metternich lemondását. A 75 éves kancellár folyton azt hajtogatta ugyan, hogy »ezt csak a zsidók csinálják«, de másnap mégis lemondott és visszament a hazájába, Németországba. Az udvar rémületében mindent ígért: sajtószabadságot, polgárőrséget, alkotmányt, stbit. A diákok megalakították az »akadémiai légiót.« Népjóléti Központi Bizottság alakult, mely május 15-én kierőszakolta az alkotmánykészítő nemzetgyűlés összehívását. Az udvar, melyben V. Ferdinánd fivérének, Ferencnek felesége, Zsófia főhercegnő (I. Ferenc József anyja) parancsolt, május 17-ikén oly titokban, hogy még a miniszterek sem tudtak róla, Innsbruckba menekült és már megtette az előkészületeket a »mozgalmak« elnyomására, de meg kell adni, hogy nem sietett el semmit. Júliusban, mintha mi sem készülne, nyugodtan összeült az osztrák alkotmánykészítő parlament, amelynek szláv többsége volt; a képviselők negyedrésze paraszt. Már a harmadik ülésen eltörölték a jobbágyságot, dézsmát és robotot.

A pozsonyi országgyűlés a párizsi mozgalmak hírére már márciusban küldöttséget menesztett Bécsbe és parlamenti felelős minisztériumot kért az uralkodótól Magyarország számára. Pesten az országgyűléstől függetlenül a nép, melyet fiatal írók vezettek ebben a mozgalomban, proklamálta 12 pontban a közszabadságokat. Ezeket az országgyűlés sietve törvénybe is iktatta s az új törvényeket április 11-én szentesítette is a király. Megalakult az első felelős minisztérium, gróf Batthyány Lajos elnöklete alatt. Kossuth lett a pénzügyi, Deák Ferenc az igazságügyi miniszter.

Ennek a minisztériumnak a kinevezésével Magyarország lényegileg különvált Ausztriától, mert egyelőre

nem maradt más közös ügy, mint az udvartartás és a diplomácia.

Az udvar akkor, amikor Tirolba menekült, már tisztában volt azzal, hogy a nemzeti ellentéteket fogja a maga megmentésére felhasználni. A horvátok külön akartak szervezkedni és kívánságuk szerint Jellacsics tábornokot nevezték ki bánná. A szerbek is önkormányzatot sürgettek; megengedték nekik, hogy pátriárkát válasszanak és megkezdjék támadásaikat a magyarok ellen. Nagyon bíztak a hadseregben is, mely két nagy sikert aratott: Radetzky visszahódította Lombardiát és Velencét, Windischgraetz herceg pedig, kinek feleségét Prágában egy tüntetés alkalmával agyonlőtték, öt nap alatt leverte a cseh forradalmat s kegyetlen katonai diktatúra alá vetette az egész Csehországot.

Ily biztató előjelek után megengedték, hogy Jellacsics bán horvát hadseregével betörjön Magyarországra. Az udvar gróf Lamberg tábornokot Budapestre küldte az országgyűlés feloszlására. Lamberg a Lánchídon megölték. Ettől kezdve Magyarország a forradalom útjára lépett és a minisztériumtól a »honvédelmi bizottmány« vette át a kormányt.

Magyarországot a bécsi kormány »hadi állapotba« helyezte, Jellacsicsot nevezte ki a magyarok ellen küldött haderő főparancsnokává és a bécsi helyőrséget Magyarország ellen elindította. Ez alkalommal Bécsben, okt. 6-án, egy német ezred fellázadt és leverésével egy lengyel ezredet bíztak meg. Ez nagyon felháborította a népet; ismét zavargások voltak; a nép betört a hadügyminisztériumba, gróf Latour hadügyminisztert agyonverte és holttestét az uccán egy lámpakaróra akasztotta. Másnap az udvar és a császár 01-műtzebe menekült.

Egy cseh és egy horvát sereget küldtek a bécsi forradalom leverésére. Bécs 3 napig ellenállott; ez alatt egy kisebb magyar sereg hátbatámadta az ostromlót, de visszaverték. Bécset az ostromló sereg bevette s a forradalmárok vezetőit föbelövette. Schwarzenberg herceg vette át a kormányt s az alkotmánykészítő »nemzetgyűlést« áthelyezték Kremsierbe.

Miután V. Ferdinándnak aggodalmai voltak, hogy

mindaz, amit az Ő nevében tesznek, Összeegyeztethető-e koronázási esküjével, 1848 dec. 2-án lemondatták és fivérének fiát, a 18 éves Ferenc Józsefet tették meg császárrá, — azért, mert ő nem tett semmiféle esküt és népeivel szemben semmiféle kötelezettsége nem volt.

Négy oldalról osztrák seregek törtek be Magyarországra. Az országgyűlés Pestről Debrecenbe menekült. A magyarok mintegy ötvenezer főből álló hadsereget szerveztek, mely nemcsak ellenállott, hanem négy hónap alatt az ország területének legnagyobb részét felszabadította. A debreceni országgyűlés 1849 április 14-én az uralkodó családot trónvesztesnek nyilvánította.

Ausztria Oroszországtól kért segítséget a magyarok ellen. Az orosz sereg a már úgysis fáradt magyar sereget a Maros vonaláig szorította. Az *országgyűlés* és a kormány, mely június elején még diadallal vonult be a felszabadított fővárosba, már ugyanabban a hónapban Szegedre és onnan Aradra menekült. Augusztusban Kossuth diktátorrá nevezte ki Görgey Artúr tábornokot, ki aug. 13-án a világosi síkságon letette a fegyvert. Kossuth elmenekült az országból. Ausztria retentő bosszút állt a magyarokon: Aradon tizenhárom tábornokot kivégeztek (okt. 6., gróf Latour halálának évfordulójára), gróf Batthyány miniszterelnököt agyonlőtték; a kivégzések egymást érték s a magyarok ezrei kerültek börtönbe.

A legteljesebb abszolutizmust vezette be Bach miniszterelnök, ki 1848-ban még maga is forradalmár volt, de hamar megtért. A reakció minden reformot megsemmisített, kivéve a jobbagység felszabadítását. Nyíltan hirdették, hogy Magyarország eljátszotta az alkotmányhoz való jogát; elszakították tőle Horvátországot és Erdélyt, »szerb vajdaság« néven új tartományt csináltak; német lett a közigazgatás és törvénykezés nyelve, s német és cseh hivatalnokok árasztották el az országot.

77. AZ OLASZ FELTÁMADÁS

Itália a XIX. században egészen 1870-ig állandóan hadszíntér volt. A nép politikailag nem volt oly egységes, mint Franciaországban; néhány nagyobb és több apró államot alkotott, s habár a francia forradalom eszméi Itáliában is visszhangot keltettek, ezt könnyű volt elnyomni.

Nápoly és Sicilia királya, Ferdinánd kétszínű ember volt. Tisztjei nem szerették, mert feltűnően pártolta az idegeneket. Az 1820-iki spanyol forradalom hírére Nápoly is alkotmányt követelt királyától, ki mindent megadott szorult helyzetében, de mihelyt osztrák segítséget kapott, mindent visszavont. 1821-től 1827-ig osztrák és magyar ezredek tartották megszállva a nápolyi királyságot.

Sardinia és Piémont királya, Károly Félix szintén reakciós volt. és mihelyt biztonságban érezte magát, eltörölte a közszabadságokat. A torinói fűvészkertet elpusztíttatta, mert a franciák csinálták.

Milánóból osztrák alkirály kormányozta Lombardiát. Itt egymást érték az összeesküvések, melyeknek résztvevőit az olmtüzi és a szegedi várba zárták.

Az 1830-iki párizsi forradalom hírére megmozdult az egész Itália, de Itália uralkodói még nagyon hatalmasok voltak. Mazzini genovai ügyvéd Franciaországba menekült és onnan szervezte az Ifjú Itália nevű titkos társaságot, az összes uralkodók megbuktatására és az egész Itáliának egy köztársaságban egyesítésére. Volt egy katolikus mozgalom is, mely a pápa uralma alatt akarta az összes olaszokat egyesíteni. Gróf Balbo indította meg Piemontban a *Risorgimento* («Feltámadás») mozgalmát, melynek az osztrákok kiűzése volt a főcélja.

IX. Pius pápa, ki 1846-ban lépett trónra, a kor szavát megértve, világiakból álló államtanácsot szervezett az Egyházi Államban.

Sardinia és Piémont királya, Károly Albert egyelőre habozó magatartást tanúsított. A negyvenes években még nem lehetett látni, fog-e győzni az olasz nemzeti (zöld-fehér-piros) zászló, melyet 1821-ben az alessandriai fellázadt ezred használt először.

1848-ban már öt héttel a párizsi forradalom előtt, január 18-án zendülés tört ki Palermóban: a nép alkotmányt követelt s nyolc napi harc után, melyben a katonaság vereséget szenvedett, a király megadta a demokratikus alkotmányt. Március elején követte ezt a példát Károly Albert szárd-piemonti király és a livornói zendülés után a toscanai nagyherceg is. Még a pápa is elfogadta az olasz trikolort és polgári minisztériumot nevezett ki. A milanói felkelést Radetzky osztrák tábornagy 15.000 emberből álló seregével nem bírta leverni; öt napi harc után visszavonult. Erre Velence is fellázadt; a nép kiszabadította börtönéből a forradalmár Manin ügyvédet, aki kikiáltotta Szent Márk Köztársaságát.

Károly Albert király most már megindította a háborút Ausztria ellen, arra számítva, hogy Itália fejedelmei támogatni fogják, IX. Pius pápa azonban ellenezte, hogy egy katolikus uralkodó ellen fegyvert fogjanak. Nápoly királya is vonakodott részt venni a háborúban. Lombardia és Velence népe azonban lelkesen csatlakozott az olasz királysághoz.

Az egyesült olasz sereg mindössze 60.000 emberből állott; Radetzky tehát könnyen megverte Custozánál kétszerakkora seregével az olaszokat. Milano és Velence ismét osztrák uralom alá került. Rómában a republikánus párt egyik tüntetést a másik után rendezte; miután az olasz csapatok és a nemzetőrség a köztársaságiak pártjára állottak és már a Vatikánra is lövöldöztek, a pápa 1848 nov. 24-én álruhában Nápolyba menekült és onnan kért segítséget a katolikus államoktól. 1849 elején Róma népe kikiáltotta a köztársaságot, s ezt a példát csakhamar követte Toscana népe is, honnan a nagyherceg szintén elmenekült.

Miután a magyar szabadságharc Ausztria hadierejének egy részét lekötötte, Károly Albert újra háborút indított, de Novaránál ismét vereséget szenvedett Radetzkytól. A király erre lemondott fia, II. Viktor Emánuel javára, ki egyelőre békét kötött Ausztriával. Az osztrákok nagyon kegyetlenül bántak a leigázott Lombardia népével, Brescia parancsnoka, Haynau, a »hiéna«, megbotoztatta a politikai foglyokat.

Az osztrák seregek megszállták az Egyházi Államot és 1859-ig ott is maradtak, Róma még a közársaságiak kezében volt. Garibaldi vörös inges sereget állított össze a város védelmére, de annak a 30.000 főnyi francia seregnek, melyet Napoleon Lajos küldött a pápa védelmére, nem bírt ellenállni s a hegyekbe menekült. 1849 júliusban a pápa már visszatérhetett Rómába, a franciák védelme alatt.

Toscanát is megszállták az osztrákok s a nagyherceget visszavitték Firenzébe. A másfél évig tartó mozgalomnak és háborúknak eredménye az olaszok szempontjából körülbelül egyenlő volt a semmivel.

78. EGYIPTOM

Törökország a XIX. században már csak árnyéka volt a régi, hatalmas birodalomnak, — de nem az elleneségei, hanem saját, belső gyöngesége miatt.

Mikor Napoleon serege kivonult Egyiptomból, az ottani lovasság, a mamelukok serege fellázadt a szultán ellen. Albánokat küldtek ellenük a törökök, s ezeknek az albánoknak egyike, Mehemed Ali a mamelukokkal megválasztatta magát Egyiptom pasájának. A szultán, akinek a ravasz albán ajándékokat küldött, megerősítette a választást. Ali ennek öröme magához hívatta a mamelukok vezetőit, mögöttük bezárta a kapukat és valamennyiöket lelővette. Ali ezután hadsereget szervezett, amelynek kiképzését francia tisztekre bízta; ágyúöntöket is állított és hajóhadat is szerzett. A szultán már csak névleg uralkodott Egyiptom felett, — ott már Ali pasa volt az úr.

Az egykor félelmetes janicsárok már csak terhére voltak a szultánnak. Mahmud fegyelmezni akarta őket és gyakorlatokat akart velük végeztetni; miután a janicsárok erről hallani sem akartak, 1826 június 16-tól 22-ig Konstantinápolyban tízezer janicsárt lelövetett. Pótlásukra a szultán európai mintájú hadsereget akart csinálni; idegen tiszteket szerződtetett kiképzésére; ezek közt volt Moltke is, a németek később oly híressé lett hadvezére.

Miklós cár kissé megdézsmálta a szultán birodalmát: 1829-ben elfoglalta Örményországot és Szilisztriát, s megszállta Drinápolyt. Az európai Törökországból a drinápolyi békekötés után kivonultak ugyan az oroszok, de megtartották a Duna torkolatát, s »védnökségük« alá vették a szultán hűbéres országai közül Moldvát, Romániát és Szerbiát.

Utóda, Abdul Medzsid 1831-ben alkotmányt ígért Törökországnak. Elvileg kimondták a polgári jogegyenlőséget, valláskülönbség nélkül, de nem bírták életbeléptetni az ó-törökök ellenállása miatt. A hadsereg modernizálása azonban az új szultán uralma alatt szépen haladt előre.

Egyiptomot mindazáltal el kellett veszíteni a törököknek. Ali egyiptomi pasa azért a szívességért, hogy 1826-ban leverte a görögöket Moreában, Szíria kormányzóságát kérte, és miután ezt a szultán nem adta neki, Ali fia, Ibrahim pasa 1831—32-ben hadseregével megszállta Szíriát. A szultán erre »elbocsájtotta« az egyiptomi pasát, mire Ibrahim pasa elfoglalta az egész Kis-Azsiát és már Konstantinápolyt fenyegette. A szultán kérésére a cár hajóhadat és sereget küldött Konstantinápoly védelmére. Hat évig tartott a török-egyiptomi háború, melyben mindig az egyiptomiak győztek, de az európai hatalmak mindig a szultánt támogatták. 1841-ben végre megegyeztek. Ali pasa beérte Egyiptommal, Szíriát visszaadta a szultánnak. A hatalmak pedig abban állapodtak meg, hogy a Dardanellákat és a Boszporust elzárták minden hadihajó elől.

79. GÖRÖGORSZÁG FELSZABADULÁSA

A XIX. század legérdekesebb államalakulásainak egyike Görögország. Az egykori Görögországnak és szigeteinek lakói helléneknek nevezték magukat. Kereskedők és hajósaik az európai háborúk alatt meggazdagodtak, mert a semleges Törökország lobogójával szabadon hajózhattak. Triesztben, Marseilleben

és Odeszában sok görög volt, aki a hajózásból meg-
gazdagodott. A Balkán déli csücskén lakó görögök sok-
kal szegényebbek voltak s a török uralom alatt meg-
lehetősen el voltak nyomva, bár Epirusban nemzeti
miliciájuk is volt, bő bugyogóval, széles övvel, fezzel
és hosszúcsövű puskával. Ezek voltak a palikárok.
A hegyekbe menekült »szegénylegények« (klefták)
valójában rablók voltak, de a keresztények nemzeti
hősöket láttak bennük.

1820-ban az albán Ali, janinai pasa fellázadt a
szultán ellen, támogatására, bár mohamedán volt, fel-
kelt a görög nép. A felkelők Kolokotronis vezérése
alatt ostrom alá vették Tripolicát, és miután a hely-
őrség elvonult, az egész lakosságot lemészárolták.
Epidaurusban kikiáltották Görögország függetlenségét
és Mavrokordato kormányt alakított. A szultán
ezért viszonzásul 1822 húsvét napján Konstantinápoly-
ban a görög székesegyház kapujára a görög pátriárkát
három érsekkel együtt felakasztatta és nyolcvan görög
papot megöletett. Török hajóraj ment Chios szigetére
és noha a chiosiak nem vettek részt a forradalomban,
húszezer görögöt lemészároltak, ötvenezret pedig el-
fogtak és rabszolgának eladtak, s a sziget minden falu-
ját felégették.

A felháborodott Európa nyugati országaiban görög-
barát (filhellén) bizottságok alakultak, a görög forra-
dalmi kormányt hetven millió frankkal segítették és
sok angol és francia önkéntes ment Görögországba,
köztük Lord Byron, a költő is. Miután a felkelők örökké
civakodtak egymással, a törökök, akik Ibrahim pasa
vezérlete alatt egyiptomi segítő csapatokat is kaptak,
1825-ben Moreában mindenütt leverték a görögö-
ket. Missolongi városa, az ország nyugati részében,
legtovább védte magát; az ostrom alatt halt meg
Lord Byron, 1826 áprilisban, a püspök az öreg emberek-
kel együtt levegőbe röpítette magát; a többiek kiroha-
nással próbáltak menekülni, de mind elvesztek.

Anglia eddig tétlenül nézte a görög eseményeket,
mert törökpárti volt: angol érdek volt a török biro-
dalom fenntartása, nehogy más hatalmak India köze-
lébe jussanak. Missolongi védőinek lemészárlása után

azonban francia-angol-olasz egyezmény jött létre a görög-török ügyek rendezésére. 1827 okt. 20-án a navarinoi öbölben megsemmisítették a török hajórajt, s a franciák megszállták Görögország déli részét, Moreát. Az európai hatalmak felhívására a görögök királlyá választották Ottó bajor királyi herceget, ki azonban nem volt népszerű, mert német hivatalnokokat vitt magával s a görög katonákat német egyenruhába öltöztette. 1844-ben felzendültek a görögök és követelésükre Ottó király alkotmányt adott Görögországnak.

80. A FORRONGÓ SPANYOLORSZÁG

Spanyolországban a bécsi kongresszus után VII. Ferdinánd bevezette az abszolutizmust; 7 szabadkőművest kivégeztetett. Mivel fia nem volt, leányára, Izabellára akarta hagyni a trónt s e célból megváltoztatta a trónöröklési rendet, ami ellen fivére, Don Carlos tiltakozott. VII. Ferdinánd halála után a 3 éves Izabella nevében anyja, Krisztina kormányozott, aki ellen Don Carlos hívei, a Carlisták 6 évig háborút viseltek. Don Carlos serege maradványaival 1839-ben Franciaországba menekült, 1833-tól 1858-ig tartott a »tábornokok uralma«, — aki a többenél erősebbnek érezte magát, az egyszerűen átvette a kormányt; 25 év alatt 87 hadügyminisztere volt Spanyolorzágnak. Az 1868-i forradalom elkergette Izabellát, 1870-ben az olasz király fiát, Amadét választották királlyá, ez azonban a folytonos forradalmakat megunva, lemondott 1873-ban. Másfél évig köztársaság volt Spanyolország. 1879 dec. a tábornokok Franciaországból hazavitették és trónraültették Izabella fiát, XII. Alfonzot, ki nagykorúságát elérve Mária Krisztina főhercegnőt vette nőül. A tüdőbajos XII. Alfonz 1885-ben meghalt; halála után született fia, XIII. Alfonz, ki még kis gyermek volt, mikor Cuba népe 1895-ben felkelt. Az 1898 évi spanyol-amerikai háborúban Spanyolország elvesztette az Antillákat és a Fülöp szigeteket. Az 1931 -i forradalom alatt XIII. Alfonz elmenekült Spanyolországból, mely azóta köztársaság.

81. A KRÍMI HÁBORÚ

Törökországot a diplomaták már régóta »beteg embernek« neveztek, de *halálára*, egyelőre még csak az oroszok számítottak. Miklós cár 1853-ban már a temetésére készült, és követelte, hogy a szultán bizzára a görögök védelmét a török birodalom egész területén. A szultán ezt a követelést elutasította, s a cár seregei bevonultak Romániába, mely akkor még török tartomány volt. III. Napoleon felszólította a cárt, hogy vonuljon vissza. A cár nem engedelmeskedett, s a franciák és angolok, akiknek titkos szerződésük volt Törökország védelmére, hadat üzentek az oroszoknak.

A Krim félsziget lett a hadszíntér, ahol az oroszoknak hatalmas kikötőjük volt Szebasztopolban. Ezt a kikötőt akarták bevenni és elpusztítani a szövetségesek. A szárazföld felől folytatták az ostromot, mely egy évig tartott, mindkét fél óriási veszteségeivel. Ez volt a világon az első lövészárk-harc: az ostromlók nyolcvan kilométer hosszú árkot ástak a nagy roham előtt. A franciák egyik legnagyobb haditette Szebasztopol előtt a Malakov-erőd bevétele. Szebasztopol bevétele után elpusztították a kikötő hadi berendezéseit.

Az 1856-iki párizsi szerződéssel likvidálták a krími háborút: az európai hatalmak kijelentették, hogy minden lépés, mely Törökország területi épségét érinti, európai ügy; a Fekete-tengert semlegesnek nyilvánították, tehát orosz hadihajók nem járhattak rajta. A dunai hajózást mindenki számára szabaddá tették és európai ellenőrzés alá helyezték, Oroszország visszaadta a törököknek a Duna deltáját, Romániát és Moldvát pedig autonom fejedelemségeknek nyilvánították. Ez alkalommal megállapították a tengeri hajózás nemzetközi jogi elveit is.

82. AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ

Amerika leghaladottabb országa, az »Amerikai Egyesült Államok« a XIX. század folyamán rendkívül gyorsan növekedett úgy terület, mint lakosság tekintetében. 1845-ben megszerezték Texast, 1848-ban New-Mexicot, Arizonát, Utaht, Nevadát, Californiát, s a Rocky Mountaintól a Csendes óceánig minden területet; az Egyesült Államok területének több, mint kétötödéhez a negyvenes években jutott hozzá. Míg a lakosság 1790-ben alig haladta meg a három milliót, 1820-ban már nyolc millió felül volt a népesség. Az egész Európából özönlöttek a bevándorlók, kiknek hazájukban gazdasági vagy politikai okok miatt nem volt már maradásuk.

Ezt a nagy országot a XIX. század hatvanas éveiben felbomlással fenyegette egy igen véres, négy évig tartó háború, mely a rabszolgaság miatt tört ki. Amerikába már a XVII. századtól kezdve szállították Afrikából az emberkereskedők a néger rabszolgákat, akiknek munkaereje a déli klíma alatt nélkülözhetetlen volt, különösen 1793 óta, amióta a gypot volt Amerika legfőbb termelési ága. Az északi államokban úgy a földművelés, mint az ipar virágzott rabszolgák nélkül is. Miután a bevándorlók csaknem mind az északi államokban telepedtek le, ezeknek lakossága gyorsabban növekedett, a déli államok népessége pedig egyre jobban visszamaradt. Az északiak és déliek érdekei ellentétesek voltak; az északiak védővámokat követeltek az ipar javára s a déli államok, amelyek az élelmiszereken kívül mindent az északi államokból vásároltak, nagyon nehezen tűrték a vámok által okozott drágaságot. Az északi államok, különösen a négerék szomorú sorsát gyakran túlozva ecsetelő irodalom hatása alatt, (amely irodalom legismertebb terméke a »Tamás bátya kunyhója, »Beecher-Stowe asszonytól) egyre hangosabban követelték az emberi jogokat megcsúfoló rabszolgaság eltörlését.

állam 1860 dec. 24-én kilépett az Unióból és példáját már a következő hónapban követte még öt állam: Mississippi, Alabama, Florida, Georgia, Louisiana, és febr. 1-én Texas. Ez a hét állam febr. 4-én felvette a Confederated States of America nevet és az új állam-szövetség elnökévé megválasztotta Jefferson Davist. A szövetségesek elkövezték 1861 április 12-én azt a meggondolatlanságot, hogy a charlestoni öbölben bombázták a Sumter erődöt, melynek parancsnoka nem akart csatlakozni hozzájuk. Az Egyesült Államok elnöke, Abraham Lincoln erre fegyverbe szólította az északi államokat és megkezdődött a polgárháború, melynek északon Grant tábornok, délen pedig Lee tábornok volt a fővezére. A legnagyobb csata Gettysburgnál volt, Pennsylvániában, 1863 júl. 1—3. Itt több, mint ötvenezer ember maradt a csatatéren; az északiak győztek s a déliek többé nem törhettek be az északi államokba. 1865 április 3-án az északiak bevették a déliek fővárosát, Richmondot s hat nap múlva a déliek fővezére, Lee, Appomattoxnál letette a fegyvert. Az északi államok hat milliárd dollárt költöttek a háborúra, s kölcsön kötvényeiket egy fillérig beváltották. A déliek által kibocsátott kötvényeket nem váltották be, ezeken milliárdokat vesztek a déli államok népe és a hitelezők.

Öt nappal a polgárháború befejezése után egy összeesküvés következtében Lincoln elnököt egy washingtoni színházban agyonlőtte egy Booth nevű színész, kit azután menekülése közben agyonvertek. Lincoln Washington után Amerika legkiválóbb fia volt; jó-részen az ő tehetségén és energiáján múlt, hogy az Egyesült Államok a négyévi polgárháború szörnyű megpróbáltatásait is kibírták.

1867-ben Seward külügyminiszter az oroszoktól 7 millió dollárért megvette Alaskát. 1893-ban megszállták Hawaii-t. 1898-ban kitört a spanyol-amerikai háború, mert az amerikaiak egyik csatahajóját, a *Maine-t* elsüllyesztették egy cubai kikötőben. A párizsi békekötés által az Egyesült Államok megkapták Cubát, Portoricót és a Fülöp-szigeteket, de hús millió dollár kártérítést fizettek a spanyoloknak. Még az évben

annektálták Hawaiiit. Az Egyesült Államok Cubának visszaadták szabadságát, s ígéretet tettek arra, hogy függetleníteni fogják a Fülöp-szigeteket is. 1904-ben Panama köztársaságtól megvásároltak egy keskeny földszívet, s ezen tíz év alatt kiépítették a két óceánt összekötő, hajózható csatornát.

83. A HELVÉT NEMZET

Svájc 1815-ben visszakapta a franciáktól Genf, Neuchâtel és Wallis kantonokat.

Az államszövetséget 1845-ben felbomlással fenyegette a katolikusok által alkotott Külön Szövetség, (Sonderbund) melyet Ausztria és Franciaország támogatott. Ezt a mozgalmat a radikálisok csapatai három hét alatt levertek.

1848-ban csinálták meg a »helvét nemzet« szövetséges alkotmányát, mely ma is érvényben van, de azóta bővült a nép törvénykezdeményezési jogával, s a referendum-mal, mely abban áll, hogy 50.000 polgár kívánságára a fontosabb kérdésekben népszavazás útján döntenek.

A népoktatást 1874-ben tették kötelezővé, s ugyanakkor rendezték a honvédelem kérdéseit.

84. AZ UTOLSÓ LENGYEL FELKELÉS

A lengyelek utolsó, kétségbeesett küzdelme a szabadságért 1863-ban tört ki.

III. Sándor cár le akarta törni a lengyel értelmiséget és ezért 1862-ben elrendelte, hogy Lengyelországban első sorban a diákokat és tanult embereket sorozzák be katonának. Ezek a fiatal emberek az erdőbe menekültek s az egész lengyel nép támogatta őket. Titokban »nemzeti kormány« alakult, mely rendeleteket adott ki, segélyeket gyűjtött, majd nemzeti adót vetett ki, sőt forradalmi törvényszékeket is alakított, melyek tíz orosz rendőrt kivégeztek.

Az oroszok kétszázezer főnyi sereget küldtek a mozgalom leverésére. 1864-ben megtalálták a »nemzeti kormányt« is a varsói egyetem egyik tantermében. Ennek a kormánynak minden tagját felakasztották. Tömérdek lengyelt deportáltak Szibériába. Különösen kegyetlenkedett Litvániában Muraviev, aki kiérdemelte »a vilnai hóhér« nevet.

1867-ben Lengyelországot tíz orosz kormányzó-ságra osztották fel. A közigazgatás, bíráskodás és az egész közoktatás nyelve az orosz lett.

85. POROSZ—OSZTRÁK HÁBORÚ

IV. Frigyes Vilmos, ki az alkotmányosság kérdésében habozó magatartást tanúsított, 1858-ban megörült és öccse Vilmos vette át tőle a kormányzást. IV. Frigyes Vilmos halála után, 1861-ben I. Vilmos lett a király, aki már 63 éves ember volt. Mindig csak a hadsereg érdekelte, semmi érzéke sem volt az alkotmányosság iránt. A hadsereget oly rohamosan fejlesztette, hogy ennek költségeit a képviselőház végül is megtagadta tőle, sőt még a miniszterei is cserbenhagyták. Hiába oszlatták fel a képviselőházat többször is, az új választáson még jobban megerősödött az ellenzék, a német haladópart. 1862-ben a király párizsi nagykövetét, gróf Bismarck Ottót nevezte ki miniszterelnökké, aki kész volt parlament nélkül is kormányozni. Úgy a királynak, mint Bismarcknak főcélja a német egység volt, melyet »tűzzel és vassal« akartak megcsinálni. Az a háború, melyet a poroszok Ausztriával együtt vívtak Schleswig és Holstein birtokáért a kicsiny Dánia ellen, inkább csak arravaló volt, hogy a poroszok kiismerjék az osztrákok gyengéit. Miután a poroszok három hónapra egyességet kötöttek az olaszokkal, Bismarck ürügyet keresett a háborúra Ausztria ellen: 1866 tavaszán bevonult Holsteinba, mely a dán háború után Ausztriának jutott. Az összes német államok Ausztria mellett voltak elvileg, de csak gyenge katonai segítséget adtak neki. A poroszok nagy fölényben voltak, mert régóta ké-

szültek erre a háborúra; nekik már hátultöltő puskájuk volt, míg az osztrákok elül tömték a puskacsőbe, pálcával, a töltést. A Csehországba benyomult porosz hadsereg jún. 27. júl. 1. közt szétszórta az osztrák hadsereget. A főparancsnok, Benedek tábornagy könyörgött uralkodójának, hogy kössön békét, mert már az első harcokban 40.000 embert vesztett; a császár további harcot parancsolt. Július 3-án hajnalban kezdődött a königgrätzi csata; dél felé már elfoglalták a poroszok Sadowat, délután négy órakor Chlumot s ezzel az egész hadjárat sorsa eldőlt; az osztrákok vesztesége csak halottakban 53.000 ember volt. A prágai békében Ausztria lemondott Holsteinről, elismerte a német szövetség felbomlását és kijelentette, hogy a Poroszország által szervezendő új államszövetségben nem kíván részt venni. A poroszok elbántak Ausztria német szövetségeseivel is: nemcsak Schleswiget és Holsteint kebelezték be Poroszországba, hanem Hannover királyságot, Nassau hercegséget, Hessen-Cassel fejedelemséget és Frankfurt városát is.

Poroszország most már megcsinálhatta az Észak-német Szövetséget, melyben a külügyet és a hadügyet közös kormány intézte egy kancellár vezetése alatt. Bismarck lett kancellár. Az egyes német államok megtartották autonómiájukat a belügyek terén; szövetségtanácsot alkottak a kormányok képviselőiből és a közös ügyek ellenőrzésére birodalmi gyűlést, melynek tagjait a szövetséges államok polgárai választották. A négy délnémet állam független maradt, de már tagja volt a német vámunióknak.

86. A NÉMET—FRANCIA HÁBORÚ

Poroszország ilyen nagy megerősödése és az Észak-német Szövetség megalakulása nagyon izgatta a franciákat. Bismarck, aki mint volt párizsi nagykövet, össze tudta mérni a poroszok erejét a franciákéval, szívesen megragadta az alkalmat, hogy Hohenzollem Lipót hercegnek a spanyol trónra való meghívását s a franciák felzúdulását e meghívás ellen komoly

bonyodalom előidézésére használja fel. A franciák kissé erőszakosan sürgették, hogy a porosz király nyilatkozzék Lipót herceg spanyol királysága ellen, és mivel a kívánt nyilatkozatot nem kapták meg, 1870 júl. 19-én hadat üzentek Poroszországnak. Leboeuf hadügyminiszter azt mondta a kamarában, hogy a hadsereg tökéletesen fel van készülve; mégha a háború egy évig tart is, akkor sem fog hiányozni egy gomb sem. Ez azonban nem volt igaz; már a mozgósításkor kiderült a teljes készületlenség és a példátlan fejtelenség, míg a porosz sereg rendje és fegyelme mintaszerű volt. A poroszok aug. 4-én benyomultak Elzászba, Mac-Mahon seregét tökéletesen megverték; aug. 6-án már az övék volt Lotharingia. Aug. 16-án igen véres csatában megverték Bazaine fővezér seregét Gravelottenál. A poroszok óriási véráldozatok árán Metzben körülzárták a franciák egyik seregét. A másik sereget a Meuse és a belga határ között, Sedanban zárták körül. Szept. 2-án ez a francia sereg letette a fegyvert; háromezer ember Belgiumba menekült, kilencvenezer ember III. Napóleonnal együtt porosz fogságba került.

Szeptember 4-én a francia kamara Gambetta párizsi képviselő indítványára kikiáltotta a köztársaságot. Ettől függetlenül, Lyonban, Bordeauxban és Marseilleben is proklamálták a köztársaságot.

A német előőrsök szeptember 17-én már Párizs előtt voltak és Meudonból bombázták a francia fővárost. Október 8-án Gambetta léghajón menekült a körülzárt Párizsból és Toursba ment, hol átvette a köztársasági kormányzó bizottság vezetését. Ez a rendkívül tehetséges agitátor csakhamar félmillió főnyi hadsereget szervezett, mely azonban nem volt begyakorolva, sőt képzett tisztje is alig volt. Okt. 27-én Metz megadta magát; itt 173.000 francia esett fogságba. Párizst negyedmillió német ostromolta. Dec. 17-től kezdve 67 ostromágyú lőtte Párizst, melynek népe januárban már éhezett, mert megették már az utolsó lovat is. A tél rendkívül szigorú volt, s a Párizson kívüli hadsereg energiáját elveszítve Bretagneba menekült.

Január 18-án a német fejedelmek gyűlést tartottak a versaillesi palota tükörtermében; Bismarck felolvasott egy kiáltványt »A német néphez«, melyel közölte a császárság megalakulását. II. Lajos bajor király indítványára a fejedelmek I. Vilmos porosz királyt a Német Birodalom császárának választották. A kiéheztetett Párizs jan. 23-án háromheti fegyverszünetet kötött az ostromlókkal. A francia nemzetgyűlés Bordeauxban összeült s a végrehajtó hatalmat Thiersre ruházta. A németek március 1-én megszállták Párizst, de csak egy napra, mert a béketárgyalás már folyamatban volt. A végleges békét Frankfurtban kötötték meg, júl. 17-én. A franciák átengedték a németeknek Elzászt és Lotharingia egy részét Metz várával, és öt milliárd frank hadikárpótlást fizettek. A németek ebből a pénzből csinálták meg a birodalmi jegybankot. Bismarck kancellár hercegi rangot kapott.

87. A III. FRANCIA KÖZTÁRSASÁG

A német-francia háború befejezte után a franciák nemzetgyűlést választottak, mely Bordeauxban ült össze. A 750 képviselő közül 400 monarchista volt. Thierst választották meg a végrehajtó hatalom fejevé, ki 1870-ben ellenezte a hadüzenetet. A nemzetgyűlés 446 szóval 107 ellen megszavazta a békét és átköltözött Versaillesba, ami a párizsiaknak nem tetszett. A munkanélküliség igen nagy volt, a párizsiak abból a másfél frankból éltek, mely minden párizsi nemzetőrnek kijárt. Mikor a kormány kijelentette, hogy csak a szűkölködőknek fizeti a nemzetőri napidíjat, a nemzetőrök 170 ágyúval felvonultak a Montmartre-ra. Thiers egy gyenge csapattal Lecomte tábornokot küldte ellenük. A nemzetőrök elfogták a tábornokot és agyonlőtték.

Párizs keleti részének munkásai ellenkormányt alakítottak »a község általános tanácsa« (Conseil général de la Commune) néven; ezért nevezték őket kommunistáknak, franciául communard-oknak, noha

nem voltak a szó mai jelentése szerint való kommunisták. Tény azonban, hogy diktatúrát és rémuralmat akartak, újra bevezették a forradalmi naptárt és vörös lobogót használtak. Három hadoszlopban Versailles ellen vonultak, de vereséget szenvedtek és vezetőiket agyonlőtték. Thiers serege körülvette Párizst; ez volt a főváros »második ostroma«. A kormány serege 1871 május 21-én benyomult Párizsba, de az ötszáz barrikádon harcoló kommunistákat, kik petróleummal öntözték és felgyújtották a főbb középületeket, csak egyheti véres harc árán bírták levérni. Mindenkit, akit a barrikádokon találtak, a falhoz állítottak és lelőtték. Tizenhétézer ember életébe került ez a harc. Utána 46.000 embert fogtak perbe; ezek közül 25-öt kivégeztek, tízezret deportáltak.

1871 aug. 31-én Thiersnek megadták a köztársasági elnöki címet. A kormány még 1871-ben 2 milliárd nemzeti kölcsönt bocsátott jegyzésre; ezt kétszeresen túljegyezték. 1872-ben 3 milliárd kölcsönkötvényt bocsátott ki a kormány, — ezt tizenháromszorosán túljegyezték. Kiderült, hogy Franciaország népe, bár az állam adóssága már 20 milliárd, még mindig nagyon gazdag. Kifizették a németeknek az 5 milliárd hadi kárpótlást.

Az 1873-i választáson 344 köztársaságít és 360 monarchistát választottak. Vissza is állították volna a királyságot, ha a Bourbon család két ága meg tudott volna egyezni.

Mac-Mahon tábornagy lett a köztársaság elnöke; az ő idejében szervezték meg a szenátust. Utána 1879-ben Grévy következett; a parlament és a kormány visszaköltözött Párizsba. A következő elnököt, Carnot-t 1894-ben megölte egy kommunista. 1896-ban kötötték meg a francia-orosz szövetséget Pétervárott. 1899-ben a parlamentben többségre jutottak a radikális pártok, 1900-ban szétválasztották az államot az egyháztól s az egyházi vagyont elkobozták.

88. AZ OLASZ EGYSÉG — A VATIKÁNI ZSINAT

Az olasz egység megteremtését nagyon elősegítette a bécsi kormány rövidlátó politikája. Ausztria mely nem volt tájékoztatva Franciaország magatartásáról, 1859 tavaszán ultimátumot intézett a torinói kormányhoz, hogy hadseregét csökkentse le a békelétszámra. Napoleon erre május 3-án Piémont védelmére hadat üzent Ausztriának és *százezer* főnyi sereget küldött Piemontba. Ausztriának csak 110.000 embere volt Lombardiában; nagy vereséget szenvedett Magentánál- és kiűrtette Milánót. A toscanai, parmai, modenai és romagnai (pápai) seregek cserbenhagyták Ausztriát. Erre I. Ferenc József 220.000 embert vezetett az olaszok és franciák ellen, de őt is megverték Solferinonál. Villafrancaban kötöttek békét: Ausztria megtartotta Velencét, de Lombardiát átengedte Napóleonnak, aki viszont odaadta Sardinia és Piémont királyának, II. Viktor Emanuelnek.

A következő, 1860-ik évben Toscana, Modena, Parma és Romagna népszavazással csatlakozott a sardiniai-piemonti királysághoz, Savoya és Nizza pedig szintén népszavazással Franciaországhoz. Ugyanakkor Siciliában a felkelők meghívták felszabadításukra Garibaldit, aki ezer emberrel partra szállott Marsalánál. Sicilia egész népe csatlakozott hozzá s a sziget birtokbavétele után Garibaldi diadalmenetben vonult be Nápolyba. Sicilia és Nápoly királya (Bourbon) II. Ferenc Gaeta várába menekült. Nápoly és Sicilia, valamint az Egyházi Állam két tartománya, Umbria és a Marche népszavazással csatlakozott a sardiniai-piemonti királysághoz. A piemonti kormány Torinóból Firenzébe költözött.

A königraetzi vereség után Ausztria Velencét is átengedte (1866-ban) Napóleonnak, aki ezt is átengedte II. Viktor Emánuel királynak. Már a békekötés után történt, hogy az olasz hajóraj, mely nem értesült még a békéről, Lissa szigeténél megtámadta

rancsnoka fényes győzelmet aratott: két olasz páncélost megrohanással elsüllyesztett.

IX. Pius pápa nagyon bízott benne, hogy Rómát a franciák mindenesetre meg fogják védeni. 1869-re a Vatikánba egyetemes zsinatot hívott össze, mely újra kimondotta a Szeplőtelen Fogantatás dogmáját s hittétellé tette a pápa csalhatatlanságát »a hit és erkölcs dolgaiban, mikor *ex cathedra* nyilatkozik«.

A német-francia háború kitörésekor a franciák kivonultak Rómából. A franciák sedani veresége után az olaszok felszólították a pápát Róma átadására. IX. Pius azt felelte, hogy csak az erőszaknak enged. Erre az olaszok egy ágyúlövessel rést nyitottak a Porta Pian, s a pápa elrendelte, hogy csapatai tegyék le a fegyvert. E naptól kezdve (1870 szept. 20) Itália egységes állam, melynek fővárosa Róma. Az új, olasz királyság biztosította a pápa szuverenitását és 3,250.000 líra évdíjat szavazott meg a pápának, aki azonban soha nem vette fel ezt a pénzt, a »Vatikán foglyának« nyilvánította magát s Itália királyát továbbra is csak »Piémont királyának« nevezte.

Az olasz nacionalisták még nem tartották befejezettnek a nemzeti egyesülés nagy művét; a »meg nem váltott Itália« (*Italia irredenta*) pártja nem feledte, hogy idegen uralom alatt maradtak az olaszok Tirolban, Görzben, Gradiscában, Istriában, Dalmáciában, Savoyában, Nizzában, Corsica szigetén és Máltában. A világháború után megszerezték Tirol olasz részét, Görzöt, Gradiscát, Istriát, Fiumét, Cherso Lussin és Lissa szigetét és Zára városát, s ezzel az irredenta mozgalom elcsöndesedett.

89. A NÉMET KULTÚRHARC

Az új német császárság legelőször saját alattvalóinak egy részével, a katolikusokkal keveredett súlyos bonyodalmakba.

A katolikus párt elnöke, a hannoveri származású Windhorst ellenezte a hannoveri királyságnak Porosz-

országához csatolását. Fokozta az izgalmat Bismarck állásfoglalása a vatikáni zsinat határozatai ellen. Akadtak egyetemi tanárok, akik az egyháztól elszakadva, ó-katolikus felekezetet alapítottak, s ezeket Bismarck továbbra is meghagyta állásukban. Bismarck egymásután szavaztatta meg az egyházellenes törvényeket: az iskolákban megszüntette az egyházi felügyeletet, a szószékről elhangzott »sértésekre« súlyos büntetéseket szabott ki, stb. A nemzeti-liberális párt támogatta Bismarckot a katolikusok elleni »kultúr-harcban.« Az idegen származású jezsuitákat kiűzték Németországból; beleavatkoztak a papok nevelésébe és képezésébe és behozták a polgári házasságot, az állami anyakönyvvel. Néhány püspököt le is tartoztattak. Miután mindezek az intézkedések csak növelték a katolikusok ellenállását, a kultúr-harc azzal ért véget, hogy Bismarck a polgári házasság kivételével minden egyházellenes intézkedését visszavonta.

I. Vilmos császár 1888-ban, 91 éves korában meghalt. Fia III. Frigyes követte, aki azonban gégerákban 3 hónap múlva meghalt. Még 1888-ban az akkor 29 éves II. Vilmos került a trónra, aki rendkívül mozgékony ember volt, rajongott a hadseregért és tengerészetért s nem igen hallgatott Bismarck herceg tanácsaira. *1890-ben fel is szólította* Bismarckot, hogy adja be lemondását. Egy öreg tábornok, Caprivi, 1894-ben pedig az akkor már 75 éves Hohenlohe herceg lett kancellár. 1901-ben Bülow, 1909-ben pedig Bethmann-Hollweg került a kormány élére.

Bismarck a »szövetségi politika« híve volt. 1872-ben létrehozta a három császár (német, osztrák, orosz) szövetségét; 1879-ben szövetséget kötött az osztrák-magyar monarchiával; 1882-ben ehhez Olaszország is csatlakozott; az egész világ tudott a német-osztrák-magyar-olasz »hármasszövetségről«, melynek sokkaj nagyobb volt a híre, mint a jelentősége; a világháború kitörésekor kiderült, hogy a hármasszövetség Olaszországot már nem is kötelezi semmire.

90. A SZERB FEJEDELEMSÉG

Szerbia török pasalik volt még a XIX. század elején is. Ennek a századnak első éveiben a janicsárok nagyon kíméletlenül fosztogatták a népet, mely felázadt és egy Kara Györgye nevű embert, ki valaha altiszt volt az osztrák hadseregben, fejedelemmé kiáltottak ki. 1812-ben a törökök leverték ezt a felkelést; a belgrádi pasa 38 szerbet karóba húzatott, 114-et pedig felakasztatott. Kara Györgye Szlavóniába menekült.

Pár év múlva egy Milos nevű sertéskereskedő, kit az anyja első férje után Obrenovicsnak is neveztek, szintén felkelést támasztott, és oly sikerrel harcolt a törökök ellen, hogy 1820-ban a szultántól megkapta »a belgrádi pasalik szerbjeinek fejedelme« címet. Kara Györgyét, ki hazatért Szerbiába, Milos megölette.

1830-ban a cár közbenjárására a szultán autonómiát adott Szerbiának: a fejedelem adót szedhetett, katonaságot tarthatott, de a szultánnak adót fizetett, és török helyőrség volt Belgrádban. Milos az uralkodás mellett a sertéskereskedelmet is tovább folytatta, sőt ebből monopóliumot csinált. Emiatt a szerbek fölkeltek ellene és 1839-ben lemondásra kényszerítették. Egyik fia, aki átvette tőle a fejedelemséget, hamarosan meghalt, másik fiát pedig elűzték, és Kara Györgye unokáját, Karagyorgyevics Sándort választották meg fejedelemnek, Ausztria segítségével. A szerbek azonban elégedetlenek voltak vele, mert nagyon jó viszonyban volt Belgrádban úgy a pasával, mint az osztrák konzullal. 1858-ban tehát lemondatták, és visszahívták fejedelemnek az öreg Obrenovics Milost, kit tizenkilenc évvel előbb lemondásra kényszerítettek. Milos 1860-ban meghalt s utána fia, Mihály következett, mint »örökös fejedelem«. Azonban csak nyolc évig tartott az uralma, mert 1868-ban Belgrád mellett a Topcsider parkban meggyilkolták. Karagyorgyevics Sándort gyanúsították a gyilkosság értelmi szerzőségével, ki Magyarországra menekült s az aradmegyei Bokszezen postamesteri állást kapott. Karagyorgyevics Sándor, kit a magyar bíróság felmentett a fejedelemgyilkosságban

való részvétel vádja alól, apja volt. Karagyorgyevics Péternek, ki az Obrenovics család kiirtása után, 1903-ban a szerb királyi trónra került.

Szerbiában Obrenovics Mihály megöletése után unokaöccse, Milán lett a fejedelem 1868-ban, amikor még kiskorú volt. A politikában az osztrák-magyar monarchiához húzott s ezért, valamint az államadóság rohamos növekedése miatt nagyon népszerűtlenné vált. Rontotta helyzetét az 1885 évi szerencsétlen bulgáriai hadjárat is. 1888-ban elvált a feleségétől, Kecskó Natáliától, (egy orosz ezredes leányától,) és miután emiatt az egyháza is ellene fordult, fia, a 12 éves Sándor javára lemondott és Párizsba költözött. 1894-ben azonban hazatért, a sereg fővezére lett és néhány évig fia nevében ő kormányozott. Sándor 1900-ban vette át a hatalmat, ő is nagyon népszerűtlen lett, különösen amikor egy nála jóval idősebb özvegy nőt vett feleségül. 1903 jún. 11-én feleségével együtt meggyilkolták, s a Karagyorgyevics családot Genfből hazahívták. Péter királyt még abban a hónapban meg is koronázták Belgrádban.

91. ROMÁN FEJEDELEMSÉG

Az Al-Dunától északra a román népet két tartományban kormányozták a törökök; Oláhországnak Bukarest, Moldvának Jassy volt a fővárosa. Mind a két tartománynak a szultán adott fejedelmet (hospodárt.) A XVIIil. század folyamán mindig a konstantinápolyi görög negyedből, a Fanarból való görögöt (fanariotát) küldtek fejedelemnek mindakét tartományba.

Nagyon szegény országok voltak ezek; csak a bojároknek voltak földjeik, melyeket a parasztok robotban műveltek meg. A parasztok igen nyomorúságos viszonyok között éltek, míg a bojárok Bukarestben fényűző életmódot folytattak s a francia nyelvnek, kultúrának és divatnak hódoltak.

Az orosz-török háborúk alatt mindakét fejedelem-ség nagyon sokat szenvedett.

Az 1856-i párizsi kongresszuson III. Napoleon

a két fejedelemséget egyesíteni akarta, de ezt Törökország, Anglia és Ausztria ellenezte. Mindakét fejedelemség külön fejedelmet és külön nemzetgyűlést kapott, de mindakettő adót fizetett a szultánnak. 1858-ban bizonyos közös ügyek intézésére nézve megegyeztek s ettől kezdve mint Egyesült Fejedelemségek szerepeltek. Miután mindakét tartomány Cuza Sándor moldvai bojár választotta fejedelemnek, 1861-ben a két tartományt és a két nemzetgyűlést is egyesítették. 1864-ben Cuza felszabadította a jobbágyságot s 400.000 családot juttatott földhöz.

A hadsereg azonban nem szerette a fejedelmet, s egy éjszaka a tisztek küldöttsége lemondásra kényszerítette. 1866-ban Hohenzollern Károly herceget, ki III. Napóleonnal is rokonságban volt s a Hohenzollern család nem-uralkodó katolikus ágához tartozott, fejedelemmé választották. Miután a szultán a választáshoz hozzájárult, az új fejedelem részben belga, részben porosz mintára új alkotmányt adott Romániának, míg a közigazgatást francia mintára rendezték be,

92. ANGLIA A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A gabonavám eltörlése után a liberálisok húsz évig kormányozták Angliát. Legkiválóbb emberük e korban Lord Palmerston, több ízben külügyminiszter, 1859—65. miniszterelnök. Minden országban pártolta a szabadságmozgalmakat az abszolutizmussal szemben; Kossuth és a magyar emigránsok 1849 után sokat köszönhettek neki.

A XIX. század közepén rendkívüli arányokban fejlődött a szövő-, vas-, acél- és gépipar; a munkásosztály jelentősége nagyon megnövekedett. Ennek megfelelően 1867-ben reformálták a választójogot; ez a reform 1,000.000 új, jobbára munkás-választót jelentett.

1870-ben Gladstone liberális kormánya az 5—12 éves korban levőknek kötelezővé tette a népoktatást. Megszüntették azt a rendszert, hogy a nyugalomba-

vonuló katonatiszt állását utódának eladhatta. 1872-ben titkossá tették a szavazást. Egy évvel előbb elismerték a munkás-szakszervezeteknek azt a jogát, hogy a bíróságtól kérjenek védelmet. Miután azonban a sztrájkra való felhívást szigorúan büntették, az 1874 évi választáson a munkások cserben hagyták a liberálisokat és a konzervatív Disraelit juttatták kormányra. Disraeli, kiáltotta ki Viktória királynőt India császárnőjének; ő viszont a Lord Beaconsfield nevet és rangot kapta. Az 1880-i választásokon szerepelt először Joe Chamberlain birminghami gyáros, aki később az unionista-imperialista politika kezdeményezője lett.

Anglia legnagyobb problémája egyelőre az ír kérdés volt. A fenian-ek titkos társulata Írországban sok zavargást okozott. Gladstone 1867-ben elismerte, hogy az ír reform »méltányos és szükséges«. 1870-ben engedték az ír katolikusoktól az anglikán egyháznak járó tizedet, sőt a katolikusokat némi segélyben részesítették. Ugyanakkor törvénybe iktatták, hogy a földbérlet megszűnte után a volt bérlő befektetéseinek megtérítését követelheti. Az írek azonban már önkormányzatot (home rule) követeltek. Vezérük 1875 óta a protestáns Parnell, ki arra számítván, hogy a körülbelül egyenlő erejű liberálisok és konzervatívok közül az jut kormányra, akit a 80 ír képviselő támogat, reformokat csikart ki az írek javára; 1877-ben azzal ért el engedményeket, hogy igen hosszú beszédekkel és szavaztatásokkal megakadályozta a parlament nyugodt munkájának folytatását. (Ez volt az első nagy obstrukció.) Az angol birtokosok földbér-emelése ellen megszervezte az íreket: ha egy írt, aki nem bírt fizetni, kitétek a bérletből, — minden ír megvetette azt, aki utána ugyanabba a bérletbe belement; miután társadalmi megvetés és kiközösítés eszközét legelőször egy Boycot nevű gazdatiszttal szemben alkalmazták, az íly eljárásnak ma világszerte »bojkotálás« a neve.

1886-ban Gladstone az íreknek megígérte az önkormányzatot; ekkor alapította meg Chamberlain az unionista pártot, Gladstone ellen, azon az elvi alapon, hogy a brit birodalom részeinek összetartozását meg kell erősíteni. Az 1886. választáson ez az irány a kon-

zervatívékhez csatlakozva győzött és Lord Salisbury juttatta kormányra.

1888-ban Parnellt kompromittálta egy válóper; az ír papság ellene fordult, az írek két pártra szakadtak s parlamenti jelentőségüket elvesztették.

A kilencvenes években már a szociális kérdés nyomult előtérbe. Chamberlain igyekezett elejét venni a kérdés elmérgesedésének s a közigazgatás némi reformjával lehetővé tette a községi üzemek létesítését; a »községi szocializmusnak« ő az atyja. Az angol munkásság nem politikai, hanem anyagi célokat tűzött maga elé: már 1894-ben programja volt a »termelési eszközök államosítása« és a 8 órás munkaidő. Bár a »független munkáspárt« jogilag már létezett, a parlamentben még csak 2 képviselője volt.

1895-ben Chamberlain gyarmatügyi miniszter lett. Ettől kezdve a konzervatív párt programja: »a minél nagyobb birodalom.« Az imperializmus hozta létre a szudáni háborút, mely óriási terület meghódításával végződött 1898-ban s a búr-angol háborút, melynek végén, 1901-ben Oranje és Transvaal köztársaságokat bekebeleztek a brit birodalomba.

93. OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ — A BERLINI KONGRESSZUS

A német-francia háború egyik következménye volt, hogy Oroszország a nagyhatalmakat Londonba konferenciára hívta össze, mely visszaadta az oroszoknak azt a jogot, hogy hajórajt tarthassanak a Fekete tengeren. Ettől kezdve az oroszok fokozott figyelmet szenteltek a Balkánnak.

Hercegovina népe az oroszok biztatására felkeit a törökök ellen. A szultán ki is vont a csapatait Hercegovinából.

1876 májusban a törökök megölték Szalonikiban a francia és a német konzult. Ugyanakkor a bolgárok felkeltek a törökök ellen, akik a basibozukok rablócsapatát eresztették rájuk; ezek 25.000 bolgárt lemészároltak. A »bulgáriai kegyetlenségek« Európában

nagy felháborodást keltettek, különösen Angliában. Az »ifjú törökök« pártja lemondatta Abdul Aziz szultánt, aki 2 nap múlva »meghalt.« Unokaöccse, Murád lett szultán, aki csakhamar megőrült, s tőle testvére, II. Abdul Hamid vette át az uralmat. (1876.) A szerbek hadat üzentek neki, s 1876 júl. 1-én bevonultak Bulgáriába. Erre a törökök elfoglalták az egész Szerbiát, de innen az oroszok kiharcolták őket.

1877-ben az oroszok hadat üzentek a törököknek; negyedmillió orosz átkelt Románián és elfoglalta Bulgáriát a Balkánig; csak Plevnában álltak ellen a törökök hősiesen, de 1877 dec. feladták ezt a várat is. Az oroszok a nagy hóban átkeltek a Sipka-szoroson és Drinápolyig értek. A Fekete tenger partján, San Stefanóban a törökök sietve békét kötöttek 1878 márc. 3-án. A szultán lemondott Romániáról, Szerbiáról és Montenegróról; ezek független államok lettek, Bulgária pedig autonóm, de a szultánnak adót fizető fejedelemség, melyhez hozzátartozik Macedonia is. Az angolok hajórajt küldtek Konstantinápolyba és védelmet ígértek a szultánnak, aki ezért megengedte nekik, hogy Cyprus szigetét megszállhassák.

1878 júniusban összeült a nagyhatalmak berlini kongresszusa, melynek határozatából Románia, Szerbia és Montenegro független állam lett; Oroszország megkapta a Duna torkolatánál az északi ágat; Macedonia a töröké maradt, Bulgária északi fele a töröknek adófizető fejedelemség, déli fele pedig Kelet-Rumélia név alatt autonóm tartomány lett, a szultán által kinevezett keresztény kormányzóval. Bosznia és Hercegovina továbbra is a török birodalom része maradt, de osztrák-magyar katonai megszállás és kormányzás alatt. Montenegro kapott egy kis tengerpartot Antivarinál, a görögök megkapták Thessalia és Epirus egy részét, Románia független királyság lett és megkapta Dobrudzsát.

Az osztrák-magyar hadsereg eleinte nem talált ellenállásra Boszniában, de a bosnyákok csakhamar fegyvert fogtak és 200.000 katona kellett a leverésükre. 1882-ben a hadikötelezettség bevezetése miatt ismét fellázadtak. 75.000 katona leverte őket. A katonai kormányzó mellé polgári adlátust adtak. A közös pénzügy-

miniszter volt a kormányzat irányítója. Az osztrák-magyar monarchia az addig csak megszállott Boszniát és Hercegovinát 1908-ban bekebelezte.

94. BULGÁRIA FELSZABADULÁSA

Bulgária a török uralom alól való felszabadulását az oroszoknak köszönhette. Előbb az egyházuk szabaddult fel. A szultánok mindig görög püspököket küldtek nekik, míg végül a cár támogatásával függetlenítették g. kel. nemzeti egyházukat. Ezért a konstantinápolyi görög pátriárka ki is közösi tette őket.

A berlini kongresszus után az oroszok hívták össze a nemzetgyűlést, mely Battenberg Sándor herceget választotta fejedelemmé. Sándor már 1881-ben fel függesztette az alkotmányt s az orosz katonaságra támaszkodva kormányozott. 1885-ben a cár megkérdezése nélkül kikiáltatta magát »a két Bulgária fejedelemének« és seregével bevonult Kelet-Ruméliába. A szerb király, Milán úgy vélte, hogy ez felbontja a balkáni egyensúlyt s háborút kezdett a bolgárokkal, akik azonban megverték és bevonultak Nisbe. A bécsi kormány kikényszerítette a békekötést, Szerbia megmentésével, a szultán pedig kinevezte Sándor fejedelmet Kelet-Rumélia kormányzójává.

A bolgár tisztek összeesküdtek Sándor ellen és egy éjjel eltávolították Bulgáriából. Koburg Ferdinánd herceget, a szombathelyi huszárezred főhadnagyát választották meg fejedelemmé, az osztrák-magyar monarchia és Anglia támogatásával. Az új fejedelem Lujza pármái hercegnőt, (Zita királyné nővérét) vette nőül, (Boris bolgár király és Ottó elsőfokon unokatestvér.) Nyolc évig a nemzeti párti Sztambulov állott a kormány élén, ki Szófiát modern várossá fejlesztette. Sztambulov 1894-ben megbukott; 1895-ben megölték. Ferdinánd politikájában az oroszokhoz közeledett, s 1896-ban hozzájárult, hogy fiai görög-keletiek legyenek; ezért mintegy 20 évig ki is volt közösi tve a katolikus egyházból. 1913-ban felvette a királyi (helyesebben: cári) címet.

95. ÚJ DINASZTIA GÖRÖGORSZÁGBAN

Görögországban a katonaság által rendezett forradalom 1862-ben megbuktatta Ottó királyt. György dán herceget választották királynak. Az angolok annyira pártolták, hogy helyzetének erősítésére átengedték a görögöknek az Ioni szigeteket, melyeket 1815 óta megszállva tartottak.

1864-ben új alkotmányt csináltak, egy kamarás parlamenttel. Azóta szenvedélyes pártviszályok vannak Görögországban, aminek az az oka, hogy aránytalanul sok a diplomás ember s hivatalhoz jutni nagyon nehéz.

1897-ben terjeszkedni kívántak s megtámadták a törököket, de ezek erősebbek voltak és megszállták Thessaliát. A hatalmak a görögöket pártolták és kényszerítették a szultánt, hogy Krétából vigye el a törököket és a szigetnek adjon autonómiát, a görög király fiának kormányzása alatt.

A második balkáni háború után (1913) a bukaresti békekötés révén megkapták a görögök Epirust és Macedonia déli harmadát; országuk 65.000 km²-ről 110.000 km²-re nőtt, 4.6 millió lakossal.

96. BELGIUM ÉS HOLLANDIA SZÉTVÁLÁSA

A bécsi kongresszus Belgiumot és Németalföldet egy királysággá egyesítette. Az orániai házból való I. Vilmos lett király, akinek Hága volt a fővárosa. A két ország egyesítése szerencsétlen dolog volt. A két-harmadrészben protestáns hollandiak állattenyésztők voltak és tengerészek; a belgák mind katolikusok és iparosok. Az északi belgák ugyan flamand nyelven beszéltek, de a belga és hollandi lelkileg nagyon különbözött egymástól. A király és kormánya a hollandiakat pártolta; 1830-ban 1967 tiszt közül csak 288, a belügyminisztérium 117 hivatalnoka közül csak 11 volt belga. A hivatalokban kötelezővé tették a hollandi

nyelvet. 1830 aug. 25-én zavargás tört ki Brüsszelben aug. 27-én már polgárőrséget szerveztek; a belga katonaság a felkelőkhöz pártolt és ideiglenes kormány alakult, mely okt. 4-én kimondta az elválást Hollandiától. 1831 aug. a hollandi hadsereg betört Belgiumba és megverte a belgákat, akiknek segítségére siettek a franciák és kiszorították a hollandiakat. A belgák Lipót coburgi herceget választották királynak. Halála után, 1865-ben II. Lipót következett a trónon, ki a belga Congo vidékből »független államot« létesített, külön kormánnyal.

II. Lipót, ki 1909-ben halt meg végrendeletében Congot Belgiumra hagyta. Albert király uralkodott a világháború alatt; a németek csaknem az egész Belgiumot megszállták; az ország déli sarkán, Flandriában dúltak a leghevesebb harcok. A háború után Belgium megkapta a németektől elfoglalt területből Eupent és Malmedyt s a németek keletafrikai gyarmatából Ruandát és Urundit. Albert király 1934 febr. 17-én egy szikláról hegymászás közben lezuhant és meghalt. Fiának III. Lipót királynak felesége, Astrid királyné 1935 aug. autószerencsétlenségnek esett áldozatul.

97. GYARMATPOLITIKA — IMPERIALIZMUS

A spanyolok számára, kik legelőször vetették meg lábukat az új világrészben, s a portugálok számára, kik legelőször hajózták körül Afrikát és legelőször szereztek területet Indiában, az új birtok egyszerűen kizsákmányolandó terület volt, a katonai kiadásokon kívül minden befektetés nélkül és minden munka szándéka nélkül. Mexico és Peru csak annyit ért, amennyi aranyat, ezüstöt és egyéb értéktárgyat el lehetett belőle hozni. Ezek nem gyarmatosító nemzetek.

A franciák voltak az első gyarmatosítók; a XVI. században a hugenottákat Braziliába, majd Floridába szállították, ahol elpusztultak. Champlain 1609-ben megalapította Canadában Quebec városát; ezt követte a többi kanadai francia gyarmat.

Gazdaságpolitikai szerepet a gyarmatoknak XIV. Lajos nagy minisztere, Colbert tulajdonított, ki megteremtette a francia tengerészetet. Colbert támogatásával egy francia társaság óriási birtokot szerzett Kelet-Indiában, 1674-ben. A hétéves háború azonban a franciák figyelmét és erejét elvonta Ázsiától s Indiában nem maradt egyéb birtokuk, mint Pondichery és környéke, mintegy 280.000 lakossal.

Az angolok hamar szemet vetettek a spanyolok amerikai birtokaira; ismerték azoknak gazdagságát, de a gyarmatosítással való bajlódásnál egyszerűbbnek tartották az új világból jövő spanyol hajókat kifosztani. Kalózaik közül leghíresebb volt Francis Drake, ki részben az állam számlájára dolgozott. Az angol lobogót ő vitte először a Csendes-óceánra. Volt rá eset, hogy egyetlen spanyol hajóról három millió dollár értékű aranyat és ezüstöt »szerzett.« Az angol királynőtől lovagi címet kapott.

Az első angol gyarmatot a Chesapeake öbölben Walter Raleigh alapította, s a királyné tiszteletére, (miután Erzsébetnek nem volt férje) Virginiának nevezte el. Ez egyelőre jelentéktelen gyarmat volt, — akár a portugáloké Elő-India partján, Goa városában.

A szó mai értelmében vett gyarmatosítást az angolok és a hollandok kezdték. Az angolok már Erzsébet idejében, a hollandok 1602-ben Keletindiai Társaságot alapítottak, azzal a rendeltetéssel, hogy iparuk és kereskedelmük számára anyagot és árut szerezzenek. Mindkét társaság hatalmas országnak beillő nagy területeket szerzett, az angol Indiában, a holland Java és Sumatra szigetén. A hollandok, kik 1628-ban felfedezték az új világrészt, Ausztráliát, főként ipari termékeik számára kerestek piacot, mert Európa örökös háborúi miatt válságba jutott a termelésük. Az iparban a XVI. századra esik az a nagy irányváltás, hogy az iparos ezentúl már nem csak megrendelésre, hanem raktárra is dolgozott. Megszületett a nagyüzem, a gyár-
ipar, melynek piacokat kellett teremteni.

Angliában a polgárháborúk befejezése után, I Jakab korában egyszerre ijesztően nagyranőtt a munka-

nélküliség. Bár az ország lakossága alig érte el a négy milliót, meg voltak róla győződve, hogy az ország túlsúfolt. Társaságok alakultak a munkanélküliek Amerikába szállítására s ezek az otthon felesleges emberek alapították meg Új-Anglia gyarmatait. A vallási türelmetlenség és a munkanélküliségből keletkezett nyomor volt Canada és a mai Egyesült Államok gyarmatosításának alap-oka.

A XVII. századtól kezdve az ipari és kereskedelmi kérdések rendkívül befolyásolják az államok politikáját. Eddig a vámok a királyok jövedelmei, kik a hadsereg és a közigazgatás költségeire használják fel. XIV. Lajos minisztere, Colbert az első, kinek kezében a vám politikai eszköz, — kizárja más államok ipari termékeit, hogy saját országának iparát fejleszthesse. Egyszerre nagyon fontossá válik az árukivitel, melynek célja az, hogy az állam minél több aranyat és ezüstöt szerezhesen. E cél érdekében fokozzák a termelést, javítják a szállítást, utakat, kikötőket, csatornákat építenek, sőt egyes cégeknek kiváltságokat adnak, hogy gazdagodhassanak, mert minél gazdagabbak, annál könnyebben adózhatnak. A Colbert politikáját követő államok bevételei rohamosan növekednek. Kezd átalakulni a földművelés is: sok országban az ingyenes jobbágymunka helyébe lép a fizetett munkaerő. Colbert csinálta az első állami költségvetést.

Az angolok 1650-ben Indiában kereskedelmi szabadságot kaptak az akkor India nagy része felett uralkodó mohamedán fejedelemtől, a Nagy Mogultól. 1690-ben alapították az angolok Calcuttát. A XV. század első felében a francia társaság volt fölényben, 1754-től kezdve az angol. A Brit Keletindiai Társaság tulajdonképpen részvénytársaság volt, de Anglia hadsereggel is támogatta. Számos háborút viseltek az angolok Indiáért, míg végül az egész félsziget hatalmukba került. 1858-ban a társasági forma megszűnt, India az angol korona birtoka lett. Viktória királynőt 1876-ban India császárává nyilvánították. Az egész India ma részint közvetlenül, részint közvetve angol uralom alatt van. Brit-India alatt azt a területet értik, ahol az angol jog van érvényben. Az Indiai Államok-

ban ezeknek saját törvényei érvényesek, de az egész kormányzást ellenőrzik az angolok, s az ú. n. független államok, mint pl. Nepal, a politikában kötelesek az angolokhoz alkalmazkodni és a külügyekben az angol kormány képviseli őket. Az indiai helyi kormányzat feje a király által kinevezett alkirály-főkormányzó, míg a birodalmi kormányban Indiát az »indiai államtitkárság« képviseli. 1921 óta Indiának két kamarából álló parlamentje is van. Az alkirály 6 minisztere közül 2 hindu.

A napóleoni háborúk alatt az angolok elvették a hollandiaktól Dél-Afrikában a Fokföldet, melynek hollandi »paraszt« (boer, búr) lakói, akiket ma africandereknek hívnak, 1835-ben Natalba húzódtak. 1840-ben ezt is elvették tőlük az angolok. A búrok még feljebb húzódtak s Oranje és Transvaal név alatt két független köztársaságot alapítottak. Azóta, hogy 1869-ben felfedezték a gyémántbányákat Kimberleyben, s 1886-ban az aranybányákat Johannesburgban, ennek a vidéknek a jelentősége nagyon megnövekedett. Anglia 4 évi harc után, mely hatodfél milliárdba került, 1902-ben bekebelezte a birodalomba a búr köztársaságokat. A Zambezi vidékét az angoloknak Cecil Rhodes gyémántbányász szerezte meg, róla nevezik ezt a tartományt Rhodesiának.

A Basuto-földet 1884, Becsuanát 1885-ben, a Swazi-földet 1903-ban szerezték az angolok.

Fokföld, Natal, Transvaal és Oranje 1910 óta a Délafrikai Unióban van egyesítve. 1914-ben több afrikai gyarmatot Nigéria néven egyesítettek az angolok. Az Aranypartot 1871-ben szerezték a portugáloktól. Sierra Leonet egy néger királytól vették meg 1788-ban.

A suezai csatorna megnyitása természetesen Egyiptomra terelte az angolok figyelmét. Ali pasa második fia, Szaid, 1854-től 1863-ig uralkodott; ez jó barátja volt a kairói francia konzulnak, Lesseps Ferdinándnak, ki részvénytársaságot alapított az Ázsiát Afrikával összekötő földszáv átvágására. Szaid halála után utóda, Izmail, már angol befolyás alatt volt; az ő idejében nyílt meg a csatorna 1869-ben. Izmail a szul-

tannak fizetett adót 9 millióról 17 millióra emelte s ezért megkapta a *khédive* címet. (Kiejtése: khidiv; perzsa szó, »uralkodóit jelent.) Izmail építette Kairó modern városrészét. Az angolok építették az alexandria-kairói vasutat. Mikor a khédive csődbe került, az angolok megvették tőle 176.602 suezai csatorna-részvényt. Egyiptom angol-francia ellenőrzés alá került 1882-ben az arabok Alexandriában megölték néhány keresztényt. Arabi pasa fellázadt az európaiak ellen. Az angolok levertek s megszállták Egyiptomot. A khartumi helyőrség parancsnokát, Gordon ezredest 1885-ben megölte az ú. n. dervis-hadsereg, melyet »az örült mádi« vezetett. Ennek fővárosát, Omdurmant 1898-ban elfoglalta Kitchener s az angolok megszállták az egész Szudánt, mely azóta Egyiptom és Anglia közös birtoka.

Canadát 1763-ban engedték át a franciák az angoloknak; még senki sem sejtette akkor, hogy ez valaha búzatermő ország lesz. Vancouvert 1846-ban, Brit-Columbiát 1858-ban annekálták az angolok. Brit-Guianát az angolok 1796-ban vették el a hollandiaktól. Jamaicát 1655-ben az angolok elvették a spanyoloktól, s a jamaicai erdőirtók ugyanakkoriban egyszerűen birtokba vették Brit-Hondurast. Trinidad szigetét 1797-ben szállták meg.

Alger névleg a török birodalomhoz tartozott 1830-ig. Partlakói veszedelmes tengeri rablók voltak, éppenúgy, mint a tunisiak. A fejedelem rangja Tunisban *bej*, Algerban *dej* volt. 1827-ben az algeri dej valami vita közben légycsapóval ráütött a francia konzul fejére. A francia hajóraj 3 évig ostromzár alatt tartotta Alger városát. 1830-ban 37.000 francia szállott partra s elfoglalta Alger, Oran és Bone kikötővárosokat. 1834-ben a benszülött kabilokból francia katonaságot szerveztek, melyet az első törzsről *zuáu-nak* neveztek el. Abd-el-Kader arab felkelését 15 évi harc után verték le 1847-ben. A hegyi kabilokkal 1857-ig kellett harcolni. 1870-ben vették birtokba a franciák a Szahara északi részét. Algert a negyvenes évektől kezdve európaiakkal is gyarmatosították. Tunis városát 1881-ben szállták meg a franciák, Tunisban

a bej nevében a franciák kormányoznak, bár csak 48.000 francia lakik az egész országban és 112.000 olasz.

Marokkót 1904-ben szabad zsákmányként az angolok engedték át a franciáknak, annak fejében, hogy a franciák nem követelték többé az angolok kivonulását Egyiptomból.

Livingstone skót hittérítő 1849—1873 közt négy felfedező utat tett Afrikában; eljutott a Tanganyikáig, ott is halt meg. Az amerikai Stanley újságíró, ki az eltűnt Livingstonet Afrika közepén megtalálta 1871-ben, a belgák megbízásából végigjárta a Congo vidéket, ő a belgák foglalását készítette elő, Cameron tengerésztiszt az angolokét.

A Senegal mentén a franciák 1815-től folyton terjeszkedtek Afrika belseje felé. 1894-ben elérték Timbuktuig, 1898-ban a Csád tóig. Azután megszállták Dahomeyt és Gabont.

Réunion szigetét az Indiai óceánban már a XVIII. században elfoglalták, Madagascart azonban csak a múlt század kilencvenes éveinek közepén; ez utóbbi hódító hadjáratban csak 70 francia esett el, de 7000 halt meg a trópusi betegségekben.

Indo-Chine név alatt együtt kormányoznak a franciák ma egy óriási gyarmatot, mely a következő keletázsiai országokból áll: Cochinchina, Annám, Kambodzsa, Tonking, Laos és Kvang-Csau-Van. Cochinchinát 1862-ben, Annamot 1884-ben, Kambodzsát 1863-ban, Tonkingot 1844-ben, a Laos területet 1893-ban, Kvang-Csau-Vant pedig 1900-ban szerezték a franciák.

Az Antillákon Guadeloupet 1634-ben, Martinique-ot 1635-ben szállták meg a franciák. A francia Guiana (fővárosa Cayenne) 1854 óta a súlyosabb bűntettek deportáló helye,

A csendesóceáni francia birtokok nagy részét 1903-ban egy igazgatás alá vonták össze; a kormányzat székhelye Papeete, Tahiti szigetén.

A hollandok még 1602-ben alapították a Kelet-indiai Társaságot, mely elfoglalta és 200 évig kormányozta Java szigetét. Ma Holland-India néven politikailag egyesítve van Java, Madura, Sumatra, Borneo, Celebes, a Molukki szigetek, a Timor szigetcsoport,

s Bali és Lombok. Egy főkormányzót küld a javai autonómia élére a németalföldi államfő.

Holland-Nyugatindia Surinamból (Holland-Guianából) és Curacaoból áll. Surinamot a hollandok 1667-ben cserében kapták az angoloktól a mai New-York államért, melynek akkor Új-Németalföld volt a neve.

A németek is »magánúton« szerezték első gyarmataikat. Brémai kereskedők 1883-ban óriási területet vásároltak Dél-Afrika nyugati partján s kérésükre Bismarck ezt a területet a német birodalom védnöksége alá helyezte. Ugyanakkor a guineai partokon a hamburgi kereskedők vásároltak egész országokat a néger királyoktól. így jutott német szuverenitás alá Togo és Kamerun. Kelet-Afrikában a zanzibari szultántól szerzett óriási területet egy társaság, mely azt 1890-ben átadta a német birodalomnak. Új-Guinea német része is magántársaságé volt, mely 1884-ben német védnökség alá helyezkedett. 1899-ben ezt a területet annektálta a német birodalom. A Bismarck szigetcsoport is 1884-ben került német védnökség alá.

Az olasz királyság megalakulása után azonnal gyarmatot keresett. A Vörös tenger partján, Eritreában megvásárolta Aszab kikötőt s lassan terjeszkedett Eritreában, 1889-től kezdve igyekezett védnöksége alá venni Abessziniát, de 1896-ban Aduánál vereséget szenvedett Menelik császártól. Somalit e század elején szerezték az olaszok. Líbiából Tripoliszt az 1911—12-i olasz-török háború kezdetén foglalták el. 1926-ban Tripolisz és Cyrenaika olasz területéhez Egyiptom hozzáadta Jarabub vidékét. A világháború után az olaszok megkapták a »tizenkét egei szigetet«, melyek közül legfontosabb Rodus. 1935-36-ban elfoglalták Abessziniát.

98. SZOCIÁLIS ESZMÉK

A legújabb kor egyik vezéreszméje a szocializmus: az egyénnek olyan elhelyezkedése az emberi társadalomban, hogy erői és képességei érvényesülhessenek. Az erre vonatkozó eszmék lassan fejlődtek

ki, sőt még mindig fejlődésben vannak, mert aszerint, amint politikai vagy gazdasági szempontokból indulunk ki, más és más problémák tárulnak elénk.

Saint-Simon (1760—1825), kit a szocializmus atyjának tekintenek, még politikai szempontból vizsgálta az emberiség helyzetét, ő osztályozta először az emberiséget dolgozókra és nem-dolgozókra; szerinte a haladás abban áll, hogy a dolgozók lépnek a nem-dolgozók helyébe. Minden hatalmat, a törvényhozással együtt, a tudós és bölcs emberekre s a legjobb dolgozókra kellene bízni.

Babeuf a francia forradalom idején a vagyonszövetséget hirdette társadalom ideáljának, ő volt az első elméleti kommunista. A konvent rémuralma alatt kivégezték.

Fourier (1772—1835) tisztán gazdasági kérdésnek tekintette a szocializmust; ő az embereket falanxokba (falanszter) osztotta volna be, 1620 emberből álló csoportokban s a közös munka közös eredményét felosztotta volna közöttük.

Owen angol gyáros (1771—1858) a túltermelésben látta a gazdasági válságnak és a szegénységnek legfőbb okát s szövetkezeti alapon akarta megszervezni az ipari és mezőgazdasági termelést; a termelő szövetkezetek esetleges nyereségvágyát mérsékelnék a fogyasztók szövetkezetei. Owen agitációjának nyomán fel is lendült a szövetkezeti ügy Angliában; amikor azonban hívei sztrájkokra s a gyárak birtokbavételére biztatták a munkásokat, közülök sokat deportáltak Ausztráliába.

A francia Louis Blanc újságíró vette be a munkásprogramba »a közhatalom megszerzését«; ő parlamenti határozattal akarta kényszeríteni a nagyiparosokat, hogy a termelést engedjék át az államnak.

A szintén francia Proudhon (1809—1865) lépett föl először a magántulajdon ellen. Tőle ered az az elv, hogy »a tulajdon — lopás«. Míg Blanc alkotmányos úton akarta eszméit megvalósítani, Proudhon nem az államtól, hanem a munkásosztály erőszakos fellépésétől várt eredményt. Ő kezdett először izgatni minden vallás ellen, mert szerinte »isten a baj!«

A német Marx (1818—1883) eredetileg újságíró volt Kölnben. 1847-ben Engels Friggyessel együtt írta a Kommunista Kiáltványt, melyben az osztályharc alapjára helyezkedett ő is, mint Saint-Simon, azzal a különbséggel, hogy a francia filozófus a dolgozók és nem-dolgozók osztályát állította szembe egymással, Marx pedig a tőkésék osztályát a proletárokéval. A munkásokat külön osztály-pártba akarta szervezni, amely pártnak feladata a közhatalmat megszerezni a tőkésék ellen. Miután a proletárok érdeke ugyanaz, minden országban azonos a cél is. A kiáltvány ezekkel a szavakkal végződött: »Világ proletárijai, egyesüljetekek!« 1849-ben Marx Londonba menekült, mert csak ott érezte magát biztonságban. 1867-ben jelent meg »A tőke« c. nagy műve, melyben egész elméletét kifejtette. Abból indul ki, hogy a munkás sohasem kapja meg munkájának teljes értékét a munkaadótól; a munkaadó javára visszatartott értéktöbblet (Mehrwert) a tőkét folyton gyarapítja s ez a körülmény egyszersmind biztosítja is a tőke uralmát a munkás felett. A tőke folytonos növekedése katasztrófával, a tömegek elnyomorodásával fog végződni. (Ez a »Verelendung« elmélete.) Ilyen, tisztán materialista szempontból nézi Marx az emberiség egész történetét, mely szerinte nem egyéb, mint az osztályharcok története. (Ez a felfogás az ú. n. történeti materializmus.) Marx hívei Franciaországban kollektivistáknak, Németországban pedig szociáldemokratáknak nevezték magukat. 1864-ben a londoni világkiállításon megszínálták a munkások nemzetközi szövetségét; ez volt az első Internationale, melyet 1871-ben csaknem minden országban betiltottak. Az 1889-i párizsi munkáskongresszuson jött létre a második internacionálé, mely a világháború alatt felbomlott. 1918-ban szervezkedett a moszkvai kommunisták kezdeményezésére a Harmadik Internacionálé, melynek Lenin (1870—1924) volt az első vezére. A III. Internacionálé a szocializmus programjába az összes termelő eszközök megszerzésén s a proletárok osztályuralmán kívül a világforradalom előkészítését és megszervezését is felvette.

99. A BALKÁNI HÁBORÚK

Az 1908-iki török forradalom után, melyben az új-törökök pártja előbb Szalonikiban s azután Konstantinápolyban magához ragadta a hatalmat, s Boszniának és Hercegovinának az osztrák-magyar monarchiába való bekebelezése után a balkáni országok a török birodalom balkáni részét könnyen megszerezhető zsákmánynak tekintették. A szerbek, montenegróiak, bolgárok és görögök szövetkeztek s 1912 szept. 30. megtámadták a törököket. Ez volt az »első balkáni háború«, mely az 1913 május 30-iki londoni szerződéssel ért véget. Törökország európai birtokait átengedte ellenfeleinek és csak azt a darabkát tartotta meg, mely a média-enosi vonaltól keletre van.

Miután a győztesek a zsákmány felosztása ügyében nem tudtak megegyezni, 1913 jún. 29-én kitört a »második balkáni háború«, a bolgárok, szerbek és görögök között. Románia közbelépésére 1913 aug. 10-én békét kötöttek Bukarestben: Románia kapott egy kis területet Dobrudzsa alatt, s a szerbek és görögök kikerekítették országukat Bulgária kárára.

100. AUSZTRÁLIA — ÚJ ZÉLAND

Már az ókori földrajzi írók is tudták, hogy Ázsiától délkeletre van egy nagy »déli föld« (latinul: Terra Australis.) Portugál és hollandi hajósok gyakran el is mentek Ausztrália nyugati partjai mellett, de nem tudták, hogy egy új világrész mellett járnak. Van Diemen holland-indiai kormányzó parancsára Abel Jansz Tasman kapitány kétszer is hajózott az új világrész körül, bár nem Ausztráliát kereste, hanem valami új utat Jávából Chilébe. Tasman 1642-ben felfedezte a ma róla elnevezett szigetet, 1644-ben pedig Ausztrália északi partjait, az Arnhem-földet. Ausztrália keleti partját 1770 április 20-án fedezte fel az angol James Cook kapitány, aki a mai Sydney közelében a Botany-öbölben kötött ki.

Az új földet Cook Új-Dél-Walesnek nevezte el; az angol kormány birtokába vette a partot és fegyvereket szállított ide; ezek alapították 1778-ban Sydney városát, de csakhamar szabad telepesek is jöttek, akik főként merino-juhok tenyésztésével foglalkoztak. Tasmaniát 1825-ben külön választották Új-Dél-Walestől. 1829-ben az angolok annektálták Nyugat-Ausztráliát, mint külön gyarmatot. Dél-Ausztráliát 1834-ben telepítette be egy magántársaság.

A múlt század negyvenes éveiben aranyat találtak Ausztrália délkeleti vidékén, melynek központja az 1838-ban alapított Melbourne városa lett. Új-Dél-Wales északi fele 1859-ben külön gyarmattá alakult Queensland néven. Még előbb, 1851-ben vált külön Új-Dél-Walestől Victoria.

Az új világrész lakossága túlnyomóan földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott; úgy az angol birodalmi, mint a helyi autonóm kormányzat mindent elkövetett az angolok bevándorlásának előmozdítására. Másfél évszázad alatt az úgyis igen gyér benszülött (negroid) lakosság már majdnem kihalt, a fehér lakosság száma pedig már körülbelül hat millió, pedig csak a kontinens keleti, déli és délnyugati széle lakható, a többi terület száraz pusztaság.

1901-ben az ausztráliai gyarmatok és Tasmania *Commonwealth of Australia* néven államszövetséggé egyesültek, melynek új fővárost építettek, Canberra néven. A szövetségi parlamentet 1927 május 9-én nyitotta meg a yorki herceg.

1906-ban a Papua-szigetek kormányzását Ausztráliára bízták, 1933 febr. 7-én pedig Ausztrália fenhatósága alá helyezték a Déli Sarkvidék szárazföldjét is.

Az Új-Zéland név alatt ismert két nagy szigetet 1642-ben fedezte fel Tasman, de csak 1769-ben hajózta körül Cook. 1840-ben a benszülött (maori) főnökök a szuverén jogokat átengedték a brit koronának és Új-Zéland ezóta angol gyarmat, 1907 óta pedig »dominium.« Külön kormánya és külön parlamentje van, — szociális tekintetben ma ez a világ leghaladóbb állama.

101. KÍNA

A világ legrégebbi birodalmának, Kínának életében 1644-ben betörésükkel óriási változást idéztek elő a mandzsuk. Az új barbár uralom igen sokat ártott befelé, de nagyon használt kifelé. A városok építését, az utakat, hidakat és csatornákat nagyon elhanyagolták és nemcsak a fej beretválását és a hosszú hajfonatot honosították meg, hanem a hivatali vesztegetéseket is. Azonban a mandzsu császárok nemcsak saját országukkal bővítették Kínát, hanem meghódították Mongoliát, Turkesztánt és Tibetet is.

Az európaiak közül legelőször a portugálok jelentkeztek, akik a Kanton folyó torkolatánál megszerezték Makaót. A XVIII. században az angolok Kelet-indiai Társasága kereskedelmi szabadalmat kapott ugyan, de a kínaiak semminemű európai árut nem vásároltak. Az első áru, amit az angolok a kínaiaknak el tudtak adni, az ópium volt. (1820.) Bár a kínaiak eleinte halállal büntették az ópiumszívókat, ez a veszedelmes szokás nagyon hamar elterjedt. 1837-ben a kínaiak a tengerbe dobatták az angolok ópium-szállítmányát; emiatt verekezés támadt a kínaiak és az angolok között. Az angol flotta bombázta Kantont és több más kikötőt, s elsüllyesztette a kínai hajókat. A három évig tartó ópium-háború végén Kína 1842-ben átengedte az angoloknak Honkong szigetét, ahol az angolok nagy kikötőt építettek és egyelőre ők lettek a kínai kereskedelem urai. Az európai hatalmak siettek szerződéseket kötni Kínával, s engedélyt szereztek arra, hogy letelepedhessenek a Jangce folyó torkolatánál Shanghaiban, mely csakhamar középpontja lett az egész kínai külkereskedelemnek.

Az idegenek terjeszkedése nemzeti reakciót keltett. Taiping (Nagy Béke) személyében ellencsászár ragadta magához az uralmat Dél-Kínában. A Taipingforradalmat végül is az angolok és franciák verték le 1864-ben. A hatalmak kieroszakolták azt a jogot, hogy követeket küldhessenek Pekingbe. Az első követeket

követeket, mert azt követelte tőlük, hogy háromszor boruljanak előtte földre. 1873-ban végre kiegyeztek abban, hogy a követek háromszor meghajoltak a császár előtt.

1894-ben Kína el akarta foglalni a koreai császárságot. Meg is kezdte a hadjáratot, de csapatszállító hajóit elsüllyesztették a japániak, akik már akkor gondoltak a koreai félsziget megszerzésére. Ebből háború lett, melyben a japániak fölényes győzelmet arattak. Egy milliárd tallér hadikárpótlást kaptak a szimonoszeki békeszerződés (1895) alapján, s megkapták Formosa szigetét. Az oroszok, akik a milliárdot kölcsönözték Kínának, benyomultak Mandzsúriába s engedélyt kaptak rá, hogy ezen a tartományon vezessék tovább a szibériai vasutat Vladivosztokig. Korea független maradt ugyan, de a japániak már megkezdték a vasútépítést és egyéb közművek létesítését.

A németek Kína legnépesebb és legfejlettebb gazdaságú félszigetére, Santungra vetették a szemüket. Az itt működő hittérítők a német császár védnökségét kérték és mikor közülök kettőt 1897-ben megölték, a németek megszállták Kiaocsaut és környékét. A németek csak »bérbevették« Santung egy részét 99 évre, de vasutat építettek a Sárga-folyóhoz. Az angolok ugyancsak a Santung félszigeten kibérelték Vei-hai-veit, az oroszok Port-Arturt, a franciák pedig Kuan-csent Hanoi és Kanton közt. E »bérletek« miatt a boxerek titkos társasága 1900-ban fellázadt. Ketteler német követet Pekingben megölték, a keresztényeket sok városban lemészárolták s Pekingben a követségek városnegyedét ostrom alá vették. Nemzetközi csapatok szállták meg Pekinget és Kína néhány kikötőjét s nagy hadikárpótláson kívül Tien-cinben egy városrészt kaptak, melyen megosztottak.

1911-ben az Amerikában nevelkedett dr. Szun-Jat-Szen forradalma megbuktatta a császárságot és 1912 febr. 12-én Kínát köztársasággá proklamálták. Az utolsó császár, Pu-yi akkor még csak hat éves volt. A mandzsú császári címet meghagyták neki 1924-ig, amikor címétől megfosztva, egyszerű köztársasági polgárnak nyilvánították. A köztársaság, mely a Kuomin-

tang nevű nemzeti pártra támaszkodik, a világháborúban hadat üzent a központi hatalmaknak. A háború óta csaknem állandó a polgárháború Kínában. A kormány székhelye most Nanking.

1931-ben a japánok megszállták Mukdent s 1932 febr. 18-án Észak-Kína 3 tartományától Mandzsukuo néven új államot csináltak, melynek császári trónjára az utolsó kínai császárt, Pu-ijt ültették. Az új államot azonban eddig csak két hatalom ismerte el: Japán és San Salvador.

102. JAPÁN — MANDZSUKUO

Japán (az ő nyelvükön Nippon) három nagy szigetből és százegynéhány apró szigetből álló ország Ázsia északkeleti partja előtt. Népe az őslakoságnak, az Ázsiából jött hódító elemnek és maláji bevándoroltaknak keveréke. Nyelvük turáni, művelődésük egyébként kínai eredetű. A kínaiaktól átvették a buddhizmust is, de fenntartották a Nap, a természeti erők és a halottak ősi kultuszát, a sintoizmust is, mely a szó európai értelmében vett vallásnak talán nem is nevezhető, de hagyományainak nemzeti jellegénél és ősrégi - ségénél fogva rendkívüli befolyást gyakorol a néplélekre.

Az ország szerkezete kezdettől fogva arisztokratikus. Háromszáz főúr (daimio) háromszázezer zsoldos harcos (szamurai) segítségével uralkodott a népen; a fővezér a *sogun*; a mikádó, az istenek egyenes leszármazottja csak politikai államfő volt, inkább az egyháznak feje, mint a világi hatalomnak birtokosa egész 1868-ig, amikor a sogun lemondott, a kettős uralkodás megszűnt és a mikádó maradt az egyedüli uralkodó.

Mint Kínában, úgy Japánban is a portugál volt az első európai. A portugálok nyomában jezsuiták is érkeztek, akik a hittérítést szép sikerrel folytatták; szerencsétlenségükre egy olyan trónkövetelő mellé állottak, akinek pártja megbukott; ezután a jezsuitákat kiűzték s a japáni keresztényeket lemészárolták.

A keresztények hosszú ideig ki voltak tiltva Japánból; csak a hollandi kalmárok szállhattak partra, azzal a feltétellel, hogy rátaposnak a kereszténység jelvényére, a keresztre.

Mikor az Amerikai Egyesült Államok California megszerzésével eljutottak a Csendes-óceánhoz, azonnal keresték a kereskedelmi összeköttetést Japánnal. 1853-ban három amerikai hajó megjelent Yeddo kikötőjében s a hajók parancsnoka a kikötők megnyitását kérte. Japán kitérő feleletet adott, mire 1854-ben 8 amerikai hadihajó érkezett 4000 katonával. Japán most már jónak látta, hogy két kikötőt megnyisson az amerikai hajók előtt; öt év alatt csaknem valamennyi európai hatalom is megkezdte a kereskedelmi érintkezést Japánnal. 1865-ben megöltek egy angolt, s csakhamar több merényletet követtek el az európaiak ellen; a hatalmak elégtételt követeltek; egy daimiónak hatszáz katonáját kivégezték, s az angol konzul előtt tizenkét szamurai felmetszette a hasát. (Az öngyilkos hasfelmetszés a *harakiri*.)

1868-ban kezdődött »a haladás kora« (mei-dzsi) azzal, hogy Yeddót, a fővárost Tokiónak nevezték el. 1876-ban a szamuraiknak megtiltották a két kard viselését (ami nemesi kiváltság volt) s zendülésüket 1877-ben leverték. A haladás hívei közül a férfiak elkezdtek európai módra öltözködni. 1880-ban az egyházakat elválasztották az államtól. 1884-ban a mikádó új arisztokráciát alapított, európai mintára. 1889-ben alkotmányt is kapott Japán, porosz mintára. Hadserégét már 1885 óta német tisztek szervezték. Nagyon fejlesztették az oktatásügyet; tehetséges ifjaikat már a hetvenes évek óta nagy számban taníttatták Amerikában, s e században Párizsban és Németországban is. Iparuk és kereskedelmük nagyon fellendült.

Mandzsúria megszállásának gondolatával a japáni nép rohamos növekedése miatt már régóta foglalkoznia kellett a tokiói kormánynak. Japán vasutat épített Koreán keresztül, hogy csapatait gyorsan Mandzsúriába szállíthassa; 1902-ben szövetséget kötöttek Angliával, s 1903-ban felszólították Oroszországot, hogy vonja vissza Mandzsúriából a boxer-lázadás után odahele-

zett csapatait. Miután az oroszok nem vonultak vissza, Japán 1904-ben megkezdte a háborút, mely másfél évig tartott. A japániak igen gyorsan megszállták Koreát s 1904 május 1-én rettenetesen megverték az oroszokat a Jalu folyónál. Bár Port-Artúr rendkívüli módon meg volt erősítve, Nogi tábornok ostrom alá vette; a japániak 1905 jan. 1. be is vették a várat. Negyvenezer orosz került fogságba, de ötvenezer japáni esett el az ostrom alatt. Febr. 24-én kezdték és márc. 10-én megnyerték a japániak a mukdeni csatát, hol az oroszok kilencvenezer halottat hagytak. Csuzimánál Togo tengernagy tönkretette az orosz flottát, elveszett 35 hajó, tízezer emberrel — köztük volt Verescsagin, a híres hadifestő. Rooseveltt amerikai elnök közvetítésével békét kötöttek; Japán megkapta Szakhalin sziget déli felét, Port Artúrt és Dalnyt és megtarthatta Koreát, melyet Japán 1910-ben forma szerint is bekebelezett.

1914-ben Japán is hadat üzent a központi hatalmaknak. 1915-ben megkapta Kínától a santungi német vasutat, s Kelet-Mongoliában minden bányászati jogot. 1932—1933-ban Shanghai körül harcoltak a japániak a kínaiakkal. 1931 szept. 21. kezdték a harcot Mandzsúriában a kínai banditák ellen. A harc a mandzsú császárság feltámasztásával végződött. 1933 május 31-én Mandzsukuohoz csatolták Dzsehol kínai tartományt is.

103. AZ OROSZOK

Oroszországban I. Miklós önkény-uralkodó volt. Tömérdek embert száműzött Szibériába politikai okból. Irtózott az értelmiségi osztálytól s az egyetemi hallgatók számát erősen korlátozta. A krimi háború elvesztése nagyon elkésérítette. Fia, II. Sándor 37 éves korában került trónra 1855-ben. Akkor még minden föld a cáré volt és százezer nemes családé; egy—egy falu népe földközösségben («mir») élt, s tizeddel és robottal szolgálta ki a föld tulajdonosát. 1858-ban II. Sándor cár felszabadította a jobbágyokat, akik nagyon elégedetlenek voltak, mert szabadságot kaptak, holott

ők földet akartak. A lengyelek 1863-iki felkelése nagyon elkéséritette a cárt, akinek emberei valóságos rémuralmat kezdtek. Oroszországban a »földalatti forradalom« mozgalma egyre terjedt. Egymást érték a merényletek. A terroristákat azért, mert már semmiben sem bíztak és semmiben sem hittek, a regényíró Turgenyev nevezte el nihilistáknak. 1881-ben a nihilisták bombája megölte II. Sándor cárt. Fia, III. Sándor ellensége volt minden szabadságnak; helyette inkább Pobjedonoscev, a szent színódus titkára kormányzott. III. Sándor halála után 1894-ben a 26 éves II. Miklós került trónra, ő is apja szellemében uralkodott, bár 1900-ban nemzetközi értekezletet hívott össze a világbéke érdekében. Összes alattvalóinak eioroszosítását tűzte ki céljául; ezért oszlatta fel a finn hadsereget is. A világháborúban az orosz hadsereg óriási vereségeket szenvedett. E miatt 1917 március 12-én kitört a forradalom és a cár lemondott.

Lvov herceg 4 havi és Kerensky 3 havi kísérletezése után 1917 nov. 7-én a kommunista alapon megszervezett Tanács (Szovjet) vette át a kormányt, Lenin vezetése alatt. A cárt egész családjával együtt az Ural hegységbe vitték és ott kivégezték. Az ellenforradalmi mozgalmakat (Szibériában Kolcsak tengernagyot, Dél-Oroszországban Denikin tábornokot és Észak-Oroszországban Judenics tábornokot) az antant egy ideig pénzzel és hadiszerekkel támogatta, de csakhamar cserbenhagyta őket. 1924 febr. 1-én már Anglia is elismerte a Szovjetet. 1929 dec. 5. óta az egész orosz birodalom hét szovjet-köztársaságra van felosztva. Valójában »a párt főtitkára«, Sztálin az államfő. A kormánynak 1936-ban elnöke, két alelnöke és tizenhét népbiztosa van.

104. A VILÁGHÁBORÚ

1914-ben Európa népeinek egymáshoz való viszonya már igen feszült volt. Minden hatalom félt az »egyensúly« megzavarásától. Bosznia anektálása és a balkáni háborúk alkalmával minden hatalom leste, hogy a többiek befolyása nem növekedik-e? Mikor a spanyolok

egyezkedtek a franciákkal a marokkói foglalások ügyében, Németország érdekeltnak nyilvánította magát s az algecirasi értekezlet, melyen az osztrák-magyar monarchia jól »szekundált« a német diplomáciának, már majdnem kirobbantotta a háborút. A németek lázas flottaépítése és ezzel kapcsolatban II. Vilmos császárnak gyakran fenyegető kijelentései méltán nyugtalanították Angliát, mely az »elszigeteltség« politikájával szakítva, érintkezést keresett és talált az oroszokkal és a franciákkal. A »szívélyes egyetértés« (entente cordiale) formájába bujtatott orosz-francia szövetséghez Anglia már jóeleve csatlakozott, anélkül, hogy ezt a berlini és a bécsi kormány tudta volna. A németek feltétlenül bíztak hatalmi túlsúlyukban; a monarchia bízott a németekben; a franciák pedig bíztak az oroszokban és Elzász-Lotharingia visszavételére gondoltak. A német ipar és kereskedelem nemzetközi versenye is nyugtalanította már az egész világot.

A Narodna Obrana nevű szerb sovíniszta szervezet 1914 június 29-ikán meggyilkoltatta Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökösöt és nejét. Nem csupán a szerbek hagyományos osztrák-gyűlölete idézte elő ezt a gyilkosságot, hanem az a félelem is, hogy Ferenc Ferdinánd, akinek trónralépését már várni lehetett, a kettős monarchiát hármassá változtatja; a trializmus éppen nem tagadott terve szerint Krajna, Horvát-Szlavon-Dalmátország, Bosznia és Hercegovina Magyarországgal és Ausztriával egyenlőrangú államtestté vált volna, s ez esetben Szerbiának a dél-szláv ábrándokról le kellett volna mondania. A gyilkosság után egy hónap múlva az osztrák-magyar monarchia keményhangú ultimátumot intézett Szerbiához, mely az orosz cártól kapott biztatás után a bécsi követeléseket visszautasította. Eként elkerülhetlenné vált a háború, melyre Pétervár és Párizs biztosan számított, mert Suchomlinov orosz hadügyminiszter már a hadüzenet előtt elrendelte a mozgósítást, Párizsban pedig a háborús pártnak az volt az első cselekedete, hogy a nemrég rendszeresített háromévi katonai szolgálat miatt nagyon elkeseredett szocialisták vezérét, Jaurèst megölette, így mindenki háborúspárti lett, — Németországban

még a szocialisták is biztosították támogatásukról a kormányt, miután a császár kijelentette, hogy nem ismer többé pártokat.

Mingyárt a háború elején meglepetést keltett, hogy Anglia is benne van az entente-ban, és hogy Olaszország már nincs benne a hármasszövetségben.

Németország legelőször a nyugati fronton támadott. Belgium nemzetközileg biztosított semlegességével mit sem törődve, legázolta Belgiumot, s a franciák északkeleti, bevehetetlennek bizonyult várövét megkerülve, északról tort be Franciaországba. Az ellenfél is itt várta a támadást, mert Anglia szintén nem sokat törődött Belgium semlegességével, amikor egymillió hatszázezer katonát küldött Flandriába. Aug. 16-ra már letörték Belgiumot a németek, s a belga erődöket sorra elfoglalták. A németek egy hónap alatt elérték a Marne folyót s oly közel jutottak Párizshoz, hogy 42 cm ágyújokkal, »a vastag Bertával« tüzelhettek a francia fővárosra. Szept. 6—16-ig dühöngött a marnei csata, s a hatodik napon az északnyugati szárnyon, hova az angolok és franciák minden erőt összpontosítottak, a németek megkezdték a visszavonulást. Ezzel a német haditerv megbukott s a 650 km hosszú nyugati fronton évekig küzdött egymással a két fél, anélkül, hogy bármelyikük lényeges eredményt tudott volna elérni. Voltak e frontnak részei, hol a két ellenséges lövészárók csak három méternyire volt egymástól.

A keleti fronton a németek eleinte gyengék voltak és Kelet-Poroszországban lassan visszavonultak, míg egy nyugalmazott öreg tábornok, Hindenburg át nem vette a parancsnokságot. Hindenburg aug. 25—28. közt kilencvenezer foglyot ejtett s szept. 9—11-én még egy orosz sereget megsemmisített. Galiciában az oroszok sokkal erősebbeknek bizonyultak, mint az osztrák-magyar haderő. Szept. 11 -én Bukovina nagyrésze és Kelet-Galicia már az oroszok kezében volt és szept. végén már Ungból és Máramarosból jelentettek »csetepatékat.« A duklai szoroson is benyomuló oroszok Homonnára is bevonultak. Az 1914 évben ezen kívül egyik fél sem ért el lényeges eredményt.

A déli hadszíntéren aug. 11-én az osztrák és magyar sereg átkelt a Száván és a Drinán; miután azonban az orosz veszedelem miatt csapatokat kellett elvonni a déli frontról, aug. 21. megkezdődött a visszavonulás. Novemberben újra benyomult az osztrák és magyar sereg Szerbiába, dec. 2. elfoglalta Belgrádot is, de dec. 19-én már újból ki kellett vonulni Szerbiából. Nov. elején az angolok és franciák hadat üzentek a törököknek, akiknek segítséget kellett adni Konstantinápoly és a Dardanellák megvédésére.

1915-ben a nyugati fronton jobbra az entente támadott; három millió embert vetettek harcba, hogy a németeket visszaszorítsák a Rajnáig, de eredményt nem tudtak elérni. 1915 május 23. Olaszország is hadat üzent s Trieszttől a svájci határig egy új front keletkezett, mely az osztrák és magyar haderő jelentékeny részét lekötötte. Ez év nagy »Isonzó-csatája« nem hozott változást. A keleti fronton a németek a febr. 7—15-iki mazuri csata megnyerésével megerősítették helyzetüket Kelet-Poroszországban. Május 2—12-én volt a »gorlicei áttörés«, mely felszabadította Galíciát, Bukovinát, Varsót az egész Lengyelországgal együtt a központi hatalmak kezére juttatta. A déli fronton Bulgária a központi hatalmak mellé állott s okt. 14. már részt vett a harcban. Szerbia, Montenegro és Albánia nagy része a központi hatalmak birtokába jutott. Az angolok és franciák hallatlan erőfeszítése a Dardanellák bevételére hiábavalónak bizonyult; dec. 19. kivonultak a Gallipoli félszigetről. A franciák és angolok a szerbek segítségére nagy sereget szállítottak partra Szalonikiban. Macedóniában új front alakult, melyen magyar, osztrák és bolgár ezredek tartóztatták fel az entente seregét.

1916-ban a nyugati fronton a németek négy hónapig hiába erőszakolták az áttörést Verdunnél. Az entente áttörési kísérletei a Somme folyó irányában szintén meddők voltak. Marc. 9-én már a portugálok is adtak némi segítséget a franciáknak. Az olasz fronton az Isonzó-csaták szintén meddők voltak. A keleti fronton Bruszilov a nyár közepén Lucknál visszanyomta a központi hatalmakat, de a frontot nem bírta áttörni.

Románia aug. 27-én beleavatkozott a háborúba és szept. 20-án elérte a Maros vonalát. Még az évben kiszorították a románokat Erdélyből, s Moldvát kivéve, csaknem az egész Románia a központi hatalmak kezére került; dec. 6-án már Bukarestbe is bevonultak. A románok a Duna—Pruth-vonalon helyezkedtek el, s így a keleti front 1600 km hosszúra nyúlt, a Fekete tenger-től a Keleti tengerig.

1917-ben a nyugati fronton az angolok és franciák támadnak, sikertelenül. Az olaszok májusban Trieszt, júniusban Tirol és szeptemberben ismét Trieszt irányában feszítik meg minden erejüket. Október végén a központi hatalmak támadnak és eljutnak a Piaveig. A keleti fronton a márc. 13-iki forradalom megdöntötte a cár uralmát. A forradalmi Kerensky-kormány a háború erőteljesebb folytatását kívánta. Az orosz forradalomban azonban lassan érvényesülni kezdtek a »többségiek« (bolsevikok,) akiknek vezéreit, Lenint és Trockijt a német vezérkar csempészte haza Oroszországba, hogy a forradalom szításával gyengítsék az oroszok ellenállását. Szeptemberben a németek a Duna vonalán helyezkedtek el és elfoglalták Rigát. Nov. 6-án Oroszországban kikiáltották a proletárok diktatúráját s a tanácskormány Breszt-Litovszkban megkezdte a béketárgyalást. A déli fronton az angolok benyomulnak Palesztinába s a török-német-magyar frontot Jerichoig szorítják vissza. Bagdad és vele Mezopotámia az angolok kezébe kerül. 1917 tavaszán a németek a »kíméletlen búvárhajóharc« mellett döntöttek. Egy nagy amerikai hajó elsüllyesztése után az Amerikai Egyesült Államok, melyek már féltették az ententének hitelezett milliárdokat, április 4-én szintén hadat üzentek és megkezdték seregeik szállítását az európai harcterekre. A háború sorsa Amerika beavatkozásával lényegileg már eldőlt.

1918-ban a németek Arras vidékén márc. 21—április 4. közt kétségbeesett kísérletet tettek a front áttörésére, még mielőtt nagyobb amerikai csapatok érkeznének Európába. Az erőlködés sikertelen volt. Augusztus elején történt az utolsó támadó kísérlet, melynél nyilvánvaló volt, hogy a németek ereje meg-

tört. A nyár derekán a magyar-osztrák támadás az olaszok ellen szintén meghiúsult; október 25-én az olaszok támadtak s az osztrák és magyar csapatok megkezdték a visszavonulást. A keleti fronton Breszt-Litovszkban tovább folyt a béketárgyalás; febr. 9-én létrejött a béke az oroszokkal és márc. 3. az önállósított Ukrajnával. Febr. 18. az osztrák és magyar csapatok bevonultak Ukrajnába és ott maradtak április közepéig. Kievben még magyar bankfiókot is nyitottak; remélték, hogy örökké ott maradhatnak. Az orosz front felbomlása után Lengyelország, Finnország, Észtország, Livland, Litvánia és Kurland önálló állammá nyilvánította magát. A déli fronton szept. 15-én a bolgár ellenállás összeomlott s ennek következtében a magyar és osztrák sereg s a németek Mackensen-serege megkezdte a visszavonulást. A déli front entente-serege november elején már elérte a Dunát s nov. 6-án Franchet d'Esperay tábornagy és gróf Károlyi Mihály magyar miniszterelnök fegyverszünetet kötött. Az olaszországi front is felbomlott s az osztrák és magyar csapatok rendetlenül vonultak haza.

A német hadvezetőség már szeptember végén tisztában volt vele, hogy nem lehet okosabbat csinálni: békét kell kötni. Az Egyesült Államok elnöke, Wilson, már akkor, amikor a harc még nem dőlt el, 14 békepontot tett közzé; a népek önrendelkezési jogának és a demokráciának biztosítását tűzte ki a háború céljául. Európa bízott Wilsonban. A német főhadiszállásról az okt. 4-ről 5-re virradó éjszaka elküldték a békeajánlatot Wilsonnak; már késő volt, — nem kaptak érdemleges választ. A nyugati front még állt, de nov. 5-én a tíz nappal előbb lemondott Ludendorff utódától, Gröner vezérkari főnöktől már katonai küldöttségek kérték a császár lemondását. Nov. 9-én Vilmos császár a trónörökössel Hollandiába menekült; Miksa badeni herceg, a birodalom kancellárja még aznap közzétette a császár lemondását és a császárság bukását. Hindenburg a nyugati frontról a legnagyobb rendben vezette haza a német hadsereget.

105. A FORRADALMAK

Németországban a császárság bukásának napján, nov. 9-én megalakult Berlinben az új kormány: a »népbiztosok tanácsa«, mely a birodalmi gyűlést feloszlatta és előkészületeket tett az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. Nagyobb zavargások eleinte Kölnben voltak, hol a matrózok lázadását Noske szociáldemokrata népbiztos leverte. A kommunista »Spartacusok« csoportja 1919 januárban Berlinben barrikádokat emelt, de őket is leverték. Március-áprilisban Münchenben alakult kommunista kormány, de ezt is csakhamar leverték. Németország aránylag nyugodtan várta a békekötést.

Ausztriában 1918 nov. 12-én kiáltották ki a köztársaságot; a forradalom itt sem volt véres.

Magyarországon okt. 31. tört ki a forradalom, miután a rendőrség már csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. Tisza István gróf, volt miniszterelnököt a forradalom első napjának estéjén meggyilkolták. Az ellenzék vezére, gróf Károlyi Mihály alakított kormányt, melynek tagjait a király megbízásából József főherceg nevezte ki. IV. Károly király nov. 13-án Eckartsauban nyilatkozatot állított ki, amely szerint az állami ügyek intézésében nem vesz részt. Nov. 16-án a Károlyi-kormány kikiáltotta a Magyar Népköztársaságot. 1919 márc. 21. a kormány átadta a hatalmat az egyesült szocialista-kommunista pártnak. A Kun Béla külügyi népbiztos vezetése alatt álló tanácskormány néhány száz ellenforradalmárt kivégeztetett. Június 1-én sikert ígérő hadjárat indult a csehek ellen; Kassa, Körmöcbánya és Érsekújvár visszavétele után azonban a nagyhatalmak tanácsa visszarendelte a magyar vörös csapatokat arra a frontra, amelyet a csehek a háború összeomlása után elfoglaltak. Júl. 15. a románok ellen indított a magyar vörös sereg támadást; ez azonban már nem sikerült; a románok hamar átkeltek a Tiszán, júl. 31-én már Cegléden voltak. A tanácskormány lemondott, tagjai Bécsbe menekültek és szocialista miniszterekből álló kormány alakult. Aug. 3. a románok

az ellenforradalmi Friedrich-kormány, melynek tagjait József főherceg nevezte ki. Miután az antant a főherceget nem ismerte el illetékesnek, a Friedrich-kormány újjáalakult, az összes pártok bevonásával, majd Huszár Károly és utána Simonyi-Semadam Sándor alakított kormányt. 1920 februárban megalakult a nemzetgyűlés, mely febr. 20-án Magyarország kormányzójává választotta a magyar nemzeti hadsereg fővezérét, Horthy Miklós altengernagyot. Ezzel a forradalom és ellenforradalom véget ért.

Bulgáriában mingyárt a front összeomlása után kitört a forradalom, mely aránylag szelíd lefolyású volt. Ferdinánd cár átadta a trónt fiának, Borisnak.

Törökországban legutoljára tört ki a forradalom. 1920 áprilisban Ankarában nemzeti kormány alakult, de a szultán konstaninápolyi kormánya csak 1922 nov. 4. mondott le. Nov. 17-én a szultán elhagyta Törökországot, mely hivatalosan csak 1923 okt. 29. lett köztársaság.

106. A BÉKESZERZŐDÉSEK

Az entente hatalmai Párizsban ültek össze békekonferenciára, 1919 márciusban. Néhány hónapig az Egyesült Államok elnöke, Wilson is részt vett a tanácskozásokon. A négy nagyhatalomé, az olaszé, angolé, franciáé és amerikaié volt a döntő szó. Hónapokig tartó tanácskozás után készítették el a békeszerződéseket, melyeket változatlanul és vita nélkül kellett a »legyőzötteknek« elfogadni.

Legelőször a németekkel kötötték meg a békét, 1919 jún. 28. Versailles-ben. Németország átengedte a franciáknak Elzászt és Lotharingiát, a belgáknak Eupent és Malmédyt, a dánoknak Észak-Schleswiget, a cseheknek Hlucsin környékét, a lengyeleknek Posent, Nyugat-Poroszországot s Kelet-Poroszország egy részét. A franciák 15 évre megszállják a Saar bányavidéket, Danzig szabad város, a Memel vidékéről később döntenek. A német hadsereg 100.000, a haditengerészet 15.000 emberből állhat; a hadihajók nagy része

elsüllyesztendő, a kereskedelmi flotta nagyhajói az antant-nak átadandók. 1921 május 5-én 132 milliárd arany márkában állapították meg Németország kártérítési kötelezettségét. Németország azonban csak néhány évig teljesített törlesztéseket s nem hajtották végre a békeszerződésnek azt a rendelkezését sem, amely szerint a háború bűnösei az antant-nak kiszolgáltatók. Németországtól elvették összes gyarmatait.

Magyarországgal 1920 jún. 4-én Trianonban kötöttek békét. Az ország 282.870 négyzetkilométer területéből 92.833 négyzetkilométert hagytak meg, 18,264.533 lakosból 7.980.143-at. A hadsereg létszámát 35.000 főben állapították meg. A kártérítések megállapítását későbbre hagyták.

Ausztria 1919 szept. 10-én kötött békét St. Germainben. Elvesztette összes szláv és olasz területeit. 83.591 négyzetkilométert hagytak meg neki 6,428.336 lakossal. Kárpótlásul neki ígérték Nyugat-Magyarország német nemzetiségű szegélyét, melyet Burgenlandnak neveztek el és megtiltották Ausztriának Németországgal való egyesülését.

Bulgária 1919 nov. 27. írta alá a békét Neuillyben. Át kellett adnia Dobrudzsát Romániának, Tráciát és Macedóniát pedig a szerbeknek és görögöknek. Hadi jóvátételét harmadfél milliárd frankban állapították meg.

Törökország 1920 aug. 10-én a sèvres-i békében elvesztette Tráciát, az Egei tenger szigeteit, Örményországot, Szíriát, Mezopotámiát, Palesztinát és az egész Arábiát. Szmírnát görög fenhatóság alá helyezték. Az ankarai török nemzetgyűlés nem fogadta el ezeket a feltételeket s ellenállásával, valamint a görögök elleni hadjáratával elérte, hogy a lausannei értekezlet meghagyta a törököknek Kelet-Tráciát és sértetlenül Kis-Ázsiát.

107. NÉPSZÖVETSÉG

A világháború után kötött szerződések mindegyikének kiegészítő része a Nemzetek Szövetségének Alapokmánya. Ezt a szövetséget, melyet Magyar-

országon Népszövetség név alatt ismernek, a nemzetek közti vitás kérdések békés elintézésé céljából alapították, 1919 jún. 28-án. A szövetség székhelye Genf. Először csak az entente-államok csatlakoztak hozzá, de azután felvették azokat az államokat is melyek a háborúban semlegesek voltak, *sőt* felvették végül a központi hatalmakat is. A háborúk megakadályozásának szempontjából a Népszövetség nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az Amerikai Egyesült Államok, melyeknek elnöke kezdeményezte ezt az új intézményt, nem lépett be a Népszövetségbe, mert távol akarja magát tartani az európai ügyektől, ami természetes következménye a legelőször Monroe amerikai elnök által 1823 dec. 2-án kinyilvánított elvnek, amely szerint európai államok nem avatkozhatnak bele az amerikai államok ügyeibe.

108. A VILÁG A HÁBORÚ UTÁN

MAGYARORSZÁG. Magyarország még a békekötés után is súlyos megpróbáltatásokon ment át. A békekötés után két nappal a szállítómunkások nemzetközi értekezlete Amsterdamban bojkott alá helyezte Magyarországot; két hónapig semmi árut nem szállítottak Magyarországba a vasutak, még a posta szállítása is a legnagyobb nehézségekbe ütközött. 1921 húsvét napján Károly király Svájcból meglepetés-szerűen Budapestre érkezett, hogy a hatalmat átvegye, de miután meggyőződött róla, hogy ez lehetetlenség, Ausztrián át angol katonai fedezettel visszament Svájcba. Ugyanazon év okt. 21-én a király és Zita királyné repülőgépen ismét megérkezett és Szombathelyen egy ezred csatlakozott hozzá. Budaörsig nyomult előre a király serege, de itt ellenállásra talált s akcióját, hogy a vérontást elkerülje, beszüntette. Egy éjszakát a tatai kastélyban töltött, honnan Tihanyba vitték. A »Glow-worm« angol monitor a Dunán és a Fekete tengeren át elszállította a királyt és a királynét; a királyt családjával az antant Madeira szigetére szállította, ahol IV. Károly 1922 ápr. 1. tüdőgyulladásban meg-

halt. A király családja azután a spanyolországi Lequitióban, majd néhány év múlva a belgiumi Steenockerzeelben telepedett le. A papírkorona értéke annyira süllyedt, hogy 14.500 korona ért egy svájci frankot. Magyarország a Népszövetség pénzügyi segítségét kérte; kapott is 250 millió frank nemzetközi kölcsönt és egy pénzügyi ellenőrt, kinek rendeletére a tisztviselők létszámának csökkentése és vele együtt a középosztály anyagi leromlása megkezdődött. 1931 júliusban az osztrák pénzügyi válság hatásaként ismét nagy pénzforgalmi nehézségek támadtak, melyek kormányválságot idéztek elő. Gr. Bethlen István, ki tíz évig kormányozta az országot, lemondott. Mivel utóda, gróf Károlyi Gyula nem bírt megküzdeni a válsággal, 1932 okt. 3-án Gömbös Gyula tábornok, addig honvédelmi miniszter alakított kormányt, 95 pontba foglalt haladó programmal, a »nemzeti egység« pártjára támaszkodva. Már a Bethlen-kormány jó viszonyt létesített Itáliával; a Gömbös-kormány Ausztriával, Hitler Németországával és Lengyelországgal is jó viszonyt teremtett s elismerte az orosz szovjetet, mely 1934-ben követséget szervezett Budapesten.

AUSZTRIA. A világháború legutolsó szakaszában, 1918 okt. 17-én Károly császár és király manifestumot adott ki ezzel a címmel: »Hű osztrák népemhez«, ígérte, hogy Ausztriát államszövetséggé fogja átalakítani. De a »hű népek« közül a csehek, lengyelek és délszlávok már el sem mentek a manifestum meghallgatására. Ausztria német pártjai okt. 21-én proklamálták a német-osztrák államot, — ez volt a monarchia felbomlásának első hivatalos aktusa. Nov. 12-én a »nemzetgyűlés« átvette a kormányt s 1919 febr. 16. összeült az új, alkotmányozó nemzetgyűlés, mely 1920 okt. 1. proklamálta »Német-Ausztria« új alkotmányát. Az új államot Bécs, mint külön autonóm egység, a 7 német tartomány s a népszövetség által Ausztriának juttatott Burgenland alkotta. 1931 márc. 21-én Ausztria vámszövetséget kötött Németországgal. Mivel ebben a békeszerződés által megtiltott csatlakozás (Anschluss) megkezdését látták, Franciaország, Itália és Csehszlovákia tiltakozott s miután

a Nemzetközi Bíróság 8 szóval 7 ellen kimondotta a békeszerződés megsértését, az osztrákok és németek lemondtak a vámunióról. 1932 ápr. 24. a tartománygyűlési választásokon a német birodalmi nemzeti szocialista párttal együtt működő osztrák nemzeti szocialisták (»nácik«) nagyon előrenyomultak. Május 20. Dollfuss lett kancellár, aki vállalkozott letörésükre. Egy parlamenti csíny után, melyben a képviselőház egész elnöksége lemondott, 1933 márc. 7. feloszlatták a képviselőházat és Dollfuss diktátori hatalmat kapott. Szigorú intézkedések történtek a nácik ellen; a 80.000 főnyi szocialista Schutzbundot is feloszlatták. Egy szocialista felkelés már a polgárháború rémségeit tárta Ausztria elé, de a kormánynak sikerült ezt is levernie. Bécs városának szocialista közigazgatása azonban kétségbevonhatatlan érdemet szerzett azzal, hogy 1919-től 1931-ig 64.000 modern munkáslakást épített. Dollfuss kormánya szerencsés hitelműveletekkel rendbehozta a pénzügyeket. 1934 május 1-én életbelépett az új »rendi« alkotmány, mely az államtanácsra, a közművelődési, gazdasági és tartományi tanácsra ruházta át a kormány törvényjavaslatainak bírálatát, míg a törvényjavaslatok megszavazásának vagy elutasításának joga a négy tanács tagjaiból választott Bundestagra hárult át. 1934 júliusban Dollfusst egy náci-zendülés alkalmával megölték.

CSEHSZLOVÁKIA. A csehek a világháborúban az osztrák-magyar monarchiával szemben nyíltan passzív, titokban ellenséges magatartást tanúsítottak. Csapataik tömegesen szöktek át az ellenséghez. A szökevényekből s a külföldön lakó csehekből Párizsban, Rómában és Moszkvában cseh légiókat alakítottak, melyeknek létszáma 1918-ban Franciaországban 12.000, Olaszországban 24.000, Oroszországban 92.000 volt. Masaryk tanár három világrészben fáradhatatlanul agitált a csehek érdekében s Amerika és az antant már a háború folyamán elismerte a csehek államiságát és függetlenségét. Oroszországból a cseh légiók Szibérián át eljutottak Vladivosztokig, a magyar és német hadifoglyokkal gyakran harcolva, s hajókon tértek

vissza Európába. A szibériai légiókat Wilson elnök 7 millió, az amerikai vöröskereszt pedig 12 millió dollárral támogatta. A háború után úgy a német, mint a magyar békeszerződés rendezte a Csehszlovák Köztársaság határait. A csehek már 1918 okt. 28. kikiáltották függetlenségüket s 1918 dec. 4-én az antant felhatalmazásával megszállták Felső-Magyarországot. Miután a köztársaság földrajzi fekvése katonai szempontból rendkívül kedvezőtlen, már 1922-ben szövetségre lépett Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia, hogy Magyarországgal szemben közösen lépjen fel, s ugyanily értelmű szerződést kötött Csehszlovákia 1924 februárban Franciaországgal is.

ROMÁNIA. Romániában Ferdinánd királynak 1927 júl. 20-án bekövetkezett halála után évekig tartó *zavarok* voltak a trón körül. Ferdinánd elsőszülött fia, Károly 1925 dec. 28-án lemondott a trónöröklésről és Párizsba költözött. Ferdinánd halála után tehát Károly fia, a 6-éves Mihály lett a király, aki helyett régens-tanács kormányozta az országot. Károly 1930 június 8-án váratlanul hazaérkezett Bukarestbe s a parlament még az nap királlyá proklamálta. Romániát az 1923 márc. 28-i alkotmány alapján kormányozták

JUGOSZLÁVIA. A horvátok 1918 október 29-én proklamálták az összes délszláv népek egyesülését Szerbiával. Ettől kezdve az állam neve: Szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága. Montenegróról, melyet szintén beolvasztottak a királyságba, már meg sem emlékeztek. Évekig tartó diplomáciai tárgyalások után csak 1924 januárban állapították meg a határt Itália felé; Fiumét a nagyhatalmak Itáliának ítélték, kivéve a Baross-kikötő deltáját, mely a délszlávoké lett. A királyság neve 1929 okt. 3. óta Jugoszlávia. Péter király halála után másodsülött fia, Sándor került a trónra 1923-ban. (Az elsőszülött, György, idegbajos; már 1909 márc. 27. lemondott a trónöröklésről.) A horvát nacionalista párt (»parasztpárt«) a leghevesebb küzdelmet folytatta különösen 1924 óta a szerbek ellen. A párt vezérét, Radies Istvánt, végül a belgrádi parlament ülésén lelőtték. Sándor királyt 1934 okt. 9.

meggyilkolták Marseille-ban. Fia, II. Péter lépett trónra, ki 1923-ban született; helyette régenstanács kormányozza az országot Sándor király unokatestvérének, Pál hercegnek elnöklete alatt.

NÉMET BIRODALOM. A német birodalom új köztársasági alkotmányát az 1919 febr. 6-án összeült weimari nemzetgyűlés csinálta meg. Febr. 11, választották az első elnököt, a szocialista Ebért Frigyeset. Aug. 11-én hirdették ki az új alkotmányt. A birodalom egyes részei mind köztársaságok, de a külügyet, hadügyet, vám-, adó- és vasúti ügyeket közösen intézik. 1920-ban az összes államok a birodalmi kormánynak adták át az adóügyeket; a jövedelmi adót azonnal 50%-kal emelték. Ebért halála után 1925 április 29-én Hindenburg tábornagyot választották elnökké. 1932 április 10-én újra Hindenburg lett az elnök. (Az 1932-i választáson a nemzeti szocialisták jelöltje, Hitler Adolf már 13 millió szavazatot kapott Hindenburg 19 millió szavazatával szemben.)

1930 márc. 31. a centrupárti Brüning lett kancellár. Az új kormány az óriási deficit miatt adóemelést javasolt, de a nemzeti szocialisták (nácik) együtt szavaztak a kommunistákkal s 256 szóval 204 ellen elvetették a javaslatot. Hindenburg, akit erre az alkotmány feljogosított, felhatalmazta a kormányt az elvetett adóreform életbeléptetésére. Mikor a szélső bal és a szélső jobb 1930 júl. 18. ennek visszavonását kérte, Hindenburg feloszlatta a birodalmi gyűlést. Az új parlamentben a szélsőségek voltak többségben. Az elnök betiltotta a tüntetéseket és felvonulásokat. Egy év alatt 300 politikai gyilkosságot követtek el. Brüning 1932-ben meg akarta kezdeni a földreformot Poroszországban és mivel ehhez az elnök nem járult hozzá, Brüning 1932 május 30-án lemondott. Papén alakított kormányt a nagybirtok, a nehézipar és a hadsereg támogatásával. Az 1932 júl. 31-i választáson a nácik 607 mandátum közül 230-at szereztek s követelték a kancellárságot Hitler részére. Aug. 30-án Göring kapitányt választották a birodalmi gyűlés elnökévé. Szept. 12-én Hindenburg ismét feloszlatta a birodalmi gyűlést. Az 1932 nov. 6. választáson a nácik 34 mandá-

tumot vesztek. Hindenburg felajánlotta a kormányalakítást Hitlernek bizonyos feltételekkel, de ez csak feltételek nélkül volt hajlandó vállalkozni. Schleicher tábornok lett a kancellár, de 1933 jan. 28. lemondott, mert a birodalmi gyűlés feloszlására vonatkozó javaslatát Hindenburg nem fogadta el. 1933 jan. 30. Hitler lett a kancellár és febr. 1. feloszlatta a birodalmi gyűlést. Febr. 27. tűz ütött ki a birodalmi gyűlésben: ezért a nácik a kommunistákat okolták és febr. 28-án felfüggesztették a weimari alkotmányban biztosított összes szabadságjogokat. 1933 mára 5. volt a választás, melyen az ellenzék 13 millió, a náci párt 17 millió, s a náci pártot támogató apró pártok három és fél millió szavazatot kaptak. Az új birodalmi gyűlés márc. 23. diktátori hatalmat adott Hitlernek 4 évre s azután a gyűlés feloszlott.

Negyvenezer ember került fogságba vagy koncentrációs táborba, nemcsak zsidók, hanem katolikus centrupártiak és bajor parasztpártiak is. Május 2-án a náci rohamcsapatok az összes szakszervezetek helyiségeit megszállták és minden vagyonukat elkobozták. Az ellenzéki pártok »önként« feloszlottak, legutoljára a katolikus centrum, 1933 júl. 5-én. Öt nappal előbb Schleicher tábornok volt kancellárt és feleségét több vezető politikussal együtt kivégezték. Hindenburg halála után Hitler lett a birodalom elnöke és »vezére«.

Az egész közélet a német nemzeti szocialista munkáspártba van belekapcsolva (»gleichschaltolva«) a szó- és sajtószabadság fel van függesztve s a jogegyenlőség csak az árja származású németekre van kiterjesztve. A birodalmat alkotó 17 állam mindegyikének élén a vezér »helytartója« áll.

OLASZORSZÁG. Olaszország a világháborúban óriási áldozatokat hozott; hősi halottainak száma 650.000; hadi kiadásainak összegét 1925-ben egy parlamenti bizottság 144 milliárd lírára becsülte. A háború után nagy volt a fejletlenség, mely az egyre jobban terjeszkedő szocialista párt malmára hajtotta a vizet. A gazdasági élet pangott; a vasút milliárdos veszteséggel dolgozott. Benito Mussolini újságíró nem bízott

abban, hogy a demokrácia parlamentáris úton helyre tudja állítani a rendet; megszervezte a fasiszta pártot (»nemzeti összefogás pártja«) és megcsinálta vele a fasiszta forradalmat: 1922 okt. 22-én felfegyverzett párhíveivel bevonult Rómába, ahol semmi ellenállásra nem talált és átvette a kormányhatalmat. A parlament megtartotta, de átalakította; a szenátus tagjait a király nevezi ki; a képviselőház 400 tagját a nép választja egészen eredeti módon. A különböző foglalkozási ágak összesen 800 képviselőjelöltet ajánlhatnak a fasiszta nagytanácsnak, mely a jelöltek közül 350-et kiválaszt, s azután maga jelöl még 50 embert; e 400 jelölt listáját a választók elé terjesztik, akik igennel vagy nemmel szavaznak, azaz a névsort egészében elfogadják vagy elvetik. Az utolsó választáson a szavazók 98.2%-a elfogadta a listát. E »korporatív parlamenten« kívül nagy szerepe van a fasiszta nagytanácsnak, melynek tagjai: a szenátus és a képviselőház elnöke, a miniszterek, a párt főtitkára s a fasiszta szervezetek legfőbb vezetői. A nagytanács hivatott betölteni Mussolini helyét, ha az egykor megüresedik. A fasiszta szervezetek száma 13; ezek közül 6 a munkaadóké (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, tengeri és légi szállítás, szárazföldi szállítás, behajózás, bank), 7 az alkalmazottaké (ugyanolyan 6 szervezet, mint a munkaadóknál; a 7-ik szervezet az értelmiségé). E szervezetek útján az állam irányítja és ellenőrzi a termelést s megvédi úgy a tőke, mint a munka érdekeit; a gazdasági békét mindenáron megőrzi (»békéltető« bíróságokkal) s a sztrájkot és munkáskizárást tiltja. A faszizmusnak külön milíciája van, mintegy 300.000 főnyi létszámmal.

Miután a békeszerződés a jugoszlávoknak ítélte Fiúmét, D'Annunzio, a költő, önkénteseivel megszállta a várost s Veglia és Arbe szigetét is. Évekig tartó diplomáciai tárgyalások után 1924 márc. 16. az olaszok megkapták Fiúmét, de Vegliát és Arbet át kellett engedniök a jugoszlávoknak. Magyarország 1925-ben szabad kikötőt kapott Fiúmében.

1935-ben konfliktusok támadtak Itália és Abeszínia között a határszéli folytonos súrlódások és egy olasz határőrség megtámadása miatt. Okt. 4-én, hosszas

diplomáciai tárgyalások után az olaszok megkezdték hadműveleteiket Abesszínia ellen. Hét hónap alatt az olaszok teljesen megsemmisítették az abesszin hadsereget, elfoglalták az ország nagyobb felét és fővárosát, honnan Haile Szelasszie császár családjával és kincseivel Jeruzsálembé menekült és onnan Angliába költözött. Az olasz törvényhozás III. Viktor Emánuelt Abesszínia császárává kiáltotta ki. Badoglio tábornagy, a hódító sereg fővezére Abesszínia alkirálya lett.

LENGYELORSZÁG. A lengyelek a világháborúban a központi hatalmakkal szöveterküdtek s Galíciában és Magyarországon önkéntes lengyel légiók is alakultak, melyek saját tisztjeik vezetése alatt harcoltak.

1915 végén már az egész Lengyelország a központi hatalmak kezében volt. 1916 nov. 5-én a német császár s az osztrák császár és magyar király proklamálta Lengyelország függetlenségét, de a határokról még nem volt szó. 1917 szeptemberben megalakult a 3 tagú régenstanács, mely minisztériumot és államtanácsot nevezett ki; ezt utóbb választás útján 110 tagból álló testületté egészítették ki. 1918 okt. feloszlatták az államtanácsot. 1918 nov. 9-én ünnepélyesen proklamálták Lengyelország függetlenségét. Nov. 14-én a légiók volt parancsnoka, Pilsudski hazatért és átvette a legfőbb hatalmat, melyben az általa összehívott nemzetgyűlés megerősítette. 1919 jún. 28-án a versaillesi szerződésben az antant is elismerte Lengyelország függetlenségét s megállapította az ország határait, mégpedig Felső-Sziléziában és a Visztulától keletre eső területen népszavazással. Litvánia felé a határokat a nagykövetek tanácsa állapította meg 1923 márc. 15-én. Vilna, melyet Zeligowski lengyel tábornok 1920 okt. megszállott, a nagykövetek határozatával a lengyeleké lett. Az 1920 évi orosz-lengyel háborúban a lengyelek már egymillió embert tudtak mozgósítani és megvédték a határaikat. Lengyelország »folyosót« kapott a tengerhez, a danzigi kikötő használatának jogával, — de a lengyelek külön kikötőt építettek Gdyniában, melynek forgalma 1935-ben már felülmúlta Danzigét.

Az 1921-i alkotmány kétkamarás parlamentet szervezett, mely nagyon nehézkesen működött a pártok nagy száma miatt. Pilsudski 1926 május 12-én lemondásra kényszerítette a kormányt; ekkor megválasztották köztársasági elnökké, de ezt nem fogadta el, hanem miniszterelnök lett. 1930-ban erről a méltóságról lemondott és csak a hadügyi tárcát tartotta meg. Bevezette a kétévi katonai szolgálatot és megszervezte a hadsereget. 1935 tavaszán halt meg Pilsudski tábornagy, a jelenkorban a lengyelek nemzeti hőse.

BULGÁRIA. A háború után Bulgária és Törökország határát 1923-ban a lausannei szerződés értelmében újra szabályozták; a bolgár határ Drinápolytól nyugatra húzódik. 1924 júniusban Görögország megengedte Bulgáriának a kavalai kikötő használatát; és Bulgáriától az Égei tengerig egy keskeny földszívet jelöltek ki, mely felett a Népszövetség gyakorolja az ellenőrzést. 1930 okt. 25. III. Borisz király nőül vette az olasz király leányát, Giovannát. 1931-ben meglepetést keltett, hogy 29 kommunistát képviselővé választottak; valamennyinek a mandátumát megsemmisítették. 1934-ben kísérletet tettek a korporációs rendszer behozatalára, de Georgiev ezredes kormányát, mely az új alkotmány előkészítésén dolgozott, 1935 jan. 22-én váratlanul megbuktatták.

TÖRÖKORSZÁG. Törökországban 1922 novemberben még hivatalban volt a szultán kormánya Isztambulban, de már csak erre a városra és környékére terjedt ki a hatalma; az egész Kis-Ázsia már az ankarai kormánynak engedelmeskedett, mely 1920 áprilisban alakult meg s »Törökország nagy nemzetgyűlésének kormánya« nevet viselt. Az ankarai nemzetgyűlés 1922 nov. 1. megszüntette a szultán hivatalát s három nap múlva az ankarai kormány átvette a hatalmat Konstantinápoly felett is, melynek neve a világháború óta Isztambul. 1922 nov. 17-én az utolsó szultán elszökött Isztambulból. 1923 okt. 29-én Musztafa Kemal pasát, a nemzet vezérét választották meg a török köztársaság első elnökévé. 1924 márc. 2. a kalifátust (a szultán egyházi hatalmát) is megszüntették s az Oszmán-ház összes hercegeit száműzték. 1927 nov. 1-én

újra Kemalt választották elnökké, aki 1934 decemberben felvette az Atatürk családnevet és minden törököt kötelezett a családnév használatára. Az összes címeiket eltörölték. A fez viselete tilos, hivatalos iratokban latin betűket használnak arab helyett. Ankara, mely 1923 okt. 13. óta főváros, modern várossá épült.

ANGLIA ÉS AZ ÍR SZABAD ÁLLAM. A Brit Birodalom legnagyobb eseménye a háború után az ír Szabad Állam (Saorstát Eireann) megalakulása. Heves küzdelmek után 1921 dec. 8-án jött létre az angol-ír szerződés, amely szerint az Ír Szabad Állam egyenlő-jogú, önkormányzó domínium; zászlaja zöld, fehér, narancs. 1922 dec. 6. Cosgrave lett az elnök, aki ki-nevezte az állam hat miniszterét és 30 szenátorát. Dec. 17. az utolsó brit csapat is kivonult Dublinból s elfog-lalta helyét a nemzeti hadsereg. Ugy az ír, mint az angol hivatalos nyelv. 28 kerületben 153 képviselőt válasz-tanak. Az 1933 május 3-án megszavazott törvény értelmében a törvényhozók többé nem eszköznek hűséget a királynak. 1932-ben az ír kormány beszüntette a földváltási évjáradék fizetését Anglia számára. Az angol parlament erre 20%-kal felemelte az írországi áruk vámját, az ír parlament szintén 20% vámemelést rendelt el a brit árukkal szemben.

Az 1926 évi Birodalmi Konferencia (miniszter-elnökök értekezlete) kimondotta, hogy a domíniumok az anyaországgal egyenlő jogú autonóm területek, melyeket a koronához való hűségen kívül semmi sem kötelez sem belső, sem külső ügyekben s szerződéseket is köthetnek idegen államokkal. Domíniumok: Ír Szabad Állam, Canada, Ausztrália, Új Zeland, India, Dél-Afrikai Unió.

Az 1930 évi Birodalmi Konferencia megcsinálta a Westminsteri Statútumot, amelynek értelmében a brit parlament által hozott törvények csak abban a domíniumban érvényesek, mely elfogadja őket.

FRANCIAORSZÁG. Franciaország a háború után nagy pénzügyi válságon ment át 1923-ban és 1924-ben Poincaré megmentette a frankot sikeres törvényhozási intézkedéseivel. Az 1928 jún. 24-i törvény szerint a frank értéke 65.5 milligram 900-as finomságú arany;

a Francia Bank tartozik 35% fedezetről gondoskodni s a bankjegyeket beváltani. 1933 júliusban Franciaországnak 35 milliárd értékű bankjegye és aranya volt. Ennek ellenére az állami költségvetés egyensúlya csak a legnagyobb erővel tartható fenn. 1927 júl. 12. új választási törvényt csináltak, 615 kerületben közvetlenül, egyenként választják a képviselőket. 1936 májusban a választásokon a szélsőbaloldal megerősödött s június 4-én a szocialista Blum alakított kormányt.

OROSZORSZÁG. Oroszország új alkotmányát »az összes orosz szovjetek kongresszusa« 1918 júl. 10-én szavazta meg. Évről évre módosult ez az alkotmány. A négy legnagyobb szovjetköztársaság delegátusai (oroszok, fehér-oroszok, ukránok és kaukázusontúliak) 1922 dec. 30. Egyesülési Szerződést kötöttek, melyhez 1924-ben az üzbek és a turkomán szovjet is csatlakozott. 1929 dec. 5. megcsinálták a hetedik szovjetet, Tadzsikisztánt. Az Unió kormánya két szervből áll: a központi végrehajtó bizottságból és a népbiztosok tanácsából. Ezek felett áll a Szovjet-Unio Kongresszusa, melynek két kamarája van. Minden törvényhez mindkét kamara hozzájárulása szükséges. A központi végrehajtó bizottságba minden szövetséges szovjet egy-egy tagot küld. A népbiztosok mindegyikét 2—2 képviselő ellenőrzi és mindegyikük mellett egy tanácsadó bizottság működik.

A szuverenitás a szovjet-unióban a kommunista pártot illeti s e jogokat a párt nevében a párt főtitkára, Sztálin gyakorolja. A párt vezetőségének politikai és szervezési irodája van; a politikai iroda intézi a személyi ügyeket, a népbiztosok kinevezését is. Elv, hogy a párt szervei felette állnak minden hivatalnak, de nemcsak a hivatalokat ellenőrzi egy-egy párttag, hanem minden gyárat és minden kollektív mezőgazdasági üzemet is. Így az irányítás és az ellenőrzés feltétlenül a párt kezében van; a párt szerveinek munkáját Párt-Kódex irányítja.

GÖRÖGORSZÁG. Görögország a lausannei szerződésben 1923-ban kénytelen volt visszaadni a törököknek Kelet-Tráciát s Imbros és Tenedos szigeteket, miután Kemal pasa kiverte a görögöket Szmírnából. A

szmirnai vereség után Plasztirasz ezredes forradalma megbuktatta Konstantin királyt 1922 szept. 27-én. Konstantin fiát, II. Györgyöt szintén lemondatták 1923 dec. 17-én s az 1924-i népszavazáson kétharmad többség nyilatkozott a köztársaság mellett. A parlamenti kormányok és a diktatúrák váltakoztak ezután, rendszeren forradalom kíséretében, 1935 október végéig, amikor a népszavazás ismét nagy többséggel hazahívta Londonból a trónra II. György királyt.

MONTENEGRO. Montenegro (Crnagora,) apró hegyi fejedelemség Cattaro öble fölött, a Petrovics-Nyegos család tulajdonában volt a XVI. század óta; a család feje fejedelem és püspök (vladika) volt egy személyben. A püspökséget Petrovics Danilo tette le 1851-ben; 1878-ban a berlini kongresszus önálló fejedelemséggé nyilvánította Montenegrot, melynek népe szerb volt. Az utolsó fejedelem, Miklós (»Nikita«) 1908-ban felvette a királyi címet. A világháborúban a szerbekkel együtt harcoltak, de 1918-ban Montenegrot mégis beolvasztották a szerb királyságba, bár I. Péter szerb király, valamint III. Viktor Emánuel olasz király veje volt Nikitának, ki száműzetésben, Nizzában halt meg 1921-ben, 80 éves korában.

PORTUGÁLIA. Portugália a XIX. században éppenúgy szenvedett, mint szomszédja, Spanyolország. Don Pedro, a brazíliai császár lemondott Portugáliáról leánya, Mária javára. Ennek férje, Braganza Miguel 1828-ban királlyá kiáltotta magát. Zsarnoki uralma alatt sokezer embert megöltek. Az utolsóelőtti Braganzát, I. Carlos királyt 1910 okt. 5-én megölték. Ennek fia, II. Manuel csak egy évig uralkodott, 1911 nyarán kénytelen volt Angliába menekülni. Portugália azóta köztársaság, mely egy egész sor forradalom után végre nyugalmi állapotba jutott. Dr. Salazar tanár szervezte újra az államot, mint diktátor. Az 1933 márc. 11-i új alkotmány szerint az elnököt 7 évre választják. A nemzetgyűlés 90 tagból áll; ez hozza a törvényeket, melyeket azonban a foglalkozási ágak szerint szervezett »testületek« kamarája előzetesen szintén letárgyal. Az 1935 febr. 17. megválasztott köztársasági elnök Carmona, a miniszterelnök Salazar.

AMERIKA. Az Amerikai Egyesült Államok csak a háború befejezte után eszméltek rá, hogy mit jelentett nekik a háború. Az antantnak kölcsönzött amerikai pénzből elveszett körülbelül 12 milliárd dollár. Háborús számlájukon van 126.000 hősi halott és 234.300 rokkant. A nemzeti vagyon a háború alatt 192 milliárd dollárról 400 milliárdra emelkedett, de az 1931-ben kitört nagy gazdasági válság hatása alatt már a következő évben 247 milliárdra csökkent.

1934 március 24-én a Kongresszus megszavazta a Fülöp Szigetek függetlenségét. Ennek alapján 1935 januárban megállapodás jött létre, amely szerint a Fülöp Szigetek törvényhozása megszerkeszti a független köztársasági alkotmányt s azt az Egyesült Államok hozzájárulásával tíz éven belül életbe fogja lépíteni. Amerika vámkedvezményeket *biztosított* a maga részére és fenntartotta azt a jogot, hogy néhány helyőrséget tarthasson a szigeteken.

CITTA DEL VATICANO. 1929 február 11-én egy új állam jött létre: *Citta del Vaticano* névvel újra feltámadt az Egyházi Állam, melynek szuverenitása, a pápa személyére korlátozva, azóta is el volt ismerve, hogy az olaszok 1870 szept. 20. elfoglalták Rómát. A Mussolini és Gasparri bíbornok által aláírt s úgy a pápa, mint az olasz törvényhozás által megerősített »laterani egyezmény« értelmében a Vatikán s a Szent Péter templom tere, összesen 44 hektár terület »külön állam« s ezen a területen kívül is 13 egyházi épület a területenkívüliség jogait élvezi. A Citta del Vaticano lakossága 1932 dec. 31-én 1025.

TARTALOM

	Lap
1. Az emberiség eredete	5
2. A zsidók és elődeik	9
3. A Tigris és Eufrat között	14
4. Egyiptom	18
5. Fönícia és Karthago	21
6. A feketék	23
7. A sárga ember	24
8. India	29
9. Irán	32
10. Túrán	36
11. Görögök	40
12. A római királyság és köztársaság	62
13. A kereszténység megalapítása	95
14. A római császárság	108
15. A kereszténység üldözése	119
16. A kereszténység győzelme	123
17. Kelet-római császárság	133
18. Magyarország a rómaiak idejében	145
19. A hunok	149
20. Az avarok	155
21. A longobárdok	158
22. A germánok	160
23. A frank királyság. — A Karolingok	165
24. Az Iszlám	170
25. A magyarok	178
26. A normanok	185
27. A hűbériség.....	186
28. Német-római királyság és császárság	188
29. Itália a XIV—XV. században	193
30. A francia és az angol királyság	197
31. A kereszties hadjáratok	202
32. Az északi országok	209

	Lap
33. A magyarok Szent Istvántól Mohácsig	211
34. Szerzetes- és lovagrendek	219
35. A mókók Spanyolországban	223
36. A reneszánsz	225
37. A francia királyság megerősödése	227
38. A fehér rózsa és a piros rózsa harca	228
39. A Habsburgok hatalma	230
40. Az inkvizíció	232
41. Amerika felfedezése.....	234
42. A franciák Itáliában	238
43. A törökök Európában	239
44. Új eretnkségek. — Zsinatok	241
45. A reformáció	245
46. I. Ferenc és V. Károly	250
47. A tridenti zsinat. — A jezsuiták	253
48. Az anglikánok. — Erzsébet és Stuart Mária	255
49. Az angol forradalom	257
50. A hugenották	261
51. II. Fülöp	263
52. Magyarország és Erdély	264
53. A harmincévi háború	267
54. A törökök kiűzése	269
55. XIV. Lajos	271
56. A spanyol örökösödési háború	273
57. Mária Terézia. — Nagy Frigyes	274
58. Nagy Péter cár. — Lengyelország	276
59. Amerika függetlensége	278
60. XV. Lajos. — A jezsuiták üldözése	283
61. A francia forradalom	289
62. Napoleon császár	295
63. Katalin cárnő	299
64. A pápaság megpróbáltatásai	303
65. Az osztrák császárság megalapítása	305
66. A szent szövetség	306
67. Spanyol forradalom	309
68. A spanyol gyarmatok felszabadulása	310
69. A francia restauráció. — Az 1830-i forradalom.....	312
70. Anglia. — Választójog. — Szabad kereskedelem Katolikusok emancipációja	316
71. Metternich	321
72. Brazil császárság	323
73. Német Bund. — A frankfurti parlament	324
74. Lengyel felkelés	325
75. Az 1848-i forradalom Párizsban. — III. Napoleon.....	327
76. Bécsi forradalom. — Magyar szabadságharc	333

77. Az olasz feltámadás	336
78. Egyiptom	338
79. Görögország felszabadulása	339
80. A forrongó Spanyolország	341
81. A krimi háború	342
82. Az amerikai polgárháború	343
83. A helvét nemzet	345
84. Az utolsó lengyel felkelés	345
85. Porosz-osztrák háború	346
86. A német-francia háború	347
87. A III. francia köztársaság	349
88. Az olasz egység. — A vatikáni zsinat	351
89. A német kultúrharc	352
90. A szerb fejedelemség	354
91. Román fejedelemség	355
92. Anglia a XIX. század második felében	356
93. Orosz-török háború. — A berlini kongresszus	358
94. Bulgária felszabadulása	360
95. Új dinasztia Görögországban	361
96. Belgium és Hollandia szétválása	361
97. Gyarmatpolitika. — Imperializmus	362
98. Szociális eszmék	368
99. A balkáni háborúk	371
100. Ausztrália. — Új Zéland	371
101. Kína	373
102. Japán. — Mandzsukuo	375
103. Az oroszok	377
104. A világháború	378
105. A forradalmak	384
106. A békeszerződések	385
107. A Népszövetség	386
108. A világ a háború után	387

VÉGE